AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN UND KÜNSTE VON BOSNIEN-HERZEGOWINA

GODIŠNJAK
JAHRBUCH

Centar za balkanološka ispitivanja
Zentrum für Balkanforschungen

KNJIGA / BAND 49

Urednik / Herausgeber
Blagoje Govedarica

Redakcija / Redaktion
Aladin Husić, Dževad Juzbašić, Igor Manzura,
Ante Milošević, Lejla Nakaš, Aiša Softić

SARAJEVO 2020

ISSN 0350-0020 (Print) ISSN 2232-7770 (Online)

FONDACIJA
ZA IZDAVAŠTVO
SARAJEVO

Štampano uz podršku Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke, Evroazijskog odjeljenja Njemačkog arheološkog instituta iz Berlina, Fondacije za izdavaštvo Federalnog ministarstva kulture i sporta Bosne i Hercegovine /
Gedruckt mit Unterstützung des Föderalen Ministeriums für Bildung und Wissenschaft Bosnien-Herzegowinas, der Eurasien-Abteilung des Deutschen Archäologischen Instituts aus Berlin, des Verlagsfond des Föderalen Ministeriums für Kultur und sport Bosnien-Herzegowinas

Sadržaj / Inhaltsverzeichnis

Članci / Aufsätze

Giulia Recchia
Reaching across the Adriatic: northern and western interactions of the Cetina phenomenon (25th–20th centuries BC)
Kroz i preko Jadrana: sjeverna i zapadna interakcija fenomena Cetinske kulture (25–20. v. pr. Hr.) 5

Alberta Arena
From one side to another. An overview on trans-Adriatic connectivity during the Middle Bronze Age
Između dvije obale. Pregled transjadranskih veza u srednjem bronzanom dobu 29

Blagoje Govedarica
Glasinačka kultna kolica
(okolnosti otkrića, naučnoistorijski značaj, kulturnoistorijski kontekst)
Cult chariot from Glasinac
(circumstances of discovery, scientific and historical importance, cultural and historical context) 45

Amra Šačić Beća
Reviewing the question of *Delminium*
Propitivanje problema Delminija 67

Salmedin Mesihović
Troja između mitologije i dokumenata
Troy between mythology and documents 87

Salmedin Mesihović, Samila Beganović
Novi nalazi iz rimskog perioda u kakanjsko – vareškom području
Newly Roman finds in Kakanj-Vareš area 97

Goran Popović
Mapiranje srednjovekovnih nadgrobnih spomenika na području opštine Osmaci
Mapping medieval tombstones in the municipality of Osmaci 105

Lejla Nakaš
Isticanje starozavjetnih elemenata u novozavjetnom tekstu u srednjovjekovnoj bosanskoj pismenosti
Drawing Attention to Old Testament Elements in the Text of the New Testament in the Mediaeval Bosnian Literary Tradition 121

Erma Ramić-Kunić
Leksika evanđelja iz Mletačkoga zbornika. Tekstualni odnos prema drugim bosanskim evanđeljima
The Lexic of the Venetian Miscellany. Textual relation to other Bosnian Gospels 141

Aiša Softić
Zapisi usmenih predaja o kugi u Bosni i Hercegovini s kraja 19. stoljeća
Records of oral traditions on plague in Bosnia and Herzegovina from the end of the 19th century 155

Mirjam Mencej
Magic and *Hodža*s as Magic Specialists in Contemporary Bosnia and Herzegovina
Magija i hodže kao specijalisti za magiju u savremenoj Bosni i Hercegovini 171

Kritike i prikazi / Besprechungen

Historijska traganja br. 17, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2018. (Sabina Veladžić) 197

Mario Katić, *Domorodci i gospodari. Historijsko-antropološka studija stvaranja bosanskohercegovačkog grada Vareša*. Buybook, Sarajevo/Zagreb 2020. (Aiša Softić) 199

Antonija Zoradija Kiš – Marinka Šimić, *Cvijet kreposti ili o naravi ljudskoj kroz narav životinjsku*. STUDIJA – TRANSLITERACIJA – FAKSIMIL, Hrvatska sveučilišna naklada, Institut za etnologiju i folkloristiku, Staroslavenski institut, Zagreb (Erma Ramić-Kunić) .. 201

Hronika / Chronik

Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja u 2020. godini 203

In Memoriam

Radoslav Katičić (1930–2019) 205
Idriz Ajeti (1917–2019) 207

Adrese autora / Autorenadressen 211

Uputstva / Richtlinien / Guidelines
Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH 213
Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrum für Balkanforschungen der AWBH 215
Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH 217

Godišnjak/Jahrbuch 2020,49:5-28
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-49.134

Reaching across the Adriatic: northern and western interactions of the Cetina phenomenon (25th–20th centuries BC)

Giulia Recchia[1]
Rome

Abstract: As is well known, peninsular Italy was considerably involved in the "Cetina phenomenon" during the second half of the 3rd millennium BC, as illustrated by the occurrence of pottery akin to Cetina-types at several sites on the Adriatic side; recent discoveries in present-day Campania have enriched this picture and evidence from the north-east (present-day Veneto and Trentino), besides that from the Trieste/Slovenian karst, may also enlarge this range of connections. The most probable hypothesis to explain the situation is that of small groups, which identified themselves with some elements that we consider as 'Cetina', moving from the eastern Adriatic (mainly Dalmatia) to the northern and western Adriatic. Several questions remain open, such as those related to the patterns of interaction between the eastern Adriatic small groups reaching the Italian regions and the local communities. What was the dimension of these cross-cultural contacts and how did they differ from one region to another? To what extent did the foreign groups blend with the local ones? Which were the aftermaths of these interactions? This paper presents a critical reconsideration of the available evidence from continental and peninsular present-day Italy, including the geographical setting of sites and reciprocal distances, with the aim of tracing similarities and differences between the various cases. Hypotheses on both the chronology and patterns of these Cetina interactions are discussed.

Keywords: Cetina Phenomenon, Northern and Western Adriatic, Second half of the 3rd Millennium BC, Cross-cultural Interactions

The "Cetina phenomenon" and its various implications in terms of cross-cultural interactions and mobility in the central Mediterranean during the second half of the 3rd millennium BC have been widely debated by scholars in the last 20 years.[2] At the same time, the advancement of research in the western Balkans has allowed reappraisals and refinements of the chronology for contexts and cultural aspects belonging to this period,[3] including that of Cetina.[4] Nonetheless, several aspects of the Cetina culture in its core area, present-day Dalmatia and Herzegovina, remain largely unknown, particularly those related to the socio-economic sphere. New projects including field surveys, archaeometrical and stable isotope analyses are seeking to address old and new questions related to the Cetina culture, such as the settlement pattern(s) – still virtually unknown, technology and organisation of ceramic productions, circulation of metal objects and raw materials, human mobility and external patterns of interactions.[5]

As is well known, peninsular Italy was considerably involved in the "Cetina phenomenon", as illustrated by the occurrence of pottery akin to Cetina-types at several sites on the Adriatic side; recent discoveries in present-day Campania have enriched this picture revealing how the south Tyrrhenian area was included as well. Evidence from the north-east (present-day Veneto and Trentino), besides that from the Trieste/Slo-

[1] Professor, Department of Antiquities - Sapienza University of Rome.
[2] Govedarica 2006; Maran 2007; Broodbank 2013; Tomas 2017; Forenbaher 2018a; Recchia / Cazzella 2017; Cazzella et al. 2020; Gori 2020.
[3] Bulatović et al. 2020.
[4] Forenbaher 2018b.
[5] Gori et al. 2018; Tomas 2020.

venian karst, may also enlarge this range of connections.[6] Even so the patterns of interactions, as well as their temporal dimension, might have differed from one region to another.

For the period under scrutiny, data on the local cultural and socio-economic aspects (settlement pattern, economic activities, funerary customs) in Italy are scanty, which fact hampers the possibility to understand patterns of connections related to the Cetina phenomenon. The directionality of contacts, that is from the western Balkans towards Italy (and the Peloponnese), is signalled by the low incidence ratio of Cetina-type pottery at contexts in these latter regions.[7] No evidence clearly related to exchange has been detected, apart from the occurrence of Gargano chert in the eastern Adriatic (and Palagruža), which nonetheless is following a long-established tradition.[8] Moreover, Cetina-type pottery in the Italian peninsula does turn up at several inland sites, suggesting that suitable locations for maritime exchange were not the preeminent or only focus of interactions (fig. 1). In all likelihood, though, such Cetina-type ceramics were locally made, not imported. So far, archaeometric analyses have not been undertaken on pottery from continental/peninsular Italy, but those on Cetina-type pottery from the Peloponnese do indicate that it was manufactured locally.[9] The occurrence of stone wrist-guards (an element of clear Bell-Beaker tradition) at Palagruža is likely to result from other influences/interactions than from connections with northern Apulia, as in this region, where Bell-Beaker influences are but random, no stone guards have been found. Stone wrist-guards, for instance, occur at the Ciclami and Gallerie caves in the Trieste karst,[10] pointing to a possible eastern Adriatic link conveying this kind of artefacts.

The most probable hypothesis to explain the situation (and widely accepted) is that of small groups, which identified themselves with some elements that we consider as 'Cetina', moving from the western Balkans (mainly Dalmatia) to both the Italian regions and the Peloponnese. J. Maran labelled them as the "argonauts of the western Balkans" stressing their maritime enterprise and interest.[11] Yet, this initiative of seaborne journeys could have been essentially and simply aimed at reaching new lands to settle in.

The spread of Cetina-related stylistic traits to the central Mediterranean islands (Malta, eastern Sicily and the Aeolian Islands) rather than stemming from direct contacts with the western Balkans was probably the result of multiple contacts (at different times) with communities from western Greece that had been more deeply affected by Cetina interactions, such as those from Olympia and Andravida Lechaina.[12] The basis for this hypothesis is chiefly given by two factors: the geographical one (western Greece being the closest point of maritime connection with the central Mediterranean islands) and the stylistic one (comparisons are closer with the locally elaborated models in the western Aegean). The two spheres of influence – the western Balkan one and the Aegean one – overlapped in some southern Italian regions: it is possible that Cetina-inspired features were conveyed to some of those areas by contacts with Aegean groups, as in the case of eastern Sicily, Malta and the Aeolian islands.

Another widely debated point is the relationship between the Bell Beaker phenomenon and the Cetina one. The two spheres of influence have been considered either as clearly separated[13] or merging into syncretistic aspects at the eastern cultural peripheries of the Bell Beaker.[14] Indeed, the Bell Beaker and Cetina spheres did overlap in various areas of Italy, testifying to permeable cultural borders, but in general each area was mainly involved with one of the two phenomena.

Together with other colleagues I have recently discussed the involvement of the southern Italian regions in the 'Cetina phenomenon' in the light of recent acquisitions and theories.[15] In those

[6] The matter of cultural borders is a debated concept and besides, these might well have been permeable; needless to say, current political borders are meaningless in this discourse. I will mention present-day countries and regions as mere convenient geographical reference points.
[7] Cazzella et al. 2020.
[8] Forenbaher / Peroč 2018; Forenbaher 2018a.
[9] Gori et al. 2019. The same applies to Cetina/EH III type ceramics from eastern Sicily and Malta; Mommsen et al. 2006; Malone et al. 2009, 239; Tanasi et al. 2018.
[10] Gilli / Montagnari Kokelj 1992; 1994.
[11] Maran 2007.
[12] Cazzella / Recchia 2015; Recchia / Cazzella 2017; contra Maran 2007.
[13] Maran 2007; Broodbank 2013.
[14] Heyd 2007.
[15] Gori et al. 2018; Cazzella et al. 2020.

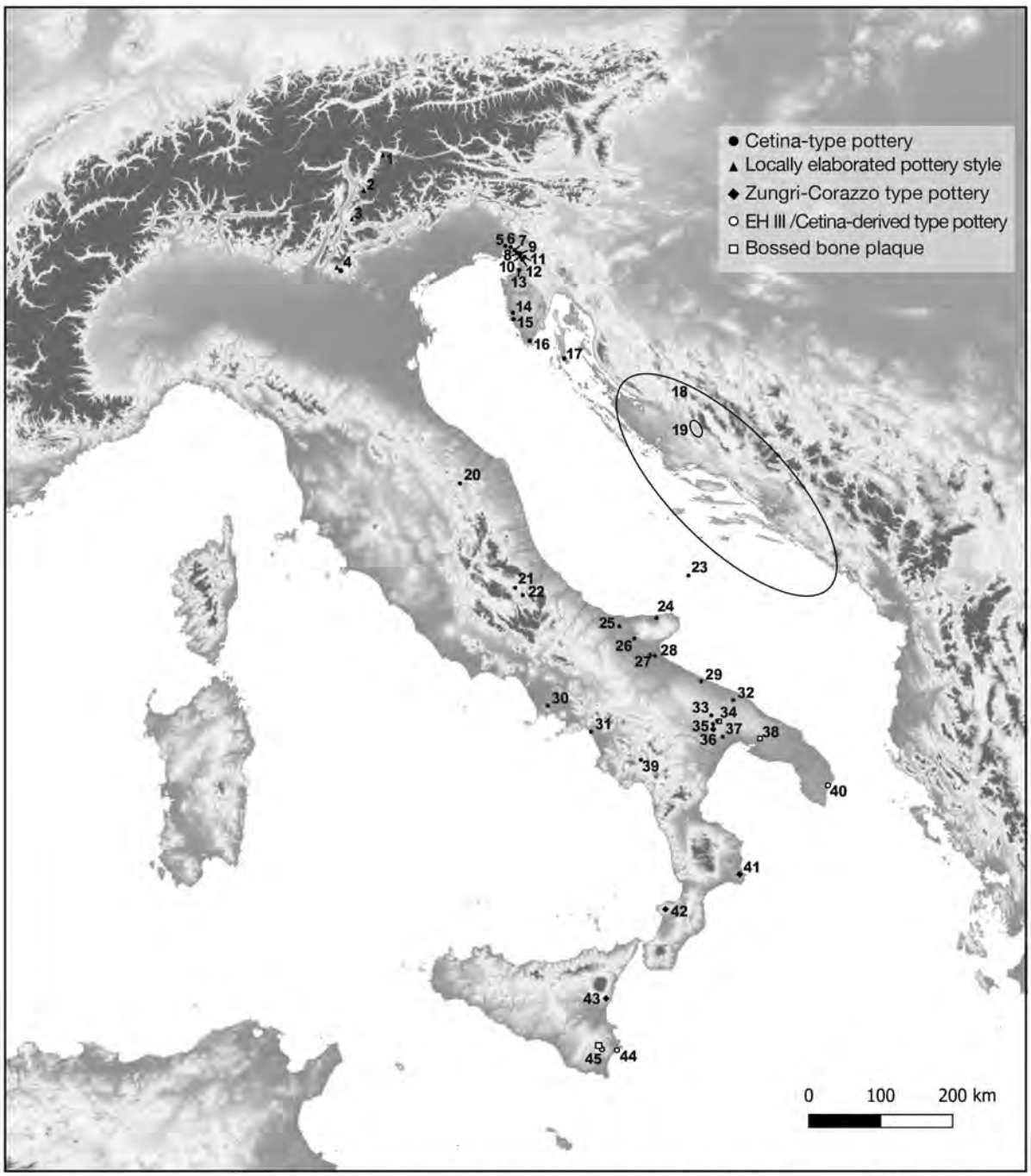

Fig. 1. *Map of sites mentioned in the text: 1. Velturno Tanzgasse; 2. Monte Mezzana; 3. Montesei di Serso; 4. Monte Madarosa; 5. Mitreo cave; 6. Teresiana Cave; 7. Caterina cave; 8. Cotariova cave; 9. Zingari cave; 10. Tartaruga cave; 11. Gallerie cave; 12. Ciclami cave; 13. Acijev spodmol; 14. Monkodonja; 15. Marlera; 16. Barbariga tumulus; 17. Jami na sredi - Cres; 18. Cetina core area; 19. Upper Cetina valley; 20. Sassoferrato; 21. Navelli; 22. Popoli - Fonti S. Callisto; 23. Salamandrija - Palagruža; 24. Rodi Garganico; 25. Serra Capriola - Chiantinelle; 26. Pedegarganica Km. 12 - Pescorosso; 27. Fontanarosa Castelletta; 28. Coppa Nevigata; 29. Bisceglie - Lama Macina; 30. Gricignano; 31. Oliva Torricella; 32. Rutigliano - Le Rene; 33. Altamura - Pulo; 34. Casal Sabini hypogea; 35. Pisciulo hypogea; 36. Murgecchia & Trasano; 37. Laterza cemetery; 38. Pipistrello Solitario cave; 39. Atena Lucana; 40. Zinzulusa cave; 41. Corazzo; 42. Tropea Promontory - Zungri; 43. Novalucello cave; 44. Ognina; 45. Castelluccio.*

works the attribution of pottery from southern Italian sites to Cetina-type/comparisons with Cetina models proposed by some authors[16] have been thoroughly revisited, pointing out the cases which, in our opinion, are doubtful or even not pertinent. These will not be discussed again here in detail.[17]

Several questions remain open, such as those related to the patterns of interaction between the eastern Adriatic small groups reaching the Italian regions and the local communities – if one is to accept this hypothesis. What was the dimension of these cross-cultural contacts and how did they differ from one region to another? To what extent did the foreign groups blend with the local ones? Which were the aftermaths of these interactions (if any)?

Keeping this in mind, I will critically revisit here the evidence from continental and peninsular present-day Italy (thus including the central and northern regions), attempting to trace similarities and differences between the various cases that might help in understanding both the chronology and patterns of these Cetina interactions. The geographical setting of sites and reciprocal distances will be also highlighted. Within the spectrum of Cetina-like ceramics from Italian contexts broad categories can be singled out: a) Cetina-type pottery, strictly akin to the Dalmatian repertoire; b) locally re-elaborated versions of Cetina stylistic models; c) ceramics akin to Cetina/EH III pottery, with stylistic traits closer to the Aegean specimens than to the Dalmatian ones. Accepting these ceramics as the main (if not the sole) proxy for these interactions as yet known to us, the distribution of these categories may help in recognising diverse patterns.

Brief note on the chronology of the Cetina phenomenon

A still problematic point is the chronological dimension of the Cetina phenomenon and difficulties inherent in singling out diverse phases as regards both the development of the Cetina culture and external interactions with central Mediterranean regions. As mentioned above, S. Forenbaher has recently revisited the chronology of Cetina and its possible division into phases on the basis of available ^{14}C dating. He has convincingly proposed a chronological distinction between Adriatic Ljubljana pottery, which would fall into the first half of the 3rd millennium BC and the Cetina ceramics, spanning from the mid-3rd to the early 2nd millennia BC.[18] No further sub-phases within Cetina are envisaged. This proposal diverges from both the Cetina phase-sequences proposed by Marović / Čović and Govedarica.[19] In contrast to J. Maran's hypothesis of Cetina being concurrent only with the Early Helladic III (thereafter EH III) in the Aegean,[20] this proposal would also include the late EH II. Forenbaher's chronology for Cetina coincides with the hypothesis, suggested by A. Cazzella and me, that the 'Cetina phenomenon' (or Cetina-related interactions) started around the mid-3rd millennium BC.[21] This opinion is based on evidence and available absolute dating from the central Mediterranean regions encompassed by the Cetina/Aegean sphere of interactions, namely the Peloponnese, Malta and southern Italy. Recent ^{14}C dates from Malta provide further support for the involvement of this archipelago in those connections already in the third quarter of the 3rd millennium BC.[22] In our hypothesis, however, we suggest the possibility of singling out two phases of Cetina interactions with those regions, based on the stratigraphic evidence from Olympia (New Museum, Altis) and complementary evidence from the Maltese Islands. At Olympia a chronological sequence between deposits yielding bowls with a decorated thickened rim (from the New Museum trench) and those yielding vessels characterised by incised decoration framing the handles has been recognised;[23] closely similar stylistic traits appear in the same sequence in Malta, with decorated thickened-rim bowls (known in literature as Thermi ware bowls) coming into use before the Tarxien Cemetery phase, this latter being characterised in turn by handles framed

[16] I.e. Arcuri et al. 2016; Gravina 2016.

[17] It should also be noted that some sherds from Emilia Romagna, a region deeply involved in the Bell Beaker sphere, which Arcuri et al. 2016, 91 consider as Cetina-type, belong in fact to the Bell Beaker type pottery.

[18] Forenbaher 2018a; 2018b.

[19] Marović / Čović 1983; Govedarica 1989.

[20] Maran 1998; 2007.

[21] Recchia / Cazzella 2017.

[22] McLaughlin et al. 2020, 33.

[23] Koumouzelis 1980; Rambach 2004; 2007.

by incised motives.[24] Stratigraphies supporting this hypothesis in southern Italy are lacking, but a territorially differentiated occurrence of Cetina-like pottery types has been considered as possibly stemming from these two different waves of contacts as identified at Olympia and Malta.

Northern Adriatic regions

Trieste and Slovenian karst

The occurrence of Cetina-type pottery in the north-eastern Adriatic has been noted long since.[25] Evidence here comes from a series of caves in the Trieste and Slovenian karst, namely (from the north to the south) Grotta del Mitreo, Grotta Teresiana, Grotta Caterina, Grotta Cotariova, Grotta degli Zingari, Grotta della Tartaruga, Grotta dei Ciclami (fig. 2, 1–3), Grotta delle Gallerie, and Acijev spodmol (a rock shelter), all of which falling within a range of ca. 40 km.

^{14}C dates – from charcoal samples – are available from Grotta del Mitreo layer 5 and the overlaying one 4 (respectively 2198–2036 and 2391–2150 cal. 1 sigma BC),[26] both yielding Cetina-related pottery.[27] This layer sequence, however, is not stratigraphically reliable, as is also shown by the inverted chronology of the dates, both of which in any case fall into the timeframe of the Cetina culture. The available ^{14}C date for Grotta dei Ciclami layer 4 (2874–2674 cal. 1 sigma BC),[28] which contained both Adriatic Ljubljana and Cetina-type pottery, is likely to pertain to the previous Adriatic Ljubljana related occupation of the cave.[29]

The Trieste /Slovenian karst is terrestrially connected to the 'core-zone' of the Cetina culture (present-day Dalmatia); the distance from the Velebit mountain, which marks the northern edge of the core-zone, is of ca. 200 km. Traces related to Cetina are but sporadically encountered across the territory in between these two limits: at present these are limited to some Cetina-type sherds from the Monkodonja hillfort,[30] the Barbariga tumulus[31] and the Marlera site in Istria,[32] and from the Jami na sredi cave on the Cres island.[33] It is difficult to say whether this gap results from an archaeological bias or whether it actually represents a zone that was perhaps crossed by Cetina groups but not settled by them.

Various scholars[34] have pointed out that the Karst caves were occupied for pastoral activities, probably caprine penning as indicated by micro-morphological analyses. The number of Cetina-type sherds varies from one cave to another, being in some cases very low. In general, these show a range of variability from the Dalmatian models that were possibly being here locally re-elaborated;[35] according to Forenbaher sometimes the points of correspondence with Cetina pottery are slight indeed.[36] All of the caves where Cetina-type pottery occurs show traces of occupation at least during the first half of the 3rd millennium BC and have yielded Adriatic Ljubljana type pottery. A continuity between Adriatic Ljubljana and Cetina in Dalmatia is not only indicated by similarity in ceramic productions but also by the widespread repeated occupation of caves and use of the same tumuli across the two periods. Thus, the question arises as to whether the pattern of interaction between Dalmatia and this northern area was akin to that between Dalmatia and the western Adriatic, with small groups moving from the Cetina core area and settling in far-away regions, or whether it entailed different mechanisms of cultural contacts between traditionally linked local groups.

No evidence clearly related to the Cetina sphere has been found in the Friuli plain.[37] On this matter, recently Borgna et al. have point-

[24] Cazzella 1999; Cazzella / Recchia 2015.
[25] Govedarica 1989; 1992; Gilli / Montagnari Kokelj 1992; Montagnari Kokelj / Crismani 1997; Kaiser / Forenbaher 1999; Borgna / Cassola Guida 2009.
[26] Montagnari Kokelj / Crismani 1997, 13.
[27] The assemblage from layer 5 also included Adriatic Ljubljana-type pottery.
[28] Gilli / Montagnari Kokelj 1992, 157.
[29] See also Forenbaher 2018b.
[30] Hellmut 2017.
[31] Codacci-Terlević 2006, pls. I, 1. 12 and II, 14. 23.
[32] Komšo et al. 2007, 270.
[33] Forenbaher 2018a, 159.
[34] Govedarica 1989, 70; Montagnari Kokelj / Crismani 1997, 92-93.
[35] A small vessel from Elleri (Borgna / Cassola Guida 2009, fig. 8, bottom right), possibly related to an early phase of occupation of this site that is argued to occur in a late phase of the Early Bronze Age, shows a decoration with zig-zag bands filled by series of impressed dots that may stem from a Cetina-inspired decorative tradition enduring in this area.
[36] Forenbaher 2018a, 157-158, fig. 107.
[37] The alleged attribution to Cetina-type of a vessel from Gemona (Arcuri et al. 2016, tab. 1) is unconvincing.

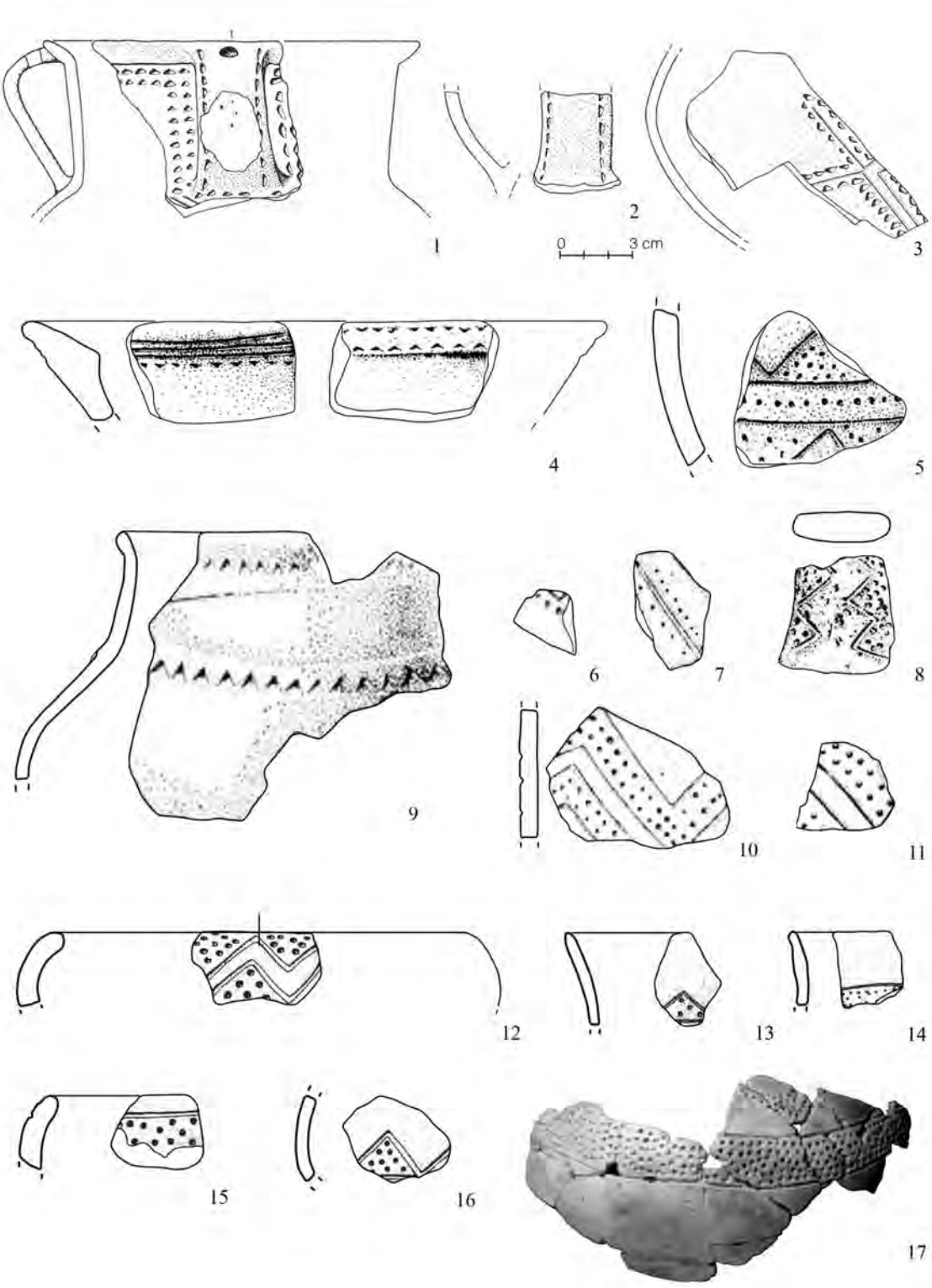

Fig. 2. *Northern Adriatic: Cetina-type pottery and ceramics of probable locally elaborated style. 1–3: Ciclami cave; 4–5. 8: Monte Madarosa; 6–7. 9–11: Montesei di Serso; 12–16: Monte Mezzana; 17: Velturno – Tanzgasse* (1–3 after Borgna / Cassola 2009; 4–5. 8 after Leonardi 1973; 6–7. 9–11 modified from Perini 1972; 12–16 modified from Bagolini et al. 1985; 17 after Tecchiati / Tauber 2008) (1–3 scale 1:3; 4–16 not to scale)

ed out that the emergence of Early Bronze Age funerary tumuli in the upper plain, now dated to the first centuries of the 2nd millennium BC, is not related to Cetina encounters, but rather stemmed from an early Alpine tradition combined with an eastern Adriatic phenomenon of settlement stabilization in the early 2nd millennium BC, epitomized by the emergence of hillforts in the Trieste Karst and Istrian area.[38]

Veneto and Trentino

The next areas where ceramics possibly bearing similarities with Cetina pottery have been noted[39] are those of the Monti Lessini in inland present-day Veneto and the Alpine valleys in present-day Trentino. Some of these ceramics are characterised by incised and impressed geometric decorative patterns, consisting of incised bands – sometimes forming zig-zag patterns – and triangles both filled by impressed dots, while others display series of impressed triangles – sometimes accompanied by incised lines (fig. 2). These stylistic features, which do not belong to the Bell-Beaker sphere, are deemed to be extraneous to the local tradition, and so regarded as possibly related to the Cetina sphere, where decorations of this type occur. However, in my opinion these suggested comparisons should be carefully evaluated, not least because in the overwhelming majority of cases these decorations are either on wall fragments or on shapes that are not represented among the typical Cetina repertoire.

Although the sites yielding these ceramics are not very close from a geographical point of view (fig. 1), the archaeological traces have various points in common that allow for a comprehensive discussion. Apart from the stone-structures at Velturno-Tanzgasse, which have also provided ^{14}C dates (see below), deposits at these sites are either secondary/disturbed or without a clear stratigraphic sequence, the association of recovered materials being hence uncertain. Their occupation in the second half of the 3rd millennium BC is chiefly based on pottery typology and the presence of Bell Beaker sherds: the majority of these sites were encompassed by the Bell Beaker phenomenon.

Evidence hinting at early links with the north-western Balkan sphere in the first half of the 3rd millennium BC comes in particular from two sites in this broad region: Bernardine di Coriano (along the course of the Adige river on the northern Po plain) and Montesei di Serso (see below). The former has yielded ceramics whose peculiar decorative technique and motifs recall Adriatic Ljubljana pottery,[40] while at Montesei di Serso a stone mould for a shaft-hole axe – a western Balkan type attested in Ljubljana contexts – occurs.[41]

The site of Monte Madarosa in the Monti Lessini area has yielded a couple of wall fragments with dot filled bands/triangles decorations (fig. 2, 5. 8),[42] of which one in particular with its series of opposite triangles closely recalls Cetina-type decorations (e.g. from Salamandrija).[43] Unlike the other contexts in this broad region, a thickened-rim tronco-conical bowl decorated with impressed small triangles occurs here (fig. 2, 4):[44] this indeed resembles Cetina pottery in both the shape and the decoration.[45]

The site of Monte Mezzana in the Terlago valley (north of the Garda Lake, ca. 100 km to the north of Monte Madarosa) has yielded five sherds with dot-filled incised triangles/bands; sometimes the filling dots are very deep (fig. 2, 12–16).[46] These decorations, however, are not associated with shapes appearing among the Cetina ceramics: two sherds are from inverted-rim bowls (completely outside the Cetina repertoire) and the other two are on flared necks.

At the site of Montesei di Serso, in the Valsugana valley (ca. 30 km to the east of Monte Mezzana) various sherds with incised triangles/lines/zig-zag bands filled or fringed with impressed dots occur (fig. 2, 6–7. 10–11).[47] Apart from wall fragments, these belong to jars unrelated to Cetina types. It must be said that this context (unfortunately a secondary deposit) has also yielded several sherds with incised decorative

[38] Borgna et al. 2019.
[39] Boaro 2005; Nicolis 2005.
[40] Nicolis 1998, figs. 1, 2 and 2, 1-16; Forenbaher 2018a, 156.
[41] Perini 1972, figs. 9, 137; 10, 140-141; Nicolis 2005, 528 with bibliography therein.
[42] Leonardi 1973, ns. 1874–1875.
[43] Forenbaher 2018a figs. 35, 2; 49, 30.
[44] Leonardi 1973, n. 2210.
[45] E.g. Lukovaća t. 68: Marović 1991, fig. 43, 2; Salamandrija: Forenbaher 2018a, fig. 39, 2.
[46] Bagolini et al. 1985, fig. 4, 3-4, 19-1.
[47] Perini 1972, figs. 3, 6; 4, 31-32, 35-37, 42; 9, 128-129.

patterns of different kinds, beside the recognisable Bell-Beaker ones. Some sherds display decorated patterns with rows of impressed triangles: various belong to shapes completely extraneous to Cetina vessels, while one (a jar with distinct conical neck and everted lip: fig. 2, 9)[48] has been suggested by F. Nicolis to be closely related to Cetina-type. However, the similarity with Cetina pottery is somewhat vague.[49]

The northernmost site where a fragment (probably of a jar; fig. 2, 17) with dot-filled band/triangles occurs is Velturno-Tanzgasse,[50] located in the Isarco valley (100 km to the north of Monte Mezzana). Contrary to the sites mentioned above, a stratigraphic sequence has been recognised here. The Copper Age context is characterised by four dry-stone circles and related stony structures, some of which contained cremated human bones, and whose use appears to be linked to a symbolic/ritual sphere.[51] The decorated sherd in question comes from the dry-stone circle C. ^{14}C dates point to the third quarter of the 3rd millennium BC for the lifespan of these structures,[52] thus making them coeval with an early phase of Cetina.

The picture that emerges is that of a spotted distribution of similar pottery decorative patterns (dot-filled bands/triangles) coming from contexts that, apart from Velturno-Tangzasse, are neither clearly definable nor accurately datable. The lack of exact associations between these decorations and recognisable Cetina-type shapes hinders precise comparisons. In my opinion the only context that can be reasonably counted among those actively encompassed by the Cetina sphere of interaction at present is that of Monte Madarosa, given the presence there of a decorated Cetina-type bowl. Any connection with the Cetina sphere for the other sites needs better evidence. The dot-filled bands/triangles decorations here are likely to represent locally elaborated styles, and the question remains open as to whether these stemmed from interactions (either direct or mediated) with the western Balkans sphere in the second half of the 3rd millennium BC or whether they derive from diverse connections and perhaps in different periods.

If one is to acknowledge the relation between the Monte Madarosa context and the Cetina sphere, it cannot be ruled out that interactions took a more direct seaborne route through the gulf of Venice rather than a terrestrial one perhaps mediated by the Trieste/Slovenian karst area.

Middle western Adriatic regions

Marche

The evidence from Sassoferrato – Area artigianale in present-day Marche remains regionally isolated as yet (fig. 1), with the closest contexts yielding Cetina-type pottery being ca. 200 km away (i.e. Navelli and Popoli, discussed below). It is worthwhile mentioning here that the decorated sherds from Monte Ceti[53] are allegedly considered as of Cetina-type,[54] but belong in fact to the Bell-Beaker sphere.[55]

Sassoferrato lies in the valley of the Sentino watercourse, on the eastern side of the central Apennine, some 50 km from the Adriatic coast. A short fieldwork season in 2001 revealed the traces of a probable settlement, consisting of a structure and related postholes probably dating to the Copper Age,[56] as indicated by the associated materials.[57] The finds remain largely unpublished as is any complete excavation report, so it is difficult to define the detailed chronology and pattern of use of the site. Among the recovered pottery one sherd stands out from the local repertoire: a hemispherical bowl with a short thickened-rim decorated with impressed triangles and series of semicircular incisions on the wall

[48] Ibid., fig. 3, 9; Nicolis 2005, pl. CXVIII, a.
[49] For instance, impressed triangles in Cetina pottery are commonly associated with incised lines.
[50] Tecchiati / Tauber 2008, 21.
[51] A statue-stele in secondary deposition has also been discovered at this site.
[52] Tecchiati / Tauber 2008, 40.
[53] Baldelli et al. 2005, fig. 2, 4-5.
[54] Nicolis 2005, 534; a more prudent position was expressed in Baldelli et al. 2005.
[55] For instance, these are closely comparable with a thickened rim-bowl with impressed triangles on the rim from Castenaso – Stellina (BO), a site belonging to the late Bell-Beaker which has produced the ^{14}C date: 2196–1896 cal. 2 sigma BC; Del Santo et al. 2014, fig. 20, 1.
[56] Silvestrini et al. 2005.
[57] A further excavation season in 2002 to the west of the area explored in 2001 brought to light evidence of an earlier occupation dating to the Late Neolithic; Silvestrini et al. 2005.

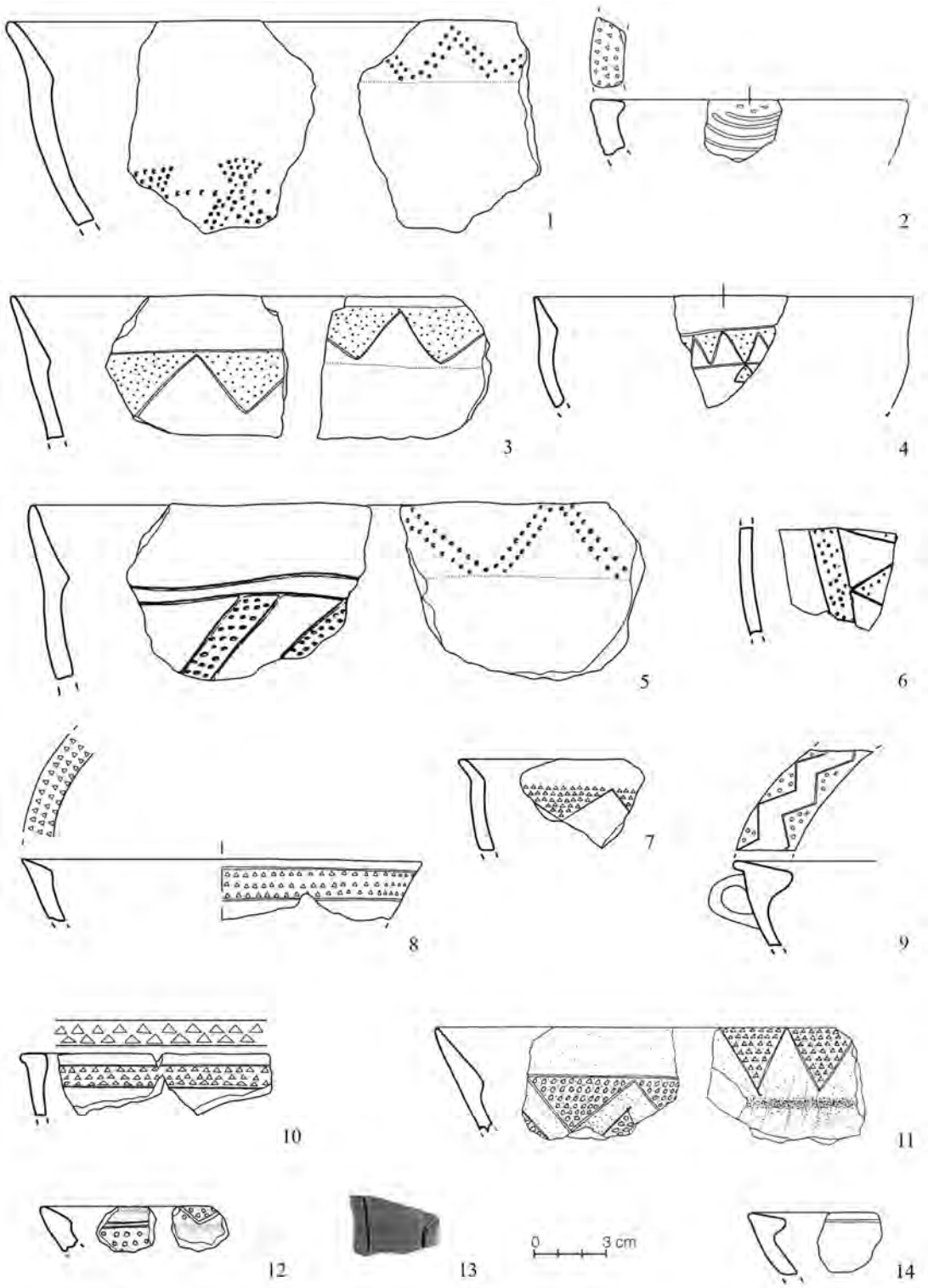

Fig. 3. *Cetina-type pottery from middle western Adriatic regions and the Gargano area. 1. 3. 5: Popoli – Fonti S. Callisto; 2. Sassoferrato; 4. Navelli; 6–10: Rodi Garganico; 11: Fontanarosa Castelletta; 12: Coppa Nevigata; 13: Pedegarganica km 12 – Pescorosso; 14. Serra Capriola* (1. 3–5 modified from Di Fraia 1996; 2 modified from Silvestrini et al. 2005; 6–7 modified from Nava 1990; 8–10. 14 modified from Gravina 2016; 11 after Quojani 1983; 12 after Recchia 2002; 13 courtesy of A. Gravina) (1–13 scale 1:3, 14 not to scale)

(fig. 3, 2),[58] which is very close to Cetina ceramic models.[59] A further decorated sherd[60] does not have close similarities in the local Copper Age repertoire, but neither it does in the Cetina one.

Abruzzo

Sherds akin to Cetina types in the nature of stray finds come from two inland sites in present-day Abruzzo: both are within 50–60 km from the Adriatic coast (fig. 1). They are located some 15 km apart from one another both within close reach of the Aterno river, which interspers-es the eastern end of the Apennine ridge. Fonti di S. Callisto – Popoli lies in the Peligna valley along the lower Aterno-Sagittario river basin, while Navelli is located a little more inland to the north. Data is lacking about the nature and chronology of these contexts, as well as about other finds from the same spots. Cetina-resembling pottery consists of bowls with elongated thickened-rim and incised/impressed decorative patterns (fig. 3, 1. 3–5)[61] and possibly some decorated walls.[62] Besides decorative patterns akin to Cetina ones, at Fonti S. Callisto-Popoli some bowls show diverging motives formed by parallel rows of dots or non-framed dots patterns composing geometric motives. Non-framed dots patterns also appear on pottery at Salamandrija;[63] this stylistic variability speaks in favour of a local interpretation of original models. If one is following the chronological proposal of two phases of contacts with the eastern Adriatic, given the absence of jars with decorations framing the handle, both these sites and Sassoferrato would fall into the earliest interaction phase, likewise the northern Apulian sites.

[58] Silvestrini et al. 2005, fig. 1A, 3.

[59] I.e. Lad T-2 for the decoration on the rim; a series of semicircular incisions occur on both tankars and thickened-rim bowls: Lad T-3, Marović 1991, fig. 74, 1; Salamandrija, Forenbaher 2018a, figs. 32, 3; 39, 4.

[60] A small jar with incised zig-zag line and bands of impressed dots: Silvestrini et al. 2005, fig. 1A, 4.

[61] Three from Fonti S. Callisto-Popoli, one from Navelli: Di Fraia 1996, fig. 3, 12, 14-15, 17.

[62] Di Fraia 1996, fig. 3, 2-3. 5-6.

[63] I.e. Forenbaher 2018a, fig. 38, 12-13.

South western Adriatic regions

Apulia

Evidence of Cetina-type pottery in Apulia is well known and has been widely discussed by scholars from different perspectives since Marović pointed out the close similarity between two tankards from the Laterza Cemetery and those from the tumuli in the upper Cetina valley in Dalmatia.[64] Data has increased since then, owing to both new research and the re-examination of old collections, contributing greatly to the knowledge of cross-cultural contacts across the Adriatic and the Ionian Sea as well.[65] I shall now briefly reconsider the various pieces of evidence, trying to bring out their geographical and chronological dimensions and possible reciprocal connections.

Unsurprisingly, a series of sites yielding Cetina-type pottery are scattered across the territory adjacent to the Gargano promontory (fig. 1), besides one located on the promontory itself (Rodi Garganico). The stepping-stone islands (Vis, Sušac, Palagruža, Tremiti) bridging the Adriatic between Dalmatia and the Gargano facilitated the crossing before celestial navigation was developed. The extensive use of Gargano flint at eastern Adriatic sites (particularly those located in Dalmatia)[66] from the Neolithic to the 2nd millennium BC points to long-lasting contacts between the two areas, also signalling that this maritime route was long-since known by groups settling in Dalmatia. The site at Salamandrija on the Palagruža islet, where abundant Adriatic Ljubljana and Cetina pottery has been found, provides definite supporting evidence for the actual use of this maritime route in the 3rd millennium BC.[67]

Alas, all the Cetina-type pottery from this area are stray finds, mostly from surveys or from occasional recoveries. Rodi Garganico, in a favourable position on the northern coast of the Gargano promontory, has yielded one of the most sizeable assemblages in the Italian peninsula so far: fragments of at least four decorated thickened-rim bowls close to Cetina models and

[64] Marović 1975.

[65] Peroni 1985; Cazzella / Moscoloni 1988; Govedarica 1989; Cataldo 1996; Maran 1998, 2007; Cazzella 1999; Recchia 2002; 2010; Rambach 2004; Arcuri et al. 2016; Gravina 2016; Gori et al. 2018; Bianco 2020; Cazzella et al. 2020.

[66] Forenbaher / Peroč 2018.

[67] Kaiser / Forenbaher 1999; Forenbaher 2018a.

a decorated wall sherd (fig. 3, 6–10).[68] These were recovered by local amateurs at different times from de-contextualised deposits resulting from modern construction works.

To the south of the Gargano evidence comes from two sites both on the shore of a former lagoon (Lago Salso), connecting them with the Adriatic Sea: Fontanarosa Castelletta, known from surveys[69] and Coppa Nevigata.[70] These are about 4 km apart; each has yielded just one decorated fragment of thickened rim-bowl, strictly akin to the Cetina repertoire (fig. 3, 11–12); at Coppa Nevigata this was found in a surface layer during the excavations of the Bronze Age site.

To the north-west of the Gargano, some sub-coastal and inland sites known from non-systematic surveys have yielded a few sherds of Cetina-type. At Serracapriola – Chiantinelle, on the lower course of the Fortore river ca. 6 km away from the Adriatic, a thickened-rim bowl with simple incised line below the rim (fig. 3, 14)[71] closely recalls Cetina bowls with simple incisions.[72] At the site of Pedegarganica Km. 12 – Pescorosso, along the Candelaro river, a handle with vertical incised lines marking the edges has been found (fig. 3, 13):[73] a type which is absent in the local tradition but widespread in the Cetina repertoire. Finally, Carlantino – loc. Fontana, on the upper course of the Fortore (ca. 40 km from the coast) has yielded a plain thickened-bowl sherd,[74] whose ascription to the Cetina style, however, is quite doubtful.[75] The inland site of Pedegarganica – Pescorosso is at an equal distance (approximately 30 km) between the Adriatic coast to both the north and the south of the Gargano promontory, as well as between the site on the lower Fortore (Serracapriola –Chiantinelle) and the pairing of Fontanarosa/Coppa Nevigata. Despite their non-stratigraphic nature and uncertainty of depositional contexts, all these finds may well indicate either settlement-type occupations or at least occasional frequentation of the areas, but none can be related to funerary sites.

A sherd with distinct Cetina-type incised and impressed decoration (a series of inscribed curvilinear incised lines with an impressed-dot background) comes from the surface site of Bisceglie – Lama Macina (fig. 4, 1)[76] and is a stray find. Unfortunately, only a picture is available for this fragment and one has no idea of the shape to which this may belong; in the Cetina repertoire inscribed curvilinear incised lines occur on bowls[77] and possibly on other shapes. This Bisceglie – Lama Macina coastal site appears to be territorially isolated and more or less equidistant from the other groups, being ca. 70 km to the south of Coppa Nevigata and ca. 55 to the north of Rutigliano.

At present, the sub-coastal site of Rutigliano – Le Rene (some 10 km from the Adriatic coast and 40 km to the east of Pisciulo/Casal Sabini) is the only settlement to exist in central Apulia that yielded a sizeable assemblage of Cetina-related pottery,[78] amounting to 10 decorated sherds. Among them there are two tankards with incised/impressed decoration framing the handle, whose shape however is not clearly recognisable (fig. 4, 2–3). Decorations include incised bands filled with impressed small circles and incised lines forming angular motifs (fig. 4, 4–8). Close similarities between the decorative motives from this site and Olympia – Altis had been pointed out long ago by J. Maran and J. Rambach.[79]

The next group of sites on the western Adriatic where Cetina-type pottery occurs is located inland, some 100 km to the south-west of Fontanarosa/Coppa Nevigata. These differ strongly from those in the Gargano area in both their contexts (funerary/cultic in the majority of the cases) and the type of Cetina-like pottery they possessed (figs. 4–5).

Three funerary contexts (Pisciulo, Casal Sabini and Laterza) are located in the innermost upper Murgia tableland (*Alta Murgia*) in central Apulia, within a range of 25 km. As is well known two decorated tankards closely resembling Ceti-

[68] Nava 1990, fig. 3; Gravina 2016, fig. 1, 13-15. Whereas one bowl with elongated decorated rim (Gravina 2016, fig. 1, 16) appears to be closer to Palma Campania-type pottery.
[69] Quojani 1983, fig. 117, 6.
[70] Recchia 2002.
[71] Gravina 2016, fig. 1, 21.
[72] E.g. Rudine T.26: Marović 1991, fig. 19, 4; Ogradice T.1: Marović 1991, fig. 62, 3-4; Brnjica t.1: Gori et al. fig. 2, 1.
[73] Gravina 2016, fig. 2, 15.
[74] Ibid., fig. 1, 20.
[75] Even more doubtful is the attribution to Cetina types of other sherds from this area published by A. Gravina (2016), as already commented in Cazzella et al. 2020, 188.
[76] Palmiotti 2004, 53; Bianco 2020, 162.
[77] I.e. Ljubomir: Govedarica 1989, pl. 31, 7; Salamandrija: Forenbaher 2018a, figs. 32, 3; 39, 4.
[78] Radina 1989, figs. 10-11.
[79] Maran 1998, 370; Rambach 2004.

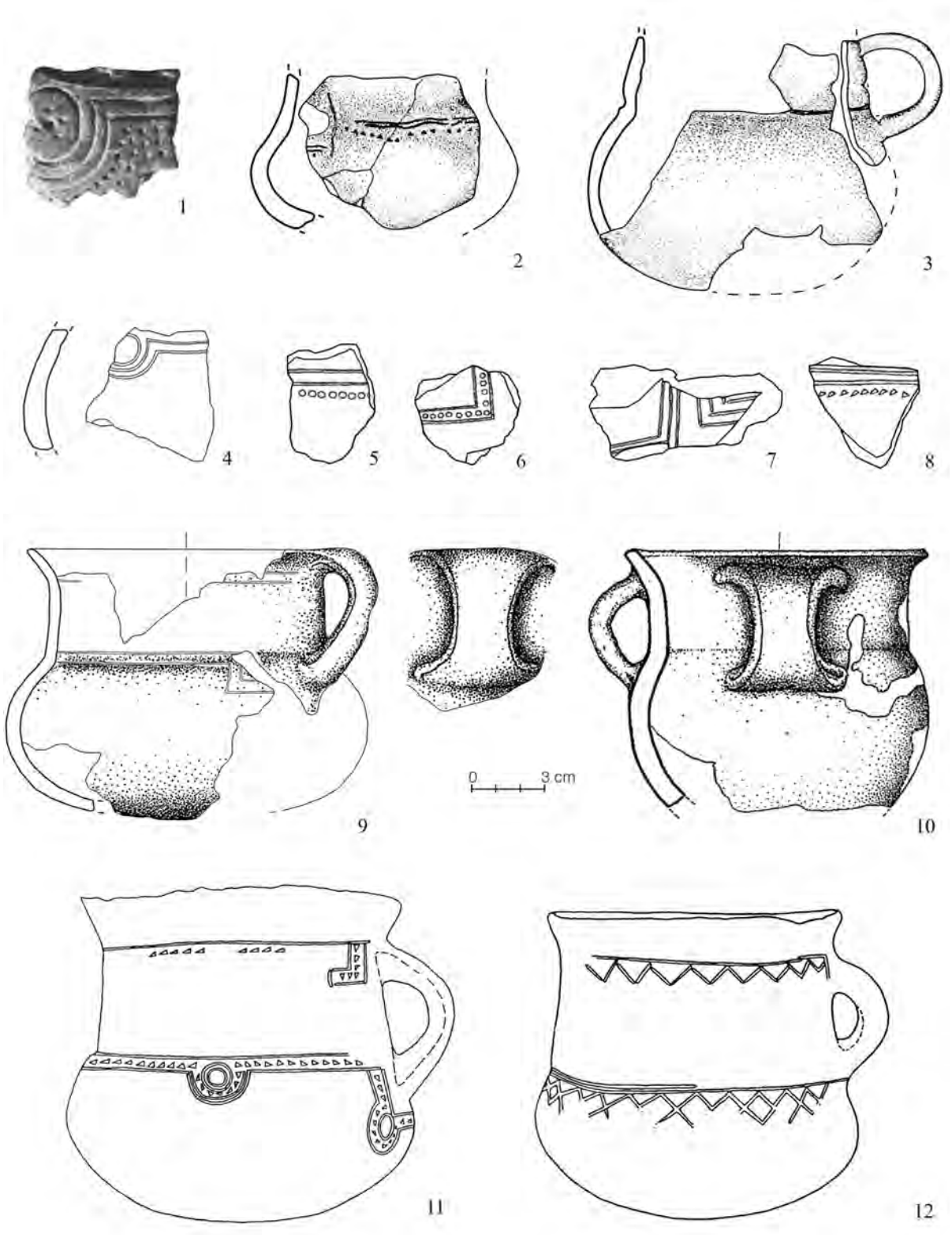

Fig. 4. *South western Adriatic: Cetina-type and Cetina related pottery. 1. Bisceglie – Lama Macina; 2–8. Rutigliano – Le Rene; 9–10. Pisciulo hypogeum 2; 11–12. Laterza cemetery t. 3* (1 after Palmiotti 2004; 2–3 modified from Radina 1989; 4–8 modified from Rambach 2004; 9–10 after Cataldo 1996; 11–12 after Maran 1998) (4–10 scale 1:3; 1. 11–12 not to scale)

na ones come from tomb 3 at the Copper Age rock-cut tombs cemetery of Laterza (fig. 4, 11–12).[80] These are thought to represent a later phase of use in this collective tomb, which contained a vast assemblage of Copper Age Laterza pottery. Its structure was possibly altered in this later period with the replacement of the original access pit with a small dromos. The cases of Pisciulo and Casal Sabini (a few km apart from one another) differ from Laterza, as these consist of clusters of hypogea, composed of a funerary chamber and an elongated dromos that did not yield traces of use related to the Copper Age Laterza culture. Instead, their use appears to have spanned the late centuries of the 3rd – early centuries of the 2nd millennia BC, on the basis of the local pottery recovered there. Two tankards (one with incised decoration framing the handle, while the other is plain) akin to Cetina vessels come from Pisciulo hypogeum 2 (fig. 4, 9–10),[81] while several sherds with incised lines – sometimes forming angular patterns – come from Casal Sabini t. 3 (fig. 5, 6–8)[82] which all possibly belong to the same vessel(s). Differing from the local pottery style, these latter closely recall Cetina-type decorated tankards. Finally, a fragment of a jar with a cylindrical neck and a series of small holes on the upper wall occurs at Casal Sabini t.1 (fig. 5, 5):[83] it is reminiscent of the Kotorac-type Cetina vessels.[84] Vessels with perforated upper walls – although of different shape – also occur at Lerna IV in the Peloponnese,[85] together with Cetina-related pottery. As is well known, possible interconnections with the Aegean are testified by the occurrence of a decorated bossed-bone plaque at the same t.1 of Casal Sabini,[86] mirrored by another similar plaque from the Pipistrello Solitario cave in Salento,[87] ca. 80 km to the south east, which in turn has yielded a Bell-Beaker type fragment.

A further context is cave 1 at the Pulo di Altamura (on the upper Murge tableland, 20 km from Pisciulo/Casal Sabini and 40 km from the Adriatic coast), whose pattern of use is unclear (maybe cultic?). This has yielded six sherds with incised/impressed decorations resembling Cetina ones[88] although the vessel shapes – when recognisable – have no comparisons among the Cetina vessels. Apart from three non-diagnostic fragments, two are perforated walls (fig. 5, 3–4; possibly of jars/tankards), which echo the perforated jar from Casal Sabini t.1 and the Kotorac-type vessels as well (though the shape is probably diverse). One is a carinated bowl with the incised/impressed decoration framing the handle and another one is a curvilinear bowl with everted lip and displaying incised lines forming angular motifs (fig. 5, 1–2). This latter decorative pattern does occur among the Cetina repertoire[89] and it is also attested at Olympia – Altis.[90] The hybrid stylistic character of this pottery assemblage points to a locally elaborated one, incorporating Cetina-type models.

Finally, S. Bianco has recently pointed out the occurrence of a decorated sherd from the Zinzulusa cave (near Castro, on the southern Adriatic coast of Salento) that he proposes as of Cetina-type.[91] This displays a swastika incision framed by series of incised lines bordered by impressed dots; a zig-zag incised line coupled with straight lines form a further motif recognisable on the edge of the sherd (fig. 5, 9).[92] It is unclear whether the sherd belongs to the base of a vessel or whether to a wall. In my opinion the closest comparison for this decorative motif is the Cetina-related EH III pottery from Olympia – Altis[93] rather than the Cetina ceramics from Dalmatia.[94] Being located near to the Otranto channel, the area of the Zinzulusa cave was easily reachable from the Peloponnese – Ionian Islands. Thus, this may well illustrate the interactions with the Aegean sphere rather than with the western Balkan one, enriching the picture offered by the bossed bone plaques from Casal Sabini and the Pipistrello Solitario cave.

[80] Biancofiore 1967, figs. 32; 37, 3; 51, 3, 20; Marović 1975.
[81] Cataldo 1996, fig. 9, 1-2.
[82] Ibid., fig. 5.
[83] Ibid., fig. 3, 6.
[84] Govedarica 1989, fig. 19, 1-2.
[85] Rutter 1982; a discussion on these kind of vessels in Cazzella 1999, 400.
[86] Cataldo 1996, fig. 3, 2.
[87] Coppola 2001–2002.
[88] Cataldo 1996, fig. 13, 1–5, 7–8. A further fragment (Maran 1998, pl. 40, 9) is likely to belong to the curvilinear bowl with angular incised motifs: fig. 5,2; Cataldo 1996, fig. 13, 8.
[89] I.e. Lucovača t. 69: Marović 1991, fig. 46, 1.
[90] Rambach 2004, pl. 8, 14.
[91] Bianco 2020.
[92] Original publication: Mosso 2010, fig. 182; Bianco 2020, fig. 2.
[93] Related in turn with Cetina: Maran 1998, pl. 32, 1-2.
[94] Decorative motifs akin to this one usually occur at Olympia on the base of the vessels.

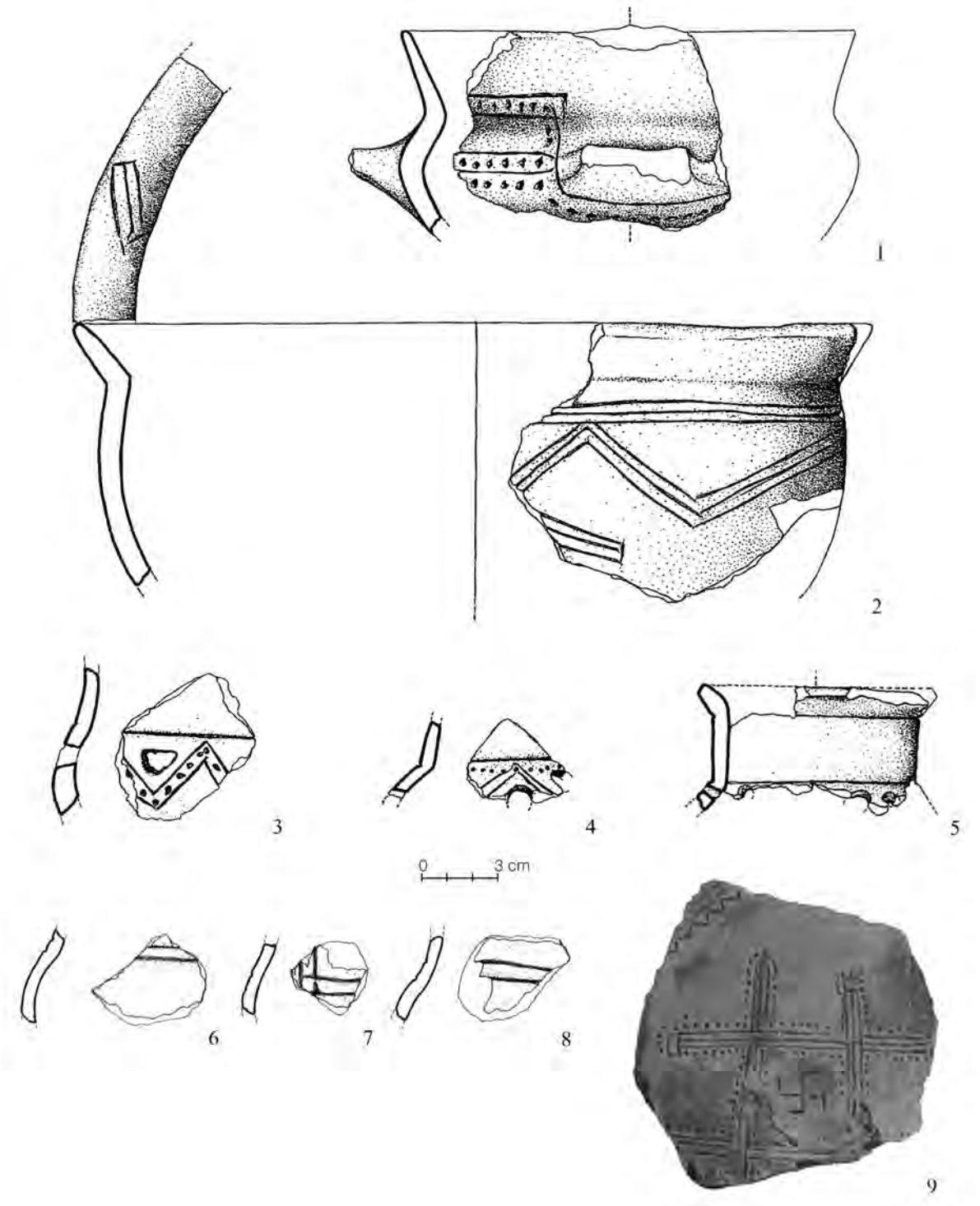

Fig. 5. *South western Adriatic: Cetina related pottery and EH III / Cetina-derived type pottery. 1–4. Altamura cave 1; 5. Casal Sabini t. 1; 6–8. Casal Sabini t. 3; 9. Zinzulusa cave* (1–8 after Cataldo 1996; 9 modified from Mosso 1910) (4–8 scale 1:3; 1–2. 9 not to scale)

South Tyrrhenian and Ionian regions

Campania

Recent fieldwork in present-day Campania has brought to light Cetina-type pottery in at least three sites located in different territorial zones: Atena Lucana, Oliva Torricella and Gricignano. This evidence has further highlighted the expansive potential of the Cetina sphere, suggesting that small groups from the western Balkans might have crossed the Apennine ridge to reach the Tyrrhenian side of the peninsula. To date, aside from these three sites no other contexts in the region appear to have yielded pottery for which the alleged comparisons with Cetina ceramics are convincing.[95]

The inland site of Atena Lucana is quite interesting, but, alas, remains largely unpublished. Probably a settlement, this lies in the fertile Vallo di Diano, bordered by the western side of the Apennines, ca. 60 km from the Tyrrhenian coast and 130 km to the west of Laterza/Casal Sabini. It has provided one ^{14}C date (2470–2210 cal 1 sigma BC),[96] whose large statistical range, however, hinders a more nuanced chronology. Three Cetina-related ceramics are published or described: a small tankard with simple incised decoration framing the handle (fig. 6, 1),[97] a decorated thickened-rim bowl[98] and a bowl with incised/impressed decorations and elbow-shaped handle (*ansa a gomito*; fig. 6, 7).[99] The shape of this latter bowl, with an everted lip, is atypical of the Cetina repertoire, while the elbow-shaped handle is completely foreign to it. The decoration nonetheless has some affinities with Cetina-type motives.

Oliva Torricella is a Palma Campania (Early Bronze Age) coastal settlement located on the northern edge of the Salerno bay, ca. 80 km from Atena Lucana: it was probably destroyed by a *tsunami*. A ^{14}C date from the deposit affected by the *tsunami* is available and falls in the last centuries of the 3rd millennium BC (2197–2043 cal 1 sigma BC).[100] A single sherd with a distinct Cetina-type incised/impressed decoration has been found (fig. 6, 2):[101] according to the authors of the excavation this comes from the Palma Campania deposit and not from an earlier layer, thus the ^{14}C date, which is consistent with a late phase of Cetina, would also be viable to include this sherd as well. The decorative motif on this fragment is quite widespread, occurring not only in Dalmatia but also in Apulia – Laterza t. 3 and Rutigliano (fig. 4, 4. 11) – and at Olympia – Altis.[102]

Finally, the site of Gricignano – probably a settlement – in the Campania plain ca. 20 km from the Tyrrhenian coast has yielded a fragment of a thickened-rim bowl decorated with incised diamonds filled by impressed dots (fig. 6, 3),[103] which recalls a decorative motif on a cup from Škarin Samograd.[104] The associated pottery assemblage in the local tradition does not include clearly diagnostic sherds, but possibly belongs to the beginning of the Early Bronze Age.

Basilicata, Calabria and north eastern Sicily

Some years ago, D. Marino and M. Pacciarelli pointed out the occurrence at some sites in present-day Calabria of bowls with either thickened-rim or everted rim with incised and impressed decorations, which they suggested could be related to Cetina-type pottery.[105] While a few of these bowls display a Cetina-style motif with incised triangles filled by stamped small triangles (fig. 6, 4), the majority is instead characterised by a completely different decorative techniques with sets of impressed small crosses forming geometric patterns (fig. 6, 5–6). This latter peculiar decoration type also occurs on shapes of other kinds. The largest amount of this pottery comes from surveyed sites – mostly from the Crista di Zungri site – in the Tropea promontory on

[95] As said above, I have recently discussed in detail (Gori et al. 2018; Cazzella et al. 2020) the other cases in Campania for which these Cetina comparisons have been suggested by Arcuri et al. (2016), therefore I will not revisit them here.
[96] Talamo et al. 2011, tab. 1.
[97] Talamo 2008, fig. 8, 7.
[98] Only described in Talamo 2008, 217.
[99] The photo is published in Arcuri et al. 2016, fig. 6.
[100] Albore Livadie 2011, 123, 130; fig. 118.
[101] For a comment on other decorated sherds from this site, see Gori et al. 2018, 204.
[102] E.g. Rudine t. 13: Marović 1991, fig. 11, 1; Biancofiore 1967, fig. 32; Radina 1989, figs. 11; 13; Rambach 2004, pl. 8, 18.
[103] U.S. Navy lotto 1, Marzocchella 1998, fig. 28 top-left.
[104] Govedarica 1989, t. XXIII, 2.
[105] Marino / Pacciarelli 1996.

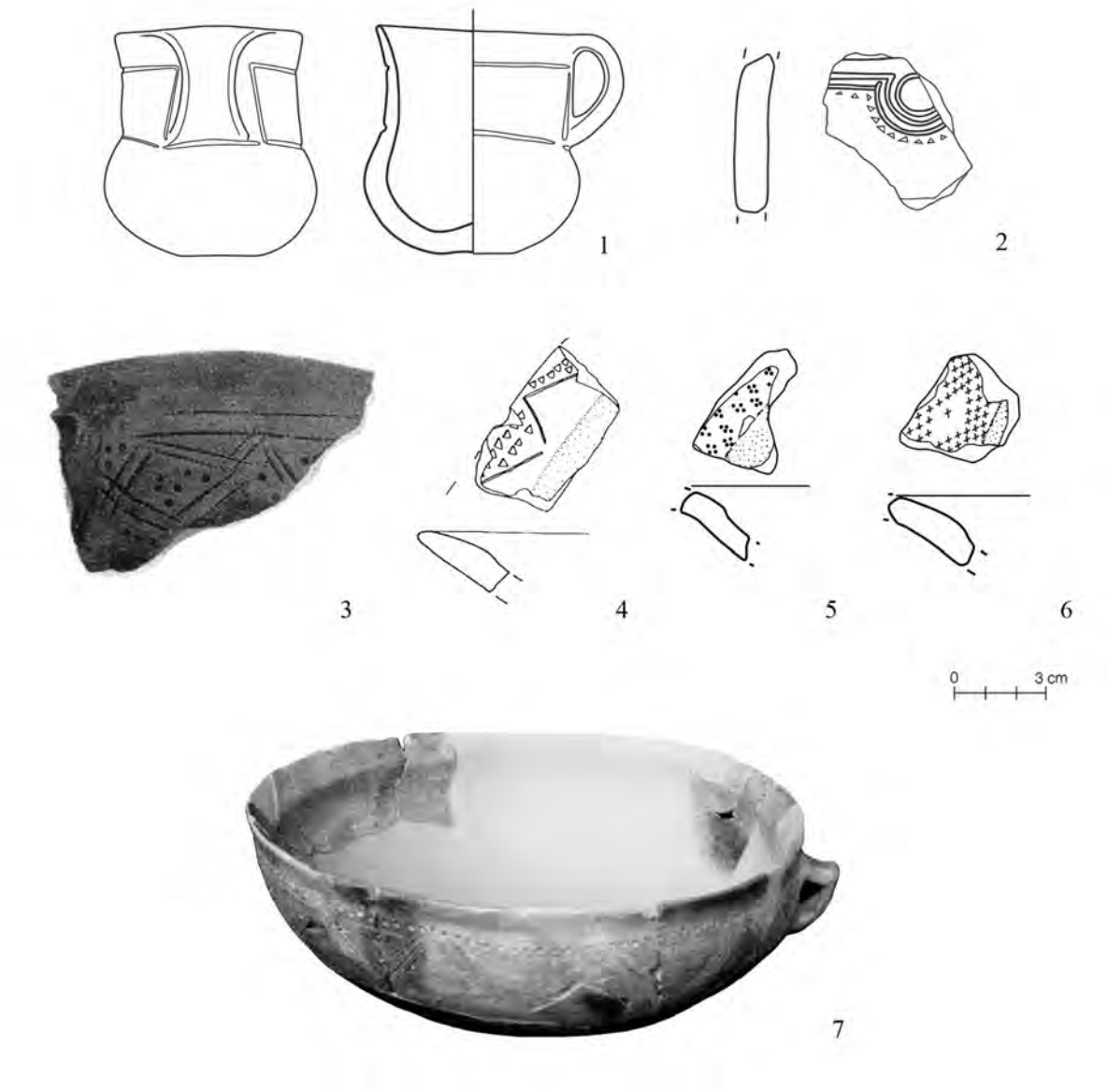

Fig. 6. *South Tyrrhenian: Cetina type pottery, probable Cetina related pottery, Zungri-Corazzo type pottery. 1 and 7. Atena Lucana; 2. Oliva Torricella; 3. Gricignano; 4. Casale Spatafora (Tropea promontory); 5. Crista di Zungri (Tropea promontory); 6. S. Stefano (Tropea promontory)* (1 modified from Talamo 2008; 2 modified from Albore Livadie 2011; 3 after Marzocchella 1998; 4–6 after Marino / Pacciarelli 1996; 7 modified from Arcuri et al. 2016) (1–6 scale 1:3; 7 not to scale)

the Tyrrhenian coast; similar sherds have been found at other sites including Corazzo near the Ionian coast.[106] Marino and Pacciarelli have attributed these ceramics to a Calabrian culture, named Zungri-Corazzo, to be dated between the mid-24th and the mid-22nd centuries BC,[107] yet the possibility exists that this cultural aspect, which is chiefly defined on the basis of pottery typology, is not chronologically homogeneous, but actually includes stylistic traits in fact from different phases.

Ceramics with this peculiar decoration formed by sets of stamped small crosses also occur on the Ionian side of present-day Basilicata at the sites of Trasano and Murgecchia,[108] as well as

[106] A detailed list in Cazzella et al. 2020 with bibliography therein.

[107] Pacciarelli 2011.

[108] Lo Porto 1998, pl. LXXV, 332; Guilaine et al. 2014, fig. 7.

in north-eastern Sicily at the Novalucello cave,[109] suggesting a territorial extension of this pottery style wider than southern Calabria.

Indeed, it appears that this is a locally elaborated ceramic style, which perhaps had absorbed some traits derived from a Cetina-inspired tradition, such as the tendency of decorate the rims/lips of bowls and the manufacturing of bowls with thickened rims. Such an influence, however, could have stemmed from interactions with a number of areas and cultural traditions: Cetina-related groups in Campania-southern Italy for one such, and eastern Sicilian communities, like those settling at Ognina,[110] that fall within the Aegean sphere of influence for another.

Concluding remarks

Although the evidence of Cetina interactions across the Italian peninsula and its northern continental area is scattered and diversified both in its topographical location and its pottery occurrence, some general trends and patterns can be traced.

The first point concerns the chronological breakdown of these interactions. The territorial distribution of shapes closely related to Cetina-types appears to follow two broad patterns, as noted before: decorated thickened-rim bowls are mainly distributed along the northern and central Adriatic side, including the area of the Gargano promontory (Monte Madarosa, Sassoferrato, Navelli, Popoli – Fonti S. Callisto, Rodi Graganico, Serra Capriola – Chiantinelle, Fontanarosa, Coppa Nevigata). On the other hand, tankards with incised decorations framing the handle occur in other areas: the southern Adriatic side (Rutigliano and Murge area) and the southern Tyrrhenian (Atena Lucana). This marked division has been argued to represent a chronological distinction, i.e. two main phases of contacts (the first falling in the third quarter and the second in the last quarter of the 3rd millennium BC), with the tankards/incised decoration framing the handles belonging to phase 2.[111] Exceptions from these trends are represented by the occurrence of both decorated bowls in present-day Campania and the Zungri-Corazzo type bowls in Calabria. Bowls however are likely to have endured across the two phases, and furthermore those known so far from Campanian sites appear to be locally elaborated versions. The ^{14}C date from Oliva Torricella clearly points to the late 3rd millennium BC for the chronology of the Cetina-type sherd recovered there, while the long-span of the date from Atena Lucana does not allow for precise conclusions. However, it cannot be ruled out that other sites, such as Gricignano, had been already encompassed by Cetina interactions during phase 1. The Zungri-Corazzo style bowls, on the other hand, do not appear to be closely related to direct interactions with the western Balkans, but rather to have stemmed from various influences, among which possibly are numbered the eastern Sicilian productions (like those from Ognina) inspired in turn by EH Aegean contacts that would fall into phase 1.[112] As mentioned above, however, the ceramic assemblage named as 'Zungri-Corazzo' might not be internally consistent from a chronological point of view and more solid stratigraphic data is needed to assess a refined and secure dating.

This two-phased proposal is supported by the stratigraphic and chronological sequence of EH III/Cetina-related pottery in the Peloponnese and Malta; close similarities between the decorative patterns at Rutigliano-Le Rene and Olympia – Altis,[113] coupled with the occurrence of thickened-rim bowls at Olympia in the preceding New Museum phase, represent compelling evidence. Yet, to date clear indications from the core area of the Cetina culture remain scanty. Here the stony nature of the tumuli and the unreliable stratigraphic associations from caves hinder the possibility of singling out phase-sequences of occupations and hence of figuring out diachronic transformation in pottery assemblages. However, the proposed two-phase sequence for the interactions with the western Adriatic and the Peloponnese implies that there was in fact a

[109] Tiné 1960.

[110] Cazzella et al. 2020, 191-193.

[111] Arcuri et al. 2016, 88, have argued that the occurrence of tankards in central Apulia reflects the types of context they come from (tombs and caves used for symbolic purposes) rather than a chronological difference. Yet tankards also occur at Rutigliano – Le Rene, which is likely to be a settlement. Moreover, burial tumuli in Dalmatia commonly contain both bowls and tankards: Marović 1991.

[112] Recchia / Cazzella 2017.

[113] Maran 1998; Rambach 2004.

stylistic transformation over time in the Cetina ceramics in the Dalmatian area as well. It can be noted that here Kotorac-type pedestalled vessels are richly decorated for the most, while the typical one-handle tankards appear to fall into two broad groups: 1) those richly decorated (commonly with filled bands and triangles forming angular motifs extended on the neck and the body),[114] and 2) those in which the decoration is considerably simpler, consisting mainly – but not exclusively – of incised lines recurrently framing the lower part of the handles.[115] Moreover, two-handled jars with incised decorations (framing the lower part of the handles) occur, but at a few sites, among which Bajagić, Jukić, Begovići in present-day Dalmatia and Shtoj in present-day northern Albania.[116] Both Jukić and Begovići contexts have yielded ^{14}C dates falling between the end of the 3rd to the beginning of the 2nd millennia BC.[117] Therefore, this vessel type is a good candidate to represent productions related to a late (or very late) phase of Cetina. As a working hypothesis, both these two-handled jars and group 2 of less decorated one-handle tankards, whose main feature is the handle framed by incisions, may be considered as types emerging in a second phase.

Following this two phase-sequence, contacts between the eastern Adriatic and the Italian peninsula, with the movement of small groups from the former area, might have been directed primarily towards the north-central western Adriatic and Gargano area in phase 1, and more towards the south western Adriatic and Tyrrhenian areas across the Apennines in phase 2. In both phases it appears that there was a deep interest towards occupying inland areas (Marche, Abruzzo, perhaps Veneto, Murge, inland Campania), particularly fertile valleys in between mountain ridges that somewhat recall the Dalmatian landscape. The perpetuation of a traditional subsistence economy is possibly a reason underlying these choices.

The question remains as to whether evidence from the various regions reflects direct contacts with/movements from the eastern Adriatic coast or whether only some areas were reached via seaborne journeys, the small groups conveying Cetina-type ceramic models moving by land from there towards other areas. It is reasonable to assume that contacts were multiple, not only in time but also in space.

The northern Apulia/Gargano area was doubtless directly accessed by the seaborne interactions in phase 1. Other routes might have reached the northern Adriatic, and from there inland Veneto. As said above, evidence from Alpine valleys in Trentino is ambiguous: the decorative style of ceramics is clearly locally elaborated, and the influence of the Cetina style remains dubious.

As for present-day Abruzzo, both hypotheses (of direct vs. mediated contacts) are plausible. On the one hand, the well-known connections between Ripoli and Danilo in the Middle Neolithic,[118] as well as possible similarities between Late Ripoli and Maliq IIB in the Late Neolithic/Copper Age,[119] testify as to how the Adriatic body of water between Dalmatia and Abruzzo was crossed in late Prehistory; the Aterno, flowing into the Adriatic, might have constituted an easy riverine route into the interior. Yet traces of Cetina connections on the coastal/sub-coastal area are lacking. On the other hand, ceramics from the Abruzzo sites, akin to some of those from the Gargano area, are possibly locally re-elaborated; it cannot be excluded that the Gargano area was the western Adriatic spot from which small groups moved on northwards into the mountain landscapes. Sassoferrato in the Marche is a quite isolated site as yet; likewise in Abruzzo, the coast (e.g. the Conero promontory) could have been easily reached by sea, the Esino – Sentino constituting then a possible fluvial route inland.

It is difficult at present to place the evidence from Bisceglie – Lama Macina within a specific phase, since the shape of the sherd is not recognisable. This site lies just in between the Gargano area and the other group of sites to the south; its coastal setting may make it a further spot reached by western Balkan seafarers.

[114] A good example is the tankard from Lukovača T. 69; Marović 1991, fig. 46, 3. The fragmentary status of many richly decorated vessels hampers their attribution to pedestalled ones or simple tankards.

[115] For instance, the tankards from Lukovača T. 69, Ogradice T. 4 and 5; Marović 1991, figs. 47, 1. 4; 66, 1; 67, 6.

[116] Govedarica 2016.

[117] 2030–1880 cal. 2 sigma BC, Olujić 2012; 2134–1979 cal. 1 sigma BC Beg Jerončić 2011.

[118] Cremonesi 1965; Batović 1984.

[119] Cazzella 1994.

A second wave of contacts probably touched central Apulia, with small groups moving inland towards the Murge upper tableland and possibly some crossing the Apennines to reach as far as the Campania Tyrrhenian side. Direct seaborne contacts with the southern Tyrrhenian are less probable. Ionian regions too might have remained outside direct contacts with the western Balkans.

Evidence from the Zinzulusa in southern Apulia speaks in favour of this area being reached by movement across the Ionian Sea of small groups from the western Aegean. These connections may have also conveyed the decorated bossed bone plaques (either the concept or the actual objects) found to the north at the Pipistrello Solitario cave and Casal Sabini.

Another point that still remains to be addressed is that of interactions between the local communities and the small groups that identified themselves through the pottery style we define as Cetina-type. In most cases Cetina-type pottery is found as stray finds, so there is not a clear link with specific contexts. In a few situations, mostly coastal ones such as Rodi Garganico and perhaps Rutigliano-Le Rene, the number of Cetina-type ceramics is sizeable, which fact may indicate that these were sites largely occupied by groups distinguishing themselves by means of this ceramic style. More commonly, however, Cetina-type sherds are limited in number. There are contexts predominantly yielding pottery of local tradition (i.e. Oliva Torricella), while at some funerary sites either with an early occupation (i.e. Laterza t.3) or newly built but following a local tradition (i.e. Pisciulo and Casal Sabini) Cetina pottery is used as a grave good: these cases may reflect foreign groups blending with local communities, individuals preserving their identity at the same time. Local groups might have also taken up Cetina-type models, so favouring the elaboration of hybrid styles.

The advancement of knowledge in the last twenty years together with the development of international research has enriched the picture of connections across the Adriatic in the 3rd millennium BC, posing new questions and still leaving open several problems. The anticipated course of multidisciplinary analyses and new techniques, assisted by the refinement of consolidated archaeological practices and the development of new projects, will certainly contribute to addressing these unsolved questions. Thus, it is likely the perspective offered here will change.

Acknowledgments

I would like to thank Blagoje Govedarica for inviting me to write this paper and thus rethink Cetina-related evidence to the west of the Adriatic. I am deeply indebted to various colleagues: Elisabetta Borgna for the discussions on the north-eastern Adriatic; Alberto Cazzella for discussing with me many aspects of the Cetina phenomenon in the Italian peninsula and his precious comments on an early draft of this text; Michele Cupitò for sharing with me his views about the evidence from northern Italy, his helpful notes and for providing me with the bibliography on this area; Maja Gori with whom I shared fruitful days in Dalmatia and in Greece studying, recording and discussing Cetina pottery. Armando Gravina provided me with data from the Gargano area and the image of pottery from Pedegarganica Km 12; Giovanni Leonardi kindly pointed out to me the pottery from Monte Madarosa.

Rezime

Kroz i preko Jadrana: sjeverna i zapadna interakcija fenomena Cetinske kulture (25–20. v. pr. Hr.)

"Cetinski fenomen" i njegove različite implikacije u smislu kulturnih interakcija i mobilnosti na prostoru centralnog Mediterana tokom druge polovine 3. milenija BC, bili su često tema naučnih rasprava u posljednjih 20 godina (Govedarica 2006; Maran 2007; Broodbank 2013; Tomas 2017; Forenbaher 2018a; Recchia, Cazzella 2017; Cazzella et al. 2020; Gori 2020). Istovremeno, napredak istraživanja na zapadnom Balkanu omogućio je prepravke i preciziranja hronološke slike vezane za kontekste kulturnih cjelina koje pripadaju ovom periodu, uključujući i aspekte Cetinske kulture (Bulatović i dr. 2020; Forenbaher 2018b). Ipak, nekoliko aspekta Cetinske kulture na njenom izvornom području, današnjoj Dalmaciji, posebno onih koji su vezani za društveno-ekonomsku sferu i

dalje je uglavnom nepoznato. Novi projekti, uključujući terenska istraživanja, arheometrijske i izotopske analize, nastoje da riješe stara i nova pitanja vezana za ovu kulturu. Tu spadaju sistem naseljavanja koji je još uvijek praktično nepoznat, tehnologija i organizacija keramičke produkcije, cirkulacija metalnih objekata i sirovina, ljudska mobilnost i obrasci spoljnih interakcija (Gori i dr. 2018; Tomas 2020).

Kao što je poznato, Apeninsko poluostrvo bilo je u znatnoj mjeri uključeno u "cetinski fenomen", što je ilustrovano pojavom keramike cetinskog tipa na nekoliko lokacija na jadranskoj strani Apenina. Nedavna otkrića u današnjoj Campaniji obogatila su ovu sliku pokazujući da je tu bila uključena i tirenska oblast na jugu. Nalazi sa sjeveroistoka (današnji Veneto i Trentino), pored onih iz Trsta i Slovenačkog krasa, takođe govore u korist uvećanja spektra ovih veza, kao i to da su se obrasci interakcija i njihova vremenska dimenzija, mogli razlikovati od jedne do druge regije.

Najvjerovatnija hipoteza koja objašnjava način ovih kontakata i koja je široko prihvaćena, je ona koja polazi od malih 'cetinskih' grupa koje prelaze sa zapadnog Balkana (uglavnom iz Dalmacije) na područje Italije i Peloponeza. J. Maran (2007) te grupe naziva "argonauti Zapadnog Balkana" naglašavajući time njihov interes za pomorske i prekomorske komunikacije. Ipak, ova morska putovanja u suštini su bila usmjerena na osvajanja novih područja u cilju trajnog naseljavanja. S tih područja su se cetinski elementi (ovoga puta već modifikovani u interakciji sa lokalnim elementima) širili dalje na istočnu Siciliju, Maltu i na Eolska ostrva. Na tom širem planu prepliću se elementi sa zapadnog Balkana i oni sa egejskog područja.

Drugi aspekt o kome se u zadnje vrijeme dosta diskutuje je odnos između fenomena kulture zvonastih pehara i cetinske kulture na području Italije. Sfere uticaja ove dvije kulture se preklapaju na raznim dijelovima italijanskog poluostrva, što svjedoči o kulturnim granicama koje se međusobno prožimaju, kao i o tome da je svaka od tih oblasti bila uključena u jedan od ova dva fenomena (Maran 2007; Broodbank 2013; Hejd 2007).

U ovom članku najviše pažnje je posvećeno cetinskoj kulturi, odnosno njenim transjadranskim vezama i interakciji sa lokalnom kulturnom tradicijom. Na osnovu poznatog materijala cetinskog tipa sa šireg područja Apenina koji je, počev od nalaza iz tršćanskog i slovenačkog krasa, pa sve do sjeveroistočne Sicilije ovdje kratko, ali jezgrovito prezentiran, autorica dolazi do zaključka da se u kontaktima ove kulture sa područjem Apeninskog poluostrva izdvajaju oblasti na kojima su koncentrisane različite cetinske keramičke forme. Ukrašene posude sa zadebljanim obodima uglavnom su raspoređene duž sjevernog i srednjeg jadranskog pribrežja, uključujući i Garganško poluostrvo (Monte Madarosa, Sassoferrato, Navelli, Popoli – Fonti S. Callisto, Rodi Graganico, Serra Capriola – Chiantinelle, Fontanarosa, Coppa Nevigata). S druge strane, pehari sa urezanim ukrasima koji obrubljuju dršku javljaju se u južnom pribrežju Jadrana (Rutigliano, Murge) i u južnoj Tireniji (Atena Lucana).

Te tipološke različitosti imaju i hronološko značenje. Naime, pokazuje se da su ovdje u pitanju dvije faze cetinskih prodora, prva koja pripada trećem kvartalu trećeg milenija i druga koja slijedi u četvrtom kvartalu tog milenija.

Prateći ove dvije faze kontakata o kojima svjedoči arheološki materijal, može se pretpostaviti da su manje grupe iz okvira Cetinske kulture tokom prve faze bile usmjerene prije svega na sjeverno-centralnu oblast zapadnog Jadrana i na područje Gargana. U toku druge faze više su fokusirani južni dio zapadnog Jadrana i tirenska oblast. U obje faze čini se da je izražena snažna tendencija zaposijedanja unutrašnjosti Apeninskog poluostrva (Marche, Abruzzo, možda Veneto, Murge i unutrašnjost Campanije). Posebno su bile zanimljive plodne doline između planinskih grebena koji donekle podsjećaju na dalmatinske pejzaže. Razlog za to je vjerovatno bila potreba za stvaranjem uslova za upražnjavanje tradicionalnih formi samoodržive, odnosno supstancijalne privrede.

Bibliography

Albore Livadie, C. 2011, La facies di Palma Campania. L'aspetto di Oliva Torricella, in: Campanelli, A. (ed.), Dopo lo Tsunami, Napoli 2011, 122-133.

Arcuri, F. / Livadie, C. / Di Maio, G. / Esposito, E. / Napoli, G. / Scala, S. / Soriano, E. 2016, Influssi balcanici e genesi del Bronzo antico in Italia meridionale: la koinè Cetina e la facies di Palma Campania, Rivista di Sscienze Preistoriche LXVI, 2016, 77-95.

Bagolini, B. / Pasquali, T. / Pedrotti, A. 1985, Monte Mezzana (Conca di Terlago) Trento, Preistoria Alpina 21, 1985, 268-272.

Baldelli, G. / Bergonzi, G. / Cardarelli, A. / Damiani, I. / Lucentini, N. 2005, Le Marche dall'antica alla recente età del bronzo, in: Atti della XXXVIII Riunione Scientifica dell'Iistituto Italiano di Preistoria e Protostoria, Firenze 2005, 539-579.

Batović, Š. 1984, Le relazioni tra i Balcani e l'Italia meridionale in Età Neolitica, in: Graziosi, P. (ed.), Rapporti tra i Balcani e l'Italia meridionale nell'Età Neolitica, Roma 1984, 5-27.

Beg Jerončić, I. 2011, Istraživanje grobnog tumula u Begovićima u Kozici kod Vrgorca, in: Tomasović,

M. (ed.), Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini, Makarska 2011, 97-109.

Bianco, S. 2020, Paolo Emilio Stasi e Grotta Zinzulusa: il frammento di vaso tipo četina con svastica incisa, Notizie Archeologiche Bergomensi, 28, 2020, 155-167.

Biancofiore, F. 1967, La necropoli eneolitica di Laterza, Origini I, 1967, 195-300.

Boaro, S. 2005, Nuovi dati su regionalizzazione ed elementi formativi della "Cultura di Polada" a partire dall'analisi della "Facies berico-euganea", in: Attema, P. /Nijober, A. / Zifferero A. (eds.), Papers in Italian Archaeology VI. Communities and Settlements from the Neolithic to the Early Medieval Period, BAR IS 1452 II, Oxford 2005, 596-607.

Borgna, E. / Cassola Guida, P. 2009, Seafarers and Land-Travellers in the Bronze Age of the Northern Adriatic, in Forenbaher, S. (ed.), A Connecting Sea: Maritime Interaction in Adriatic Prehistory, BAR IS 2037, Oxford 2009, 89-104.

Borgna, E. / Simeoni, G. / Vinci, G. / Nicosia, C. 2019, Origin and evolution of a Bronze Age funerary landscape in Friuli: the "lower context" of the tumulus of Mereto di Tomba (Udine) and the 3rd–2nd millennium transition in the northern Adriatic, Origini 43, 2019, 113-140.

Broodbank, C. 2013, The making of the Middle Sea: a History of the Mediterranean from the Beginning to the Emergence of the Classical World, Oxford 2013.

Bulatović, A. / Gori, M. / Vander Linden, M. 2020, Radiocarbon dating the 3rd millennium BC in the Central Balkans: a re-examination of the Early Bronze Age sequence, Radiocarbon 62 (5), 2020, 1163-1191.

Cataldo, L. 1996, La tomba di Casal Sabini e i rinvenimenti funerari tra Eneolitico ed età del Bronzo nel territorio di Altamura (Bari): le facies culturali indigene e i contatti transadriatici e con il Mediterraneo orientale, Origini XX, 1996, 109-164.

Cazzella, A. 1994, Dating the 'Copper Age' in the Italian Peninsula and Adjacent Islands, European Journal of Archaeology 2 (1), 1994, 1-19.

Cazzella, A. 1999, L'Egeo e il Mediterraneo centrale fra III e II millennio: una riconsiderazione, in: La Rosa, V. / Palermo, D. / Vagnetti, L. (eds.), Epi Ponton Plazomenoi, Atti del Simposio Italiano di Studi Egei, Roma 1999, 397-404.

Cazzella, A. / Gori, M. / Pacciarelli, M. / Recchia, G. 2020, 2500–2000 BC: connectivity phenomena between the Balkans, Greece, Southern Italy, Eastern Sicily, the Aeolian Islands and Malta, Rivista di Scienze Preistoriche – LXX S1 – 2020, 181-197.

Cazzella, A. / Moscoloni, M. 1988, La sequenza dell'età del Bronzo di Coppa Nevigata, in: Gravina, A. (ed.), Atti del 8° Convegno nazionale sulla Preistoria Protostoria e Storia della Daunia, San Severo 1988, 137-163.

Cazzella, A. / Recchia, G. 2015, The Early Bronze Age in the Maltese Islands, in: Tanasi, D. / Vella N. C. (eds.), The late prehistory of Malta: essays on Borġ in-Nadur and other sites, Oxford 2015, 139-160.

Cremonesi, G. 1965, Il villaggio di Ripoli alla luce dei recenti scavi, Rivista di Scienze Preistoriche 20, 1965, 85-155.

Codacci-Terlević, G. 2006, Prilog poznavanju brončanodobnih pogrebnih običaja u Istri – stanje istraženosti istarskih tumula te rezultati istraživanja tumula iz uvale Marić kod Barbarige, Histria archaeologica 35, 2006, 41-74.

Coppola, D. 2001–2002, Dal neolitico all'età dei metalli in Italia sud-orientale: nuovi rinvenimenti nel Salento, Atti della Società di Preistoria e Protostoria del Friuli Venezia Giulia 13, 2001–2002, 111-135.

Di Fraia, T. 1996, Considerazioni sull'antica età del Bronzo in Abruzzo, in: Cocchi Genick, D. (ed.), L'antica età del Bronzo in Italia, Firenze 1996, 483-500.

Forenbaher, S. 2018a, Special Place, Interesting Times. The island of Palagruža and transitional periods in Adriatic prehistory, Oxford 2018.

Forenbaher, S. 2018b, Ljubljana i Cetina: lončarski stilovi 3. tisućljeća prije Krista na prostoru istočnoga Jadrana / Ljubljana and Cetina: Pottery Styles of the Third Millennium BC in the Eastern Adriatic, Prilozi 35, 2018, 113-157.

Forenbaher, S. / Peroč, Z. 2018, Lithic Assemblages from Nakovana (Croatia): Raw Material Procurement and Reduction Technology from the Early Neolithic until the End of Prehistory, Journal of Mediterranean Archaeology 30 (2), 189-211.

Gilli, E. / Montagnari Kokelj, E. 1992, La grotta dei Ciclami nel Carso triestino (materiali degli scavi 1959–1961), Atti della Società per la Preistoria e Protostoria del Friuli-Venezia Giulia, 7, 1993, 65-162.

Gilli, E. / Montagnari Kokelj, E. 1994, La Grotta delle Gallerie nel Carso Triestino, Atti della Società per la Preistoria e Protostoria del Friuli-Venezia Giulia, 8, 1994, 121-194.

Gori, M. 2020, Κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν. Cetina communities on the move across the Central Mediterranean and the Balkans in the 3rd millennium BC, in: Băjenaru, R. / Maran, J. / Ailincăi, S. C. / Hansen, S. / Popescu, A. D. (eds.), Objects, Ideas and Travelers. Contacts between the Balkans, the Aegean and Western Anatolia during the Bronze and Early Iron Age, Bonn 2020, 65-83.

Gori, M. / Amicone, S. / Podrug, E. / Recchia, G. / Rambach, J. / Tomas, H. / Šuta, I. 2019, Characterising Cetina Pottery Technology. Comparing Pottery

Making Recipes in the Late 3rd Millennium BC Central Mediterranean, Poster presented at the EMAC Conference, Barcelona 16–18 September 2019.

Gori, M. / Recchia, G. / Tomas, H. 2018, The Cetina phenomenon across the Adriatic during the 2nd half of the 3rd millennium BC: new data and research perspectives, in: Gravina, A. (ed.), Atti del 38° Convegno Nazionale di Studi sulla Preistoria, Protostoria e Storia della Daunia, San Severo 2018, 197-216.

Govedarica, B. 1989, Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana, Sarajevo 1989.

Govedarica, B. 1992, Funde der Cetina-Kultur in den Grottem im Karst von Triest, Balcanica 23, 1992, 319-328.

Govedarica, B. 2006, Finds of the Cetina-type in the western Balkan hinterland and the issue of culture-historical interpretation in the prehistoric archaeology, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 99, 2006, 27-41.

Govedarica, B. 2016, The stratigraphy of Tumulus 6 in Shtoj and the appearance of the violin idols in burial complexes of the south Adriatic region (Stratigrafija tumula 6 u Štoju i pojava violinskih idola u grobnim kompleksima na južnom Jadranu), Godišnjak 45, 2016, 5-34.

Gravina, A. 2016, Presenza di ceramiche tipo Cetina, tipo Dinara e tipo miceneo nella Daunia centro-settentrionale, in: Gravina, A. (ed.), Atti del 36° Convegno Nazionale sulla Preistoria-Protostoria-Storia della Daunia, S. Severo 2016, 45-54.

Guilaine, J. / Cremonesi, G. / Radi, G. / Pérez, P. / Delcos, N. / Coularou, J. 2014, Les maisons du Chalcolithique-Bronze ancien de Trasano (Matera, Italie). Esquisse préliminaire, in: Arbogast, R. M. / Greffier-Richard, A. (eds.), Entre archéologie et écologie, une Préhistoire de tous les milieux. Mélanges offerts à Pierre Pétrequin, Besançon 2014, 345-354.

Hellmut, A. 2017, Monkodonja. Istraživanje protourbanog naselja brončanog doba Istre. Knjiga 2/1–2. Keramika s brončanodobne gradine Monkodonja – Tekst, Katalog / Forschungen zu einer protourbanen Siedlung der Bronzezeit Istriens. Teil 2/1–2. Die Keramik aus der bronzezeitlichen Gradina Monkodonja – Text, Katalog, Monografije i katalozi / Monographien und Kataloge 28/1–2, Pula 2017.

Heyd, V. 2007, When the West meets the East: The Eastern Periphery of the Bell Beaker Phenomenon and its Relation with the Aegean Early Bronze Age, in: Galanaki, I. / Tomas, H. / Galanakis, Y. / Laffineur, R. (eds.), Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory across Borders, Aegaeum 27, Liège 2007, 91-107.

Kaiser, T. / Forenbaher, S. 1999, Adriatic Sailors and Stone Knappers: Palagruža in the 3rd millennium BC, Antiquity 73, 1999, 313-324.

Komšo, D. / Codacci Terlević, G. / Čuka, M. / Mihovilić, K. 2007, Marlera, Hrvatski arheološki godišnjak 4, 2007, 269-271.

Koumouzelis, M. K. 1980, The Early and Middle Helladic Periods in Elis, Diss. Brandeis University 1980, Microfilm International 8024537.

Leonardi, G. 1973, Materiali preistorici e protostorici dal museo di Chiampo (Vicenza), Venezia 1973.

Lo Porto, F. G. 1998, I villaggi preistorici di Murgia Timone e Murgecchia nel Materano, Monumenti Antichi dei Lincei V, Roma 1998.

Malone, C. / Bonanno, A. / Trump, D. / Dixon, J. / Leighton, R. / Pedley, M. / Stoddart, S. / Schembri, P. J. 2009, Material culture, in: Malone, C. / Stoddart, S. / Bonanno, A. / Trump, D. with Gouder, T. / Pace, A. (eds), Mortuary customs in prehistoric Malta: excavations at the Brochtorff Circle at Xagħra (1987–94), Cambridge 2009, 219-314.

Maran, J. 1998, Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr. Studien zu den kulturellen Verhaältnissen in Südosteuropa und dem zentralen sowie östlichen Mittelmeerraum in der späten Kupfer-und frühen Bronzezeit, Bonn 1998.

Maran, J. 2007, Seaborne contacts between the Aegean, the Balkans and the central Mediterranean in the 3rd millennium BC: the unfolding of the Mediterranean world, in: Galanaki, I. / Tomas, H. / Galanakis, Y. / Laffineur, R. (eds.), Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory across Borders, Aegaeum 27, Liège 2007, 3-21.

Marino, D. / Pacciarelli, M. 1996, Calabria, in: Cocchi Genick, D. (ed.), L'antica età del Bronzo in Italia, Firenze 1996, 147-162.

Marović, I. / Čović, B. 1983, Cetinska kultura, in: Praistorija jugoslovenskih zemalja IV, Bronzano doba, Sarajevo 1983, 191-231.

Marović, I. 1975, I tumuli di Bajagić (Dalmazia), in: Civiltà preistoriche e protostoriche della Daunia, Atti del Colloquio Internazionale di Preistoria e Protostoria della Daunia, Firenze 1975, 245-246.

Marović, I. 1991, Istraživanje kamenih gomila na istočnoj Jadranskoj obali, Vjesnik za arheologiju i istoriju dalmatinsku 84, 1991, 15-214.

Marzocchella, A. 1998, Tutela archeologica e preistoria nella pianura campana, in: Guzzo, P. G. / Peroni, R. (eds.), Archeologia e Vulcanologia in Campania, Napoli 1998, 97-133.

McLaughlin, R. / Parkinson, E. W. / Reimer, P. J. / Malone, C. 2020, Dating Maltese prehistory, in: Malone, C. / Grima, R. / McLaughlin, R. / Parkinson, E. W. / Stoddart, S. / Vella, N., Temple places. Exca-

vating cultural sustainability in prehistoric Malta, Cambridge 2020, 27-38.

Mommsen, H. / Bonanno, A. / Chetcuti Bonavita, K. / Kakoulli, I. / Musumeci, M. / Sagona, C. / Schwedt, A. / Vella, N. C. / Zacharias, N. 2006, Characterization of Maltese pottery of the Late Neolithic, Bronze Age and Punic Period by neutron activation analysis, in: Magetti, M. / Messiga, B. (eds.), Geomaterials in Cultural Heritage, London 2006, 81-89.

Montagnari Kokelj, E. / Crismani, A. 1997, La Grotta del Mitreo nel Carso Triestino, Atti della Società per la Preistoria e Protostoria della Regione Friuli-Venezia Giulia 10, 1997, 7-98.

Mosso, A. 1910, Le Origini della Civiltà Mediterranea, Milano 1910.

Olujić, B. 2012, Istraživanja dvije kamene gomile na području Zagvozda (Imotski, Hrvatska) / The Excavation of Two dry stone burial mounds in the Zagvozd Area (Imotski, Croatia), Opuscula Archaeologica 36, 2012, 55-91.

Nava, M. L. 1990, Greek and Adriatic influences in Daunia in the Early Iron Age, in: Descoudres, J. P. (ed.), Greek Colonists and Native Populations, Oxford 1990, 559-578.

Nicolis, F. 1998, Un nuovo aspetto ceramico tra età del Rame e età del Bronzo nell'Italia settentrionale, Rivista di Scienze Preistoriche 49, 1998, 447-468.

Nicolis, F. 2005, Long Distance Cultural Links between Northern Italy, the Ionian Islands and the Peloponnese in the Last Centuries of the 3rd Millenium BC, in: Laffineur, R. / Greco, E. (eds.), Emporia. Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean, Aegaeum 25, Liège-Austin 2005, 527-538.

Pacciarelli, M. 2011, L'Eneolitico della Calabria tirrenica. Nuovi dati sull'articolazione cronoculturale, Origini, n. s. V, 2011, 249-302.

Palmiotti, L. 2004, Il popolamento antico nella Puglia centrale. Frequentazione antropica, cultura materiale, concettualità tra il VII e il II millennio a.C., Bisceglie 2004.

Perini, R. 1972, Il deposito secondario dei Montesei di Serso, Preistoria Alpina Rendiconti 8, 1972, 7-30.

Peroni, R. 1985, Magna Grecia, Epiro e Macedonia nell'età del Bronzo, in: Atti del XXIV Convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto 1985, 199-236.

Quojani, F. 1983, Rinvenimenti eneolitici e dell'età del bronzo, in: Cassano, S. M. / Manfredini, A. (eds.), Studi sul Neolitico del Tavoliere della Puglia. Indagine territoriale in un'area campione, Oxford 1983, 269-292.

Radina, F. 1989, Insediamenti della prima età dei metalli in territorio di Rutigliano (Bari), in: Ciancio A. (ed.), Archeologia e territorio. L'area peuceta. Atti del seminario di studi, Putignano 1989, 15-27.

Rambach, J. 2004, Olympia im ausgehenden 3. Jahrtausend v. Chr.: Bindeglied zwischen zentralen und östlichem Mittelmeerraum', in: Alram-Stern, E. (ed.), Die ägäische Frühzeit, 2, Wien 2004, 1199-1244.

Rambach, J. 2007, Olympia and Andravida-Lechaina: Two Bronze Age sites in the Northwest Peloponnese with far-reaching overseas cultural connections, in: Galanaki, I. / Tomas, H. / Galanakis, Y. / Laffineur, R. (eds.), Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory across Borders, Aegeum 27, Liège 2007, 81-90.

Recchia, G. 2002, I siti costieri garganici e i loro rapporti transmarini tra Eneolitico ed età del Bronzo, in: Negroni Catacchio, N. (ed.), Preistoria e Protostoria in Etruria V, Milano 2002, 331-342.

Recchia, G. 2010, Interrelazioni culturali e scambi con l'area egeo-balcanica durante l'età del Bronzo, in: Todisco, A. (ed.), La Puglia centrale dall'età del Bronzo all'Alto Medioevo, Roma 2010, 103-111.

Recchia, G. / Cazzella, A. 2017, Permeable boundaries in the late 3rd millennium BC Central Mediterranean: contacts and mobility between the Balkans, Greece, southern Italy and Malta, in: Fotidias, M. / Laffineur, R. / Lolos, Y. / Vlachopoulos, A. (eds.), Hesperos. The Aegean Seen from the West, Proceedings of the 16th International Aegean Conference, Aegaeum 41, Leuven – Liège 2017, 93-103.

Rutter, J. B. 1982, A group of distinctive pattern-decorated Early Helladic III pottery from Lerna and its implications, Hesperia 51, 1982, 459-488.

Silvestrini, M. / Carlini, C. / Foglini, L. 2005, Recenti acquisizioni da Sassoferrato, area artigianale: un sito stratificato dal Neolitico all'Eneolitico, in: Atti della XXXVIII Riunione Scientifica dell'Iistituto Italiano di Preistoria e Protostoria, Firenze 2005, 321-333.

Talamo, P. 2008, Le aree interne della Campania centro-settentrionale durante le fasi evolute dell'eneolitico: osservazioni sulle dinamiche culturali, Origini XXX, 2008, 187-220.

Talamo, P. / Passariello, I. / Lubritto, C. / Terrasi, F. 2011, Evoluzione culturale in Campania: indagine cronologica sistematica tramite datazioni radiometriche, in: Atti della XLIII Riunione Scientifica dell'Iistituto Italiano di Preistoria e Protostoria, Firenze 2011, 39-48.

Tanasi, D. / Tykot, R. H. / Pirone, F. / McKendry, E. 2018, Chemical characterization of EBA/MBA pottery from Ognina (Sicily). A comparison of XRF and pXRF for analysis of ancient pottery, in: Herring, E. / O'Donoghue, E. (eds.), The Archaeology of Death. Papers in Italian Archaeology VII, Oxford 2018, 590-598.

Tecchiati, U. / Tauber, V. (eds.), 2008, Reich der Steine – Un regno di pietre – A Stone's Kingdom. Ar-

cheoparc Tanzgasse Feldthurns/Velturno, Bolzano 2008.

Tomas, H. 2017, Early Bronze Age sailors of the Eastern Adriatic: the Cetina Culture and its impact, in: Fotidias, M. / Laffineur, R. / Lolos, Y. / Vlachopoulos, A. (eds.), Hesperos. The Aegean Seen from the West, Proceedings of the 16th International Aegean Conference, Aegaeum 41, Leuven – Liège 2017, 223-234.

Tomas, H. 2020, Cetina Valley – An Ancient Pathway of Communication, in: Maran, J. / Băjenaru, R. / Ailincăi, S. C. / Hansen, S. / Popescu, A. D. (eds.), Objects, Ideas and Travelers. Contacts between the Balkans, the Aegean and Western Anatolia during the Bronze and Early Iron Age, Bonn 2020, 53-64.

Tiné, S. 1960, Giacimenti dell'età del rame in Sicilia e la cultura tipo "Conca d'Oro", Bullettino di Paletnologia Italiana 69–70, 1960, 113-151.

Godišnjak/Jahrbuch 2020,49:29-44
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-49.135

From one side to another. An overview on trans-Adriatic connectivity during the Middle Bronze Age

Alberta Arena
Rome

Abstract: Since the earliest systematic excavations in Bronze Age sites in northern Apulia in the 1930s, it has become clear that their archaeological record retained, among other things, a broad and variegated archive of Adriatic seaborne connectivity.
Thanks to the huge amount of data available at present from both the western and eastern coasts, it is possible to point out that, in the post-Cetina horizon, trans-Adriatic interactions increased noticeably from the 17th to the 14th century BC, in conjunction with the emergence of hillforts and fortified settlements in the Adriatic area. We will briefly analyse all data at our disposal for the reconstruction and interpretation of these four centuries in which trans-Adriatic journeys, transmission of models, trade, exchange, exogamic practices etc. contributed in shaping the worldview of the communities living along its coasts.

Keywords: central Adriatic area, Middle Bronze Age, interactions, hillforts

Introduction

The European Bronze Age (2200–800 BC) represents a period of unprecedented connectivity, both land-based and seaborne.[1]

The aim of this paper is to provide a concise but comprehensive overview on travels, transmissions and transformations that took place in the central Adriatic area during the Middle Bronze Age (ca. 1700/1650–1325/1300 BC) and contributed in shaping the worldview of the communities living along its coasts.

Geographical peculiarities together with an outstanding archaeological record make this region and this time-frame an ideal laboratory for exploring connectivity between distant communities in a phase of great transformations, during which the landscape and social relationships underwent significant changes.

The large and variegated spectrum of archaeological data available at present from northern Apulia to the west and Central Dalmatia to the east provides us with an invaluable archive for aiming at a well-rounded reconstruction of interaction dynamics. Through the integration of all data at our disposal, we will try to shorten the distance between our proxies and the prehistoric phenomena underlying them as much as possible.

It is well-known that Adriatic seafaring is far from being a Bronze Age phenomenon.

Beyond scarce and uncertain evidence of Palaeolithic and Mesolithic contacts that were for sure primarily land-based,[2] the distribution of impressed ware on both Adriatic coasts[3] proves Early Neolithic seaborne connectivity and is intertwined with the transition to farming in the Adriatic area.[4] The obsidian from Lipari, attested in both Istria and Dalmatia, represents another relevant proxy for the Neolithic interaction phase.[5]

[1] Kristiansen / Larsson 2005; Vandkilde 2016.

[2] Forenbaher 2019, 26-32.

[3] Müller 1994; Forenbaher / Kaiser 2011; Forenbaher 2019, 33-35.

[4] Forenbaher / Miracle 2014; Forenbaher 2019.

[5] Tykot 2014; Tykot 2017. Taking into account prevailing winds and currents, the position of islands being fundamental for rest stops during navigation, as well as the location of Neolithic sites where Liparian obsidian has been recovered, Helen Farr suggests two possible routes for crossing the Adriatic: 1. Termoli, Tremiti Islands, Palagruža, Biševo, Vis, Drvenik Mali; 2. Gargano, Palagruža, Sušac, Korčula, Šćedro, Hvar; Farr 2006, Fig. 4.

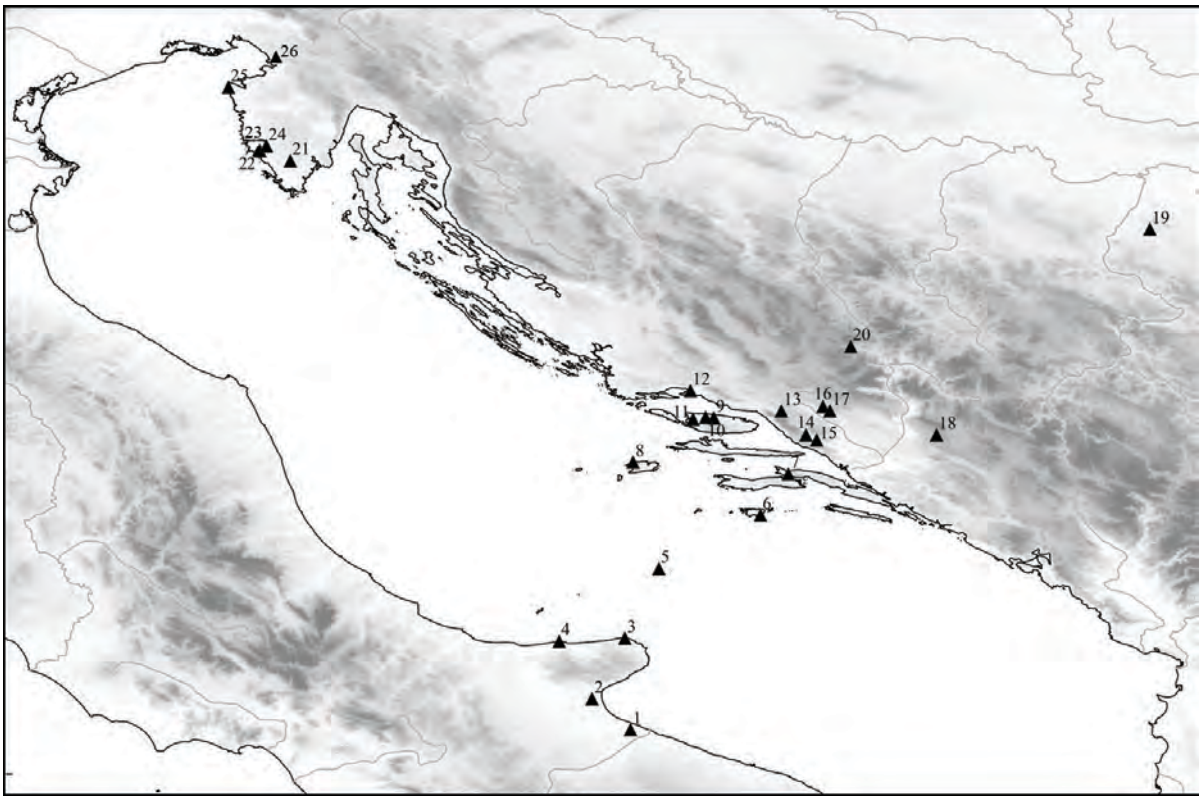

Figure 1. *Sites cited in the text. 1. Trinitapoli; 2. Coppa Nevigata; 3. Manaccora; 4. Torre Mileto; 5. Palagruža; 6. Rača Špilja; 7. Nakovana; 8. Krajicina Špilja; 9. Škrip; 10. Kopačina Špilja; 11. Rat; 12. Vranjic; 13. Jukić; 14. Begovići; 15. Majići; 16. Nečajno; 17. Sovići; 18. Rabina; 19. Joševa; 20. Varvara; 21. Vrčin; 22. Mušego; 23. Monkodonja; 24. Žamnjak; 25. Zambratija; 26. Elleri.*

Moreover, from at least the Neolithic onwards, most chert recovered in different Dalmatian sites was probably imported from the Gargano, to our knowledge the region with the highest quality chert within the Adriatic-Balkan-Carpathian district. It is very likely that most prismatic blades arrived in Dalmatia as finished products and it must be noted that such a foreign material was also used for more simple expedient tools.[6]

The continued presence from the Neolithic onwards (at least until the Late Bronze Age)[7] of Gargano chert in Dalmatian sites gives us the clue that trans-Adriatic contacts never ceased altogether and that the sea-corridor linking the Italian and the Balkan Peninsulas has always been (more or less) active, even during those periods for which other proxies for interaction – e.g. ceramics – are scarce or completely lacking, e.g. during the late Copper Age eastern Adriatic Ljubljana Culture.

Even if no vessel bearing typical Ljubljana features has been recovered along the western Adriatic coast so far, the fact that Gargano chert is attested in contexts of the Pelješac Peninsula with Ljubljana potsherds[8] and that at Palagruža – a tiny island located at the centre of the Adriatic basin between northern Apulia and Central Dalmatia – a good amount of archaeological evidence dates to this period,[9] demonstrates that trans-Adriatic navigation did not cease.

The limitation of resources on Palagruža, both in terms of soil and water, makes this place unsuitable for stable settlement.[10] In line with this, prehistoric finds recovered on the island have been interpreted as the result of overnight stopovers during navigation and – mostly for what concerns the 3rd and early 2nd millennium BC Ljubljana and Cetina finds – as the result of ritual activities linked to Adriatic seafaring. Most pottery fragments are in fact referable to fine

[6] Forenbaher / Perhoč 2015; Perhoč 2018; Forenbaher 2018, 117-119; Forenbaher 2019, 36-37.
[7] Forenbaher / Perhoč 2015, 65.
[8] Spila Nakovana, Phase 5; Forenbaher / Perhoč 2015, Tab. 5.
[9] Forenbaher 2018, 22-34.
[10] Ibid., 106.

decorated vessels, while coarse ware is almost absent. Along with pottery, lithic artefacts, arrowheads, wristguards, and pendants also seem to have been deliberately selected.

Following this interpretation, Palagruža would have functioned as a sort of "maritime sanctuary" *ante litteram*.[11] This hypothesis appears to be extremely convincing, if we take into account that, during the Classical and Hellenistic Greek periods, the island hosted a sanctuary, very likely dedicated to Diomedes.[12]

As outlined above, the island would have had an outstanding role in the frame of trans-Adriatic seafaring not only during the Ljubljana phase, but also during the following Cetina period, when artefact distribution appear to be more meaningful and Cetina-like pots and decorations – or those closely comparable to them – have been recovered even far away from the Central Dalmatian core area. In this period, trans-Adriatic contacts are in fact embedded within a wider, macro-scale interaction scenario, i.e. the so-called "Cetina phenomenon", also involving Bosnia and Herzegovina, Serbia, Albania, Montenegro, the Peloponnese, Campania and possibly also eastern Sicily, the Aeolian and the Maltese Islands alongside Central Dalmatia and Apulia.[13]

What happens in the subsequent phase? Did Palagruža keep its crucial role? How have the interaction dynamics changed in the post-Cetina horizon?

Defining space and time

The aim of this paper is to analyse trans-Adriatic interactions during the late Early and Middle Bronze Age, i.e. in the period following the "Cetina phenomenon".

From the earliest investigations in the 1930s at Grotta Manaccora,[14] a cave located in northern Apulia in a bay on the coast of Mount Gargano, it became clear that, during the Bronze Age, strong connections linked the Italian and Balkan Peninsulas. Elise Baumgärtel, at that time leading the excavations at the site, noticed that the pottery production from Manaccora – or at least a portion of it – was comparable with vessels belonging to the Bosnian Glasinac Culture. Shapes recovered in the two districts, far away from each other, appeared to her to be *identical as if they had been made by the same hands.*[15] Even if today, thanks to a constantly increasing number of investigations in Central Dalmatia,[16] we have at our disposal significantly more proximal sites for comparison, we can state that this intuitive scholar effectively introduced this line of thought considering the opposing sides, separated by a stretch of sea, in a tight dialectic.

From that moment onwards – and especially from the 1980s – the topic of trans-Adriatic interactions in the post-Cetina horizon was treated on several occasions by different authors, who compared a selection of ceramics and metal productions from the two coasts. Referring to the late Early and Middle Bronze Age, some authors stressed connections between Central Dalmatia and Herzegovina and northern Apulia,[17] while some others suggested closer connections between northern Apulia and the Istrian Castellieri Culture.[18] The latest research on the topic, based on a systematic survey of pottery types from the three areas (1. northern Apulia; 2. Dalmatia/Herzegovina; 3. Istria/*Caput Adriae*), demonstrated that, even though all three geographical districts were connected, most interactions seem to have occurred between northern Apulia and Central Dalmatia, above all with Central Dalmatian island and coastal sites, where the presence of both Italian and Istrian-like models revealed their crucial role within inter- and trans-Adriatic interaction networks.[19]

It is essential to set the clearest chronological frame as possible for the phase in which trans-Adriatic interactions increased and remained stable – with minor fluctuations – for at least four centuries, in the period following the Cetina phenomenon (Early Bronze Age 1) and preceding the Late Bronze Age interaction

[11] Forenbaher 2018, 147-148.
[12] Kirigin / Čače 1998; Kirigin et al. 2010; Kirigin 2012; Miše et al. 2018.
[13] Maran 2007; Gori et al. 2018; Cazzella et al. 2020 with former references.
[14] Rellini et al. 1931; 1934; Baumgärtel 1951; 1953; Recchia 1993; 1995.
[15] Baumgärtel 1934, 227; Arena et al. 2020a, 246.
[16] Arena et al. 2020a.
[17] Čović 1980; Govedarica 1991–1992.
[18] Peroni 1984; 1989; Cazzella / Moscoloni 1995; Cazzella / Recchia 2005; 2018.
[19] Arena 2018; Arena et al. 2018; 2020a; 2020b.

phase,[20] which occurs with different dynamics that are, at least in the case of northern Apulia and Central Dalmatia, at present, not so easily detectable.[21]

Comparing radiocarbon dates[22] from different sites, namely the youngest dates related to Cetina contexts[23] and the oldest dates related to Dinara/Posušje[24] contexts, we can suggest a transition phase between the two cycles/phenomena/cultures around 1900/1850.[25]

Outstanding evidence of trans-Adriatic interactions, strongly linking the western and eastern coasts, are to be dated slightly later, in the period between the 17th and the 14th centuries BC.

This timeframe of unprecedented connectivity has been mostly defined thanks to archaeological evidence from three sites located in northern Apulia (Manaccora, Coppa Nevigata, Trinitapoli) and three sites located in Central Dalmatia (Rat and Škrip on Island Brač and Vranjic in the Gulf of Kaštela).

Manaccora is a cave facing the sea along the coast of Mount Gargano. We can consider it one of the key-sites for reconstructing and interpreting trans-Adriatic contacts in the Middle Bronze Age. Even if the cave had been occasionally frequented before this phase and also retained traces dated to the Late Bronze and Early Iron Ages, most evidence of interaction with the communities from the opposing coast have been recovered in areas of the cave used for ritual activities between the 17th and 16th centuries BC and for hosting burials between the 15th and the 14th centuries BC.[26] A similar situation applies at Trinitapoli, a site where 15 ritual and/or burial hypogea have been recovered. Here, like at Manaccora, ritual phases predate the burial phases.[27] Coppa Nevigata is a fortified settlement in the southern Tavoliere region;[28] the occupation of the site spans from the 18th century BC to the Early Iron Age, but most evidence of interaction with the eastern Adriatic coast is seen in the period between the 17th and 14th centuries BC. On the Dalmatian side, most evidence of interactions with the Italian Peninsula, and with northern Apulia in particular, derive from three sites where outstanding Bronze Age stratigraphies were preserved. Rat[29] is a hillfort located on the western coast of Island Brač; at this site, a sequence beginning in the 17th century BC has been excavated. A possible earlier beginning for the occupation cycle at the site is suggested by the fact that the excavation has not yet reached the bedrock. Škrip[30] is another hillfort located on Island Brač, its occupation begins in the 17th century BC, similar to Rat.

Vranjic[31] is a settlement located on a small peninsula in the Gulf of Kaštela; underwater excavations brought to light a sequence spanning from at least the 17th century BC to the Middle Ages.

The chronological framework for these sites has been obtained through radiocarbon dating and cross-references between pottery types.[32] (Fig. 2).

Archaeological evidence for interaction dynamics during the Middle Bronze Age

From the very dawn of the research on trans-Adriatic interactions, scholars compared a portion of pottery types recovered in northern Apulia with pottery types recovered in Istria, in Dalmatia, and in Herzegovina. If we focus our

[20] Iacono 2019.

[21] Arena et al. 2018.

[22] All radiocarbon dates have been calibrated applying the IntCal20 calibration curve; Reimer et al. 2020.

[23] Begovići, Beta 248564 – on human tooth: 3670 ± 40 BP, 2135–1977 cal 1σ BC, 2196–1937 cal 2σ BC (Beg Jerončić 2011); Jukić, mound 1-grave 3, Beta 241024 – on charcoal: 3590 ± 40 BP, 2016–1891 cal 1σ BC, 2121–1777 cal 2σ BC (Olujić 2012).

[24] Rat SU 37, Beta 406899 – bone sample: 3380 ± 30 BP, 1733–1623 cal 1σ BC, 1747–1544 cal 2σ BC (Arena 2018) and Majići, mound 1, Beta 239495 – bone sample: 3530 ± 40 BP, 1927–1774 cal 1σ BC, 2008–1744 cal 2σ BC (Mucić / Kovačević Bokarica 2011, 154, footnote 82). Whereas the radiocarbon date from Rat and the attribution of the decorated finds from SU 37 to the typically Dinara 1 incised motifs can be entirely accepted, this is not the case for the date from Majići, which needs to be prudently taken into account, as the decorated sherds are only described in the text, neither drawings nor photographs are provided.

[25] Arena 2018; Forenbaher 2018, 141.

[26] Baumgärtel 1953; Recchia 1993; 1995; Arena 2012/2013; 2018; Tunzi et al. 2018.

[27] Tunzi Sisto 1999a; 2005; Peroni et al. 2003.

[28] Cassano et al. 1987; Cazzella et al. 2012 (with a complete bibliography on the site).

[29] Protić 1988; Barbarić 2010; Sanford Gaastra et al. 2014; Arena 2018.

[30] Gaffney et al. 2001; Arena 2018.

[31] Radić Rossi 2006; 2007; 2008a; 2008b, 2011; Vodička Miholjek 2008; Skelac / Vodička 2009; Arena et al. 2020b.

[32] Arena 2018, results are foreseen to be soon published as a monograph.

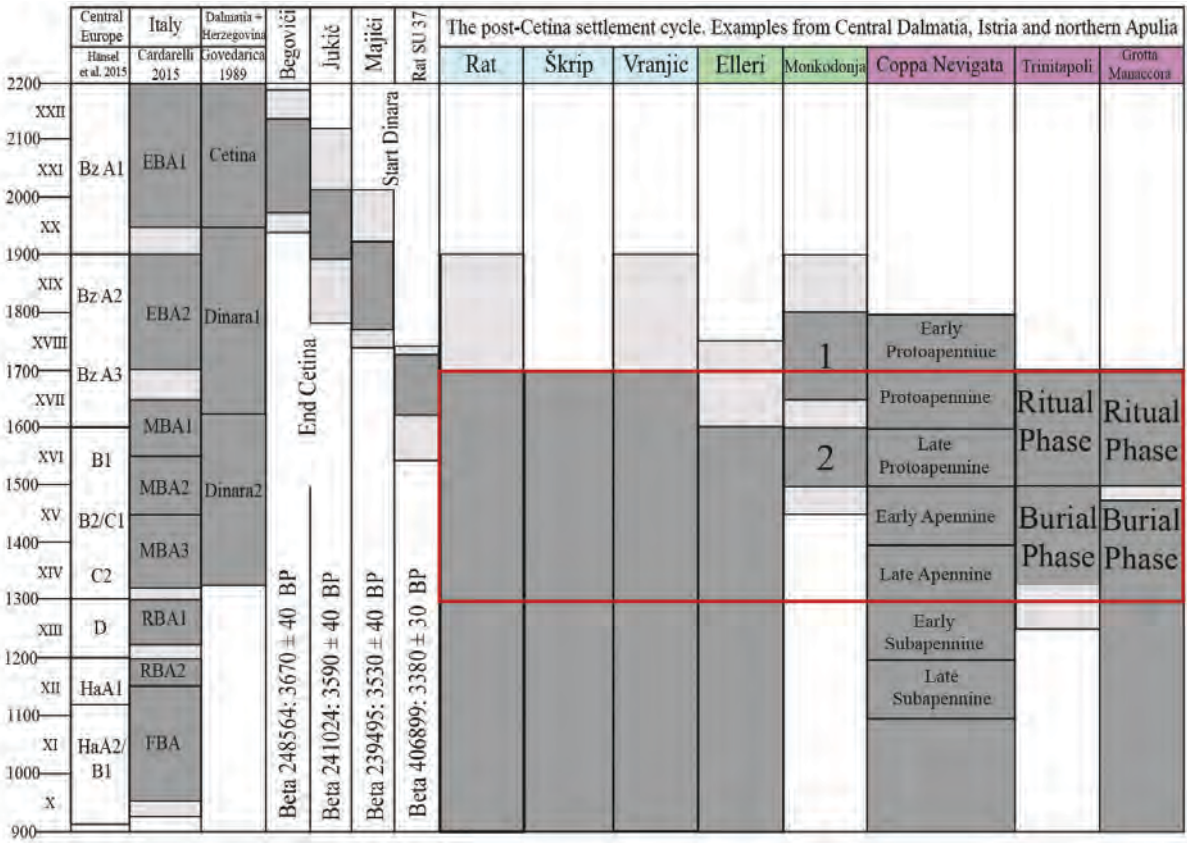

Figure 2. *Chronology of the main contexts mentioned in the text. The red rectangle indicates the phase during which major interactions occurred. EBA = Early Bronze Age; MBA = Middle Bronze Age; RBA = Recent Bronze Age; FBA = Final Bronze Age.*

attention on the central part of the Adriatic basin, until very recently, the sites in the Balkan Peninsula available for comparison were rather far from the coast, beyond the orographic barrier of the coastal range of the Dinaric Alps (e.g. hillforts Nečajno, Sovići, Varvara). Recent excavations at Central Dalmatian coastal and island sites – above all at Rat and Škrip on Island Brač and at Vranjic in the Gulf of Kaštela – finally allowed us to reconsider this scenario and to pay due attention to a district that, for its geographical location, represents a hub of inter- and trans-Adriatic networks.[33] Investigations at these sites, together with the systematic study of the pottery assemblages, has opened – and still opens – new perspectives on the topic.

The two-fold nature of pottery assemblages from Middle Bronze Age contexts in northern Apulia, with some vessels referable to local Protoapennine and Apennine models and some others to trans-Adriatic (mostly Dinara) models, is unquestionable, and has been recalled more than once in research history.

Compared with the first studies on trans-Adriatic contacts, thanks to new excavations and data publication, we are now able to move a step forward from a more qualitative analysis to an attempt at a quantitative one. Exclusively taking into account clearly recognizable shapes that can either be attributed to local Protoapennine and Apennine models, or, on the contrary, to foreign ones (trans-Adriatic, mainly Dinara), we attempted to quantify the two (opposing) groups of shapes at different sites in northern Apulia (Grotta Manaccora, Trinitapoli, Torre Mileto, Coppa Nevigata).[34] (Fig. 3).

Dinara models are widely attested in all excavated northern Apulian sites, and in sites such as

[33] Arena et al. 2020a; 2020b.

[34] For Torre Mileto, quantification has been based on Gravina 1995. For Grotta Manaccora on Baumgärtel 1953; Recchia 1993; 1995; Arena 2012/2013; Tunzi et al. 2018. For Coppa Nevigata on Cassano et al. 1987; Cazzella et al. 2012. For Trinitapoli on Cataldo 1999.

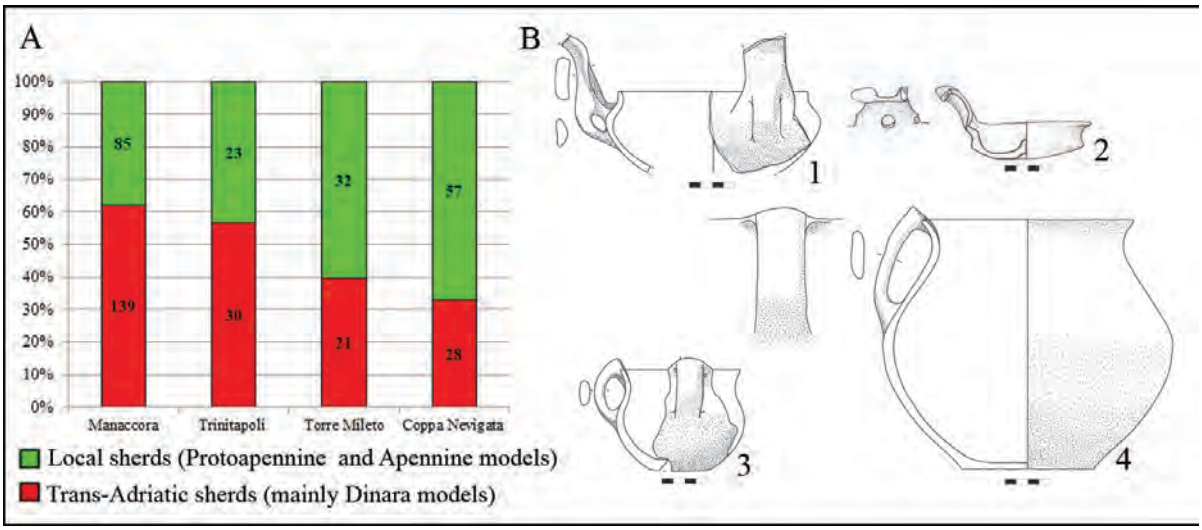

Figure 3. *A. Numbers and percentages of sherds/vessels referable to local (Protoapennine and Apennine) models and to foreign trans-Adriatic (mainly Dinara) models at Manaccora, Trinitapoli, Torre Mileto, Coppa Nevigata. B. 1–2. Examples of typical Protoapennine (1) and Apennine (2) cups. 3–4. Examples of typical Dinara cups and tankards. 1. 3. 4 (after Tunzi et al. 2018, Fig. 2. 12, 4. 2, 5. 6); 2 (after Cataldo 1999, Tab. V. 89).*

Grotta Manaccora and Trinitapoli, they represent more than the 50% of all pottery assemblages.

It cannot be considered accidental that trans-Adriatic models appear in higher percentages in ritual and/or burial contexts (Grotta Manaccora and Trinitapoli), where self-representation practices are more tangible, rather than in settlements (Torre Mileto and Coppa Nevigata), where functional aspects tend to prevail.

It is clear that a flow of models from eastern Adriatic sites to the western ones occurred. Two questions arise spontaneously: 1. Did a reverse flow exist? Were western models transmitted to the eastern coast? 2. Were foreign-looking models (recovered in northern Apulia or in Central Dalmatia) local productions or imports?

1. Whereas a huge amount of trans-Adriatic (mainly Dinara) models has been recovered in northern Apulia, in Central Dalmatia we can only count a total amount of 9 sherds referable to Italian Protoapennine and Apennine models. They have been mostly recovered on island Brač (at hillforts Rat, Škrip and Kopačina Cave) and at Vranjic.[35]

2. Thanks to petrographic, mineralogical and chemical analysis on samples from Grotta Manaccora, Rat and Vranjic, we can now affirm that the vast majority of Dalmatian models recovered in the cave are locally produced rather than imported,[36] and that a similar pattern can be observed among ceramic assemblages recovered at Coppa Nevigata.[37] Even if archaeometric analyses have not been performed on vessels from the two hypogea at Trinitapoli (Ipogeo dei Bronzi and Ipogeo degli Avori), where a large number of Dalmatian models has been recovered, we could hypothesise that they were locally produced, not only applying by extension what has been observed at Manaccora and at Coppa Nevigata. We will see more in detail below that a strong female component from Dalmatia may have resided at Trinitapoli. If we accept the idea of pottery production being mainly a female activity, we may at least suggest that the miniaturized Dinara-like vessels recovered at Trinitapoli, which seem to have been specifically produced for funerary purposes,[38] were made locally by Dalmatian women. It is worth highlighting that at Trinitapoli we find the unique hybridizations

[35] Arena et al. 2020a; 2020b.

[36] Archaeometric (petrographic, mineralogical, chemical) analyses on 92 ceramic samples from Grotta Manaccora, Rat and Vranjic have been carried out at the University of Bari – Dipartimento di Scienze della Terra (Dr. Giacomo Eramo). The publication of the above-mentioned archaeometric results is in preparation (Arena et al. in prep).

[37] Petrographic groups and chemical values of 200 samples from Coppa Nevigata have been published in Levi et al. 1995; through a systematic comparison between values from Coppa Nevigata, Grotta Manaccora, Rat and Vranjic (note 36), we can suggest that a similar trend occurs in both sites, with most of Dalmatian models being locally produced.

[38] Arena et al. 2020a, Fig. 6; 2020b, Fig. 5.

between eastern models (a Dinara handle with tongue-shaped termination and an Istrian handle with a triangular front) and local Apennine-like decorations (Fig. 5. A).

In Central Dalmatia we can observe an opposing scenario. Italian Protoapennine and Apennine-like vessels are very few,[39] and virtually all of them have been imported, probably from northern Apulia.

Almost every Dalmatian model recovered in northern Apulia and every Protoapennine and Apennine import recovered in Central Dalmatia belongs to finely polished and in some cases also decorated[40] table-ware. This evidence should not mislead us towards an interpretation of trans-Adriatic interaction in the Middle Bronze Age focussed on the ritual sphere. Certainly, cults, self-representation practices, and gift giving among élites from the two coasts played a fundamental role, but we should not forget to consider other evidence that is far more difficult to track down and more linked to economic domain. Looking at works aimed at the definition of archaeological cultures and their respective distinctive artefacts, we usually find more "typical" cups, tankards, pitchers than "typical" jars or storage vessels. This is mostly due to the wider variability – from a formal, geographical and diachronic point of view – of the former class of pots, some of which are also richly decorated, whereas the latter is more homogenous. Moreover, in the case of jars and storage and transport vessels, fragmentation makes even more difficult to identify typical features.

We can easily imagine that trading goods along and across the basin was at least one of the reasons contributing to maritime interaction. A trace of such an activity may be envisaged by the distribution of a very recognizable type of huge transport jar, attested at Monkodonja in Istria, at Krajicina Špilja on Island Vis in Central Dalmatia and at Coppa Nevigata in northern Apulia. This distribution pattern, which links the three main nodes of the inter- and trans-Adriatic network, may reveal a trade/exchange system in which Central Dalmatia plays an intermediary role between northern Apulia and Istria (Fig. 5. B).

If generally closed shapes are difficult to track down, this is not the case for a specific type bearing both a very peculiar shape and very peculiar attributes, the so-called "butter-vessel".

Until recently, this kind of shape had been identified in the Adriatic area exclusively on the basis of oval bottoms with inner bulges recovered at different sites, whereas some better preserved examples came from the Danube-Carpathian area.[41]

This picture can now be doubly integrated. On the one hand, the study of some unpublished pottery assemblages from Dalmatia and northern Apulia enabled identification of more fragments attributable to this shape. On the other, extraordinarily well-preserved vessels have been recovered at both hillforts Rat and Škrip on Island Brač, allowing us to appreciate the overall shape and attributes of these kinds of vessels. Beyond the oval bottom (with inner bulges), the overall shape is compressed, thus being functional for a pendular movement suitable for butter preparation, with the vessels hanging with ropes looped inside doubled pierced handles; necks are very narrow (Fig. 4).

If the interpretation of such shapes as "butter-vessels" is correct, their distribution reveals that, in Istria/*Caput Adriae*, Central Dalmatia and northern Apulia, common techniques linked to food preparation were put into practice. Most of these shapes have been recovered in mixed or surface contexts; the "butter vessel" from hillfort Rat represents an exception as it was found *in situ* within a stratigraphic unit that has been C14 dated (3070±40, 1398–1284 cal 1σ BC, 1423–1223 cal 2σ BC).[42] It is possible that these kinds of vessels are to be dated not exclusively to the Middle Bronze Age, but at least also to the beginning of the Recent Bronze Age.

Beyond ceramics, other classes of artefacts are also worth considering, even if in most cases their traces are feeble.

Due to the large quantity of amber recovered in northern Apulia, at Trinitapoli in particular, it has been argued that, during the Middle Bronze Age, this district functioned as hub for redistributing this commodity, both within regional networks and within wider networks involving

[39] Arena et al. 2020a, Fig. 2.

[40] With typical Apennine decorations.

[41] Hellmuth 2014.

[42] Barbarić 2011a; Arena 2018.

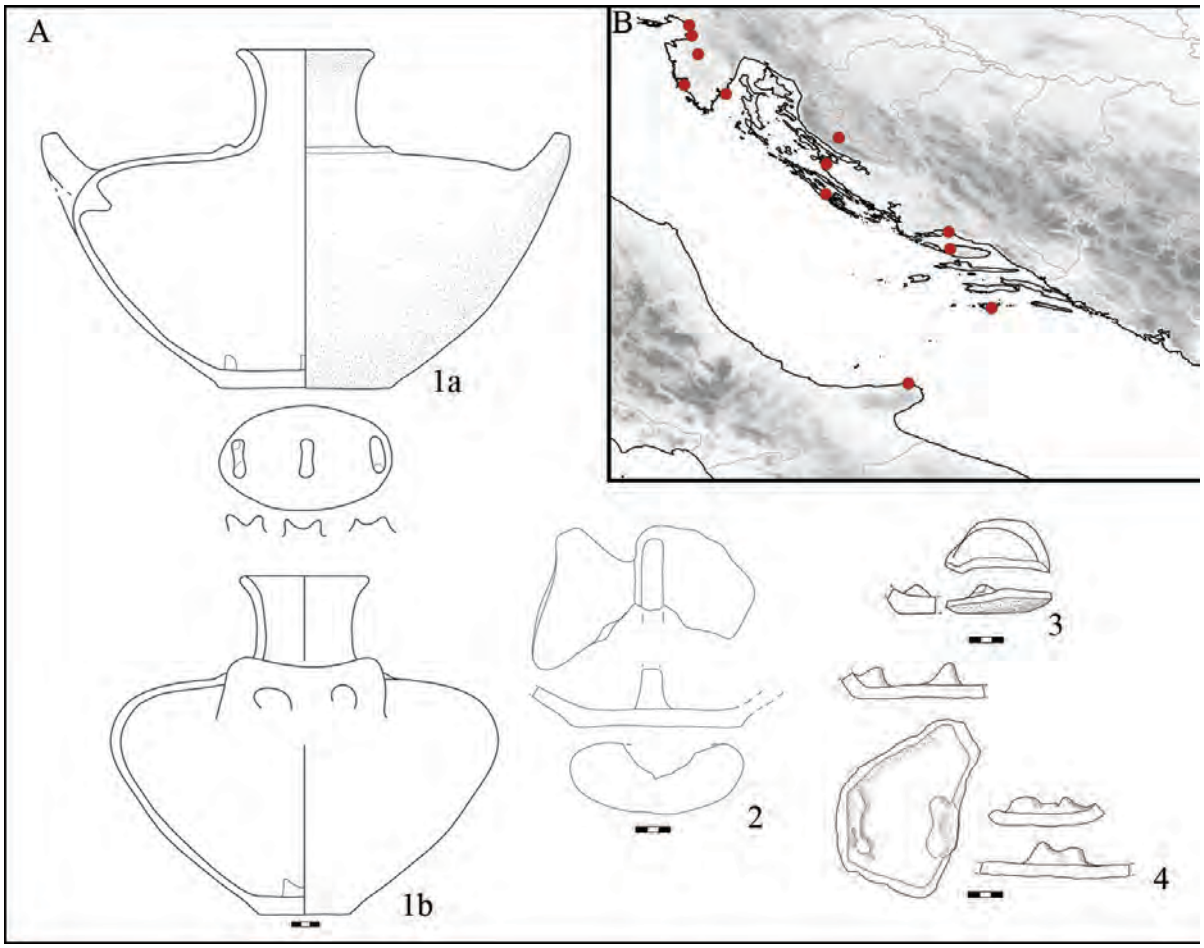

Figure 4. *A. "Butter-vessels"/bottoms with inner bulges from Central Dalmatia and northern Apulia. 1a–b. Rat (a. reconstruction; b. hypothetical reconstruction). 2. Rača Špilja; 3. Vranjic; 4. Manaccora, Punta (after Arena 2018). B. Distribution of "butter-vessels"/bottoms with inner bulges (tutuli) in the Adriatic area (reworked after Hellmuth 2014 and integrated with new examples from Central Dalmatia and northern Apulia).*

the Mycenaean world.[43] In fact, even if any Aegean-like vessel has been recovered at the site, different items (Aegean-like knives, ivory, vitreous material)[44] point at interactions/exchange with the eastern Mediterranean.

Northern European amber may have reached Trinitapoli via the Terramare area and northern Italy, but it is worth noticing that a portion of the amber recovered at the site may derive from local or other European deposits.[45] In the present state of research, amber is completely absent from Central Dalmatia Middle Bronze Age deposits.[46] This evidence has two possible interpretations; on the one hand, we might argue that amber was excluded from the interaction network involving northern Apulia and Central Dalmatia. On the other, I would suggest that this lack might be due to the state of research in Central Dalmatian coast and islands. Even if survey activities have identified a huge number of hillforts,[47] only few of them have been excavated, and in any case, settlements are not ideal contexts for finding amber, which is more common in burials. Even if we can imagine a Central Dalmatian island landscape speckled with dry-stone burial mounds, only a few of them have been excavated, and a portion has been destroyed through agricultural activities.[48]

[43] Bellintani 2010a.
[44] Bettelli 1999; Bellintani 2010b; Tunzi Sisto 1999b; 2001; 2003.
[45] Angelini / Bellintani 2005; Bellintani 2010a.
[46] Cwaliński 2014.
[47] Most of the survey results of the Adriatic Island Project are published in Gaffney et al. 1997 (for Island Hvar); Stančić et al. 1999 (for Island Brač); Kirigin et al. 2006 (for Vis, Biševo, Svetac, Palagruža and Šolta).
[48] Barbarić 2011b.

Conversely, in Istria amber is attested at some sites (e.g. Mušego, Vrčin, Žamnjak)[49] dating to between the late Early and – at the latest – the beginning of Recent Bronze Age; this evidence may be due to its geographical location, with amber routes running close-by, or to the existence at Istrian sites of élites, which were better integrated in macro-scale European networks, or – and we should not overlook this hypothesis – that this area has been more archaeologically investigated in respect to Central Dalmatia.

We anticipated before that, from the Early Neolithic onwards (at least until the Late Bronze Age), most chert recovered in Dalmatia, was very likely imported from the Gargano region. Even if extensive studies of Bronze Age chert assemblages are still lacking, the trade/exchange of such a commodity from northern Apulia to Dalmatia may have been still active.[50]

Finally, some aspects related to metal artefacts are worth analysing. Some types of swords recovered in northern Apulia at Manaccora and Trinitapoli are indeed closely connected to those found in north-eastern Italy, central Europe and the Danube area.[51] The Manaccora-type sword is closely connected to the Sombor-type and to the so-called "mit breiten schultern" swords in Harding's classification. Sacile and Montegiorgio types are connected to the Asenkofen and Annenheim types, respectively. Similar types are attested to in north-eastern Italy.[52]

Comparing sword types, it appears that there is divergence between the quantity and the quality of their possible comparisons. If it is true that most comparisons are to be found in areas other than the Balkan Peninsula, it must also be said that the best comparisons are established – again – with this district. One sword from Manaccora is very closely comparable with one sword from Joševa in Serbia and from Rabina in Herzegovina. The sword from Manaccora and that from Joševa seem to have been casted in the same mould (Fig. 5. C).

Regarding raw material and/or finished artefacts' provenance, the lead isotope signal of four swords from Manaccora and one from Trinitapoli is compatible with Trentino copper mines.[53] This evidence clearly needs to be integrated with further isotope and major and trace element analyses on more samples.

Moving from weapons to ornaments, spectacle spirals – a mainly female ornament typical of the eastern coast[54] – are attested both at Grotta Manaccora and at Trinitapoli[55] (Fig. 5. D).

It is worth underlining that, at the Ipogeo dei Bronzi, the number of spectacle spirals (more or less 50) almost corresponds to the number of females identified through anthropological studies (51).[56] As ornaments are strongly part of self-representation practices and we already saw how pottery production at Trinitapoli is a mixture of local and foreign models, it seems plausible to hypothesise the presence at Trinitapoli of a strong female component coming from Dalmatia.

Exogamy is a well-documented practice on a wide chronological and spatial scale and is largely documented in prehistory as well,[57] also on the basis of large-scale strontium isotope analyses.[58] Exogamy can either be a means to strengthen alliances[59] between distant communities with common strategic interests – which was likely in our case study – or the result of warfare, raids and kidnapping.[60] Whatever the reason for the presence of foreign women, it is clear that their presence played a transformative role in their host contexts.

[49] For amber in Istria see references in Hänsel et al. 2020, 218, footnote 209.

[50] Forenbaher / Perhoč 2015, 65; it is likely that chert recovered in Bronze Age stratigraphic units at hillfort Rat was also imported from the Gargano region (Zlatko Perhoč pers. comm.).

[51] Peroni 1984, 66-67; 1999.

[52] Bianco Peroni 1970; Harding 1995.

[53] Jung et al. 2011; Jung / Mehofer 2013.

[54] Della Casa 1996, 151-152.

[55] Baumgärtel 1953; Tunzi Sisto 1999b.

[56] Cavazzuti / Arena 2020.

[57] Kristiansen / Larsson 2005.

[58] At Trinitapoli strontium isotope analysis has only been performed on bone and tooth enamel of six individuals from the Ipogeo degli Avori. Results suggest that four of them were non-locals, possibly from Albania, the Balkans, or most notably, Greece (Bos 2005). The sample is clearly too small for any statistical evaluation, but it constitutes another element, together with bronze and ceramic types, for the mixed provenience of the people buried at this necropolis.

[59] Lévi-Strauss 1949; Bossen 1988.

[60] Cameron 2011.

Final remarks

We briefly listed all archaeological evidences that may contribute to outline trans-Adriatic interactions during the Middle Bronze Age, which, following material evidence datable to this phase, appear to be truly intense and strictly embedded in the lifestyles of the Adriatic communities (Fig. 6).

Undoubtedly, what we can trace archaeologically represents a minimal part of what has really occurred. For example, the suggestion of northern Apulia being specialized in textile production, with textiles decorated with the same motifs that we find on Apennine pots,[61] is extremely intriguing, and with much greater imagination we could suggest that tissues were one of the invisible commodities that were traded from one coast to another. This is pure speculation, but it helps in keeping in mind the gap between what we see and what was there.

To conclude, it is worth considering some macro-scale changes that may have occurred – or not – between the previous interaction phase (during the so-called Cetina phenomenon) and the Middle Bronze Age.

One might argue that interaction became more intense because a new seafaring technology was introduced, a new technology that allowed to speed the journeys and to carry more people and goods.

To the present state of our knowledge regarding seafaring in prehistory, the extraordinary implementation of trans-Adriatic interactions recorded around 1700/1600 BC, based on material culture evidence, cannot be correlated to the adoption of the sailing ship in the central Mediterranean. According to Broodbank's hypothesis,[62] this technology, representing a revolution in sea-travel parameters by halving the journey time and increasing the cargoes capacities, was adopted in the central Mediterranean at a later stage, during the 13th–12th centuries BC. It is likely that Adriatic communities were aware of the sailing technology thanks to their frequent encounters with sailors from the Aegean, who constantly travelled west from the 17th–16th centuries BC. But this clearly does not prove they sailed themselves. The only direct evidence for seafaring technology in the Adriatic area during the Bronze Age is represented by a shipwreck at Zambratija Cove (Istria), which is only partially preserved and questions concerning the propulsion system are still open. Radiometric measurements date its construction between the last quarter of the 12th and the last quarter of the 10th century BC.[63] We can imagine that, during the time frame under consideration, inter- and trans-Adriatic journeys taken on by Adriatic communities occurred on longboats similar to those that have been hypothesised for the Cetina period.[64] It has been suggested that such boats could cover a maximum daily radius of 50 km, thus allowing the crossing of the Adriatic basin at the height of Mount Gargano to the west and Sušac to the east, in a two-day trip, with a night stop at Palagruža.[65] If such a stop was still necessary during the Middle Bronze Age due to seafaring practices that were probably conservative in respect to the Cetina period, why has virtually no find datable to this phase yet been found on the island? Forenbaher already pointed out that this is not to be attributed to a bias of the archaeological record.

As we highlighted before, most Ljubljana/Cetina finds recovered on the island should refer to the rituals connected to seafaring practices that took place there more than to overnight stopovers, which left little, if any, archaeological trace.

The archaeological evidence we analysed clearly demonstrates that Middle Bronze Age trans-Adriatic seafaring was essential to coastal and island communities.

But if Palagruža was still used as landmark for navigation and as a shelter, why did no ritual activity take place there during the Middle Bronze Age?

One of the major changes occurring after Early Bronze Age 1 is the emergence in the Adriatic area of fortified settlements (to the west) and hillforts (to the east). This process implies the existence of a certain degree of organization, specialization, stratification and ability to plan. Whereas only feeble traces of interaction can be referred to for Early Bronze Age 2, we see a

[61] Iacono 2019, 114.

[62] Broodbank 2010, 256-257.

[63] Koncani Uhač et al. 2017.

[64] Broodbank 2010; Iacono 2019.

[65] Broodbank 2000, 102; Forenbaher 2018, 7; Iacono 2019, 65.

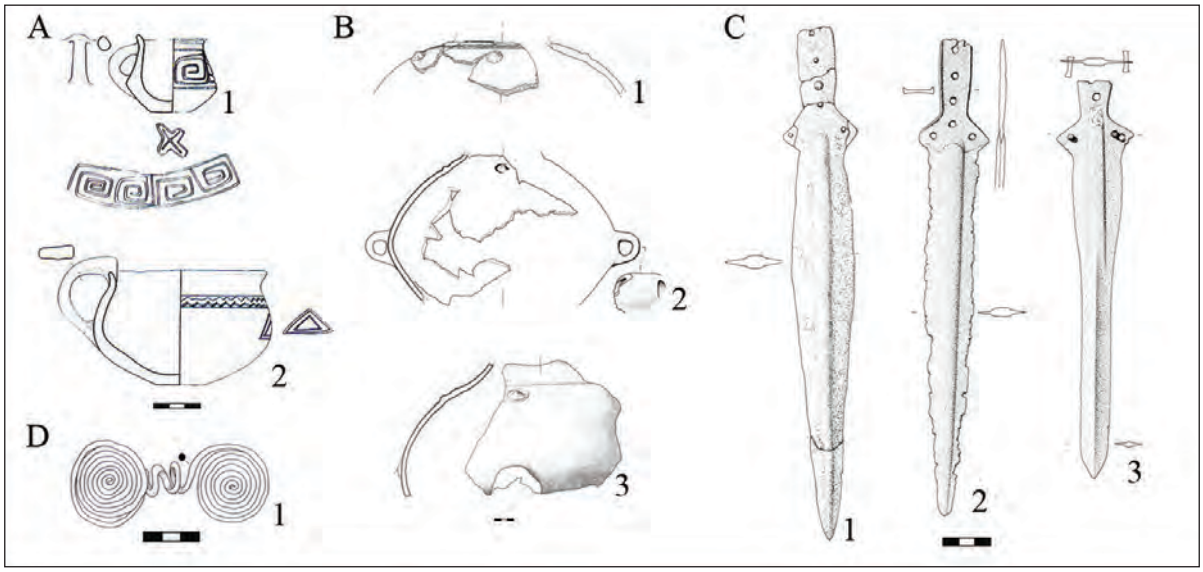

Figure 5. *A. Hybridizations from Trinitapoli (after Cataldo 1999, Tab. X. 1; VI. 1346). B. Transport jars. 1. Monkodonja (after Hellmuth Kramberger 2017, Tab. 69. 5); 2. Krajicina Špilja (after Kaiser / Forenbaher 2002, Fig. 9. 1); 3. Coppa Nevigata (after Cassano et al. 1987, Fig. 76. 2); C. 1. Grotta Manaccora (after Bianco Peroni 1970, Tab. 15. 104); 2. Joševa (after Harding 1995, Tab. 6. 33); 3. Rabina (after Harding 1995, Tab. 6. 35); D. Example of a spectacle spiral from Trinitapoli – Ipogeo dei Bronzi (after Tunzi Sisto 1999, Tab. XV. 1745).*

dramatic boost in connectivity during the Middle Bronze Age. It is probable that, by this phase, the fortified settlements/hillforts landscape had reached its stability and internal dynamics and, together with stability, a renewed investment on the external network was implemented.

From the Middle Bronze Age, interaction seems to be stable, organized and manoeuvred by the communities involved, most of them living in well-fortified settlements.

During the Ljubljana and Cetina periods, ritual activities at Palagruža seem to suggest that a crucial importance was attributed to the voyage itself and to the process of creation of mental maps of the Adriatic, which of course did not exist *a priori*, but were constantly created and reassessed through seafaring activities.[66]

We can therefore suggest that, from the Middle Bronze Age, attention shifted from the voyage to the place of landing, from the centre of the Adriatic (Palagruža) to its poles (northern Apulia and Central Dalmatia).

Surely a safe crossing was fundamental, but, at the same time, solidarity and trust with the hosting communities had to be constantly renewed and negotiated, representing the prerequisite for keeping the interaction network active and fertile.

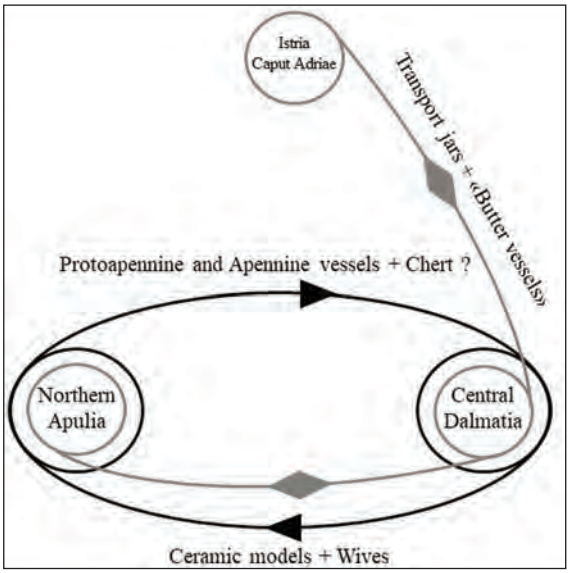

Figure 6. *Flows of models, goods and people between Istria/Caput Adriae, Central Dalmatia and northern Apulia.*

We already saw how the exogamic practices could have played a fundamental role in strengthening alliances.

The Manaccora Promontory – with the settlement on the top and the cave at its feet – together

[66] Maran 2007.

with the nearby Torre di Calalunga, is the nearest landfall from Palagruža.

We could therefore suggest that at least a part of the rituals that took place in different areas of the cave, where mixtures of local and Dalmatian-like ceramic types have been recovered, were part of the complex system of behaviours that were enacted to keep the network alive.

Rezime

Između dvije obale. Pregled transjadranskih veza u srednjem bronzanom dobu

Cilj ovog rada je da pruži sažet, ali obuhvatan arheološki pregled komunikacija, transfera i transformacija koji su se odvijali na području srednjeg Jadrana tokom srednjeg bronzanog doba (oko 1700 / 1650-1325 / 1300 BC) i koji su doprinijeli formiranju pogleda na svijet zajednica koje su živjele uz njegove obale. Geografske posebnosti, zajedno sa arheološkim podacima dostupnim za ovu fazu, čine datu oblast i vremenski okvir idealnom laboratorijom za istraživanje povezanosti udaljenih zajednica u razdoblju velikih transformacija, tokom kojih su i predio i društveni odnosi pretrpeli značajne promjene.

Na osnovu dostupne arheološke evidencije o transjadranskim komunikacijama i interakcijama, može se pretpostaviti da su prekomorski kontakti tokom srednjeg bronzanog doba bili zaista intenzivni i duboko integrisani u način života jadranskih zajednica (slika 6). Pri tom se ne smije izgubiti iz vida činjenica da ono što pokazuju arheološki ostaci predstavlja samo minorni odraz onoga što se zaista zbivalo. Na primjer, izuzetno su intrigantne indikacije koje ukazuju da su zajednice iz sjeverne Apulije bile specijalizovane za proizvodnju tekstila ukrašenog istim motivima kao i posude apeninske kulture. Polazeći od toga može se pretpostaviti da je tekstil bio roba kojom se trguje od jedne do druge obale. Iako iz tog doba nema očuvanog tekstila, zbog čega takva pretpostavka mora ostati na nivou spekulacija, ona je ipak od pomoći za sagledavanje diskrepance između onog što vidimo i onoga što je onda bilo.

Postavlja se i pitanje zbog čega je došlo do osjetnog intenziviranja transjadranskih interakcija u vremenu oko 1700/1600 BC. Je li to uzrokovano uvođenjem nove tehnologije morske plovidbe koja je omogućila brže putovanje i prevoz više ljudi i robe, ili su u pitanju neki drugi razlozi? Jadranske zajednice su vjerovatno bile upoznate sa aktuelnom tehnologijom plovidbe zahvaljujući čestim susretima sa mornarima sa egejskog područja koji su neprestano putovali na zapad od 17. do 16. vijeka pr.n.e. Međutim, nema potvrde da je u to vrijeme došlo do nekog znatnijeg tehnološkog napretka u razvoju lokalnog pomorstva, niti postoje materijalni dokazi da su domorodci sami plovili. Prema sadašnjem znanjima o pomorstvu u praistoriji, ovo intenziviranje se ne može dovesti u vezu sa uvođenjem jedrenjaka u morsku plovidbu. Ova tehnologija predstavlja revoluciju u svim parametrima pomorskog putovanja, jer znatno skraćuje vrijeme plovidbe i povećava kapacitet tereta. No, prema dosta uvjerljivim podacima Broodbanksa, jedrenjaci su na prostoru centralnog Mediterana usvojeni tek tokom 13–12. vijeka pr.n.e. U to vrijeme, ili nešto kasnije, pada i najstarija materijalna potvrda lokalnog pomorstva na jadranskom području. To je drveni čamac iz uvale Zambratija u Istri koji je datiran u vrijeme između posljednje četvrtine 12. i posljednje četvrtine 10. vijeka pr.n.e.

Prema tome, transjadranska putovanja tokom razmatranog vremenskog razdoblja mogla su se odvijati na dugim čamcima sličnim onima koji su pretpostavljeni za cetinski period i za ranija razdoblja. Takvi čamci obezbjeđuju maksimalni dnevni radijus od 50 km, omogućavajući prelazak jadranskog basena u visini Monte Gargana na zapadoj obali i Sušca na istočnoj obali, u dvodnevnom putovanju, sa noćnim zaustavljanjem na Palagruži. No, ako je takvo zaustavljanje bilo neophodno i tokom srednjeg bronzanog doba, postavlja se pitanje zašto na Palagruži nema nalaza iz ovog perioda? Forenbaher je već pokazao da to nije posljedica stanja arheološke istraženosti, već objektivni odraz situacije iz tog vremena. Naime, to ukazuje da putnici iz srednjeg bronzatog doba nisu imali stalnije postaje na Palagruži, već su se samo kratko zadržavali na ovom ostrvu.

Čini se da je za visoki intenzitet transjadranskih komunikacija u srednjem bronzanom dobu odlučujuća bila sigurnost plovidbe i rutiniranost plovidbenih puteva. To je bilo moguće zahvaljujući stabilnim kontaktima koje kontrolišu i sprovode dobro organizovane zajednice koje su živjele u sistematski utvrđenim naseljima. Plovidba na toj relaciji je već bila u velikoj mjeri savladana, a u takvim uslovima opada značaj međustanica na sredini Jadrana, kakva je bila Palagruža. Na njima nema dužeg zadržvanja, već je pažnja moreplovaca u punoj mjeri usmjerena na krajnja odredišta – centralnu Dalmaciju i sjevernu Apuliju.

Bibliography

Angelini, I. / Bellintani, P. 2005, Archaeological ambers from northern Italy: an FTIR-DRIFT study of provenance by comparison with the geological amber database, Archaeometry 47, 2, 2005, 441–454.

Arena, A. 2012/2013, La Grotta di Manaccora (Peschici-Foggia) e la Puglia settentrionale nell'età del Bronzo medio e recente. Cronologia e rapporti transadriatici, Master Thesis, Sapienza Università di Roma 2012/2013.

Arena, A. 2018, Trans-Adriatic interactions in the Bronze Age, PhD Thesis, Sapienza Università di Roma – Freie Universität Berlin 2018.

Arena, A. / Cardarelli, A. / Tunzi, A. M. 2018, L'area dei castellieri del Caput Adriae e l'ambito adriatico nel Bronzo Medio e Recente, In: Borgna, E. / Càssola Guida, P. / Corazza, S. (eds), Preistoria e Protostoria del Caput Adriae, Studi di Preistoria e Protostoria 5, Firenze 2018, 301–308.

Arena, A. / Barbarić, V. / Cardarelli, A. / Govedarica, B. / Radić Rossi, I. / Tunzi, A. M. 2020a, The Adriatic Sea and the interactions between its two shores during the late Early and Middle Bronze Age, Rivista di Scienze Preistoriche LXX, S1, 2020, 245–257.

Arena, A. / Barbarić, V. / Radić Rossi, I. 2020b, Vranjic (Gulf of Kaštela) between the late Early and the Middle Bronze Age (19th–14th century BC), Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 33, 2019, 21–37.

Arena, A. / Eramo, G. / Muntoni I. M. / Barbarić, V. / Radić Rossi, I. in prep., An archaeometric perspective on seaborne interactions. The Bronze Age pottery between northern Apulia and Central Dalmatia, For submission to Archaeological and Anthropological Sciences.

Barbarić, V. 2010, Gradina Rat kod Ložišća, otok Brač, 2007–2008, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 26, 2010, 155–171.

Barbarić, V. 2011a, Tipologija lončarije iz kasnoga brončanoga i željeznoga doba s područja Dalmacije, PhD Thesis, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb 2011.

Barbarić, V. 2011b, Tumulus or Cairn? The Case of the Central Dalmatian Islands, In: Borgna, E. / Müller Celka, S. (eds), Ancestral landscapes: burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe-Balkans-Adriatic-Aegean, 4th–2nd millennium B.C.), Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th–18th 2008, Lyon 2011, 145–152.

Baumgärtel, E. 1934, Zeitstellung der Monte Gargano Kultur und ihre Beziehungen nach Osten, In: Proceedings of the first International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, London 1–6 August 1932, London 1934, 224–228.

Baumgärtel, E. 1951, The Cave of Manaccora, Monte Gargano. Part I: the Site, Papers of the British School at Rome XIX, 1951, 23–42.

Baumgärtel, E. 1953, The Cave of Manaccora, Monte Gargano. Part II: the Contents of the three archaeological strata, Papers of the British School at Rome XXI, 1953, 1–31.

Beg Jerončić, I. 2011, Istraživanje grobnog tumula u Begovićima u Kozici kod Vrgorca, In: Tomasović, M. (ed.), Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini, Makarska 2011, 97–109.

Bellintani, P. 2010a, Ambra, una materia prima dal nord (ma non solo), In: Radina, F. / Recchia, G. (eds), Ambre per Agamennone. Indigeni e Micenei tra Adriatico, Ionio ed Egeo, Bari 2010, 141–146.

Bellintani, P. 2010b, Materiali vetrosi in Puglia nell'età del Bronzo Medio, In: Radina, F. / Recchia, G. (eds), Ambre per Agamennone. Indigeni e Micenei tra Adriatico, Ionio ed Egeo, Bari 2010, 147–149.

Bettelli, M. 1999, Exotica e non da Trinitapoli, In: Tunzi Sisto, A. M. (ed.), Ipogei della Daunia. Preistoria di un territorio, Foggia 1999, 284–286.

Bianco Peroni, V. 1970, Die Schwerter in Italien = Le spade nell'Italia continentale, Prähistorische Bronzefunde IV(1), München 1970.

Bos, K. 2005, Trinitapoli: a preliminary evaluation of the human skeletal material recovered from a Middle Bronze Age burial site in Southern Italy, Master Thesis, McMaster University, Hamilton, Ontario 2005.

Bossen, L. 1988, Toward a theory of marriage: the economic anthropology of marriage transactions, Ethnology 29, 2, 1988, 127–144.

Broodbank, C. 2000, An Island Archaeology of the Early Cyclades, Cambridge 2000.

Broodbank, C. 2010, 'Ships a-sail from over the rim of the sea': Voyaging, Sailing and the Making of Mediterranean Societies c. 3500–800 BC, In: Anderson, A. / Barrett, J. H. / Boyle, K. V. (eds), The global origins and development of seafaring, Cambridge 2010, 249–264.

Cameron, M. 2011, Captives and Culture Change. Implications for Archaeology, Current Anthropology 52, 2, 2011, 169–209.

Cardarelli, A. 2015, Different Forms of Social Inequality in Bronze Age Italy, Origini XXXVIII, 2, Roma 2015, 151–200.

Cassano, M. / Cazzella, A. / Manfredini, A. / Moscoloni, M. 1987, Coppa Nevigata e il suo territorio. Testimonianze archeologiche dal VII al II millennio a.C., Roma 1987.

Cataldo, L. 1999, I materiali di corredo. La ceramica, In: Tunzi Sisto, A. M. (ed.), Ipogei della Daunia. Preistoria di un territorio, Foggia 1999, 234–253.

Cavazzuti, C. / Arena, A. 2020, Bioarchaeology of social stratification in Bronze Age Italy, Arheo. Arheološka obvestila. Glasilo Slovenskega arheološkega društva, 37, 2020, 69–105.

Cazzella, A. / Moscoloni, M. 1995, Coppa Nevigata nel contesto adriatico dell'età del Bronzo, Taras XV, 1995, 129–142.

Cazzella, A. / Recchia, G. 2005, Coppa Nevigata e la Puglia settentrionale nel contesto dei rapporti transadriatici e con le altre regioni dell'Italia orientale durante l'età del Bronzo, In: Gravina, A. (ed.), Atti del 25° Convegno Nazionale sulla Preistoria e Protostoria della Daunia, San Severo 2005, 139–150.

Cazzella, A. / Recchia, G. 2018, Coppa Nevigata e i suoi rapporti con la facies dei Castellieri, In: Borgna, E. / Càssola Guida, P. / Corazza, S. (eds), Preistoria e Protostoria del Caput Adriae, Studi di Preistoria e Protostoria 5, Firenze 2018, 289–300.

Cazzella, A. / Moscoloni, M. / Recchia, G. 2012, Coppa Nevigata e l'area umida alla foce del Candelaro durante l'età del Bronzo, Foggia 2012.

Cazzella, A. / Gori, M. / Pacciarelli, M. / Recchia, G. 2020, 2500–2000 BC: connectivity phenomena between the Balkans, Greece, Southern Italy, Eastern Sicily, the Aeolian Islands and Malta, Rivista di Scienze Preistoriche LXX, S1, 2020, 181–197.

Cwaliński, M. 2014, The influx of amber to the circum-Adriatic areas during the Bronze Age. Proposition of an interpretative model, Fontes Archaeologici Posnanienses 50, 2, 2014, 183–199.

Čović, B. 1980, La prima e la media età del Bronzo sulle coste orientali dell'Adriatico e sul suo retroterra, Godišnjak XVIII/16, 1980, 5–20.

Della Casa, P. 1996, Velika Gruda II. Die bronzezeitliche Nekropole Velika Gruda (Opš. Kotor, Montenegro), Universitätforschungen zur prähistorischen Archäologie 33, Bonn 1996.

Farr, H. 2006, Seafaring as social action, Journal of Maritime Archaeology 1, 2006, 85–99.

Forenbaher, S. 2018, Special Place, Interesting Times: The island of Palagruža and transitional periods in Adriatic prehistory, Oxford 2018.

Forenbaher, S. 2019, Trans-Adriatic Contacts and the Transition to Farming, Eurasian Prehistory 15, 1–2, 2019, 25–46.

Forenbaher, S. / Kaiser, T. 2011, Palagruža and the spread of farming in the Adriatic, In: Phoca-Cosmetatou, N. (ed.), The first Mediterranean islanders: initial occupation and survival strategies, Oxford 2011, 99–111.

Forenbaher, S. / Miracle, P. 2014, Transition to farming in the Adriatic area: a view from the eastern shore, In: Manen, C. / Perrin, T. / Guilaine, T. J. (eds), La transition néolithique en Méditerranée, Arles, 233–240.

Forenbaher, S. / Perhoč, Z. 2015, Izrađevine od lomljenog kamena iz Nakovane (Pelješac): kontinuitet i promjene od ranog neolitika do kraja prapovijesti / Lithic Artifacts from Nakovana (Pelješac): Continuity and Change from Early Neolithic until the End of Prehistory, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 32, 2015, 5–74.

Gaffney, V. / Kirigin, B. / Petrić, M. / Vujnović, N. 1997, The Adriatic Islands Project: Contact, commerce and colonialism, 6000 BC – AD 600, 1. The archaeological heritage of Hvar, Croatia, British Archaeological Reports, International Series 660, Oxford 1997.

Gaffney, V. / Čače, S. / Kirigin, B. / Leach, P. / Vujnović, N. 2001, Enclosure and defence: the context of Mycenaean contact within Central Dalmatia, In: Karageorghis, V. / Morris, C. E. (eds), Defensive settlements of the Aegean and the eastern Mediterranean after c. 1200 BC. Proceedings of an International Workshop held at Trinity College Dublin, 7th–9th May, 1999, Nicosia 2001, 137–156.

Gori, M. / Recchia, G. / Tomas, H. 2018, The Cetina phenomenon across the Adriatic during the 2nd half of the 3rd millennium BC: new data and research perspectives, In: Gravina, A. (ed.), Atti del 38° Convegno Nazionale sulla Preistoria e Protostoria della Daunia, San Severo 2018, 197–216.

Govedarica, B. 1989, Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana, Sarajevo 1989.

Govedarica, B. 1991–1992, La cultura di Dinara sulle coste dell'Adriatico orientale nei suoi rapporti con l'Italia centro-meridionale, Rassegna di Archeologia 10, 1991–1992, 553–560.

Gravina, A. 1995, Torre Mileto fra preistoria e protostoria, In: Corsi, P. (ed.), Il Gargano e il Mare, Atti del secondo convegno a Sannicandro Garganico, 14–15 gennaio 1995, San Marco in Lamis 1995, 21–52.

Harding, A. 1995, Die Schwerter im ehemaligen Jugoslawien, Prähistorische Bronzefunde IV(14), Stuttgart 1995.

Hänsel, B. / Mihovilić, K. / Teržan, B. 2015, Monkodonja. Istraživanje protourbanog naselja bronČanog doba Istre. Knjiga 1 – Iskopavanje i nalazi građevina = Forschungen zu einer protourbanen Siedlung der Bronzezeit Istriens. Teil 1 – Die Grabung und der Baubefund, Monografije i katalozi 25, Pula 2015.

Hänsel, B. / Mihovilić, K. / Teržan, B. 2020, Monkodonja. Istraživanje protourbanog naselja bronČanog doba Istre. Knjiga 3 – Nalazi od metala, gline, kosti i kamena te ljudskih i životinjskih kostiju = Forschungen zu einer protourbanen Siedlung der Bronzezeit Istriens. Teil 3 – Die Funde aus Metall, Ton, Knochen und Stein sowie die menschlichen

und tierischen Knochen, Monografije i katalozi 34, Pula 2020.

Hellmuth Kramberger, A. 2014, Butter, Wein oder Honig? Betrachtungen zu einer besonderen Gefäßbodenform aus der Gradina von Monkodonja bei Rovinj in Istrien, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 30, 2014, 65–79.

Hellmuth Kramberger, A. 2017, Monkodonja. Istraživanje protourbanog naselja bronČanog doba Istre. Knjiga 2 – Keramika s bronČanodobne gradine Monkodonja = Forschungen zu einer protourbanen Siedlung der Bronzezeit Istriens. Teil 2 – Die Keramik aus der bronzezeitlichen Gradina Monkodonja, Monografije i katalozi 28, Pula 2017.

Iacono, F. 2019, The Archaeology of Late Bronze Age Interaction and Mobility at the Gates of Europe. People, Things and Networks around the Southern Adriatic Sea, London 2019.

Jung, R. / Mehofer, M. 2013, Mycenaean Greece and Bronze Age Italy: Cooperation, Trade or War?, Archäologisches Korrespondenzblatt 43, 2013, 175–194.

Jung, R. / Mehofer, M. / Pernicka, E. 2011, Metal Exchange in Italy from the Middle to the Final Bronze Age (14th–11th century B.C.E.), In: Betancourt, P. P. / Ferrence, S. C. (eds), Metallurgy: Understanding How, Learning Why, Studies in Honor of James D. Muhly, Prehistory Monographs 29, Philadelphia 2011, 231–248.

Kirigin, B. 2012, Palagruža – Diomedov otok, Split 2012.

Kirigin, B. / Čače, S. 1998, Archaeological Evidence for the Cult of Diomedes in the Adriatic, Hesperìa 9, 1998, 63–110.

Kirigin, B. / Čače, S. / Gaffney, V. / Podobnikar, T. / Burmaz, J. 2006, The Adriatic Island Project. Volume 3, Archaeological heritage of Vis, Biševo, Svetac, Palagruža and Solta, British Archaeological Reports, International Series 1492, Oxford 2006.

Kirigin, B. / Miše, M. / Barbarić, V. 2010, Palagruža – The island of Diomedes. Summary excavation report 2002–2008, Hesperìa 25, 2010, 87–113.

Koncani Uhač, I. / Uhač, M. / Boetto, G. 2017, Il relitto di Zambratija, Istria, Croazia (XII–X sec. a. J.-C.), In: Morozzo della Rocca, M. C. / Tiboni, F. (eds), Atti del 2° convegno nazionale "Cultura navale e marittima – transire mare", Genova 22–23 settembre 2016, Firenze 2017, 214–219.

Kristiansen, K. / Larsson, T. B. 2005, The rise of Bronze Age society. Travels, transmissions and transformations, New York 2005.

Lévi-Strauss, C. 1949, Les Structures élémentaires de la Parenté, Paris 1949.

Levi, S. T. / Cazzella, A. / Moscoloni, M. / Fratini, F. / Pecchioni, E. / Amadori, M. L. / Conticelli, S. / Cioni, R. 1995, Analisi archeometrica della ceramica dell'età del Bronzo di Coppa Nevigata (FG): alcune implicazioni archeologiche, Scienze dell'Antichità 8–9, 1995, 101–160.

Maran, J. 2007, Seaborne contacts between the Aegean, the Balkans and the central Mediterranean in the 3rd millenium BC. The unfolding of the Mediterranean world, In: Galanaki, I. / Tomas, H. / Galanakis, Y. / Laffineur, R. (eds), Between the Aegean and Baltic Seas: prehistory across borders. Proceedings of the international conference "Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe", University of Zagreb 11–14 April 2005, Liège – Austin 2007, 3–21.

Miše, M. / Barbarić, V. / Zec, A. / Kirigin, B. 2018, Salamandrija on Palagruža: site formation from the Early Neolithic to the present day, Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku 111, 2018, 9–34.

Mucić, K. / Kovačević Bokarica, N. 2011, Doprinosi poznavanju povijesti Vrgoračke krajine na osnovi rezultata novijih arheoloških istraživanja, In: Tomasović, M. (ed.), Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini, Makarska 2011, 125–212.

Müller, J. 1994, Das Ostadriatische Frühneolithikum. Die Impresso-Kultur und die Neolithisierung des Adriaraumes, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 9, Berlin 1994.

Olujić, B. 2012, Istraživanja dvije kamene gomile na području Zagvozda (Imotski, Hrvatska), Opuscula Archaeologica 36, 2012, 55–91.

Perhoč, Z. 2018, Origin of the raw material for the flaked stone artifacts, In: Forenbaher, S., Special Place, Interesting Times: The island of Palagruža and transitional periods in Adriatic prehistory, Oxford 2018, 55–71.

Peroni, R. 1984, Dal "Protoappenninico" al "Gruppo dell'Ofanto": i problemi della continuità d'insediamento, della cronologia, dei rapporti adriatici, della definizione di un'unità culturale nella Daunia fino al termine dell'età del Bronzo, In: La civiltà dei Dauni nel quadro del mondo italico. Atti del XIII Convegno di studi etruschi e italici, Manfredonia 21–27 giugno 1980, Firenze 1984, 59–74.

Peroni, R. 1989, Protostoria dell'Italia continentale. La penisola italiana nelle età del bronzo e del ferro, Popoli e Civiltà dell'Italia Antica 9, Roma 1989.

Peroni, R. 1999, La cronologia e il contesto storico-culturale, In: Tunzi Sisto, A. M. (ed.), Ipogei della Daunia. Preistoria di un territorio, Foggia 1999, 217–219.

Peroni, R. / Barbaro, B. / Vanzetti, A. 2003, I materiali del nuovo ipogeo di Trinitapoli, In: Gravina, A. (ed.) Atti del 23° Convegno Nazionale sulla Prei-

storia e Protostoria della Daunia, San Severo 2003, 287–320.

Protić, G. 1988, L'età del Bronzo nella Dalmazia centrale (stato delle ricerche), Annali benacensi 9, 1988, 199–225.

Radić Rossi, I. 2006, Vranjic – južna i zapadna obala, Hrvatski arheološki godišnjak 2/2005, 2006, 417–419.

Radić Rossi, I. 2007, Vranjic – zapadna i južna obala, Hrvatski arheološki godišnjak 3/2006, 2007, 451–453.

Radić Rossi, I. 2008a, Zaštitno arheološko istraživanje u vranjičkome podmorju 2005./2006, Tusculum – Časopis za Solinske teme 1, 2008, 17–34.

Radić Rossi, I. 2008b, Rescue excavations at Vranjic near Split, Croatia, In: Radić Rossi, I. / Gaspari, A. / Pydyn, A. (eds), Proceedings of the 13th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists, Zadar, Croatia, 18–23 september 2007, Session: Underwater Archaeology, Zagreb 2008, 151–166.

Radić Rossi, I. 2011, Problematika prapovijesnih i antičkih arheoloških nalazišta u hrvatskom podmorju, Phd Thesis, Sveučilište u Zadru, Zadar 2011.

Recchia, G. 1993, Grotta Manaccora (Peschici): considerazioni sulla Grotticella funeraria e sull'area antistante (scavi Rellini-Baumgärtel), Origini XVII, 1993, 317–401.

Recchia, G. 1995, Grotta Manaccora: rilettura del saggio Baumgärtel "TG 1933," Taras XV, 2, 1995, 55–86.

Rellini, U. / Battaglia, R. / Baumgärtel, E. 1931, Rapporto preliminare sulle ricerche paleo-etnologiche condotte sul Promontorio del Gargano, Bullettino di Paletnologia Italiana L–LI, 1931, 43–133.

Rellini, U. / Battaglia, R. / Baumgärtel, E. 1934, Secondo rapporto preliminare sulle ricerche preistoriche condotte sul Promontorio del Gargano, Bullettino di Paletnologia Italiana LIV, 1934, 1–64.

Reimer, P. / Austin, W. / Bard, E. et al. 2020, The IntCal20 Northern Hemisphere radiocarbon age calibration curve (0–55 cal kBP), Radiocarbon 62, 4, 2020, 725–757.

Sanford Gaastra, J. / Barbarić, V. / Cristiani, E. 2014, Herding and Hillforts in the Bronze and Iron Age Eastern Adriatic: Results of the 2007–2010 Excavations at Gradina Rat = Stočarstvo i gradine na istočnom Jadranu u brončano i željezno doba: rezultati iskopavanja na gradini Rat 2007.–2010, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 107, 2014, 9–30.

Skelac, G. / Vodička, K. 2009, Vranjic – obala, Hrvatski arheološki godišnjak 5/2008, 2009, 658–660.

Stančić, Z. / Vujnović, N. / Kirigin, B. / Čače, S. / Podobnikar, T. / Burmaz, J. 1999, The Adriatic Island Project. Volume 2, The archaeological heritage of the island of Brač, Croatia, British Archaeological Reports, International Series 803, Oxford 1999.

Tunzi Sisto A. M. (ed.) 1999a, Ipogei della Daunia. Preistoria di un territorio, Foggia 1999.

Tunzi Sisto, A. M. 1999b, I materiali di corredo. Armi e oggetti d'uso, In: Tunzi Sisto, A. M. (ed.), Ipogei della Daunia. Preistoria di un territorio, Foggia 1999, 254–276.

Tunzi Sisto, A. M. 2001, L'ipogeo degli Avori di Trinitapoli, In: Gravina, A. (ed.), Atti del 21° Convegno Nazionale sulla Preistoria e Protostoria della Daunia, San Severo 2001, 253–274.

Tunzi Sisto, A. M. 2003, Gli avori del nuovo ipogeo di Trinitapoli, In: Gravina, A. (ed.), Atti del 23° Convegno Nazionale sulla Preistoria e Protostoria della Daunia, San Severo 2003, 275–286.

Tunzi Sisto, A. M. 2005, L'ipogeismo minore di Trinitapoli, In: Gravina, A. (ed.), Atti del 25° Convegno Nazionale sulla Preistoria e Protostoria della Daunia, San Severo 2005, 189–198.

Tunzi, A. M. / Arena, A. / Mironti, V. 2018, L'Ipogeo delle Pigne nella Grotta di Manaccora (Peschici, FG): i materiali protoappenninici, In: Gravina, A. (ed.), Atti del 38° Convegno Nazionale sulla Preistoria e Protostoria della Daunia, San Severo 2018, 217–235.

Tykot, R. H. 2014, Utilizzo e commercio dell'ossidiana in Adriatico = Obsidian use and trade in the Adriatic, In: Visentini, P. / Podrug, E. (eds), Adriatico senza confini. Via di comunicazione e crocevia di popoli nel 6000 a.C., Udine 2014, 171–181.

Tykot, R. H. 2017, Obsidian Studies in the Prehistoric Central Mediterranean: After 50 Years, What Have We Learned and What Still Needs to Be Done?, Open Archaeology 3, 2017, 264–278.

Vandkilde, H. 2016, Bronzization: The Bronze Age as Pre-Modern globalization, Praehistorische Zeitschrift 91, 1, 2016, 103–123.

Vodička Miholjek, K. 2008, Vranjic – južna obala, Hrvatski arheološki godišnjak 4/2007, 2008, 541–543.

Godišnjak/Jahrbuch 2020,49:45-66
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-49.136

Glasinačka kultna kolica (okolnosti otkrića, naučnoistorijski značaj, kulturnoistorijski kontekst)*

Blagoje Govedarica
Berlin

U spomen majoru Johannu Lexi,
prvom istraživaču glasinačkih starina

Abstract: The bronze chariot from Glasinac, discovered by chance in 1880, present the extraordinary find that initiated the development of archaeological science in Bosnia and Herzegovina. However, after initial fascination this valuable object remained outside of the research interest due to the uncertain circumstances of its discovery. In this article, for the first time after 80 years of silence, all scientific aspects of this finding are considered in detail. The conclusion is that this bird chariot is one of the last products of the Bronze Age funeral tradition, which extends into the early Iron Age. It is cult custom associated with the broader Urnfield Circle, in which bird chariots served as companions of the souls of the dead on an imaginary way to the eternity. Representatives of this final stage of this tradition are chariots from Este, Bujoru and Glasinac (9th-8th BC). The Glasinac chariot, as the last authentic representative of the ancient rite, already belongs to the classical Hallstatt period (Ha C1 - mid 8th century BC).

Keywords: Glasinac, the bird chariot, the cult of the dead, Urnfield Circle, Early Iron Age

1. Uvod i okolnosti nalaza

U martu 1880, punih 140 godina od danas, došlo je do jednog značajnog otkrića koje je u velikoj mjeri odredilo razvoj arheologije u Bosni i Hercegovini. To se desilo sasvim slučajno i to na način koji potvrđuje ono što u arheologiji često biva – da najbolje arheološke nalaze ne otkrivaju arheolozi, već seljaci na njivama i razni drugi sretni laici. Naime, prilikom gradnje strateški važnog puta Sarajevo – Rogatica – Višegrad, austrougarski vojnici su na Glasinačkom polju raskopali jednu veliku kamenu gromilu u čijem centru je bio grob sa nalazima velike umjetničke i kulturnoistorijske vrijednosti. Najvredniji nalaz svakako su bila bronzana kolica koja su na četiri točka nosila recipijent u obliku ptice sa otvorom na leđima i poklopcem u obliku još jedne manje ptice (sl. 1). Smatra se da ova veoma lijepo rađena i umjetnički skladno oblikovana ptičja kolica pripadaju specijalnim objektima koji su tokom razvijenog bronzanog doba i na početku željeznog doba korišteni pri raznim kultnim ritualima.

O ovom jedinstvenom arheološkom nalazu intendant tadašnjeg carsko/kraljevskog prirodno-istorijskog Hofmuzeja iz Beča Ferdinand von Hochstetter piše sljedeće: "marta 1880. godine dobio sam od poručnika Johanna Lexe iz prve carsko/kraljevske inžinjerijske regimente, stacionirane u Goraždu, pošiljku sa nalazima iz jednog groba sa Glasinca koji su otkriveni prilikom gradnje puta Sarajevo – Višegrad i upućeni praistorijskoj zbirci našeg muzeja. O tome dajem sljedeću izjavu: pored mosta na Rešetnici, uz desnu obalu rijeke, bile su četiri humke prečnika 21–28 m i visine 1,2–1,4 m koje su vojnici raskopali da bi dobili materijal za podlogu puta. Tom prilikom je u najvećoj od tih humki nađen izvanredan materijal..." Johann Lexa, čovjek koji je u to vrijeme bio

* Članak predstavlja proširenu verziju pristupnog predavanja koje je pod naslovom „Kultna kolica s Glasinca – primarni nalaz bosanskogercegovačke arheologije", povodom izbora autora za dopisnog člana ANUBiH, održano u Sarajevu 25. septembra 2019. godine.

Sl. 1. *Glasinačka kolica*

mladi oficir i kome dugujemo ovo veliko otkriće, u svom izvještaju između ostalog kaže: "u sredini velike humke bio je jedan skelet, dok je još šest do sedam skeleta bilo položeno na periferiji. Kod pokojnika u sredini humke bila su bronzana kolica, a pored njih i bronzana posuda, masivna narukvica i još nekoliko manjih predmeta…"[1]

2. Naučnoistorijski značaj i dosadašnja obrada glasinačkih kolica

U vrijeme otkrića glasinačkih kolica još nije bilo nikakvih podataka o praistoriji ovoga kraja, pa ni Ferdinand von Hochstetter ni Johann Lexa nisu mogli biti svjesni da je pokojnik iz središnjeg groba velike humke bio važan predstavnik starobalkanske aristokratije iz starijeg željeznog doba i pripadnik zajednice koja će u arheološkoj nauci postati poznata kao Glasinačka kultura koja se identifikuje sa prvobitnim, odnosno praistorijskim Autarijatima.[2] Ali, direktor bečkog muzeja je bez sumnje znao, a poručnik Lexa vjerovatno slutio, da će prekrasna kultna kolica iz tog groba privući pažnju evropskih specijalista i potaknuti arheološka istraživanja na ovom prostoru. To se zaista i desilo. Senzacionalni nalazi iz Glasinca su već 1881. godine, nepunu godinu nakon otkrića, bili objavljeni u renomiranom časopisu "Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft" iz Beča, što je imalo veliki odjek u evropskoj naučnoj javnosti. To je ujedno stimulisalo austrougarske vlasti da preduzmu šire kulturno-političke i arheološke aktivnosti u Bosni i Hercegovini. Već 1888. godine u Sarajevu je osnovan Zemaljski muzej koji će izrasti u jednu od vodećih arheoloških institucija u tom dijelu Balkana, a zatim su otpočela sistematska iskopavanja na Glasinačkoj visoravni i u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine. Ovaj prostor je u posljednje dvije decenije 19. vijeka bez sumnje bio najveće arheološko radilište u Evropi, što dovoljno ilustruje činjenica da su samo na širem glasinačkom području u vremenu od 1888. do 1897. godine istražena 1234 tumula i otkriveno oko 3500 praistorijskih grobova.[3]

Dakle, Bosna i Hercegovina će se tek u posljednjim decenijama 19. vijeka, odnosno u vrijeme austrougarske okupacije, priključiti evropskoj arheologiji koja je u to doba već bila respektabilna naučna disciplina. No, zahvaljujući jedinstvenom nalazu glasinačkih kolica, ova zemlja je u arheo-

[1] Hochstetter 1881, 289-290. O ličnosti Johanna Lexe, vojnika i arheološkog amatera, čijom zaslugom su otkriveni i sačuvani prvi nalazi sa Glasinca, znamo veoma malo. Istražujući u Ratnom arhivu u Beču saznao sam da je rođen u Plzenju u Češkoj 25. novembra 1854. godine. Potiče iz relativno dobro situirane građanske porodice. Prije stupanja u vojsku K&K Monarhije 1875. g. završio je trogodišnju tehničku školu u Pragu. Od 1878. do 1891. služio je u Bosni i Hercegovini, a u vrijeme glasinačkog otkrića imao je čin inžinjerijskog poručnika. U vojnoj hijerarhiji napredovao je do čina majora. To unapređenje dobio je 1899. godine. Umro je nesretnim slučajem u Beču 1903. godine u 48. godini života. U vojnim aktima nisam našao nikakvog spomena o njegovom učešću u otkriću glasinačkih kolica i drugih nalaza.

[2] O glasinačkoj kulturi i Autarijatima vidi Čović 1976, 269 ff.; 1987, 575 ff.; Papazoglu 1969, 83-86.

[3] Govedarica 2017, 40.

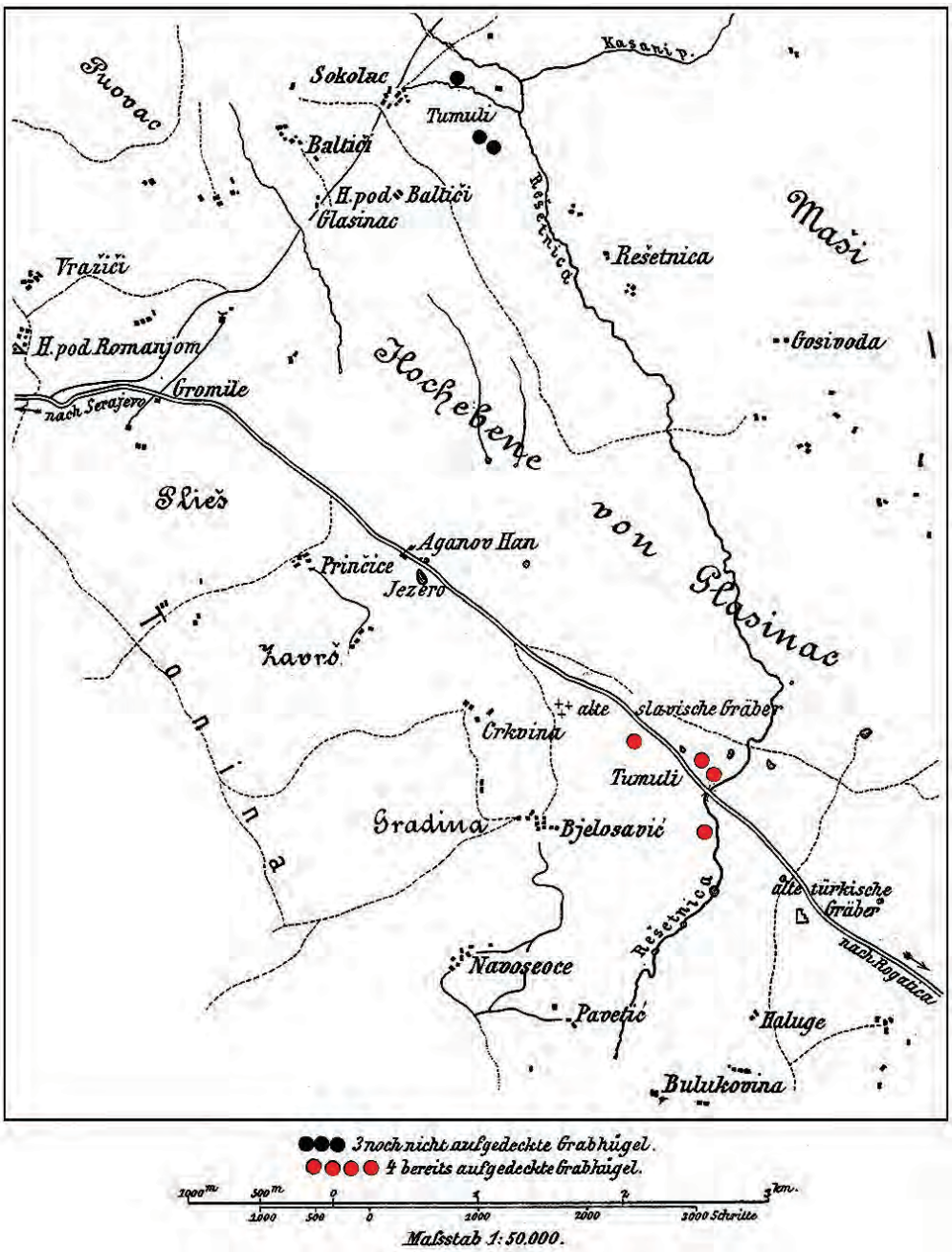
lošku nauku ušla na velika vrata i ubrzo ostvarila velika dostignuća. Tadašnji saradnici Zemaljskog muzeja, Konstantin Herman, Ćiro Truhelka, Franc Fiala, Vaclav Radimski, Karlo Pač, Đorđe Stratimirović, Vejsil Čurčić i drugi, uspostavili su dobre osnove za razvoj ovdašnje arheologije, a taj početni zamah se, uz određene padove uslovljene opštedruštvenom situacijom, održao sve do današnjih dana. Sve to je inicirano navedenim otkrićem glasinačkih kolica te se taj datum s punim pravom može smatrati danom rođenja arheološke nauke u Bosni i Hercegovini koja upravo ove godine proslavlja svoju veliku obljetnicu – 140 godina postojanja (1880–2020).

Međutim, ma koliko to čudno djelovalo, činjenica je da su glasinačka kolica do sada naučno veoma slabo elaborirana. Osnovnu literaturu koja se tiče ovog epohalnog nalaza još uvijek predstavljaju dva članka s kraja 19. i iz prve polovine 20. vijeka, čiji autori su austrijski arheolozi. Prvi je već spomenuti prilog Ferdinanda von Hochstettera iz 1881. godine "Ueber einer Kesselwagen aus Bronze aus einem Hügelgrab von Glasinac in Bosnien", a drugi je članak Otta Seewalda koji je pod naslovom "Der Vogelwagen vom Glasinac" objavljen 1939. godine.[4] Izvan toga se ova kultna kolica u više navrata spominju u različitim evropskim publikacijama, ali samo usputno,[5] dok se u bh. arheologiji, izuzev u radovima Borivoja Čovića, uopšte ne spominju. Pa i on je nešto više prostora ovom nalazu posvetio samo u svojoj knjizi "Od Butmira do Ilira" objavljenoj 1976. godine,[6] dok se u njegovim ostalim radovima ova kolica navode krajnje sporadično. Posebno začuđuje da u čuvenoj publikaciji Alojza Benca i Borivoja Čovića, "Glasinac I i II", iz 1956. i 1957. godine, u kojoj su najpotpunije objavljeni nalazi s glasinačkog područja, o ovom najznačajnijem od svih tih nalaza nema ni riječi. U petom tomu "Praistorije jugoslavenskih zemalja" objavljenom u Sarajevu 1987. godine, kolica se spominju samo u nekoliko usputnih rečenica, dok je importovana grčka oinohoa iz istog groba relativno dobro obrađena.[7] U "Arheološkom leksikonu BiH" objavljenom 1988. godine glasinačkim kolicima je posvećena samo jedna rečenica.[8] Prvi obuhvatniji osvrt na glasinačka kolica u južnoslovenskoj literaturi pojavio se tek 2004. godine, odnosno punih 125 godina poslije njihovog otkrića. Radi se o članku Vojislava i Rastka Vasića "Identifikacija ptičjih predstava u praistoriji", u kome se između ostalog analiziraju ova kolica i kritički razmatraju prethodne interpretacije Hochstettera i Seewalda.[9]

U svom članku iz 1881. godine koji je, kako smo već naglasili, bio i prva javna prezentacija glasinačkih kolica, Hochstetter dosta vjerno prenosi podatke o mjestu i okolnostima nalaza koje je dobio od Lexe, dajući uz to i detaljan opis svih drugih raspoloživih nalaza. Odlučujuća i svakako sretna okolnost u cijelom ovom kontekstu jest iscrpnost Lexinog izvještaja koga Hochstteter naziva "gefällige Mittheilung".[10] Međutim, od tog Lexinog izvještaja publikovana je samo pregledna karta sa naznačenom situacijom nalaza (sl. 2). Tekstualni dio tog izvještaja koji je naročito važan za sagledavanje okolnosti nalaza samo je mjestimično citiran – uglavnom je prepričan, odnosno interpretiran od strane Hochstettera. U svakom slučaju, poslije ove prve publikacije ostale su neke nejasnoće koje su imale dosta uticaja na dalje razmatranje ovog nalaza i glasinačke kulture uopšte.

Tako Hochstetter navodi da su kolica nađena kod mosta na rijeci Rešetnici u neposrednoj blizini kuća naselja Glasinac koje se nalazi na istoimenoj visoravni i koje se sastoji od nekoliko domaćinstava, odnosno kuća sa okućnicom.[11] Međutim, na ovom prostoru u to vrijeme nije bilo, a ni danas nema naselja pod tim imenom, već je ovdje u pitanju južni dio visoravni koja se zove Glasinačko polje. Ni u blizini nalazišta nema nikakvog naselja, a najbliže naseljeno mjesto Bjelosavljevići, koje je na Lexinoj karti označeno kao Bjelosavić, udaljeno je oko 1 km od ove pozicije (sl. 2). Prema tome, ispravan naziv nalazišta bio bi "Glasinačko polje kod mosta na Rešetnici". Ovo preciziranje je bitno zbog toga što je početni navod Hochstettera, po kome je mjesto nalaza bilo u selu Glasinac, ušao u kasniju literaturu i unio zabunu u pogledu značenja tog pojma. Domaćim istraživačima je uglavnom ja-

[4] Hochstetter 1881, 289-298; Seewald 1939, 1-15.
[5] Hoernes 1892, 541, Fig. 214; Truhelka 1893, 61; Munro 1900, 130, Fig. 26; Duhn 1939, 65.
[6] Čović 1976, 302-304, sl. 172.
[7] Ibid. 1987, 578, 591, 639; 593, sl. 34.1.
[8] Ibid. 1988, 95.
[9] Васић / Васић 2004, 181-192.
[10] Hochstetter 1881, 289.
[11] Ibid., 289-290.

Sl. 2. *Pregledna karta J. Lexe koju je objavio Hochstetter 1881. godine*
(naglašavanje crvenom i crnom bojom od strane autora)

sno da se pod pojmom Glasinac podrazumijeva čitavo glasinačko područje, ali se među stranim arheolozima i danas često može susresti mišljenje da ne samo ova kolica već i svi do sada nađeni glasinački nalazi potiču sa jednog mjesta, odnosno sa lokaliteta koji se zove Glasinac.[12]

U daljem tekstu Hochstetter navodi da se pored drvenog mosta na rijeci Rešetnici, na desnoj obali rijeke i sa obje strane trase puta, nalazi više kružnih gomila zvonaste forme, ili u obliku zaravnjene kupe. Od toga su vojnici raskopali četiri tumula, ali ih nisu prepoznali kao grobne spomenike, već su odatle vadili kamenje za podlogu puta.[13] Na priloženoj Lexinoj karti naznačena su

[12] O značenju i razvoju predionog imena Glasinac vidi Филиповић 2000, 7-18.

[13] Hochstetter 1881, 290.

Sl. 3 – *Dva pogleda na glasinačka kolica*

samo četiri iskopana tumula i još tri u Sokocu koji tada nisu bili kopani. Danas oko mosta na Rešetnici nema nikakvog traga od tumula, ali su ostaci četiri humke koje su iskopali vojnici bili vidljivi još 1888. godine kada je ovo područje obišao Ćiro Truhelka.[14] Međutim, on ne spominje nikakve druge tumule na ovom prostoru, pa nije jasno na šta je Hochstetter mislio navodeći više humki. Njih nema ni na karti J. Lexe, a koliko je meni poznato, Hochstetter nije nikada bio na Glasincu, pa bi se ti drugi tumuli mogli odnositi samo na tri humke iz Sokoca koje su odavde udaljene oko 6 km vazdušne linije.

U pogledu načina otkrivanja i dokumentacije nalaza takođe ima nesuglasica. Hochstetter piše da Lexa nije bio prisutan prilikom kopanja i da su nalazi većinom stihijski skupljani od strane vojnika te da nema sigurnih podataka o bližim okolnostima i kontekstu nalaza. Međutim, Seewald u svom članku iz 1939. izričito ističe da su vojnici nekontrolisano raskopali tri tumula, dok je iskopavanje četvrtog, u kome je bio grob sa kolicima, preduzeo poručnik Lexa sa ciljem da razjasni način sahranjivanja koje je u njemu obavljeno.[15] Ovaj podatak upućuje na to da je i Seewald imao uvid u Lexin izvještaj i da ga je preciznije prezentirao nego Hochstetter. Sve to baca novo svjetlo na okolnosti nalaza, jer je Lexa svojim zaštitničkim djelovanjem pokazao da je u dobroj mjeri shvatio da se pod tumulima nalaze vrijedne starine koje treba pažljivo iskopati i sačuvati. Iz tog razloga se, barem kad su u pitanju nalazi iz četvrtog tumula, u velikoj mjeri može računati na vjerodostojnost iznesenih podataka o kontekstu nalaza. Nažalost, ovaj Seewaldov podatak izmakao je pažnji naučne javnosti te su svi ovi nalazi smatrani klasičnim slučajnim otkrićem, do koga je došlo bez stručnog nadzora i koje je ostalo bez neophodne naučne dokumentarnosti. Čini se da u tome dobrim dijelom leži i razlog zbog čega su ovi nalazi bili skoro potpuno zapostavljeni u našoj arheološkoj nauci.

3. Opis kolica

1. ***Glasinac*** *(Glasinačko polje kod mosta na Rešetnici); grob sa inhumacijom; nestručna iskopavanja 1880. g.; druga polovina 8. v. pr. Hr. (Ha C1*$_1$*; Glasinac IVb);*[16] *bronza, željezo (Sl. 1–5; 11,1; 12,9).*[17]

Glasinačka kolica predstavljaju veoma dobro očuvani primjerak praistorijskog kultnog vozila na četiri točka koje nosi recipijent u obliku ptice sa poklopcem na kome sjedi još jedna, manja ptica. Čitava kolica su izrađena od bronze, izuzev prednje i zadnje osovine koje su bile od željeza. U vrijeme upotrebe kolica osovina je bila pokretna, ali je vremenom najvećim dijelom erodirala i propala. Sačuvani su samo raskovani okrajci

[14] Truhelka 1889, 24.

[15] Seewald 1939, 1.

[16] Datacija prema grčkoj oinohoi i masivnoj narukvici iz tog groba (po periodizaciji B. Čovića, uz uvažavanje dendrohronološki ažurirane apsolutne hronologije). O tome Govedarica 2017, 41-42, 47 i tamo navedena literatura.

[17] Redni broj koji se navodi prilikom prezentacije svakog nalaza odgovara broju na preglednoj karti nalazišta na slici 11.

Sl. 4. Glasinačka kolica, šasija sa točkovima

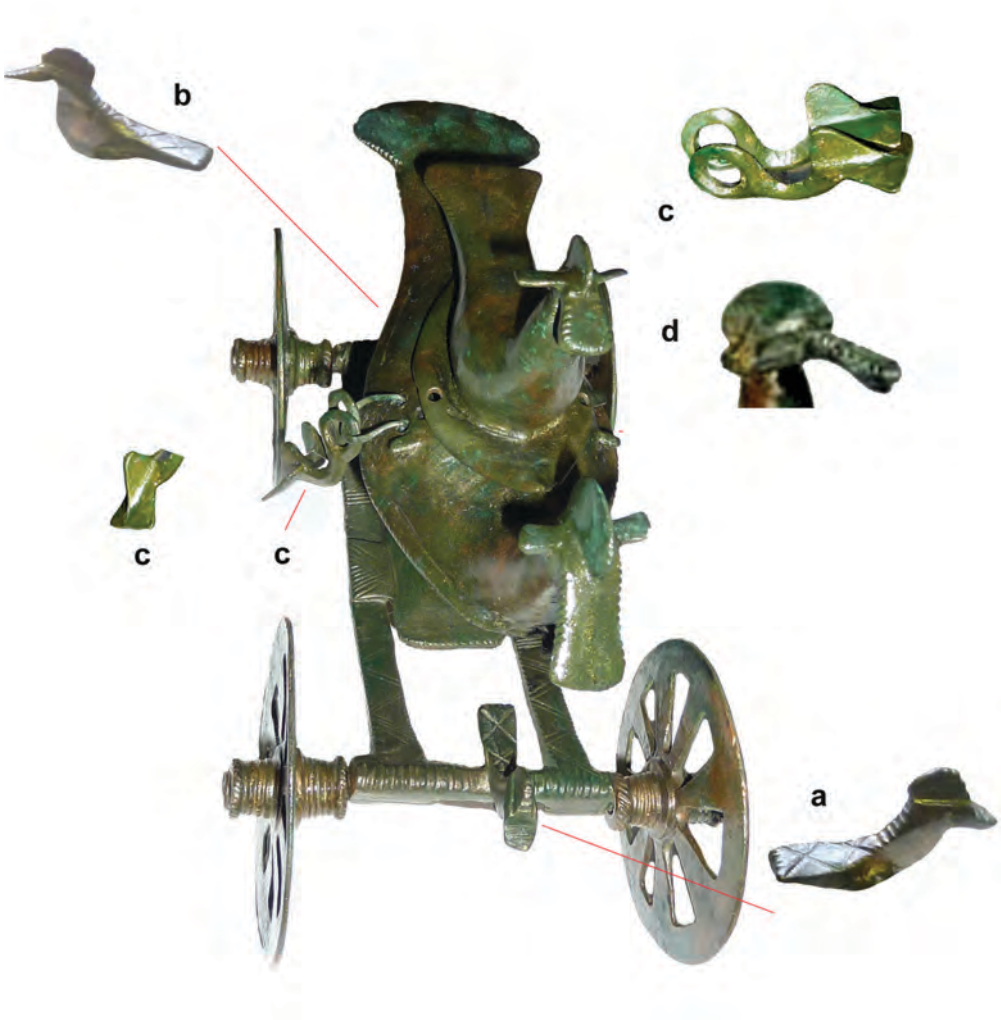
osovine na spoljnoj strane glave točkova. Ukupne dimenzije kolica: L 18,5 cm; B 12,5 cm; H 15 cm; W 1055 g (sl. 1; 3).

Točkovi kolica, uključujući paoke (žbice) i glavu (ležište osovine), izliveni su u jednom komadu u obliku probijene kružne ploče (R 7,7 cm – 8 cm; B 0,15 cm – 0,25 cm). Pri tome je utisak paoka ostvaren preko osam radijalno postavljenih trapezastih otvora koji su izvedeni pomoću kalupa tokom izlivanja. Na taj način je dobijeno osam paoka koji se šire od sredine ka spoljnom obruču točka. Ivice paoka, kao i spoljni rub točkova su zaobljeni (sl. 3a; 4). Ležište osovine koje čini glavu točka izliveno je u obliku cijevi tako što su na njenoj površini i sa spoljne i sa unutrašnje strane točka imitirani navoji koji otpočinju višeugaonim šarafom kojim se ovo ležište u stvarnosti pričvršćuje za točak, a završavaju u formi većeg navoja ukrašenog ukošenim, brazdastim zarezima (sl. 1; 3b). Na njega su naslonjeni raskucani okrajci željezne osovine (sl. 4).

Šasiju kola čini četvrtasti okvir koji je sastavljen od dvije lučno povijene podužne lajsne sa središnjom vezujućom pločom i od dvije ravne poprečne šipke kroz koje je išla osovina (sl. 4). Gornja površina podužnih lajsni ukrašena je ravnim i kosim snopovima sastavljenim od dvije do tri linije šnur utisnuća. Duž gornjih ivica lajsni teče niz brazdastih zareza (sl. 1). Poprečne šipke su masivnije i ukrašene nizom kanelura na gornjoj zaobljenoj površini (sl. 1; 3b; 5). Sa donje strane, na spoju sa glavom točka, obje šipke su ojačane šupljim pravougaonim ispustima kroz koje prolazi željezna osovina koja je u ovom dijelu sačuvana samo u tragovima. Na sredini tih poprečnih šipki nalazi se po jedna mala ptica, od kojih je prednja okrenuta naprijed, a zadnja unazad (sl. 1; 3b; 5a,b). Kod ovih ptica ističe se spljoštena glava i široki kljun (sl. 5a,b), što je kako ćemo vidjeti, jedna od osnovnih karakteristika svih ptičjih predstava na ovim kolicima. Vrat i tijelo su takođe spljošteni, a rep je stanjen. Gornja površina kljuna, luk glave i krajevi repa su ukrašeni zarezima, a preko leđa idu krstasto raspoređene urezane linije. Uz to, ptica sa zadnje šipke ima sa strane kosu šnur-liniju koja, po tehnici izvođenja, odgovara ukrasima sa gornje površine podužnih lajsni šasije.

Središnja četvrtasta ploča povezana je masivnim bočnim ispustima sa podužnim lajsnama šasije (sl. 4). Ona ima dvije vrlo važne funkcije: učvršćuje šasiju kolica i nosi stubić na koji je pričvršćena čitava gornja konstrukcija kolica. Sa prednje i zadnje strane te ploče, kao i na krajevima bočnih ispusta, nalaze se ukrasi u vidu kratkih brazdastih zareza, a na ispustima su još i naspramni snopovi ukošenih linija (sl. 1; 4). U sredini ploče je otvor na koji je zakovicom pričvršćen vretenasti stubić visine 4 cm koji nosi donju pticu, sa kojom je pričvršćen na isti način. Na gornjoj i donjoj osnovi stubić ima nešto širi višeugaoni sokl koji obezbjeđuje bolje pričvršćivanje, a ukrasi se sastoje od prstenastih brazdi u gornjem i donjem dijelu, dok su na zadebljanom, središnjem dijelu stubića urezane kose linije (sl. 3a; 4).

Donja, velika ptica koja je ujedno i recipijent, izrađena je u tehnici šupljeg livenja (sl. 1; 3). Tijelo ptice je vretenasto sa nešto zaravnjenim donjim dijelom. Sredinom čitavog tijela, uključujući rep, proteže se grebenasta plastična traka koja je dosta masivna u središnjem i prednjem, grudnom dijelu, dok se prema repu stanjuje. Duž čita-

Sl. 5 *Glasinačka kolica sa detaljima predstave malih ptica*

vog hrbata traka je ukrašena nizom kosih zareza, sličnih onima sa ivica podužnih lajsni šasije (sl. 3a). Na dijelu trake koji je na grudima ptice nalazi se dio oštećene bronzane omče koja je mogla služiti za vezivanje ili vučenje kolica (sl. 3a). Na leđima ptice je duguljasti špic-ovalni otvor pored koga se sa obje strane nalazi jedna mala perforacija (sl. 3b). Trup lagano prelazi u valjkasti vrat koji je izvijen naprijed. Na glavi je najviše izražen široki masivni kljun koji se prema vrhu širi i stanjuje (sl. 1; 3; 5). Kljun je sa strane ukrašen širokim kosim linijama koje prate smanjenje njegove debljine, da bi se na širokom kraju kljuna svele na kratke zareze. Glava je krajnje stilizovana u formi polukružne tanke ploče koja ide od kljuna do vrata (sl. 3; 5).[18] U podnožju toga poludiska, sa obje strane krilasto se pružaju duguljasti četvorougaoni ispusti sa blago zaobljenim spoljnim uglovima (sl. 1; 3; 5). Zadnji dio tijela se lagano stanjuje i završava lepezasto raširenim repom, sa zarezima na završnom rubu (sl. 1; 3b).

Manja ptica je, isto kao i velika ptica/recipijent, izrađena tehnikom šupljeg livenja. Ona je po obliku skoro istovjetna sa donjom figurom, uključujući neobičnu predstavu glave sa krilastim ispustima, samo što je znatno manja. Jedino rep nije lepezasto raširen, nego je samo proširen (sl. 1; 3b; 5). Kljun je i ovdje širok i ravan sa nare-

[18] Hochstetter 1881, 296 i Seewald 1939, 14-15 iznose mišljenje da je ovdje kod obje ptice predstavljena kokošja kresta, što je neprihvatljivo već i zbog toga jer u 8. v. pr. Hr. u Evropi nije bilo ni divljih ni domaćih kokošaka (up. Benecke 1994, 366 ff.). Da je ovdje u pitanju stilizovana predstava gornjeg dijela ptičje glave pokazuju i dvije male ptice sa šasije, kao i ptice-privjesci kod kojih je ova stilizacija još očiglednija (up. Sl. 5a-c). Kako ćemo vidjeti, kod svih ovih predstava najvjerovatnije se radi o glavi patke.

zanim ivicama. Uz to se na prednjoj strani nalazi dublji podužni zarez koji daje utisak da je kljun otvoren (sl. 5d). Ta manja ptica sjedi na sedlastom poklopcu sa kojim je izlivena u jednom komadu (sl. 3a). Forma poklopca odgovara otvoru na leđima velike ptice, s tim što je poklopac nešto veći, tako da preklapa otvor (sl. 3b). Dvije perforacije na poklopcu također odgovaraju onima pored otvora te su bez sumnje služile za pričvršćivanje, vjerovatno pomoću nekog metalnog štifta koji nije sačuvan.

Lepezasto raširen rep i naprijed izvijeni vrat donje ptice daju utisak da ona leti, dok gornja ptica mirno sjedi na njenim leđima (sl. 1; 3a). Mada ni kod jedne ptice nema realističke predstave krila, utisku dinamike odnosno letenja, dodatno doprinose četvorougaoni ispusti koji su postavljeni ispod glave kod obje ptice i koji bi mogli biti simbolični nadomjestak pravih krila (sl. 1; 3b; 5).

Na lijevoj strani tijela velike ptice, neposredno ispod spomenute perforacije, nalaze se ostaci dvije kuke koje su služile za vješanje privjesaka (sl. 1; 3b). Sa desne strane nalazi se ostatak samo jedne takve kuke (sl. 3b). Privjesci na ovoj strani su sačuvani, a pričvršćeni su petljom od bronzane žice koja je obješena na dvije male perforacije koje se nalaze pored polomljene kuke (sl. 3; 5). Činjenica da ovdje nema nikakvog traga druge kuke govori da je njena izrada propala već prilikom livenja, pa su privjesci ovdje morali biti pričvršćeni naknadno improvizovanom vješalicom. Ta pomoćna vješalica se pokazala funkcionalnom, pa su privjesci na njoj sačuvani sve do danas (sl. 5). U pitanju su dva istovjetna privjeska koji se sastoje od alke za vješanje od koje se izvija vrat koji završava širokim kljunom i jakim grebenom koji predstavlja ptičju glavu (sl. 3; 5c). Na kraju kljuna, ispod grebena su proširenja koja u minijaturi imitiraju krilaste ispuste glavnih ptica (sl. 5c). Alka i gornja površina vrata ukrašeni su urezima. Privjesci koji su visili sa lijeve strane otvora nisu sačuvani, a vjerovatno su bili istovjetni ovima.

4. Kulturnoistorijski kontekst kultnih kolica sa Glasinca

U svojoj analizi glasinačkih kolica Hochstetter konstatuje da se ovdje radi o jedinstvenoj formi koja nema adekvatnih analogija. Upoređujući taj nalaz sa do tada poznatim kultnim kolicima iz bronzanog i željeznog doba, on se, u nedostatku neposrednih tipoloških sličnosti, odlučuje za kriterij funkcionalnosti, te ga svrstava u grupu tzv. "Kesselwagen" iz kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba, prema definiciji Lischa.[19] Pri tom on ne pravi nikakvu bližu diferencijaciju u ovom okviru. No, uzimajući u obzir danas poznate nalaze, u toj kategoriji se mogu izdvojiti dvije geografski jasno diferencirane grupacije i jedna prelazna forma. Zajedničko im je to što predstavljaju vozilo na četiri točka i nose jedan recipijent, kao i heraldički postavljene predstave ptica, a međusobno se razlikuju po nekim formalnim elementima, kao što su konstrukcija šasije, oblik recipijenta i način oblikovanja ptica.

Pri opredjeljenju ove vrste kultnih kolica Seewald također primaran značaj daje formi recipijenta. Pri tom on izdvaja jednu novu grupu nalaza objavljenih nakon Hochstetterovog članka, čiji recipijent ima oblik tijela ptice, te ih po tome naziva "vogelförmige Kesselwagen", odnosno "Vogelwagen" (ptičja kolica). U tu grupu on svrstava i glasinačka kolica.[20] Kao i kod "Kesselwagena" i ovdje su uglavnom u pitanju grobni nalazi.

Sedamdestih godina prošlog vijeka Eugen Woytovitsch je izdvojio jednu grupu ptičjih kolica iz Italije koju je zbog specifičnog oblika i položaja recipijenta nazvao "Beckenwagen".[21] U pokušaju sagledavanja kulturnoistorijskog konteksta glasinačkih kolica, najprije ćemo prezentirati odgovarajuće nalaze iz ove tri grupe ptičjih kultnih kolica.

4.1. Ptičja kolica tipa "Kesselwagen", sjevernoevropska grupa

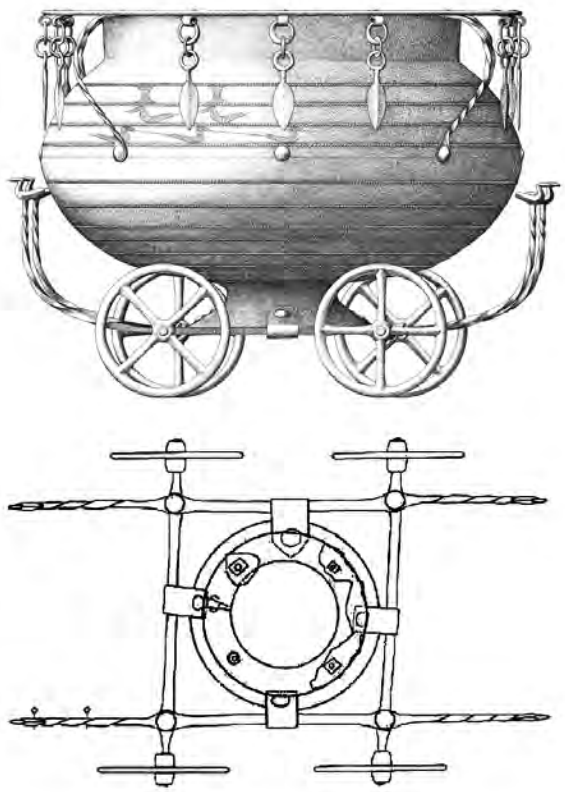
Kod ove grupe koja se susreće na prostoru zapadnog Baltika, odnosno na prelazu iz kontinentalne Evrope u Skandinaviju i koju ćemo ovdje nazvati "sjevernoevropskom grupom" (sl. 11, 2-4), radi se o tehnički dobro izvedenom, ali u cjelini nezgrapnom i nestabilnom vozilu. Karakteristične su velike bronzane posude bez poklopca koje su preko lagane šasije povezane sa srazmjerno malim točkovima. Te posude, uključujući ukrase u vidu horizontalnih nizova punktiranih tačaka,

[19] Hochstetter 1881, 292-293. Pri tom Hochstetter prihvata definiciju "Kesselwagena" koju je uveo G. Ch. F. Lisch poslije otkrića kolica iz Peckatela 1843. godine.
[20] Seewald 1939, 7-9.
[21] Wojtowitsch 1978, 54 ff.

tipološki u potpunosti odgovaraju keramičkim formama završne faze starijeg bronzanog doba sjeverne Evrope, odnosno periodu III po Monteliusu (1300–1100. pr. Hr.). Radi se o kolicima iz sljedećih nalazišta:

2. ***Ystad**, južna Švedska; nalaz iz močvare 1855. godine, sačuvana samo šasija sa točkovima; 13–12. v. pr. Hr., bronza (sl. 11,1);*[22]
3. ***Skallerup** (Trudshøj) na ostrvu Seeland, Danska; grobni nalaz iz 1895. g.; incineracija pod tumulom; oko 1200 pr. Hr.; bronza (Sl. 6; 11,3; 12,3; H 38 cm);*[23]
4. ***Peckatel** kod Schwerina u Sjev. Njemačkoj; Grob 1; grobni nalaz iz 1843. g., inhumacija pod tumulom; 13–11. v. pr. Hr.; bronza (Sl. 11,4; 12,2; H 38 cm).*[24]

Primjerci iz Peckatela i očuvani dio kolica iz Ystada su skoro identični i vjerovatno predstavljaju proizvod jedne radionice. Za razliku od recipijenata koji potpuno dominiraju na srazmjerno malom vozilu, predstave ptica su kod ove sjeverne grupe neupadljive i krajnje stilizovane, na izvijenim krajevima lagane šasije. Kod kolica iz Peckatela i Ystada predstava ptica je svedena na protome (sl. 12,2). No, da ovaj motiv nije beznačajan pokazuje posuda kolica iz Skallerupa, na kojoj su ugravirane ptice koje plove jedna za drugom u dva niza u suprotnom smjeru: u gornjem nizu dvije, okrenute na lijevo i u donjem tri, okrenute na desno. Iznad njih je ukras u vidu dva pješčana sata, a sa oboda recipijenta vise alkice sa listastim bronzanim privjescima (sl. 6). Ugravirane ptice su istovjetne plastično formiranim figuricama na krajevima šasije, a ptice predstavljene na ovim kolicima u cjelini su manje šematizovane od predstava na kolicima iz Ystada i Peckatela. Prema tome, bez obzira na razlike u nivou stilizovanosti koje su u ovom slučaju mogle biti i odraz specifičnosti radionica, heraldički, odnosno antitetični položaj ptica na krajevima šasije, kao i u pet plovki sa posude u Skellerupu, dovoljno jasno ukazuje na jednu od najbitnijih zajedničkih karakteristika svih kolica o kojima ovdje diskutujemo, a to je da su ptice nosilac osnovne kultne poruke i glavni simbol mobiliteta vozila. Pepeo pokojnika iz groba u Skallerupu bio je smješten

Sl. 6. Kesselwagen iz groba u Skallerupu
(pogled sa strane i odozdo)

u recipijentu kolica, pa se može reći da su kolica ovdje služila kao neka vrsta pokretne urne.[25]

4.2. Ptičja kolica tipa "Kesselwagen", karpatska grupa

Drugu grupu čine kolica iz Orăştie i Bujoru u Rumuniji. Za njih se može reći da predstavljaju klasični, dobro definisani tip "Kesselwagena", kod koga skladno oblikovano vozilo sa čvrstom konstrukcijom i željeznim osovinama nosi posudu u obliku kazana sa poklopcem.

5. ***Orăştie**, Transilvanija, nalaz iz 1834. g., Ha B, 10–9. v. pr. Hr.; bronza (sl. 11,5; 12,5; H 10 cm; B 17 cm);*[26]
6. ***Bujoru**, Muntenija, grobni nalaz iz 1974. g.; inhumacija pod tumulom; Ha B3-C1 kraj 9. v. pr. Hr.; bronza i željezo (sl. 7; 11,6; 12,6; L 26 cm; H 16,5 cm; B 15,5 cm).*[27]

[22] Hochstetter 1881, 293; Threne 1962, 152-153; Jensen 2002, 261-262.
[23] Jensen 1984, 138 ff.; 2002, 258-259; Kaul 2012, 9-11, Sl. 8.
[24] Schubart 1972, 134, T. 48 F1; Hansen 2010, 50.
[25] Jensen 2002, 259.
[26] Njemački: Brooser Stuhl, mađarski: Szásvárosszék. Hochstetter 1881, 293; Seewald 1939, 7, Taf. 1.2; Kossack 1954, 17, Taf. 4.7; Moscalu / Beda 1991, 216.
[27] Moscalu / Beda 1991, 197 ff.; Grigore 2018, 1 ff.

Kod ove grupe ptice su jasno naglašene i mada su još dosta stilizovane, prepoznatljiva je predstava plovke-patkarice. Zanimljivo je da oboja kolica imaju po 12 ptica, šest okrenutih nazad i šest naprijed. Za razliku od prve grupe, ovdje ptice dominiraju siluetom vozila dajući kolicima razuđenu, baroknu formu, sa vidno potenciranim utiskom dinamike. To je naročito vidljivo kod kolica iz Orăştie (sl. 11,5), dok je kod onih iz Bujoru ovaj utisak nešto slabije izražen zbog različite veličine predstavljenih ptica (šest velikih ptica, četiri male na osovinama i dvije na držaču poklopca; sl. 7; 11,6). Međutim, kod obojih kolica ptice su predstavljene heraldički, sa prednje i sa zadnje strane i na posudi i na poklopcu, a kod primjerka iz Bujoru i na osovini točkova, što bez sumnje simboliše neograničenu mogućnost kretanja – po zemlji, vodi i u vazduhu i to u svim pravcima. Šasija kolica iz Orăştie ima izvijene produžetke koji se završavaju kao glave ptice. Na isti način je izvedena i šasija kolica iz Skallerupa koja su i hronološki bliska nalazu iz Orăştie, što je bez sumnje indikativan tehnički i stilski detalj koji povezuje ove dvije grupe.

7. ***Acholshausen*** *kod Würzburga, grobni nalaz iz 1970. g.; incineracija; oko 1000. g. pr. Hr.; bronza (sl. 11,7; 12,4; L 17,6 cm).*[28]

Kolica iz Acholshausena kod Würzburga u sjevernom Bajernu koja geografski leže između prethodno prezentiranih grupa, čine u pravom smislu prelaznu formu između te dvije grupe. Slično sjevernoevropskoj grupi, ova kolica još uvijek nose dosta veliki recipijent koji imitira formu keramičkih posuda. Ali vozilo je u cjelini skladno konstruisano, sa srazmjerno velikim točkovima i čvrstom "x" šasijom na čiju sredinu je preko čunaste stope fiksiran recipijent. Četiri heraldički postavljene ptice se i ovdje nalaze na izvijenim završecima šasije, s tim što su glave daleko jasnije naznačene i više upućuju na karpatsku nego na sjevernoevropsku grupu nalaza (sl. 12, 4). Mnoštvom zajedničkih tipoloških elemenata ova kolica povezuju sjevernoevropsku i karpatsku varijantu u karakterističnu cjelinu "Kesselwagena" koja homogeno pokriva period kasnog bronzanog doba po Reineckeovoj hronologiji, a sudeći po primjerku iz Bujoru, dopire i do početnih faza starijeg željeznog doba.

[28] Pescheck 1972, 29 ff.

Sl. 7. Kesselwagen iz groba u Bujoru

Ako se sada vratimo pitanju poređenja glasinačkih kolica sa nalazima ptičjih kolica tipa "Kesselwagena", može se potvrditi Hochstetterova konstatacija da na ovoj relaciji nema direktne tipološke podudarnosti, ali treba reći da postoje određene sličnosti u detaljima tehničke koncepcije, a prije svega u nekim karakterističnim stilskim i kultnim elementima. To se prije svega odnosi na karpatsku grupu "Kesselwagena", odnosno na primjerke iz Rumunije. Šasija kolica iz Orăştie je poput one glasinačkih kolica u obliku čvrstog četverougaonog okvira, s tim što je spoj sa recipijentom kod glasinačkih kolica riješen sofisticiranije, poput onoga koji je izveden na šasiji kolica iz Acholshausena koja, kako smo pokazali, predstavljaju prelaznu formu između karpatske i sjevernoevropske grupe. Osim toga, vodoravne plastične trake koje ukrašavaju gornji dio kazana kolica iz Orăştie i Acholshausena ukrašene su kratkim kosim zarezima koji su istovjetni onima na glasinačkom recipijentu. Kod primjerka iz Bujoru recipijent je dosta blizak obliku tijela patke koja plovi, što ga približava realističkom figuralnom maniru glasinačkog primjerka koji je inače stran klasičnoj koncepciji "Kesselwagena". Sa druge strane, čini se da su naspramno postavljene male ptice na osovinama glasinačkih kolica reminiscencija na heraldički kanon prezentacije ptica kod nalaza tipa Kesselwagen. Na kraju, kao posebno važan i indikativan detalj veze na ovoj relaciji, treba navesti neobična ispupčenja koja se nalaze na prelazu iz kljuna u vrat kod svih ptica iz Bujoru, uključujući i minijaturne ptice na glavama toč-

kova (sl. 7). Ta ispupčenja na prvi pogled djeluju kao predstava očiju, ali su prevelika da bi to bila. Po položaju, a djelimično i po obliku, ova ispupčenja dosta podsjećaju na takođe neobične krilaste ispuste ispod glave ptica koje čine recipijent i poklopac na glasinačkim kolicima.

4.3. Ptičja kolica tipa "Vogelwagen"

Svi nalazi ovog tipa potiču sa Apeninskog poluostrva, odnosno sa šireg područja Etrurije (Este, Viterbo, Tarquinia) i južne Italije (Salerno, Canosa di Puglia), a jedan je sa nepoznatog nalazišta u Italiji.[29] Dakle u pitanju je jedna izdvojena južna grupa kultnih kolica koja su, na ovaj ili onaj način, povezana sa pticama (sl. 11, 8-13).

8. ***Este**, Provincija Padova, sjeverna Italija, grobni nalaz iz 1877. g.; incineracija; 9. v. pr. Hr., terakota (sl. 11,8; 21,7; L 20 cm; H 21 cm);*[30]
9. ***Tarquinia**, nekropola Monterozzi, Provincija Viterbo, srednja Italija; grobni nalaz iz 1881. g.; incineracija; 9–8. v. pr. Hr.; bronza (sl. 8; 11,9; 12,10);*[31]
10. ***Viterbo**, Provincija Viterbo, srednja Italija; grobni nalaz iz 1895. g.; 7–6. v. pr. Hr.; bronza (sl. 11,9; L 17,5 cm);*[32]
11. ***Salerno**, Provincija Salerno, južna Italija; grobni nalaz iz 1853. g.; 7–6. v. pr. Hr.; bronza (sl. 11,11; 12,12; L 19,5cm),*[33]
12. ***Canosa di Puglia**, Provincija Bari, južna Italija; grobni nalaz iz 1920. g.(?); 7–6. v. pr. Hr.; terakota (sl. 11,12; 12,11; L 18,5 cm);*[34]
13. ***Italija**, nalaz bez bliže lokacije; 7–6. v. pr. Hr.; bronza (sl. 11,13).*[35]

Apeninski nalazi su specifični u odnosu na sve prethodne, jer su kolica predstavljena kao kompozitna bića na točkovima koja posjeduju atribute raznih životinja. Istina, recipijent je u obliku ptice sa proširenim repom, kao kod manje ptice, ili lepezasto raširenim repom, kao kod veće ptice na glasinačkim kolicima (sl. 8; 12, 10-12). Na tijelu ptice kolica iz Canose di Puglia realističnije su predstavljena krila, što je jedinstven slučaj u okviru ptičjih kolica (sl. 12,11). Ali kod svih kolica ove apeninske grupe recipijent je preko četiri duge noge vezan sa točkovima, tako da ne upućuje na pticu, već na četveronožnu životinju. Iz tog razloga nijedan italijanski primjerak nema šasiju. Od prsnog dijela ptičjeg tijela izvija se relativno dugi vrat kao u labuda, na kome je, sa izuzetkom nalaza iz Este, redovno predstavljena glava u obliku neke životinje sa rogovima, vjerovatno bika. Prema tome, ovdje se ne može govoriti o ptici, već o nekom natprirodnom, mitskom biću koje ima četiri noge, tijelo ptice i glavu bika. Izuzev kolica iz Este, gdje recipijent ima tijelo i glavu ptice, ptice su cjelovito predstavljene samo na primjerku iz Salerna, ali ne na uobičajen način, heraldički ili usmjereno, već u vidu stilizovanih eksternih aplikacija na rogatoj glavi i na poklopcu (sl. 12,12).

Sl. 8. *Vogelwagen iz groba nekropole Monterozzi u Tarquiniji*

Sličnost glasinačkih kolica sa nalazima iz Italije svodi se na koncepciju recipijenta koji u svim slučajevima ima tijelo i rep ptice i sadrži dvije figure usmjerene naprijed, jednu koja je glavni recipijent i drugu manju koja predstavlja poklopac. Međutim, ako se izuzmu izvijeni vrat i glava, gornja figura kod svih italijanskih nalaza skoro da je svedena na ravan poklopca, dok kod glasinačkih kolica i manja ptica u punoj mjeri zadržava realnu figuru, ponavljajući skoro u potpunosti oblik recipijenta. Veću sličnost sa glasinačkim pokazu-

[29] Undset 1890, 49 ff.; Woitowitsch 1978, 63 ff. Ovakva kolica naziva "fahrbare Tiere" (pokretne životinje).
[30] Duhn 1939, 64, T. 10c; Woitowitsch 1978, 63 T. 29.136.
[31] Undset 1890, 49-51 (Corneto), Fig. 1; Woitowitsch 1978, 62-63.
[32] Woitowitsch 1978, 63-64, T. 27.138.
[33] Ibid. 64, T. 27.139.
[34] Ibid. 64, T. 29.140.
[35] Undset 1890, 51-52, Fig. 2; Woitowitsch 1978, 64, T. 27.137.

ju jedino kolica iz Este, čiji recipijent ima i tijelo i glavu ptice, mada sudeći po obliku kljuna, ovdje nije u pitanju barska ptica, kao kod sjevernih primjeraka, već neka grabljivica (sl. 12, 7). Točkovi kolica iz Este su u obliku punog diska sa naglašenom i funkcionalno perforiranom glavom, dok su ostali konstruktivni elementi samo grafički predstavljeni i to sa različitom mustrom za svaku osovinu. Pri tom je na točkovima prednje osovine predstavljeno osam paoka, koliko imaju i oni kod glasinačkih kolica, a točkovi zadnje osovine imaju deset paoka. Inače kolica iz Este i iz Canosa di Puglia su jedini primjerci iz ovog okvira koji su izrađeni od terakote.

Zanimljivo je da se ispod rogate glave recipijenata kolica iz Tarquinije i Salerna nalaze perforirani ispusti koji liče na uši bika (sl. 8; 12,10,12). Na približno istom mjestu su postavljena ispupčenja kod ptičjih glava iz Bujoru, kao i krilasti produžeci kod glasinačkih ptica (sl. 1; 3b; 5; 7). Kod italijanskih primjeraka vjerovatno su u pitanju uši mitske životinje koje su bile probušene za vješanje nakita, ili u svrhu vučenja vozila. Kod glasinačkih kolica i kod onih iz Bujoru, to je strani elemenat i još jedan znak odstupanja od stare tradicije. Ovdje bi se moglo govoriti o uticaju iz Italije, gdje je dezintegracija starog kultnog kanona u 9. v. pr. Hr. već ozbiljno uzela maha. Kao uzor mogla su poslužiti kolica iz Tarquinije koja su hronološki najbliža ovim primjercima.

No, ukoliko je ovdje bilo tih uticaja, onda to nije direktno preuzimanje italijanskog manira i uvođenje kompozitnih elemenata, tj. predstavljanje ušiju bika, kako ove produžetke kod glasinačkih kolica tumači Seewald.[36] Takva interpretacija se ne može prihvatiti, jer produžeci kod glasinačkih ptica nisu postavljeni uspravno kao uši, već vodoravno i aerodinamično, poput krila. Postavljanje krila ispod glave svakako je udaljavanje od realne forme, ali je to još uvijek prezentacija ptičjih atributa. Time se, istina na neobičan način, dodatno potencira utisak letenja, ali se ne može govoriti o napuštanju prakse poštovanja ptice kao integralnog mitskog bića i o aplikaciji atributa druge životinje, na način kako je to izraženo kod italijanskih primjeraka. Ovdje prije može biti riječi o uklapanju u opšte tendencije traženja novih izražajnih formi, nego o prihvatanju nekih sasvim novih kultnih elemenata, poput onih koje odražava hibridno biće u kolicima iz Tarquinije.

4.4. Ptičja kolica tipa "Beckenwagen"

14. ***Marsiliana d'Albegna**, Provincija Grossetto, Toskana; bogati grob sa spaljivanjem; nestručna iskopavanja s početka 20. v.(?); 8–7. v. pr. Hr.; bronza (sl. 11,14; 12,8; L 15,8 cm);*[37]
15. ***Vetulonia**, Cirolo dei Lebeti, Provincija Grosseto; dvojni grob sa spaljenicima (muškarac i žena); iskopavanja početkom 20. v.(?); polovina 7. v. pr. Hr.; bronza (sl. 9; 11,15; L 98 cm, B 35 i 29 cm na krajevima);*[38]
16. ***Veji**, Grotta Gramiccia, Provincija Rim; grob 871 bez bližih podataka o karakteru groba; kraj 8. v. pr. Hr.; bronza (sl. 11,16).*[39]

Tri primjerka ptičjih kolica iz navedenih grobova predstavljaju hronološki i geografski blisku grupu s prostora srednje Italije (sl. 11, 14-16). Ta grupa se dosta razlikuje od prethodnih varijanti ptičjih kolica, ali osim predstava ptica, koje su odlučujući faktor povezivanja, ima i nekih drugih zajedničkih elemenata. Kolica iz Marsiliana d'Albegna po jednostavnoj osnovnoj konstrukciji i antitetično postavljenim stilizovanim ptičjim glavama, dosta podsjećaju na Kesselwagene sjevernoevropske grupe. Međutim, umjesto lučno izvijene lagane šasije sjevernoevropske grupe, ovdje recipijent drže četiri antitetično postavljene figure konja.[40] Uvođenje integralne figure druge životinje potpuna je novina u dosadašnjoj praksi izrade ptičjih kolica. Kao i kompozitne životinje kod "Vogelwagena", to je još jedan elemenat dezintegracije kultne slike koji je prisutan kod ove dvije apeninske grupe. Bogato ukrašeni široki rub recipijenta i gusti nizovi alkastih privjesaka su također jedan od elemenata koji se sreću i kod italijanskih "Vogelwagena" (Salerno, sl. 12,12).

Neobično široki obod recipijenta kolica iz Marsiliana d'Albegna (sl. 12,8) ukazuje na dalji razvoj ove forme koja će do krajnosti biti dovedena na kolicima iz groba u Vetuloniji (sl. 9). Točkovi ovih kolica također nose jednostavni poluloptasti recipijent tipa "Becken" (R 21 cm), ali su bočne strane oboda ovdje izdužene i pretvorene u dugačku četvrtastu ploču koja zajed-

[36] Seewald 1939, 14.

[37] Egg 1991, 191 ff.

[38] Wojtowitsch 1978, 55-56, T. 22.124.

[39] Ibid. 11-12.54, T. 22.121.

[40] Up. Egg. 1991, 193, Sl. 2.

Sl. 9. *Ptičji "Beckenwagen" iz groba u Vetuloniji*

no sa recipijentom dostiže dužinu od 98 cm. Na gornjoj površini lijevo i desno od recipijenta i na krajevima ploče urezane su po tri zrakaste linije koje su spojene jednom linijom (sl. 9; motiv ptičje noge?). Sam recipijent je premošten sedlastom drškom, na čijim koljenima se nalaze dvije aplikacije u obliku šoljica (sl. 9). Uz obje podužne ivice ploče teče niz antitetično postavljenih figura ptica (sa svake strane prvobitno 15 ptica), tako da dio niza od sredine kolica ide na lijevo, a drugi dio na desno. Stilizacija tijela i glava ptice više upućuje na način primijenjen na Kesselwagenima iz Asholshausena i Orăştie (sl. 12, 4.5), nego na aplikacije na kolicima iz mnogo bližeg Salerna (sl. 12,12). Šasija je na isti način kao i kod kolica Marsiliana d'Albegna pojačana šipkom koja je pričvršćena na glavi točkova i koja na obje strane završava heraldično postavljenim glavama ptica. Veoma je značajno napomenuti da je metalna posuda sa pepelom muškog pokojnika iz ovog groba bila postavljena na ploču ovih kolica.[41]

Kolica tipa "Beckenwagen" iz nekropole Grotta Gramiccia u Veji (redni broj 16) po obliku, veličini i načinu prezentacije ptica veoma su slična ovima iz Vetulonije.[42]

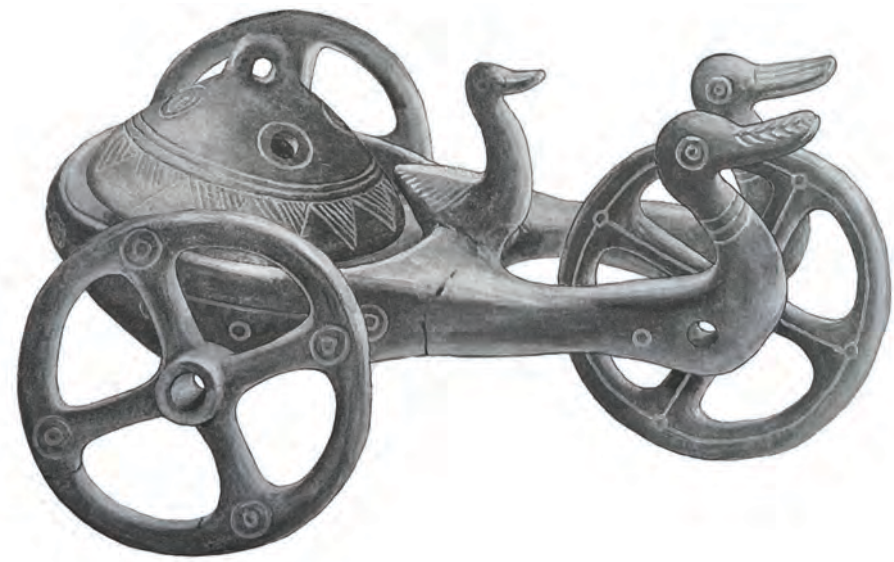
4.5. Problem interpretacije dupljajskih kolica

17. ***Dupljaja**, Banat, Srbija, slučajni nalaz s početka 20. v.; 15–13. v. pr. Hr.; terakota (Sl. 10; 11,17; 12,1; L 25,6 cm).*[43]

Iz prethodne diskusije u kojoj su razmotrene osnovne tehničke, tipološke i stilske karakteristike 16 poznatih kultnih kolica iz kategorije "Kesselwagen", "Vogelwagen" i "Beckenwagen" jasno se pokazuje da je taj neveliki broj u većoj ili manjoj mjeri srodnih nalaza rasut na širokom prostoru od južne Italije do Skandinavije, te da su ti nalazi po svoj prilici samo naznaka i "vrh ledenog brijega" određene kultne prakse, u kojoj su ptice imale značajnu ulogu i koja je bila zastupljena u bronzanom i starijem željeznom dobu na velikom dijelu evropskog kontinenta. No, prije svakog iznošenja zaključka o karakteru te pojave, kao i o mjestu glasinačkih kolica u tom kontekstu, potrebno je još razmotriti problem dupljajskih kolica koja predstavljaju najraniju pojavu "Vogelwagena" u bronzanom dobu Evrope i čiji karakter još uvijek nije na zadovoljavajući način razjašnjen.

Kod ovog nalaza nema sigurnih podataka o okolnostima otkrića, a prema publikovanim izvještajima na lokalitetu Dupljaja kod Bele Crkve u južnom Banatu na jednom su mjestu nađena tri predmeta od pečene zemlje: kolica na tri točka, antropomorfna figurina i jedan kupasti poklopac (Sl. 12, 1a-c). U nauci je opšte prihvaćeno mišljenje da ta tri predmeta čine jednu međusobno povezanu cjelinu. Kolica se sastoje od karoserije u obliku relativno plitkog ovalnog recipijenta sa čije donje strane su formirana tri poprečno perforirana ispupčenja kroz koja prolazi osovina zadnja dva točka. Sa prednje strane su dvije masivne, paralelno postavljene rude koje se pri kraju proširuju u obliku tijela ptice i završavaju uzdignutim vratom i glavom ptice. Na tom prednjem, najširem dijelu obje rude su perforirane. Tu prolazi osovina na kojoj je prednji točak kolica koji je smješten između ruda, odnosno između dvije ptice. Na prednjem rubu karoserije,

[41] Wojtowitsch 1978, 56.
[42] Up. Wojtowitsch 1978, T.22.121.
[43] Петровић 1930, 21 ff.

Sl. 10 – *Dupljajska kolica u funkciji ptičjeg „Kesselwagena“*

između ruda, postavljena je treća ptica koja ima tijelo i glavu patke. Čitava konstrukcija djeluje kao model kola sa karoserijom / recipijentom koja vuku dvije ptice i kojima upravlja treća ptica koja sjedi kao kočijaš (sl. 10; 12, 1b).

Preostala dva nalaza koja spadaju u ovu grupu, figurina i poklopac, nisu ni na koji način fiksirani za kolica, već svaki od njih predstavlja izdvojeni i jasno definisani objekat koje je mogao biti u kolicima, ili izvan njih (sl. 12,1a.c). Prema tome, položaj i funkcija figurine i poklopca u odnosu na kolica su stvar afiniteta i slobodne procjene, te se u vezi sa tim mogu iznositi samo manje ili više potkrijepljene pretpostavke. Međutim, pri dosadašnjim interpretacijama uzimana je u obzir samo figurina, za koju se smatra da je stajala na karoseriji.[44] Iz toga proizilaze poznate hipoteze koje ovu figurinu označavaju kao preteču boga Apolona, a kolica kao njegovu kočiju koju vuku labudovi na putu iz zemlje Hiperborejaca u Delfe, kao i one koje ova kolica smještaju u službu kulta koji je posvećen obožavanju Sunca, kao vrhovnog božanstva.[45] Kupasti poklopac je pri tome potpuno zapostavljen, mada se on po svim svojim tipološkim i formalnim odlikama uklapa u ovaj višedjelni ansambl i takođe je mogao biti smješten u karoseriju kolica. U stvari, za razliku od figurine koja po svojoj prirodi može u svakoj situaciji funkcionisati samostalno, poklopac ovdje ne bi imao nikakvu ulogu, ako ne bi zatvarao recipijent koji kolica nose (sl. 10). [46] Mogućnost ovakve interpretacije još više dobija na težini, ako se uzme u obzir činjenica da u bronzanom dobu kontinentalne Evrope, osim još jednog slučajnog i slabo dokumentovanog nalaza iz same Dupljaje, nisu poznata kultna kolica koja prevoze ljude. Takve predstave su sa sigurnošću potvrđene tek u starijem željeznom dobu, ali one više nisu vezane sa pticama (Strettweg, Bisonzio, Sessto Calende, Lucera i dr.).[47]

Imajući sve to u vidu, sasvim je prihvatljiva mogućnost da su dupljajska kolica imala istu funkciju kao i kultna vozila iz kategorije prethodno predstavljenih ptičjih kolica tipa “Kesselwagen”, odnosno “Vogelwagen”. Pod pretpostavkom da se ovdje, kao i kod većine kolica ove vrste, radi o grobnom nalazu, što je dosta vjerovatno, onda bi poklopljena kolica mogla biti prenosnik duše pokojnika na drugi svijet, dok bi figurina predstavljala samog pokojnika. Poznato je da se patke koje, kako je to nedavno defi-

[44] O tome Matić 2010, 131 ff.

[45] Петровић 1930, 24; Гарашанин 1951, 270-272; Garašanin 1983, 531-533; Васић / Васић 2004, 182-183.

[46] Ovdje ne uzimamo u obzir nezgrapni pokušaj da se poklopac interpretira kao štitnik koji je stajao iznad glave figurine. Up. Петровић 1930, 23.29. сл. 7; Bošković 1959, 41 ff.; O tome i Matić 2010, 142 ff.

[47] Egg 1996, 14 ff., 29-30; Wojtowitsch 1978, 58-62.

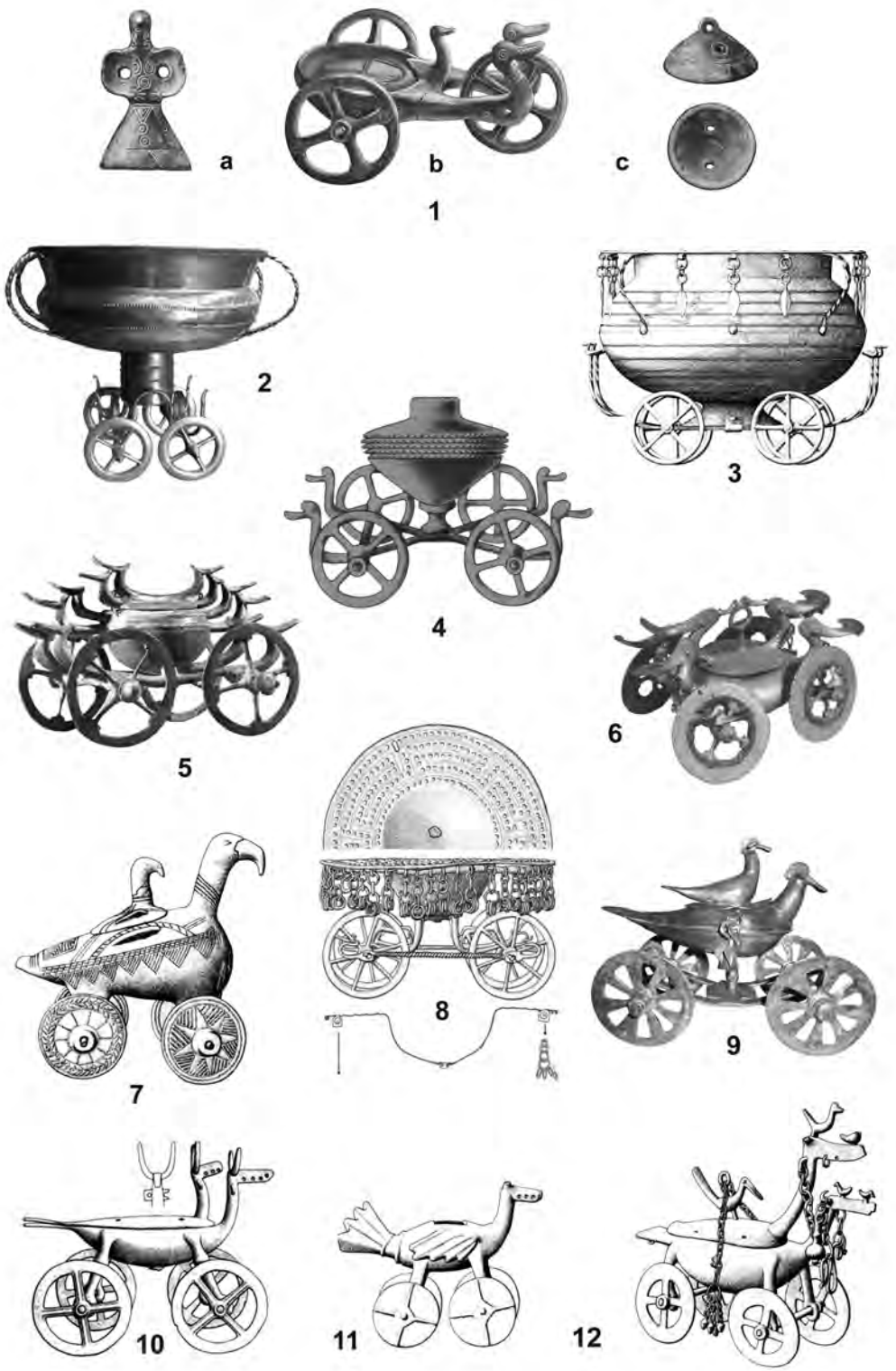

Sl. 11. *Karta nalazišta ptičjih kolica – 1: Glasinac; 2: Ystad; 3: Skallerup; 4: Peckatel; 5: Orăştie; 6: Bujoru; 7: Acholshausen; 8: Este; 9: Tarquinia; 10: Viterbo; 11: Salerno; 12: Canosa di Puglia; 13: Italija n.n.; 14: Marsiliana d'Avegna; 15: Vetulonia; 16: Veji; 17: Dupljaja*

nitivno utvrđeno, vuku i upravljaju dupljajskim kolicima, poštuju u mitologiji raznih naroda.[48] Patkama se pridaju mnoga tajanstvena i natprirodna svojstva. One su više od bilo kojih drugih srodnih bića predstavnici triju stihija – vode, zemlje i vazduha. Patke mogu letjeti u carstvo nebesko, biti u svijetu ljudi i otploviti u podzemno carstvo.[49] Iz tog razloga su patke u kultu mrtvih idealne za obavljanje veoma važne i delikatne misije pronošenja duša pokojnika kroz sve opasnosti koje ih vrebaju poslije napuštanja tijela, na putu za vječni život. Pepeo pokojnika, ili nevid-

[48] Васић / Васић 2004, 183-185; up. Kosack 1954, 45 ff.

[49] Коцур и др. 2015, 912. O patkama uopšteno: Benecke 1994, 379 ff.

Sl. 12. *Oblici ptičjih kolica iz razvijenog bronzanog doba i starijeg željeznog doba 1: Dupljaja; 2: Peckatel; 3: Skallerup; 4: Asholshausen; 5: Orăştie; 6: Bujoru; 7: Este; 8: Marsiliana d'Albegna; 9: Glasinac: 10: Tarquinia; 11: Canosa di Puglia; 12: Salerno*

ljivi teret koji predstavlja dušu, ovdje je neuporedivo vredniji od figurine koja je predstava bivšeg smrtnika, odnosno isprazni zemni ostatak onoga što je vječna duša već napustila.

PoklopIjena kolica su mogla isto tako služiti i izvan pogrebnog rituala, npr. kao kadionica, a nisu isključene ni neke kultne radnje u kojima su naizmjenično upotrebljavani figurina i poklopac. U svakom slučaju, postojanje kupastog poklopca je dovoljna indikacija da su dupljajska kolica barem u grobnim ceremonijama imala funkciju "Kesselwagena" sa poklopljenim recipijentom koji čuva i transportuje dušu pokojnika, dok je pretpostavka da je ovdje predstavljena kočija hiperborejskog Apolona, koliko god ona bila privlačna, najmanje vjerovatna.[50] Ova konstatacija je od velikog značaja, jer s obzirom na njihov hronološki položaj, dupljajska kolica stoje na samom početku razvoja kultnih kolica tipa "Kesselwagen" koji, prema tome, otpočinje u srednjem bronzanom dobu na području Panonije. Odatle se kult u kome se ova kolica upotrebljavaju širi ka sjeveru i jugu Evrope, da bi se njegov razvoj završio sa najmlađim primjercima apeninske grupe u 7/6. v. pr. Hr. Taj relativno široki vremenski i prostorni raspon je ujedno i okvir u kome treba tražiti uzroke nastanka glasinačkih kolica, kao i njihovih stilskih i kultnih karakteristika.

5. Zaključna razmatranja

Jedinstveni oblik i izrada glasinačkih kolica, tajanstvenost njihove kultne funkcije i nedovoljno razjašnjene okolnosti otkrića, prouzrokovali su, kako smo ovdje pokušali da pokažemo, ambivalentan odnos nauke prema tom nalazu. S jedne strane je nesumnjiva i opravdana fasciniranost ovim otkrićem i početni elan koji je bio pokretač razvoja arheološke nauke u Bosni i Hercegovini. S druge strane je manje razumljiva, ali djelimično takođe opravdana rezervisanost u pogledu dokumentovanosti i naučne upotrebljivosti ovog nalaza, što je rezultiralo njegovim skoro potpunim zapostavljanjem i to upravo u zemlji čija nauka je zahvaljujući ovom otkriću dobila prve razvojne impulse. Međutim, pokazalo se da dokumentovanost otkrića Johanna Lexe ne odstupa znatnije od većine glasinačkih nalaza koji su istraživani krajem 19. vijeka. Imperativ tada vođenih iskopavanja nije bila dokumentarnost, već sabiranje materijala za vitrine novoosnovanog Zemaljskog muzeja i prezentaciju kulturne superiornosti pridošle evropske imperije naspram odstupajućeg Osmanskog carstva.[51] Kako drugačije objasniti činjenicu da je samo Franc Fiala u toku šest relativno kratkih istraživačkih sezona od 1892. do 1897. godine na glasinačkom području istražio 868 tumula sa skoro 3000 grobova (oko 140 tumula i 500 grobova godišnje). Njegovi redovni godišnji izvještaji puni su crteža i opisa nalaza iz grobova, ali nema nijednog preciznijeg plana groba sa položajem tih nalaza, kako je to sistematski rađeno npr. u Hallstattu (Austrija), nekoliko decenija ranije.[52]

Prema tome, Lexin izvještaj bi se morao tretirati sa više uvažavanja, a svi grobovi i nalazi iz velikog tumula koji su po svoj prilici iskopani pod njegovom kontrolom, zaslužuju detaljniju naučnu obradu koja bi najzad trebalo da uslijedi. Kad su u pitanju kolica, možemo sa dosta sigurnosti poći od činjenice da su nađena u centralnom grobu uz inhumiranog pokojnika, zajedno sa luksuznom bronzanom oinohom, nakitom i jednim zagonetnim predmetom koljenastog oblika čija funkcija još nije razjašnjena. To je veoma značajan podatak jer, kako smo vidjeli i ostala kolica iz ovog okvira, za koje posjedujemo bliže podatke, predstavljaju grobne nalaze. Jedini izuzetak je nalaz iz Ystada u Švedskoj koji je, vjerovatno kao votivni dar nekom vodenom božanstvu, bio potopljen u močvaru.

Polazeći od činjenice da se u glasinačkom grobu nalaze kultna kolica i drugi luksuzni predmeti, B. Čović je pretpostavio da bi se ovdje moglo raditi o svešteniku,[53] što bi bio jedini grob tog tipa na glasinačkom području. Slično se može pretpostaviti i za grob iz Bujoru koji je takođe bio pod tumulom i u kome je bio inhumiran 30–35 godina star muškarac.[54] Osim kolica, u tom grobu je bila i jedna keramička posuda, kao i više predmeta kultnog karaktera.[55]

U grobovima sa "Kesselwagenima" sjevernoevropske grupe nađeni su raznovrsni prilozi, pa

[50] Kritički o pitanju hiperborejskog Apolona vidi Palavestra / Milosavljević 2016, 30 ff.

[51] O ovome detaljnije: Palavestra 2014, 675 ff.

[52] Fiala 1892–1897; up. Govedarica 2017, 41; Hodson 1990 passim.

[53] Čović 1976, 281.

[54] Moscalu / Beda 1991, 198-199.

[55] Ibid., 199 ff.

su i ti grobovi u ovom pogledu vrlo zanimljivi. Grob iz Skallerupa je bio smješten na jugu Seelanda, u najvećem tumulu nekropole u kojoj je bilo preko 200 humki. Uz spaljenog pokojnika, čiji ostaci su bili u recipijentu kolica, nađeno je oružje i drugi bogati prilozi, među njima i jedna zlatna narukvica.[56] Inhumirani pokojnik iz tumula u Peckatelu imao je isto tako vrlo bogate priloge, između ostalog oružje i zlatnu narukvicu, kao i onaj iz Skallerupa.[57] Grob iz Acholshausena koji je vjerovatno prvobitno bio prekriven tumulom, važi za jedan od najbogatijih grobova kasnog bronzanog doba u srednjoj Njemačkoj.[58] U njemu je bio pepeo spaljenog pokojnika, a pored kolica priloženo je više komada oružja, nakita i 38 keramičkih posuda koje su bez sumnje bile pune hrane i pića. Sve su to znaci da su u ovim grobovima sahranjeni plemenski prvaci, a posebno su indikativne zlatne narukvice iz grobova u Skallerupu i Pecketelu koje ukazuju na visoki status tih pokojnika.

Pored ptičjih kolica i drugih luksuznih priloga, uz pokojnika iz glasinačkog groba bila je i masivna bronzana grivna (na glasinačkom području nije nađen nijedan zlatni predmet), te je i on najvjerovatnije imao visoki položaj u okviru lokalne plemenske aristokratije. No, kao ni kod grobova u Skallerupu i Peckatelu, tako ni ovdje nema dovoljno indicija da je pokojnik bio sveštenik. Na to ne upućuje ni prilaganje bronzanih kolica, jer kako je u prethodnoj diskusiji naglašeno, kultna kolica kojima upravljaju patke su u grobnom ritualu imala funkciju koja je vezana za pokojnika, a ne za sveštenika. Kolica su služila za simbolični prenos duše umrloga u zamišljenu sferu vječnosti, a uloga duhovnika, ukoliko je u ovom ritualu postojala, mogla se svoditi na vođenje pogrebne ceremonije i ritualno polaganje kolica u grob.

Na takvu funkciju ovih kultnih kolica jasno ukazuje situacija u grobovima iz Skallerupa i Vetulonije, u kojima je pepeo pokojnika smješten ili direktno u recipijent ptičjih kolica (Skallerup), ili u metalnu urnu koja je položena na ploču kolica (Vetulonia).[59] U oba slučaja je očigledna namjera da se duši pokojnika obezbijedi siguran put na odredište zagrobnog života. Naravno da su ovakvu privilegiju mogli imati samo najvažniji članovi zajednice, među njima i visoko rangirani sveštenici, ali ne kao duhovnici, već kao posebno cijenjeni pokojnici. Kod pripadnika drugih socijalnih slojeva grobni ritual koji reguliše odvajanje duše od pokojnika bio je puno jednostaviniji. U nekim slučajevima tu funkciju su imale kružne perforacije na zidovima grobnih sanduka, ili na urnama, tzv. „Seelenloch“ (otvor za prolaz duše) koje se susreću u grobovima kultura iz šireg okvira Urnenfelder kruga.[60] Imajući sve ovo u vidu, nije isključeno da je glasinački pokojnik mogao biti sveštenik, ali više od samih kolica koja su bila glavni povod za ovakve pretpostavke, o njegovoj društvenoj funkciji može govoriti karakter drugih priloga, kao i antropološki pokazatelji. Pošto antropološki materijal nažalost nije sačuvan, a ostali prilozi još nisu u potrebnoj mjeri proučeni, o ovom pitanju se još ne može donositi konačni sud.

Već smo konstatovali da glasinačka kolica pokazuju dosta srodnosti sa “Kesselwagenima” karpatske grupe, naročito sa primjerkom iz Bujoru, a preko konsekventne predstave ptica koje u kultu mrtvih pokreću i upravljaju kolicima, povezane su sa čitavim krugom Kesselwagena. Čini se da je ovaj kultni običaj u kome ptičja kolica služe kao pratilac duša umrlih, nastao na području Panonije u doba prelaza iz srednjeg u kasno bronzano doba (dupljajska kolica) i da je usko vezan za širenje običaja spaljivanja pokojnika, odnosno za nastanak i razvoj kulture Urnenfelder i njoj srodnih kultura. Ovakva kolica redovno se javljaju u grobovima sa spaljivanjem, a samo su na krajnjoj periferiji šireg urnenfelder kruga, u toku trajanja i u vrijeme završetka tog kulturnog kompleksa, prisutna i u grobovima sa inhumacijom (Peckartel, Glasinac, Bujoru).

Navedena srodnost glasinačkih kolica i odgovarajućih nalaza iz ovog kulturnog kruga mnogo više je izražena po kriterijumu upotrebe, odnosno po kultnoj funkciji koja im je u grobu namijenjena i po opštoj koncepciji koja je s tim povezana, nego što je to vidljivo po samom obli-

[56] Kaul 2012, 9.
[57] Schubart 1972, 134, T. 48 F3.
[58] Pescheck 1972, 29.55.
[59] Jensen 2002, 259; Wojtowitsch 1978, 55.

[60] Seelenloch“ su poznate još iz vremena megalitskih grobova (Kappel 1989; Rezepkin 2000), a u bronzanom dobu potvrđene su na urnama iz grobova Lužičke kulture koja predstavlja sjeverni ogranak panonske Urnenfelder-kulture. Podborský 1970, 35; Tackenberg 1976, 1 ff. Urne sa “Seelenloch” susreću se i u grobovima Urnenfelder-kulture u Panoniji, npr. u Velikoj Gorici, up. Vinsiki-Gasparini 1973, Tab. 102.18; 104.7; 105.10; 106.2.

ku. Konstruktivne sličnosti sa "Kesselwagenima" svode se na postojanje recipijenta, konsekventnu upotrebu bronze, kvalitetnu izradu koja je imanentna predmetima kulta i naravno na permanentno prisustvo ptica, kao osnovnog nosioca kultne radnje. Novina koju pokazuju glasinačka kolica i koja će označiti bitnu promjenu, ne samo u konstrukciji ovog kultnog vozila, jest realistička predstava ptičje figure. Ptice sad više nisu diskretno naznačene, kao kod sjeverne grupe, niti su stilizovane kao kod karpatskih nalaza, već postaju dominantna figura čitavih kolica. One više ne vuku kola, već sjede ili stoje na šasiji i točkovima, ujedinjujući funkciju karoserije / recipijenta i mobilitet ptice. Mitski značaj i mobilitet ptice dodatno je naglašen krilima koja nisu predstavljena na mjestu gdje treba da budu, već su kao simbol letenja postavljena ispod glava obiju ptica. To je ujedno i jedino značajnije odstupanje od realizma u predstavljanju ptica na glasinačkim kolicima. Ali hronološki položaj pokazuje da primjerak iz Glasinca, iako izričiti predstavnik tog novog figuralnog realizma, nije nosilac ovih promjena, već je njihova posljedica. Tendencija preoblikovanja kazana u recipijent u obliku ptičjeg (pačjeg) tijela primjetna je u kolicima iz Bujoru koja predstavljaju najmlađi primjerak klasičnih "Kassselwagena". Međutim, tu nema punog preobrata, jer ova kolica još uvijek prate ustaljen kanon urnenfelder kruga. Uzroke pojave glasinačkih kolica, kao i navedene nove tendencije kod primjerka iz Bujoru, treba tražiti na drugoj strani.

Najstariji primjerak sa realističnom predstavom ptice su kolica iz Este (9. v. pr. Hr.). To govori da je do ovih značajnih promjena najprije došlo na sjeveru Apeninskog poluostva, odnosno na krajnjoj jugozapadnoj periferiji urnenfelder kruga, u vrijeme prelaza iz bronzanog u željezno doba. Na tom prostoru je još snažna stara tradicija koja se ogleda u nastavljanju prakse spaljivanja pokojnika i u nekim oblicima materijalne kulture.[61] Ali istovremeno počinje i proces dezintegracije do tada ustaljenih duhovnih običaja i formi materijalne produkcije, što je znak novih kulturnih stremljenja i drugačijih kultnih nazora koji sve više dolaze do izražaja na području Italije. Kod ptičjih kolica to je evidentno u raskidu sa ranijom monolitnom vezanošću za barske ptice, tj. patke, kao i u napuštanju manira stilizacije koja svojom tajanstvenom nedorečenošću naglašava snagu kultne simbolike. Prelazak na realističku prezentaciju kultnih objekata je odraz razobličavanja dotadašnjeg sistema duhovnih poimanja, kao i početak traženja novih formi i izraza. Taj novi trend se u punoj mjeri iskazuje već na kolicima iz Tarquinije u srednjoj Italiji. Radi se o nalazu koji je istovremen, ili hronološki vrlo blizak onom iz Este. No, za razliku od kolica iz Este koja su još uvijek u duhu stare tradicije, na ptičjem tijelu primjerka iz Tarquinije već se pojavljuje glava bika. To je ujedno i prva pojava kompozitne životinje koja će biti karakteristična za sve naredne "Vogelwagene" u Italiji (Viterbo, Salerno, Canosa di Puglia, "Italija").[62]

U cjelini gledajući, glasinačka kolica pripadaju posljednjim izdancima jedne kultne tradicije koja se veže za širi urnenfelder krug i u kojoj su barske ptice, a posebno patke, bile široko poštovane kao božanska bića kojima su podjednako dostupni i nebo i zemlja i voda. Predstavnici ove završne faze su kolica iz Este, Bujoru i iz Glasinca (9–8. v. pr. Hr.), s tim što je glasinačkom nalazu koji je najmlađi u ovom nizu (polovina 8. v. pr. Hr.) stilski najbliži primjerak iz Este. I dok nalazi s Apeninskog poluostrva pokazuju znake dezintegracije stare tradicije koja će tamo, mada u jednom novom i u sve većoj mjeri izmijenjenom maniru, biti nastavljena sve do 6. v. pr. Hr., glasinačka kolica, kao i ona iz Bujoru, označavaju definitivni kraj dominacije barskih ptica u duhovnom životu kulturnih zajednica panonsko-karpatskog i balkanskog područja.

Summary

Cult chariot from Glasinac (circumstances of discovery, scientific and historical importance, cultural and historical context)

Shortly after the Austro-Hungarian monarchy occupied the western provinces of the Ottoman Empire Bosnia and Herzegovina, following the decisions of

[61] Up. Amann 2005, 15 ff.

[62] Up. nalaze pod rednim brojem 9-13.

the Congress of Berlin 1878, a sensational archaeological discovery was made in eastern Bosnia. During the construction of a strategically important road through the Glasinac plateau, in March 1880 the soldiers of the Imperial Royal Army revealed a richly furnished burial mound, which contained among others a unique cultic chariot, made of bronze and dated to the Early Iron Age. This extraordinary find initiated the development of archaeological science in Bosnia and Herzegovina. However, after initial fascination this valuable object remained outside of the research interest due to the uncertain circumstances of its discovery. In this article, for the first time after 80 years of silence, all scientific aspects of this finding are considered in detail.

Based on a comprehensive analysis of related finds, the cult chariot from Glasinac is associated with the bird chariots (Kesselwagen, Vogelwagen, Beckenwagen) found in the graves of the wider circle of the Urnfield culture from northern Europe to the Apennine peninsula. According to the author, these chariots served in the cult of the dead as companions for the soul of the deceased on its way to the other world. The chariot is pulled by ducks, which, as representatives of the three basic natural elements – water, earth and air - can fly into the empire of heaven, come into the world of humans and sail into the underground empire. Affiliation of the Glasinac's chariot with the similar finds from this cultural area is much more pronounced through the criteria of use, i.e. through the cultic function in the grave, rather then its shape itself. Constructive similarities with "Kesselwagen" are reduced to the existence of the container, the consistent use of bronze, high-quality workmanship which is inherent in iconic products and, of course, the permanent presence of birds, i.e. ducks as basic carriers of the cult action. An innovation associated with the Glasinac specimen, which marks a significant change not only in the design construction of this cult vehicle, is a real show of the bird figure. Birds are now no longer discreetly displayed, as in the northern group, nor are they stylised as in the Carpathian find, but are highlighted to become the dominant figure of the entire carriage. They no longer pull carriages, but sit or stand on undercarriages, thus combining the function of the body/container and the mobility of the bird. The mythical significance and mobility of the bird is further emphasised by small wings, which are not depicted where they should be, but are placed under the heads of both birds as a symbol of flight. It is also the only significant deviation from realism in the depiction of birds on Glasinac's chariot. But the chronological position shows that the Glasinac specimen, although a pronounced representative of this new figurative realism, is not the bearer of these changes, but a consequence of them. The tendency to transform a simple container into the shape of a bird's body (duck's body) is also noticeable in Bujor's wagons, which are the latest example of the classic "Kesselwagen". However, there is no complete transformation, as this chariot still follows the established Urnfield canon. The causes for the appearance of the Glasinac chariot, as well as the above-mentioned new tendencies in the Bujoru specimen, should be sought on the other side, i.e. in the area of northern Italy (Chariot of Este).

The conclusion is that this bird chariot from Glasinac is one of the last products of the Bronze Age funeral tradition, which extends into the early Iron Age. It is cult custom associated with the broader Urnfield Circle, in which bird chariots served as companions of the souls of the dead on an imaginary way to the eternity. Representatives of this final stage of this tradition are chariots from Este, Bujoru and Glasinac (9th-8th BC). The Glasinac chariot, as the last authentic representative of the ancient rite, already belongs to the classical Hallstatt period (Hal C1 - mid 8th century BC).

Izvori za ilustracije / Illustration sources

Sl. 1; 3-5; sl. 12,9: foto B. Govedarica; sl. 2: Hochstetter 1881; sl. 6: Jensen 2002; Sl. 7; 12,6: Moscalu/Beda 1991; sl. 8; sl. 9: public domain; sl. 10: B. Govedarica (na osnovu Garašanin 1983); sl. 11: B. Govedarica na podlozi Google Earth; sl. 12,1: Garašanin 1983: sl. 12,2.3: Jansen 2002; sl.12, 4: Pescheck 1972; sl. 12,5: public domain; sl. 12, 7.10-12: Woitowitsch 1978; sl. 12,8: Egg 1991.

Literatura

Amann, P. 2005, Das „Protovillanova"-Phänomen im Endbronzezeitlichen Italien und seine Relevanz für die Herausbildung der früheisenzeitlichen Kulturgruppen der Italienischen Halbinsel. in: R. Karl - J. Leskovar (Hrsg.), Interpretierte Eisenzeiten. Fallstudien, Methoden, Theorie, Tagungsbeiträge. Linz 2005, 15-29.

Benac, A. / Čović, B. 1956, Glasinac I, Sarajevo 1956.

Benac, A. / Čović, B. 1957, Glasinac II, Sarajevo 1957.

Benecke, N. 1994, Der Mensch und seine Haustiere. Die Geschichte einer jahrtausendealten Beziehung, Theiss 1994.

Bošković, Đ. 1959, Quelques observations sur le char cul-tuel de Dupljaja, Archaeologia Iugoslavica 3, 41-45, Pls. 21-25.
Čović, B. 1976, Od Butmira do Ilira, Sarajevo 1976.
Čović, B. 1988, Glasinačko polje, Arheološki leksikon BiH, Tom 3, Sarajevo 1988, 95.
Čović, B. 1987, Glasinačka kultura, u: Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Sarajevo 1987, 575-643.
Duhn, F. v. 1939, Italische Gräberkunde II, Heidelberg 1939.
Egg, M. 1991, Egg, ein neuer Kesselwagen aus Etrurien (mit einem Beitrag von Laszlo Lehoczky). Ber. der RGZM, 38, Mainz 1991, 191-222. T. 14-26.
Egg, M. 1996, Das hallstattzeitliche Fürstengrab von Strettweg bei Judenburg in der Obersteiermark, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte, Mainz 1996.
Garašanin, M. 1983, Dubovačko-žutobrdska grupa. Praistorija Jugoslavenskih zemalja IV. Sarajevo 1983, 520-535.
Govedarica, B. 2017, Problem interpretacije ukrašenih brusova s Glasinačkog područja / The Problem of interpretation oft he decorated whetstones from the Glasinac area, VAHD, 110–1, Split 2017, 37-65.
Grigore, V. G. 2018, Carul votiv cu protome aviformede acum 3.000 de ani de la Bujoru (jud. Teleorman). Natiunea N.S. An. IX, 2018, 1-16 (http://noidacii.ro/Nr.121,2018/Carul%20votiv%20cu%20protome%20aviforme%20de%20la%20Bujoru%20(1).pdf).
Hansen, S. 2010, Archäologische Funde aus Deutschland, Berlin 2010.
Hodson, F. R. 1990, Hallstatt – the Ramsauer graves: quantification and analysis, Bonn 1990.
Hochstetter, F. v. 1881, Ueber einen Kesselwagen aus Bronze aus einem Hügelgrab von Glasinac in Bosnien, Mitt. Anthr. Gesellschaft Wien, X, Nr. 10-12, 1881, 289-298.
Hoernes, M. 1892, Urgeschichte des Menschen, Wien – Pest – Leipzig 1892.
Jensen, J. 1984, Kedelvognen fra Skallerup, Nationalmuseets Arbejdsmark 1984, 138-146.
Jensen, J. 2002, Danmarks Oldtid, Bronzealder 2000-500 f.Kr., Gyldental 2002.
Kappel, I. 1989, Das Steinkammergrab bei Züschen - Denkmal europäischer Bedeutung in Nordhessen. Führungsblatt zu der Grabstätte der Jungsteinzeit in der Gemarkung Lohne, Stadt Fritzlar, Schwalm-Eder-Kreis. Wiesbaden 1989.
Kaul, F. 2012, Wagen, Kult und Religion in der nordischen Bronzezeit, u: Faszinosum Lausitzer Kultur Religion, Musik, Medizin, Spreewald 2012, 6-18.
Kossack, G. 1954, Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas, Berlin 1954.
Matić, U. 2010, Dupljajska kolica i tela koja nešto znače, Genero, časopis za feminističku teoriju i studije kulture, 14, 2010, 129-159.
Munro, R. 1900, Rambles and Studies in Bosnia-Herzegowina and Dalmatia, Edinburgh – London 1900.
Moscalu, E. / Beda, C. 1991, Bujoru. Ein Grabhügel der Basarabi-Kultur mit Votivkesselwagen in Rumänien, PZ 66, 2 (1991), 197-218.
Palavestra, A. 2014, Arheološki izlet u pograničnu koloniju, Етноантрополошки проблеми, н. с., год. 9, br. 3, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Beograd 2014, 670-695.
Palavestra, A. / Milosavljević, M. 2016, Hiperboreja u srpskoj arheologiji, Archaica 4, Beograd 2016, 119-140.
Papazoglu, F. 1969, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Sarajevo 1969.
Pescheck, Ch. 1972, Ein reicher Grabfund mit Kesselwagen aus Unterfranker, Germania, 50, 1972, 29-56.
Podborský, V. 1970, Mähren in der Spätbronzezeit und an der Schwelle der Eisenzeit. Brno 1970.
Rezepkin, A. D. 2000, Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Klady und die Majkop-Kultur in Nordwestkaukasien. Archäologie in Eurasien, 10. Leidorf, Rahden/Westfalen 2000.
Schubart, H. 1972, Die Funde der älteren Bronzezeit in Mecklenburg, Neumünster 1972.
Tackenberg, K. 1976, Urnen mit „Seelenloch" und andere mitteldeutsch/mitteleuropäische Eigenheiten in Norddeutschland während der jüngeren Bronze- und frühen Eisenzeit. Veröffentlichungen der urgeschichtlichen Sammlungen des Landesmuseums zu Hannover, Band 23. Hildesheim 1976.
Trene, H. 1962, The earliest Bronze Vessels in Denmark's Bronze Age, Acta Archaeologica 33, København 1962, 109-163.
Truhelka, Ć. 1889, Gromile na Glasincu, GZM 1, 1889, 23-35.
Truhelka, Ć. 1893, Hügelgräber und Ringwälle auf der Hochebene von Glasinac, auWMBH 1, Sarajevo 1893, 61-112.
Undset, I. 1890, Antike Wagen-Gebilde, ZfE 22, 1890, 49-75.
Vinski-Gasparini, K. 1973, Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. Zadar 1973.
Woitowitsch, E. 1978, Die Wagen der Bronze- und eisenzeit in Italien, PBF XVI/1, München 1978.

Васић, В. / Васић, Р. 2004, Идентификација птичјих представа у праисторији, Старинар LIII–LIV/ 2003–2004, Београд 2004, 181-192.

Гарашанин, Д. 1951, Прилог проучавању Дупљајских колица, Старинар II, 270-272.

Коцур, В. П. / Потапенко, О І. / Куйбід, В. В. (ред.) 2015, Енциклопедичний словник символів культури України (ЕССКУ), Київ 2015.

Петровић, Ј. 1930, Вотивна колица из Дупљаје, Старинар, св. III, књ. 5 (1928–1930), 21-29.

Филиповић, М. С. 2000, Гласинац антропогеографско-етнолошка расправа (репринт из Српског етнографског зборника књ. LX. Насеља и порекло становништва књ. 32), Соколац – Београд 2000.

Godišnjak/Jahrbuch 2020,49:67-86
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-49.137

Reviewing the question of *Delminium*

Amra Šačić Beća
Sarajevo

Abstract: Delminium is one of the oldest settlements in the territory of Western Balkans known by its name. It is a fortified Delmataean settlement whose name was written down by Greco-Roman authors when describing conflicts between Delmataean communities and Rome during the Middle and the Late Republic. The only exception is Claudius Ptolemy who specified the geographical longitude and latitude where we should locate this settlement. The name of the settlement appears in the classical literature in different forms – Dalmion, Delmium, and Delminium. Interestingly, the Romans founded a municipal unit with the same name following the complete pacification of the province of Dalmatia. This is corroborated by inscriptions carved on epigraphic monuments. This paper addresses the issue of locating pre-Roman Delminium and municipium Delminensium by comparing different theses based on external and internal criticism of the source material, interpreting archaeological material, and analyzing inscriptions carved on epigraphic monuments. Epigraphic monuments lead us to assume that municipium Delminensium was founded during the reign of Hadrian (117–138) or Antoninus Pius (138–161). The paper concludes with a detailed analysis of four ancient epigraphic monuments that confirm the municipal status of Delminium.

Keywords: Delmatae, Delminium, *municipium Delminensium*, Lib, Borčani, Tomislavgrad, Duvno, epigraphic monuments

The territory of Illyrian people of the Delmatae in the works of Graeco-Roman authors

Written sources enable us to perceive the Delmatean territory and its expansion initiated by certain historical circumstances. Authors who give us the most information about the territory of the Delmatae are Polybius, Strabo, Pliny the Elder, Appian, and Claudius Ptolemy.[1] The texts left behind these historians and geographers enable us to conclude that the territory of the Delmatae was spreading gradually from the inland, from the karst fields of western Bosnia and central Dalmatia, towards the sea-coast. We should certainly have in mind that the Delmatean peregrine civitas is not equal to the territory controlled by the Delmatae before the Roman conquest. It is assumed that the Delmatean alliance was formed during the 4th century when Greco-Roman authors did not write about the Delmatae. This alliance was a political unification of smaller communities gathered around one leading community whose territory included the settlement of Delminium. During this period, the territory of the Delmatean alliance was located in the Duvno field and the neighbouring area which gravitated toward it.[2] The foundation of the alliance resulted in the appearance of a new identity collectively identified by the 2nd century classical sources as the Delmatae. This identity is primarily conditioned by the formation of a political alliance, although we should not entirely reject the elements of a mutual cultural habitus.[3] The communities that were a part of the Delmatean alliance additionally affirmed their identity through the experience of confronting the Daorsi, Liburnians, Greek colonists, and the Romans.[4]

[1] Polyb. 32.9; Strabo, 7. 5.5. 315; Pliny, *HN* 3. 142; App. *Ill.* 11. 25-29; Ptol. *Geog.* 2. 16. 11.

[2] Čače 1979, 113.

[3] Džino 2006, 75.

[4] Džino noted that the Delmatean identity can be observed through a social and anthropological framework, and in that context, it represents a good example of the creation of a new identity as a political instrument. Džino also notes

Following the dissolution of the Illyrian kingdom, which was an alliance of peoples in itself, a border imperial zone was created. The existence of an imperial zone certainly strengthened indigenous political alliances such as the Delmatean or Iapodian alliance. The period of Octavian's campaign until the end of the Great Illyrian Revolt was marked by the formation of a provincial organization which was certainly a turning point in the construction of indigenous identities. Džino notes that the social structure of indigenous communities in this region before the Roman conquest is not clear. Another problem is relative invisibility of the elite and settlement pattern farther away from the coast.[5] The majority of these communities retained the names of indigenous groups, known from the period of conquests, but we do not know how the population number was defined, particularly of those groups who resisted the Romans. This group also includes the Delmatae.[6] Unlike the pre-Roman period, Delminium lost its importance in the Roman period. Epigraphic evidence suggests that Rider in the territory of Danilo in Croatia was the political center of the Delmatean civitas because the Romans wanted to reconstruct the distribution of power between the regional elite following the conquest.[7]

Namely, the Delmatae were a livestock-farming people an alliance of inland communities, so their ethnic territory only encompasses Duvanjsko, Livanjsko, Glamočko, Kninsko, Sinjsko, and Imotsko polje.[8] In the context of ethno-geographic borders, it should be noted that the territory of the Liburnian communities was situated to the west of the Delmatae, while the Iapodes were situated to the north-west. The territory of the Ditiones can be situated north-east of the Delmatae. The easternmost neighbours of the Delmatae were the Daorsi at the Neretva.[9] We can, accordingly, conclude that the Delmatean territory in the Roman province of Dalmatia (present-day Bosnia and Herzegovina) can be located in the area that is surrounded by mountains Šator, Vitorog, Cincar, Ljubuša, and Vran.

A short overview of Graeco-Roman sources mentioning Delmatean settlement Delminium

Ancient authors mention *Delminium*, i.e. *Delmion*, as the headquarters of Delmatean resistance to the Romans. Strabo is the oldest of these authors who mentions Delminium. He associated this settlement with the Delmatae and writes that "the people was named after this settlement".[10] The prevailing opinion in the contemporary scholarship is that Delminium, mentioned by Strabo, was not the capital of all the Delmatae, but a political hub of one of the Delmatean communities, whence the name of entire Delmatean alliance – *Dalmatae*, i.e. *Delmatae*.[11]

Appian reports that the first military campaign for the conquest of Delminium was undertaken by Gaius Marcius Figulus. His campaign could be dated to 158 AD. Zaninović and Šašel Kos argue that Figulus began this campaign in Narona since it was a trade centre and a rich settlement near Issa and the Daorsi, a Roman ally.[12] The first phase of Figulus's campaign was unsuccessful because the Delmatae repelled him from the camp and attacked his army until he found a refuge at the Naro (Neretva). According to Appi-

that following the foundation of the Delmatean alliance, the features of an ethnic group (*ethnie*) were met. These features were defined by British historical sociologist Anthony D. Smith in this work *National Identity and Myths of Ethnic Descent* (1986). The features of *ethnie* in the case of the Delmatae were common culture (religion, customs, language), common name, mutual solidarity (military alliance), a common place of residence or the perception of a mutual origin (regionalism), and common historical experiences acquired through warfare with neighbours and the Romans. Džino 2006, 75-77.

[5] Džino 2014, 222.

[6] Ibid., 224.

[7] Rendić Miočević 1989, 623-703; Džino 2014, 226-227.

[8] The findings of looms, scissors, and sheep bells corroborate intensive animal husbandry of smaller animals during the pre-Roman times; Imamović 1987, 32; Busuladžić 2014, 89. The popularity of the cult of Silvanus among the lower layers of the indigenous population during the Roman period can also be associated with animal husbandry. We should also note that contemporary scholarship has increasingly rejected the thesis of the indigenous character of the cult of Silvanus. The argument is that the worship of Silvanus was used as a platform for communication and forming identities of different sub-cultural groups in Dalmatia during the Early Empire. Džino 2012, 267-268.

[9] Zaninović 1966, 27-92; Wilkes 1969, 162-163; Bojanovski 1988, 216, 233-234; Mesihović 2011a, 60; Zaninović 2015, 325.

[10] Strabo, 7. 5. 5. 315

[11] Čače 1994–1995, 107; Škegro 2000, 396; Džino / Domić Kunić 2013, 65-66.

[12] Zaninović 1966, 28, 38; Šašel Kos 2005, 299.

an, in the second campaign phase, Figulus again unsuccessfully besieged Delminium where the Delmatae from other settlements had gathered. Upon realising that Delminium will not be conquered, Figulus attacked and conquered other settlements that were partially abandoned due to the gathered forces in Delminium.[13] He eventually set Delminium on fire. We can clearly conclude from this information Appian offered us that Delminium was the political headquarters of the Delmatae.

The following year Delminium was conquered by consul Publius Cornelius Scipio Nasica. The following is Strabo's description of Delminium's conquest: "Nasica reduced it to a small settlement and made the plain a mere sheep-pasture".[14] Polis, how Strabo refers to Delminium, probably suffered a large-scale destruction after Nasica's campaign in 155 BC. It is very likely that the settlements at the foothill of gradinas (hill-forts), that are an indispensable part of such suburbian units, were entirely ruined. Strabo's information about Nasica "reduced it to a small settlement" corresponds to Frontinus's information about Nasica taking a large number of the Delmatae captive.[15] Due to the enslavement, Delminium became in fact reduced, so it seems that Strabo was correct when he pointed out the connection between Nasica's triumphal celebration over the Delmatae and settlement reduction. Although, at first, it seems that this is a territorial reduction, in fact, it is a population reduction. However, we should emphasize that archaeological indicators of the demographics of the Delmatean region before or after the Roman conquest were not explored, so we can only make speculations regarding this topic. In the context of wars against the Romans, Delminium is also mentioned by Florus while describing events from 40/39 BC when Gaius Asinius Pollio conquered the Delmatae.[16] Delminium is also mentioned by Stephanus of Byzantium in his work *Ethnika*.[17] It is believed that Stephanus of Byzantium took the name of the main Delmatean settlement over from Strabo from whom he literally took over the data regarding the redistribution of land every eight years. Writing about Delminium, this Byzantian lexicographer furthermore quoted Appian, but we should not dismiss the possibility that he used the works of other Greco-Roman authors.[18] Strabo's information regarding this important Delmatean settlement was taken over by Byzantian author Eustathius of Thessalonica.[19]

Ptolemy recorded the only more specific information that helps us to locate this settlement. Namely, Ptolemy listed it among the inland settlements of Dalmatia and positioned it at 44°45′ N and 43°50′ W.[20] This means that Delminium was situated southeast of Dinara and north-east from Salona, i.e. in the part of Dalmatia which Strabo calls inland Dalmatia.[21] This information provided by Ptolemy is exceptionally important since Delminium is not mentioned by Roman itineraries, probably since not a single road station had that name. Nevertheless, it should be noted that Delminium was located at the regional road *Salona – Argentaria* and that its nearest road station was *Bistue Vetus* that can be located in Duvanjsko polje.[22]

It should also be noted that ancient sources give different names for this Delmatean political centre, i.e. the main settlement. Strabo and Stephanus of Byzantium use two names for this settlement – *Dalmion/Delminon*.[23] Appian and Ptolemy use the name *Delminium* (*Delminion*).[24] Florus and Frontinus also use the name *Delminium*.[25]

Different names in written records encouraged scholars to attempt finding a cause for such usage. Thus, Bojanovski and Šašel Kos argued that the name used by Strabo, *Dalmion/Delmium*, was corrupted and that it should be corrected into *Delmi[ni]on*.[26] On the other hand, Čače argues that the name *Dalmium/Delmium* (apart from Strabo, also used by Stephanus of Byzantium) was the original name of the main settlement of the Delmatae, and not *Delminium*.[27]

[13] App. *Ill.* 11. 30-33.
[14] Strabo, 7. 5. 5. 315. Translated into English by Horace Leonard Jones.
[15] Frontin. *Str.* 3.6. 2.
[16] Flor. 2.25.
[17] Steph. Byz. *Ethn*. 216.
[18] Čače 1994–1995, 107.
[19] Eustath, B 95.
[20] Ptol. *Geog.* 2. 16. 11.
[21] Bojanovski 1988, 217-218.
[22] Tab. Peut. 5.3-6, 2; Rav. *Cosmographia*. 4. 211. 15; Bojanovski 1974, 141, 160-165; 1988, 162-163, 227.
[23] Strabo, 7. 5. 5. 315; Steph. Byz. *Ethn*. 216.
[24] App. *Ill.* 11. 30-33; Ptol. Geog. 2. 16. 11.
[25] Flor. 2, 25; Front. *Str.* 3. 6, 2.
[26] Bojanovski 1988, 218; Šašel Kos 2005, 294.
[27] Čače 1994–1995, 119.

From a linguistic point of view, Čače's thesis is unfounded, because Katičić notes that the name *Delminium* would better correspond to the name of the main settlement of the Delmatae.[28] By analysing Appian's text, Šašel Kos also came to a conclusion that their main settlement was named Delminium. Namely, she argues that Appian, in fact, used the name *Delminium* because he may have used a relevant source since in his short narrative he even discussed the names *Delminium* and *Delmatae*. Then she noted that Varro, who must have dealt with this topic in more detail, used the name *Delminium*. Thus, Šašel Kos does not dismiss the possibility that *Delminium* could have been a dialectal, abbreviated name for this settlement. However, she pointed out that it is less likely that *Delminium* was the name of the main settlement of the Delmatae before the Roman occupation, as opposed to the later Roman *Delminium*.[29] We can conclude from the aforementioned that there was no discontinuity in the name of the Delmatean capital, i.e. that the Roman *municipium* took over the previous name – *Delminium*.

This short overview of the sources that mention Delminium clearly shows that this was the most important settlement of the Delmatae. It should be noted that Delminium is the settlement that ancient sources mention the most when it comes to the territory in the eastern parts of the Dalmatian province. The majority information regarding this settlement refers to the period of the mid-Republic and late Republic; thus, apart from Ptolemy's and Pliny's texts, there is no information about Delminium, i.e. *municipium Delminensium*, in the period of the early Roman Empire. Namely, the authors who lived during the Early Empire period, such as Strabo, Appian, and Florus, refer to events that are older than the time they lived in.

The problem of locating pre-Roman Delminium and municipium Delminensium

After comparing written records that refer to the pre-Roman period and epigraphic monuments from the early Roman Empire, we can clearly observe the continuity of a settlement named Delminium. In the pre-Roman period, this settlement was the political hub of the Delmatean alliance or Delmatean people, while in the Roman period it was an administrative centre of a municipal unit. This is not uncommon given that *municipia* had developed from more or less important epichoric settlements, usually regional centres. In accordance with general Roman policy, these settlements were transferred from hill-forts to valleys and plains, as well as along newly constructed provincial roads.[30] Nevertheless, we should note that municipium Delminium is a Roman creation for certain purposes of the Roman administration. This local administration can certainly be associated with the local elite which was the first to accept the legacy of the Roman imperial culture.

Patsch did the first systematic research with the purpose of locating Delminium. He dismissed the earlier theses about its location in Gardun near Trilj and suggested the favourable traffic position of Duvanjsko polje. Based on the position and archaeological material, Patsch located pre-Roman Delminium on Lib mountain above Borčani. For the location of the Roman settlement, he offered two sites – Crkvina in Tomislavgrad and Kamenica in Borčani below Lib. In Crkvina, he discovered a building which he assumed to be a forum, while in Kamenica he discovered the remains of a basilica.[31] The research subsequently conducted by Benac have proved that Patsch correctly located pre-Roman Delminium on Lib. Due to systematic reconnaissance of the Delmatean defence system of Duvanjsko, Livanjsko, and Glamočko polje, Benac determined that the hill-fort Lib should be considered the only hill-fort that matches the description of the Delmatean capital provided by Strabo and Appian.[32] Most scholars concur with the location of pre-Roman Delminium on the hill-fort Lib since it is the only hill-fort in Duvanjsko polje that dominates the entire plain and it is large enough to offer refuge for the neighbouring population.[33] It should be noted that the main challenger of this thesis is Zaninović who located pre-Roman Delminium in Gradina near Gaj, whereas he argues that Roman Delminium

[28] Katičić 1976, 176.
[29] Šašel Kos 2005, 294.
[30] Ibid., 295.
[31] Patsch 1895, 285; 1897a, 227; 1904, 172-174.
[32] Benac 1985, 22-25; 61, 69, 89-90; 1987, 755.
[33] Pašalić 1960, 35-38; Bojanovski 1988, 229-230; Kos / Šašel Kos 1995, 291; Šašel Kos 2005, 304-305.

was situated in the foothill of this hill-fort. Zaninović argues that this site had the best communication position since this hill-fort was central in Duvanjsko polje.[34] Moreover, Čače and Škegro argue that the location of pre-Roman Delminium on Lib is questionable, and that this issue should remain open.[35] However, regardless of different scholarly opinions, hill-fort Lib may be the most acceptable location since after Benac no systematic research has been conducted that would suggest otherwise. Besides, Benac has identified a large number of hill-forts in the vicinity of Lib and that were visually well-connected with the settlement on Lib.

The second important question is – where is the administrative centre of the Roman *municipium Delminensium*? There are two theses about the location of this *municipium*. The older thesis is that the municipal headquarters was in present-day Tomislavgrad which was put forward by Patsch, and accepted by Pašalić, Wilkes, Cambi, Dodig, etc.[36] The second thesis is that Roman Delminium, i.e. *municipium* Delminensium, should be located in Borčani below Lib. Of all the scholars who advocate this thesis, especially prominent is Bojanovski.[37]

Rich archaeological findings discovered in Borčani below Lib and Crkvina in Tomislavgrad are the reason why these two archaeological sites are identified with the administrative centre of *municipium* Delminensium. Building fragments (capital pilaster and acroterium) have been discovered in Tomislavgrad, as well as the spa remains in Crkvina. According to Patsch's adherents, these findings have corroborated the existence of a settlement forum in Tomislavgrad. A large number of votive and funerary monuments have also been found in this area.[38]

Since Borčani is located below Lib, the site of pre-Roman Delminium, Bojanovski suggests a continual habituation and argues that a settlement that was a successor of *oppidum* on Lib was developed in Borčani. He, accordingly, argues that there is no precursor in Tomislavgrad that would correspond to the descriptions of ancient authors, no analogies to Roman urbanism in Dalmatia that the Roman successor developed at a completely different location. Namely, Lib is 9 km away from Tomislavgrad. Moreover, Bojanovski notes that pinpointing the location of *municipium* Delminensium in Tomislavgrad is contrary to the direction of Roman communication.[39] The remains of Roman settlements and necropolises have been discovered in Borčani. Archaeologists have determined that the Roman findings can be dated to the period from the 1st to the 4th century AD.[40] Just like in Tomislavgrad, a large number of epigraphic inscriptions, mostly votive and sepulchral character, have been found in Borčani as well.[41] It should be especially noted that an honorary inscription for Publius Aelius Quintus, a public notary (*scriba publicus*) from *municipium* Delminensium, has been discovered on Lib.[42] The abbreviated form of this *municipium* is indicated on this monument.[43] Conversely, not a single epigraphic monument from Tomislavgrad mentions the name of the *municipium* or its institutions.

Zaninović, just like Bojanovski, argues that pre-Roman Delminium and Roman *municipium* Delminensium were very close to one another, i.e. that the Roman settlement had developed at the foothill of the Delmatean settlement. According to Zaninović, if the Delmatean stronghold could be located on Lib mountain, then Delminium should be pinpointed in Borčani, in its foothill, or if Roman Delminium is identical to the ancient settlement from Crkvine and Karaula in Tomislavgrad, then the Delmatean stronghold should be pinpointed in Gradina near Gaj (Pod-

[34] Zaninović 1967, 11; 1969, 49-56; 2015, 332-333.
[35] Čače 1994–1995, 114; Škegro 2000, 400.
[36] Patsch 1895, 285; 1897, 227; 1904, 172-174; Pašalić 1960, 35-38; Wilkes 1969, 271; Cambi 1989, 2406; Dodig 2009, 47.
[37] Bojanovski 1988, 229-230.
[38] *ILJug III*, 1758; *ILJug III*, 1760; *ILJug III*, 1761 = *CIL III*, 14976, 1; *ILJug III*, 1762; *ILJug III*, 1767; *AE* 1999, 1226 = *ILJug II*, 784; *AE* 2004, 1105; *CIL III*, 14320, 4; *CIL III*, 14320, 3; *CIL III*, 14320, 5 = *CIL III*, 14320, 5 + p. 2328, 159; *CIL III*, 14320, 1; *CIL III*, 14320, 2; *CIL III*, 14976, 5; *CIL III*, 14320, 8 = *CIL III*, 14320, 8 + p. 2328, 159; *CIL III*, 12812. (B) = *CIL III*, 12812 + p. 2259 = *CIL III*, 12812 + p. 2328, 122; *AE* 2009, 1019; *AE* 2009, 1021; *AE* 2009, 1022.
[39] Bojanovski 1988, 229-230.
[40] Arheološki leksikon BiH, tom III, 275.
[41] *AE* 1901, 190 = *CIL III*, 14976, 7; *ILJug III*, 1764; *ILJug III*, 1765; *AE* 1994, 1364 = *AE* 2003, 1327; *CIL III*, 14976, 2; *CIL III*, 12811 = *CIL III*, 12811 + p. 2328, 122 = *AE* 2009, 1020; *CIL III*, 14976, 6.
[42] *AE* 1994, 1364 = *AE* 2003, 1327.
[43] It should nevertheless be borne in mind that there is a possibility that this monument had been brought here from a different location.

Fig. 1 *The position of the archaeological site assumed to be the hill-fort (gradina) settlement of Delminium or municipium Delminensium*

gaj) in Tomislavgrad.[44] Šašel Kos and Škegro believe that Roman Delminium cannot be located with certainty, although both of them pointed out the continual habituation of the pre-Roman and Roman settlement.[45]

Considering the information obtained from the studies of renowned scholars who addressed the problem of locating *municipium* Delminensium, it is clear that no precise answer could be provided for this scientific problem without further archaeological systematic explorations. Scholars unanimously agree that the municipal centre should be found in Duvanjsko polje, which is certainly what epigraphic monuments, mentioning decurions and other local officials from this *municipium*, suggest. Four of such monuments have been discovered in Duvanjsko polje.[46] However, not one of these monuments has been found at the sites where archaeological findings indicate the municipal centre. Most of them were already in the antiquity used for secondary purposes, thus, they were not discovered at their original location, which additionally impedes the pinpointing of *municipium* Delminensium. Next, it should be borne in mind that local officials did not usually live in administrative centres, so their funerary monuments were usually erected outside of an urban centre in the Roman period.[47] Nevertheless, it should be noted that the likely location of the administrative centre of Roman Delminensium was Duvanjsko polje.[48]

Municipium Delminensium in the light of epigraphic findings

Based on the inscriptions from Trilj and Prisoje in Buško Blato where the name is carved in its

[44] Zaninović 1967, 11-12; 1969, 53-59; 2015, 332-333.
[45] Šašel Kos 1997, 394; 2005, 305-306; Škegro 2000, 399-400.
[46] *ILJug II*, 782; *ILJug II*, 783 = *AE* 1992, 1375 = *AE* 1994, 1363 = *AE* 2003, 1327; *AE* 1994, 1364 = *AE* 2003, 1327; *AE* 1958, 62 = *ILJug I*, 167.
[47] Such analogy can be observed in the example of *municipium Malvesiatium* and *municipium Aquae S(…?)*. For example, the headquarters of *municipium Malvesiatium* was archaeologically confirmed to be in Skelani, but the inscriptions of decurions and *duumvir* from this municipium were discovered in the valley of Lima (near present-day Rudo) and Zlatibor district in western Serbia (Užice-Požega region); Bojanovski 1968, 251. Moreover, the monument of local magistrates from *municipium Aquae S(…?)*, whose headquarters is located in Ilidža near Sarajevo, was found in situ in Krivoglavci near Vogošća; Šačić Beća 2018, 157.
[48] I thank my colleague, Adnan Kaljanac, PhD for helping me to make maps with archaeological sites.

full form, we can observe that this name is restored as the plural genitive word Delminensium.[49] It's a quite common practice in municipal units from the inland region (*Malvesiatium*, *Novensium*, *Bistuensium*, etc.). When it comes to the inscription from Trilj (Split-Dalmatia County in Croatia), it should be noted that it is the first discovered inscription that refers to the municipal unit Delminensium. This is a building inscription that was immured into a bridge over the *Hippius* river (the present-day Cetina river), which mentions that the bridge had been restored upon the request of *municipii Novensium*, *Delminensium*, and *Riditarum*.[50] These three *municipia* that participated in the bridge restoration were relatively apart from one another but were connected by a *Salona – Narona* road.[51] It is assumed that they funded the bridge reconstruction because it connected two banks of the Cetina whose watercourse cut through that important road communication.[52] The Peutinger Map also suggests this. Namely, *Tillurium*, the find-spot of this monument, is drawn on this itinerary as one of the road stations on the road that connected the capital Salona with the inland of the province of Dalmatia.[53] Due to Emperor Commodus's *cursus honorum* carved on the monument, we can date the inscription to 184 AD.[54]

Precise dating of the monument from Trilj is important since it proves that Delminium was a *municipium* already in the 2nd century. Judging by epigraphic monuments, it can be concluded that Delminium, i.e. *municipium Delminensium*, got this status under Hadrian (117–138 AD). Namely, decurions and their family members that appear on the inscriptions usually have Hadrian's *nomen Aelius*.[55] We should certainly not dismiss the possibility that these *nomina* originate from Hadrian's successor Antoninus Pius (138–161). In this context, we should bear in mind that some individuals and families had been granted Roman rights even before their settlements became autonomous administrative units of municipal or colonial type. Moreover, we should not exclude the possibility of obtaining an individual status after the settlement became a municipium because not all citizens of a municipal unit were granted Roman citizenship simultaneously. Such examples can be found in the inland of the Roman province of Dalmatia. Namely, the presence of the principes among the Delmatae, Dindari, and Iapodes, corroborates that during the first phases, mostly members of the elite were granted citizenship, i.e. not all members of an indigenous community were granted Roman citizenship at the same time.[56]

During the explorations of a basilica from the Late Antiquity in Prisoje in Buško Blato, the remains of two epigraphic monuments mentioning officials from *municipium Delminensium* have been discovered. Especially important is the funerary monument for Publius Aelius Iuvenalis.[57] This monument includes several local positions carried out by the decedent and his father. Publius Aelius Iuvenalis was a member of the council of decurions, *quaestor*, and *duumvir*, while his father was a *quaestor* and *quattuorvir quinquennalis*. The magistracies suggest that *municipium* Delminensium had a well-organised government and it is one of the few *municipia* from the territory of the Roman province of Dalmatia that can prove the existence of local magistrates such as *quaestors* and *quattuorvir quinquennales*. These magistracies are associated with censor and financial positions.[58] It should be noted that Bojanovski associated this inscription with the early phase of Romanisation because he argues that the *cognomen* of decedent's father, *Varanus*, is a Latinised form of the Illyrian name *Varo*.[59] Such conclusion is reasonable since decedent's mother has an Illyrian *cognomen Buo*.[60] Since the decurion and his parents have Hadrian's *nomen*, and indigenous onomastic elements appear on

[49] *CIL III*, 03202 + p. 1651 = *CIL XVII*, 04, 00323a; *ILJug II*, 782.
[50] *CIL* 03, 03202 + p. 1651 = *CIL XVII*, 04, 00323a.
[51] It is interesting that the inscription does not mention Tilurium, since the bridge is closer to it, but very distant places south-east and north-west from the river, which corroborates the importance of this bridge for the wider community; Milošević 2009, 174.
[52] Bojanovski 1977, 90.
[53] Tab. Peut. 5. 3-6, 2.
[54] Kienast 1996, 148-149.
[55] *ILJug II*, 782; *ILJug II*, 783 = *AE* 1992, 1375 = *AE* 1994, 1363 = *AE* 2003, 1327; *AE* 1994, 1364 = *AE* 2003, 1327.
[56] *ILJug III*, 1582; *AE* 1910, 0216 = *ILJug III*, 1544; *CIL III*, 14326; *CIL III*, 14324.
[57] *ILJug II*, 782.
[58] Langhammer 1973, 157-161; González 1986, 182; Lintott 1993, 145.
[59] Bojanovski 1970, 8.
[60] Alföldy 1969, 167.

the monument, it is reasonable to consider this monument as another evidence supporting the hypothesis that Delminium became a *municipium* during Hadrian's reign.

An Illyrian name appears in another inscription from Prisoje that mentions a *duumvir quinquennalis*, Titus Curiatius Seneca.[61] Namely, *duumvir*'s wife has a *cognomen Pano* which is a quite rare Illyrian name only recorded on this epigraphic monument to this point.[62] However, female names ending in -o are typical for the Delmatae (*Buvo*, *Dasto*, *Dutieio*, *Epatino*, *lato*, *Lavo*, *Paio*, *Paiio*, *Seio*, *Trio*, etc.).[63] Such names had retained for a long time in the territory of the Delmatae, meaning that the Romanisation process was very slow.

A monument indicating the name of a local official, a decurion, has been discovered near Prisoje in the village of Mokronoge near Tomislavgrad.[64] This is a votive altar dedicated to Jupiter Capitolinus where the *municipium*'s name was carved in abbreviated form DEL. This inscription is special because Delminium here is named as a *civitas*, which is a term that was used in the context of a settlement or certain settlement administration, as seen in the example of the Antonine Itinerary.[65] The term *civitas* may be appearing in this inscription because it is quite younger than other inscriptions mentioning the *municipium*'s name. Other monuments can be dated to the 2nd century, while this monument can be dated to the 3rd century.

Municipium Delminensium is the only *municipium* from the territory of Bosnia and Herzegovina where the role of a public notary (*scriba publicus*) has been corroborated. Namely, a certain Publius Aelius Quintus is titled as *scriba publicus* in *municipium Delminensium* on an honorary inscription discovered on Lib hill near Tomislavgrad.[66] *Scriba publicus* was a junior official who carried out the duties of secretary, bookkeeper, and accountant.[67] Judging by the imperial *nomen Aelius*, it is quite possible that this person was of domestic provenance. If correct, it would mean that the local population had the right to education, since the position of *scriba publicus* required a good command of Latin language. Besides, there is no information regarding the education as a segment of Romanisation in the inland of Dalmatia, thus, this is a very interesting information.

On the basis of the distribution of epigraphic monuments, Bojanovski concluded that *municipium Delminensium* owned a large territory that encompassed the entire Duvanjsko polje and Buško Blato. This is the territory enclosed by mountains Kamešnica and Tušnica in the southwest, Ljubuša in the north, Vran in the northeast, and Zavelim in the south.[68] Such conclusion is logical since municipal units had clearly defined territories that were commonly enclosed by the mountain ranges in the inland of Dalmatia.

Catalogue

Cat. 1. Votive altar for Jupiter Capitolinus from Victor, the decurion of *municipium Delminium*

A votive altar discovered in 1954 in the village of Mokronoge near Tomislavgrad. The marlstone monument was found in a well-preserved condition. The top and bottom parts of this monument are moulded. In the top part, above the inscription field, there are two ivy leaves carved. The inscription was slightly damaged during the excavation process. Namely, the locals who found the inscription carved a bottom stroke on the letter P. The letter shape is irregular as the result of a bad stonemasonry. Today it is kept in the lapidarium of the National Museum of Bosnia and Herzegovina.

Dimensions: Height: 76 cm; Width: 44 cm; Depth: 40 cm; Letter height: 4.5–3.5 cm

AE 1958, 62 = *ILJug I*, 167.

EDCS-10000263; EDH 019702.

Bibliography: Sergejevski 1957, 110-111; Imamović 1977, 360; Bojanovski 1988, 220; Škegro 2000, 399; Mesihović 2011b, 581-582.

I(ovi) Cap(itolino). / Victor dec(urio) / D<e>l(minensium?) c(ivitatis?) v(otum) s(olvit) / l(ibens) m(erito).

[61] *ILJug II*, 783 = *AE* 1992, 1375 = *AE* 1994, 1363 = *AE* 2003, 1327.
[62] Bojanovski 1970, 13; Škegro 2003, 137.
[63] Katičić 1963, 255-292; Bojanovski 1970, 13, fn. 33; Škegro 2003, 137-138.
[64] *AE* 1958, 62 = *ILJug I*, 167.
[65] Čače 1995, 13.
[66] *AE* 1994, 1364 = *AE* 2003, 1327.
[67] Lintott 1993, 51; Škegro 2003, 139.
[68] Bojanovski 1988, 216.

Fig. 2 Votive altar for *Jupiter Capitolinus* from *Victor, the decurion* of *municipium Delminium.* Image adopted from a public domain http://lupa.at/23748/photos/1 (author: Ortolf Harl) © National museum of Bosnia and Herzegovina

To Jupiter Capitolinus. Victor, the decurion of Delminian community, fulfilled his vow willingly and deservedly.

L.1: The words are carved in short form. The space between the letters is unequal so the text looks disorganised. – L.2: There is a short stroke added to the letter R. Sergejevski claimed that the inscription's discoverer added this line. The letter R in the word *Victor* is carved as P as the result of stonemason's mistake. A small cross is noticeable in the letter C, also added by the discoverer. – L.3: It can be assumed that the letter E was left out as a consequence of stonemason's mistake. – L.4: The words are carved as abbreviations.

Dating: 3rd century

The majority of scholars believe that there is a reference to Delminium on this monument. However, it should be noted that Bojanovski maintains that Sergejevski's generally accepted reconstruction is not accurate.[69] According to Bojanovski, DLC should not be read as *D<e>l(minensium?) c(ivitatis?)*, as most authors do, but as *dec(reto) d(decurionum) l(loco)*.[70] Although Bojanovski's proposal is not unreasonable, the abbreviation DEL already appears in the inscriptions that refer to *Delminium*, so it is reasonable to conclude that the name of this municipal unit was carved in this inscription.[71] Despite different readings, all authors who analysed this inscription believe that this is a monument that attests the location of the administrative centre of *municipium Delminium* in Duvanjsko polje.[72]

Only the *cognomen* of the dedicator, Victor, was carved on the monument. This *cognomen* is common in Roman onomastics; thus it does not reveal anything about this person's provenance. Much more important information for the study of the administrative history is the information that the dedicant was a decurion of *municipium Delminium*. It is particularly interesting that *Delminium* is named *civitas* in this inscription. This term was used in the context of a settlement or certain settlement administration as can be concluded from the analysis of the Antonine Itinerary.[73] Finally, it should be noted that this monument is apparently the youngest among the monuments which mention public persons in *municipium Delminium*.

Cat. 2. Honorary inscription for Publius Aelius Quintus, the public notary (*scriba publicus*) from *municipium Delminium*

This monument was discovered in 1980 on the hill Lib near Tomislavgrad. The marlstone monument has been fragmentarily preserved. Scholars assume that it was brought from a site in Prosoja where many epigraphic monuments have been discovered. This is apparently a statue base where a text was carved. Only the front side with inscription has been preserved. The text is

[69] Sergejevski 1957, 110-111; Imamović 1977, 360; Mesihović 2011b, 581-582.
[70] Bojanovski 1988, 220.
[71] *ILJug II*, 783 = *AE* 1992, 1375 = *AE* 1994, 1363 = *AE* 2003, 1327.
[72] Sergejevski 1957, 110-111; Imamović 1977, 360; Bojanovski 1988, 220; Škegro 2000, 399; Mesihović 2011b, 581-582.
[73] Čače 1995, 13.

Fig. 3 Honorary inscription for *Publius Aelius Quintus*, the public notary (*scriba publicus*) from *municipium Delminium*. Image adopted from a public domain http://lupa.at/30584/photos/1 (author: Ortolf Harl)
© Franciscan Museum Tomislavgrad

carved in two lines. The letter shape indicates monumental provincial capitals. The monument is being kept today in the Franciscan Museum "Fra Jozo Križić" in Tomislavgrad.

Dimensions: Height: 17 cm; Width: 36 cm; Depth: 41 cm; Letter height: -

AE 1994, 1364 = *AE* 2003, 1327.

EDCS-00380810 = EDH 040012.

Bibliography: Škegro 1997, 92; Škegro 2003, 138-139; Mesihović 2011b, 610.

P(ublius) Ael(ius) Quintus [scr]-/iba p(ublicus) D(elminiensium) v(otum) re(ddidit) liben[s]

Publius Aelius Quintus, a public notary of *Delminium*, willingly gave back his vow.

L.1: NT is carved in ligature. The first letter in line, P, is partially damaged. Moreover, the last letters, SCR, are damaged. – L.2: The words *publicus*, *Delminiensium*, *votum* and *reddidit* are carved as abbreviations.

Dating: 2nd century

The monument represents another evidence for locating *municipium Delminium* in the territory of Duvanjsko polje (near Tomislavgrad). We can conclude that the monument was erected by *Publius Aelius Quintus*, a public notary in *municipium Delminium*. This means that he was a junior settlement official, who carried out the duties of a secretary, bookkeeper, and accountant.[74] It should be noted that notaries (*scribae*) rarely appear in inscriptions in the Roman province of Dalmatia, although their role in the administrative system of a certain *municipium* was very important.

All onomastic elements in this inscription are common and there are no signs of domestic onomastics. Nevertheless, judging by the imperial *nomen gentilicium Aelius* and *cognomen Quintus*, it can be assumed that this is a local person. Bojanovski, namely, has included the *cognomen Quintus* among the most common Latin *cognomina* given to the Delmatae.[75] Moreover, Rendić-Miočević argues that in the 2nd century the domestic Romanised inhabitants usually had *praenomen Publius* and *nomen Aelius* as Emperor Hadrian.[76] If this public notary was, in fact, a local person, this information would suggest that locals were also proficient in the Latin language, grammar and spelling. This phenomenon is certainly closely related to the Romanisation process.

In the context of prosopography, it should be noted that this person probably appeared on another epigraphic monument. It is a Jupiter's votive altar whose dedicant is also a certain *Publius Aelius Quintus*.[77] The monuments were made in

[74] Lintott 1993, 51; Škegro 2003, 139.

[75] Bojanovski 1988, 222.

[76] Rendić-Miočević 1989, 654.

[77] *AE* 1999, 1226 = *ILJug II*, 784.

the same period so it is impossible that this is the same person from the local aristocracy.

Cat.3. Building/honorary inscription on the bridge over the *Hippius* river (the present-day Cetina)

A limestone monument discovered 1849 on the left bank of the Cetina in the settlement of Trilj (Split-Dalmatia County). This is a Latin inscription immured into a bridge over the Cetina. The inscription field is framed. The text is carved in twenty lines. The letters are regular. Today it is kept in the Archaeological Museum of Split.

Dimensions: Height: 162 cm; Width: 78 cm; Depth: 31 cm; Letter height: -

CIL III, 03202 + p. 1651 = *CIL XVII*, 04, 00323a.

EDCS-28600193 = EDH 053712.

Bibliography: Jagenteufel 1958, 49-50; Bojanovski 1977, 90; 1988, 219; Škegro 2000, 396; Milošević 2009, 174, Mesihović 2014, 211; Kolb 2014, 659.

Imp(erator) Caes(ar) / M(arcus) Aurelius / [[Commodus]] / Antoninus [5]*/ Aug(ustus) Pius Sarm(aticus) / Germ(anicus) Maximus / Brittannicus / pont(ifex) max(imus) trib(unicia) / pot(estate) VIIII imp(erator) VI* [10]*/ co(n)s(ul) IIII p(ater) p(atriae). / Pontem Hippi flumi-/ nis vetustate cor-/ruptum restituit / sumptum et operas* [15]*/ subministrantibus / Novensibus Delmi-/nensibus Riditis cu-/rante et dedicant e / L(ucio) Iunio Rufino Procu-/liano leg(ato) pr(o) pr(aetore).*

Imperator Caesar, Marcus Aurelius Commodus Antoninus Augustus, Pious, Sarmaticus, Germanicus Maximus, Britannicus, Pontifex Maximus (high priest), (holder of) the tribunician powers (for) the ninth time, imperator for the sixth time, elected consul for the fourth time, father of his country, restored the bridge over the river *Hippus* damaged by the passing of time while the people of *Novae, Delminium,* and *Rider* covered the expenses and provided the workforce under the supervision of L. *Iunius Rufinus Proculianus*, dedicant and governor (of the province of Dalmatia).[78]

L.1: The words are carved as abbreviations. – L.2: *Marcus* is carved as an abbreviation. – L.3: Commodus's name is deleted (*damnatio memoriae*). – L.4–6: The words *Antoninus*, *Pius*, and *Maximus* are carved in full form, while other words are carved as abbreviations. The letters are smaller than the letters in previous lines. – L.7: The letters are carved shallow and hardly legible. Apart from the second line, this is the line where the letters are damaged the most. – L.8–20: The letters are preserved. The ligatures are not noticeable. In the last line, the letters are quite smaller than in the other lines.

Dating: 184 AD

Fig. 4 *Building/honorary inscription on the bridge over the Hippius* river. Image adopted from a public domain http://lupa.at/24Arheoloski muzej u Splitu644/photos/1 (auhtor: Ortolf Harl) © Archaeological museum in Split

In the context of research history, this is the first discovered epigraphic monument mentioning *municipium Delminium*. In the 19th centu-

[78] English translation by Kolb 2014, 659.

ry, this misled scholars to locate Delminium in Gardum near Trilj (Roman *Tillurium*). However, the research results from the 20th century have shown that this *municipium* should be located in Duvanjsko polje.[79]

Based on *cursus honorum* of Emperor Commodus, we can date the monument to 184 AD when Commodus was consul for the fourth time and imperator for the sixth time.[80] Judging by this inscription, upon the request of three Dalmatian *municipia*, the bridge over the *Hippius*, i.e. Cetina, was reconstructed in 184 AD. The following *municipia* are mentioned in the inscription: *Rider*, *Novae*, and *Delminium*. Research has proved that the urban and administrative centre of *municipium Rider* was in Danilo near Šibenik, whereas *Novae* was located in Runović near Imotski.[81] The three *municipia* that restored the bridge were geographically relatively apart but were connected through *Salona – Narona* road. It is assumed that these three *municipia* funded the restoration of the bridge over the Cetina because it connected the two banks of the river that divided this important communication.[82] Moreover, *Tillurium*, where this monument was discovered, was indicated in the Peutinger Map as one of the road stations on the road that connected the capital Salona with the inland of Dalmatia province.[83]

From the carved text we learn that provincial governor (*legatus pro praetore*), *Lucius Iunius Rufinus Proculianus*, was responsible for supervising the bridge construction. He is one of the five governors of the province of Dalmatia under Commodus whose names we know from epigraphic monuments.[84] Apart from this inscription, there is no information about his governorship in Dalmatia. Based on one monument from Dacia we know that prior to his arrival to Dalmatia he was *tribunus laticlavius* of the legion XIII Gemina.[85] This is not surprising since we know that under Antoninus governors were persons from the military class.

Cat. 4. Tombstone for decurion, *quaestor*, and *duumvir Publius Aelius Iuvenalis* from *municipium Delminium*

A monument discovered in 1969 during the research of a basilica from the Late Antiquity in Prosoja in Buško blato near Tomislavgrad. This area is territorially associated with Duvanjsko polje. The monument was immured into the floor of this basilica, so apart from the inscription field, the rest of this sepulchral monument has been destroyed. It is assumed that it was a cippus. We can notice that the inscription field had a moulding which was destroyed in order to immure the monument into the basilica. The cippus was made of marlstone. The letters are carved deeply in square capitals, suggesting that the monument was made by a skilful and well-trained stonemason. The remains of guidelines (*hederae*) are visible in the inscription field. The monument is kept today in the Franciscan Museum "Fra Jozo Križić" in Tomislavgrad.

Dimensions: Height: 114 cm; Width: 74 cm; Depth: 13 cm; Letter height: 7.5–2.7 cm

ILJug II, 782.

EDCS-10000794 = EHD 034266.

Bibliography: Bojanovski 1970, 6-11; 1974, 241; 1988, 219; Škegro 1997, 92; 2000, 396, fn. 8; Mesihović 2011b, 590-591.

D(is) M(anibus). / P(ublio) Aelio P(ubli) filio / Iuvenali dec(urioni) / municipi(i) Delmine-[5]/ nsium quaestori / IIviro vixit annos / XXXIII. P(ublius) Aelius / Victor Varanus / dec(urio) municipi(i) eius [10]-/ dem IIIIvir q(uin)q(ennalis) et / Aelia Buo parentes / filio pientissimo / posuerunt et sibi / et suis.

To the Spirits of the Departed. To *Publius Aelius Iuvenalis*, the son of Publius, the decurion of *municipium* Delminium, *quaestor* and *duumvir* who lived for 33 years. *Publius Aelius Victor Varanus*, the decurion of *municipium*, also *quattuorvir quinquennalis* and *Aelia Buo*, parents erected (the monument) to their most pious son and themselves and their family.

L.1: The words are carved as abbreviations. Between words there is an ivy-shaped punctuation mark (*hedera distinguens*). – L.2: AE is carved in ligature. The letters ILIO are smaller

[79] Bojanovski 1988, 223-224; Škegro 2000, 396.
[80] Kienast 1996, 148-149.
[81] Wilkes 1969, 239, 245; Bojanovski 1988, 373; Kos / Šašel Kos 1995, 294-295; Mesihović 2014, 211.
[82] Bojanovski 1977, 90.
[83] Tab. Peut. 5. 3-6.2.
[84] *AE* 1920, 45 = *AE* 1939 + 81; *CIL* 03, 3157 + p. 1650 = *CIL* 03, 8663 = *CIL* 03, 14239, 4 = *AE* 1994, 1346; *CIL* 03, 2809; *CIL* 14, 4089, 26 = *CIL* 15, 2164; Mesihović, 2014, 201-214.
[85] *Sarapi et Isidi / L(ucius) Iunius Rufi/nus Proculia/nus trib(unus) l(ati) c(lavius) / mil(itum) leg(ionis) XIII g(eminae)* (*CIL* 03, 7770).

than other letters. The words are separated by a punctuation mark in the form of a dot (*punctum distinguens*). All words in the following lines as are separated by punctuation marks. – L.3: The letter C is smaller than other letters. – L.4: The letters are smaller than the letters in other lines. – L.5: AE is carved in ligature. The front line in the letter N at the beginning of the line is damaged. – L.6: The final letters in the line, OS, are smaller than other letters in this line. – L.7: All letters are equal and well-preserved. – L8: AN is carved in ligature. – L.9: The letters VN at the end of the line are much smaller than other letters. Also, we notice that letters are dense in this line. – L.10: A part of the word continues from the previous line. The letters are equal. The words are carved as abbreviations. – L.11: TE is carved in ligature. – L.12: The letter I is smaller than other letters. – L.13: NT is carved in ligature. The letters SIB are carved shallow at the end of the line. – L.14: The letters are carved in the centre of the inscription field. The letters are of unequal size.

Dating: 2nd century

This monument has a great historical value since it attests the existence of *municipium Delminium*. This is the only hitherto discovered epigraphic monument from Duvanjsko polje with carved name of *municipium Delminium*. According to the scholarship, the administrative centre of this *municipium* was in Duvanjsko polje, the territory inhabited by the Delmatae.[86] It should be noted that the administrative centre still cannot be precisely pinpointed in terms of a certain archaeological site. However, it is likely that this centre was located in some of the archaeological sites in Duvanjsko polje as corroborated by this inscription.

This funerary monument indicates that decedent *Publius Aelius Iuvenalis* carried out multiple functions in *municipium Delminium*. He was a member of the council of decurions, a *quaestor* and a *duumvir*. In his name, we can observe a Roman trinomial onomastic formula (*tria nomina*). However, although all onomastic elements are typical for Roman onomastics, this inscription is associated with the first phase of political

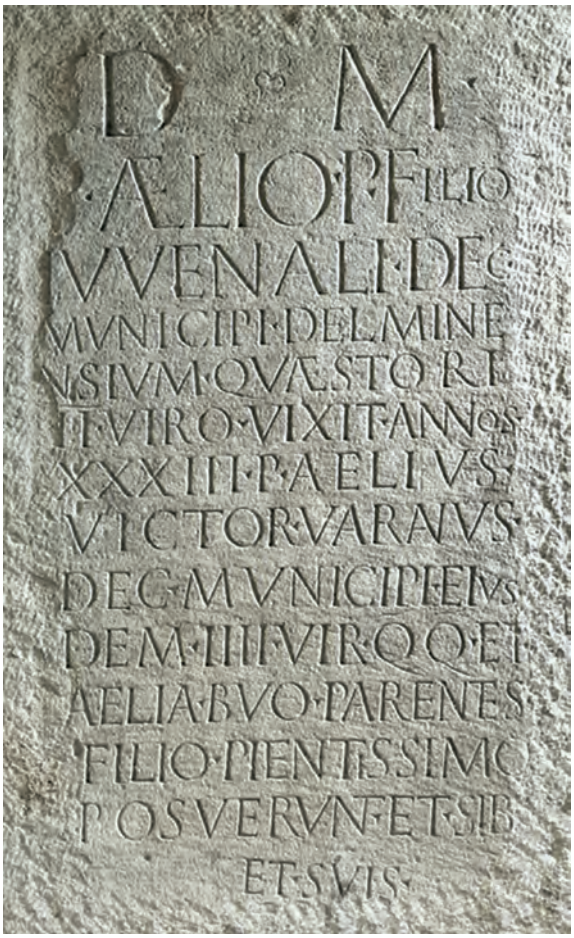

Fig. 5 *Inscription on the monument erected by a decurion, quaestor, and* duumvir *Publius Aelius Iuvenalis from* municipium *Delminium.* Image adopted from a public domain http://lupa.at/30585/photos/2 (author: Ortolf Harl) © Franciscan Museum Tomislavgrad

Romanisation for many reasons. Firstly, it should be noted that here appears a filiation which scholars associated with the initial Romanisation phases in the case of Illyrian territory. Secondly, his *praenomen* is a possible indicator of the early Romanisation phase. Namely, Rendić-Miočević claimed that the name *Publius* can be associated with the beginnings of Romanisation, since a large-scale granting of Roman citizenship in Glamočko, Livanjsko, and Duvanjsko polje is associated with Hadrian, and, apart from Hadrian's *nomen gentilicium*, the domestic population took his *praenomen Publius*.[87] Moreover, Bojanovski associated this inscription with the early Romanisation phase, because he believes that the *cogno-*

[86] Pašalić 1960, 36-38; Alföldy 1965, 157; Zaninović 1966, 44; 1969, 49-56; Wilkes 1960, 71-272; Bojanovski 1970, 9; 1974, 240-243; 1988, 216; Kos / Šašel Kos 1995, 291; Škegro 2000, 396-398; Mesihović 2011b, 591; Mesihović / Šačić 2015, 92.

[87] Rendić-Miočević 1989, 654.

men of decedent's father, *Varanus*, is a Latinised form of Illyrian name *Varo*.[88] This association with the beginning of Romanisation is also seen in the onomastics of the decedent's mother who has Illyrian *cognomen Buo*.[89] These theses are acceptable since they presuppose that *Delminium* got its municipal status under Hadrian.[90]

Cursus honorum of the decedent and his father contains a series of magistracies, of which *quaestor* and *quattuorvir quinquennalis* are especially interesting. These magistracies are uncommon in municipal inscriptions in the eastern parts of the Dalmatian province. Thus, apart from this inscription, the function of *quattuorvir quinquennalis*, when it comes to the inland of Dalmatia, appears only in the inscription from the Sarajevo area (*municipium Aquae*).[91] *Quattuorviri quinquennales* comprised a collegium formed of *duumviri iuri dicundo* and *duumviri aediles*.[92] The name of the collegium implies that it consisted of four persons, whereas Bojanovski states that this collegium is known from *lex Iulia municipalis* under the name of *censores municipiales*.[93] The members of this collegium performed certain censor duties. On the other hand, a *quaestor* was in charge of financial matters in a *municipium*.[94] These functions performed by family members, whose names were carved on the monument, clearly indicate that they belonged to the highest class of local aristocracy that had probably originated from some of the Delmatean communities. Moreover, we can conclude that the local administration was clearly structured in *municipium* Delminium. It was modelled on classical Roman model typical for *municipia*.

Cat. 5. Tombstone for the wife of *duumvir quinquennalis Titus Curiatius Seneca*

This monument has been preserved in a fragmentary state. The first of the two fragments was discovered in 1968 during the research of a basilica from the Late Antiquity in Prosoja in Buško blato near Tomislavgrad (Duvanjsko polje). The second fragment was discovered in 1991 in Vidikovac in Prosoja. Judging by the depth of the preserved fragments, it can be assumed that this cippus was destroyed during the secondary usage. The inscription field is framed in relief moulding. Foliage ornaments are also visible. The monument is made of marlstone. The letters are elongated and of unequal height. A punctuation mark in the form of a dot (*punctum distinguens*) is found between all the words in the inscription. The monument fragment is kept today in the National Museum of Bosnia and Herzegovina. The second monument fragment is kept at the Franciscan museum "Fra Jozo Kržić" in Tomislavgrad.

Dimensions: Height: 16 cm; Width: 68 cm; Depth: 36 cm; Letter height: 3.8 cm

ILJug II, 783 = *AE* 1992, 1375 = *AE* 1994, 1363 = *AE* 2003, 1327.

EDCS-00380809 = EDH 040008.

Bibliography: Bojanovski 1970, 11-13; 1988, 221-222; Škegro 1997, 92-93; 2000, 399, fn. 13; 2003, 136-138; Mesihović 2011b, 596-597.

------] / P(ubliae) Ael(iae) P(ubli) f(iliae) Panoni / coniugi karissi-/m(a)e. T(itus) Curiatius / Seneca marit[us] / IIvir q(uin)q(uennalis) Del[min(iensium)?] / [------ .

To the dearest wife *Publia Aelia Pano*, the daughter of Publius. *Titus Curiatius Seneca* husband *duumvir quinquennalis* of (*municipium*) *Delminium* …

L.1: Apart from *cognomen Pano*, all other words are carved as abbreviations. The words are separated by a punctuation mark (*punctum distinguens*). – L.2: The word *karissima* is carved with the letter K although it is usually carved with the letter C in inscriptions. – L.3: The syllable of the last word of the previous line continues in this line. The letters in the first two words are damaged at the bottom. – L.4: The words are well-preserved. – L.5: The words *duumvir quinquennalis* are carved in abbreviated form. The name of the *municipium* contained more words than it was preserved on the monument. It can be assumed that at least three letters are missing at the end of the line.

Dating: 2nd century

This monument corroborates that *municipium Delminium* was located in Duvanjsko polje. Unfortunately, the name of this municipal unit

[88] Bojanovski 1970, 8.
[89] Alföldy 1969, 167.
[90] Alföldy 1965, 157, 183; Wilkes 1969, 71-272; Bojanovski 1970, 9; 1988, 211.
[91] *AE* 2006, 1022.
[92] Langhammer 1973, 43.
[93] Bojanovski 1988, 220.
[94] Langhammer 1973, 157-161; González 1986, 182; Lintott 1993, 145.

Fig. 6 The fragment of the tombstone of the wife of duumvir quinquennalis *Titus Curiatius Seneca.* Image adopted from a public domain http://lupa.at/23750/photos/1 (author: Ortolf Harl) © National Museum of Bosnia and Herzegovina

has been only partially preserved on this monument. We learn that this is a funerary monument erected by a *duumvir quinquennalis Titus Curiatius Seneca* for his wife *Publia Aelia Pano*. Since the *duumvir* has a common Roman name, his origin cannot be determined. On the other hand, we can safely claim that his wife is of domestic origin, as suggested by her *cognomen* Pano. This is an extremely rare Illyrian name only recorded on this epigraphic monument.[95] However, it should be noted there are other female names ending with O that appear in other inscriptions from the Delmatean territory such as *Buvo*, *Dasto*, *Dutieio*, *Epatino*, *Lato*, *Lavo*, *Paio*, *Paiio*, *Seio*, *Trio*, etc.[96] It is interesting that this woman also has a *praenomen* in her name formula, which is rare in inscriptions from Dalmatia. It should be especially pointed out that the onomastics of the wife of the *duumvir quinquennalis* reveals that the monument was made during the initial phase of Romanisation. Namely, apart from the Illyrian *cognomen Pano*, this is also suggested by the name of the wife's father and her *praenomen Publia*. According to Rendić-Miočević, in combination with *nomen Aelius*, this *praenomen* is associated with the Delmatean population that was granted Roman citizenship directly by Emperor Hadrian.[97] Therefore, this inscription certainly corroborates the thesis that Delminium became a *municipium* under the reign of Emperor Hadrian.[98]

Conclusion

The Delmatae, who we know from narrative sources, are in fact a reflection of historical memories of communities from the Adriatic hinterland, who formed a political alliance as a result of historical circumstances. Although the social structure of indigenous communities in this region before the Roman conquests is not clear, we can assume that before the Roman occupation, the Delmatae represented an established ethnical group whose identity was founded on a common culture, mutual solidarity, connection with the territory, the perception of a mutual origin, and common historical experiences founded on the wars with Daorsi, Liburnians, Greek colonists, and the Romans. During the first phases of the interaction of these communities, the community whose political headquarters was in Delminium probably had the leading role. This paper accepts the thesis of Alojz Benac that this hill-fort was located on Lib mountain near Tomislavgrad in south-western Bosnia and Herzegovina. Unfortunately, there is no new archaeological evidence to corroborate this claim, so the paper does not further analyse this problem. In the context of writing about Delminium, Greco-Roman scholars mostly referred to older events than their

[95] Bojanovski 1970, 13; Škegro 2003, 137.

[96] Katičić 1963, 255-292; Bojanovski 1970, 13, fn. 33; Škegro 2003, 137-138.

[97] Rendić-Miočević 1989, 654.

[98] I thank my colleague archaeologist Stipan Dilber from Tomislavgrad who familiarized me with the current state of ancient epigraphic monument used in this paper.

time, meaning that their information refers to pre-Roman *Delminium*. Authors who wrote of *Delminium* in this context were Strabo, Florus, Appian, Claudius Ptolemy, Frontinus, Stephanus of Byzantium, and Eustathius of Thessalonica. On the other hand, we get the information regarding the Roman *municipium* of the same name only from epigraphic monuments. The paper also analyses when municipium Delminensium was granted municipal status. Although the literature generally accepts the thesis that *Delminensium* became a municipium under Hadrian (117–138), this issue remains open in this paper. Generally accepted dating is based on the analysis of a monument of the local elite whose nomen is *Aelius*, i.e., the nomen of Emperor Hadrian or his successor Antoninus Pius. Nevertheless, the local elite could have been granted Roman citizens before *Delminensium* was proclaimed an autonomous administrative unit. On the other hand, the inscription of an official from *Delminium* could be younger than the rule of Hadrian or Antoninus Pius since nomen gentile were inherited elements within the Roman onomastic system. By carefully comparing the data from written sources with the texts carved on monuments, we conclude that there is no continuity between pre-Roman and Roman settlements. The first obvious discontinuity is visible in the context of locating the settlement. The assumed ethnic headquarters of the Delmatae, according to the lifestyle of the citizens, is Lib mountain, whereas the Roman municipium was in Duvno field. Therefore, we can conclude that both settlements inherited the historical circumstances in which they existed. One settlement represents the symbol of the political unification of the Delmatean communities, whereas the Delmatean municipium reflects the Roman provincial policy. Municipium Delminensium is a Roman administrative unit created for the purposes of local Roman administration. The Roman *Delminensium* nevertheless did not have the importance of the pre-Roman hill-fort. Such conclusion is suggested by an inscription of the local elite from Rider in Croatia, which reveals that the headquarters of Delmatean civitas was in this part of the former Delmatean territory. It is not excluded that this is a consequence of a direct Roman influence. It is possible that the Romans, while favoring the elite from Rider, wanted a Delmatean alliance led by a community from *Delminian*. The only observable continuity is the same name. This is nothing usual, because the majority of municipia in the inland of the Roman province of Dalmatia bears pre-Roman names (e.g., *Malvesiatium*, *Bistuensium*, *Domavia*, etc.).

Translation: Samra Čebirić, MA

Sažetak

Propitivanje problema Delminija

Strabon je najstariji izvor koji spominje Delminijum. To naselje Strabon veže uz ime Delmata. U savremenoj nauci preovladava mišljenje da *Deliminum* koji spominje Strabon nije bio glavni grad svih Delmata, već političko sjedište jedne od delmatskih zajednica. Po tom gradu je kasnije cijeli Delmatski savez prozvan *Dalmatae*, odnosno *Delmatae*. Pored Strabona, ovo predrimsko naselje spominju još Apijan, Fontin, Flor, Ptolemej Klaudije i Stefan Bizantinac. Treba podvući da svi izvori, izuzev Ptolemeja Klaudija, Delminij spominju u kontekstu rimsko-delmatskih sukoba iz perioda srednje i kasne republike. Jedini konkretniji topografski podatak za njegovu lokalizaciju zabilježio je Ptolemej. Naime, Ptolemej precizira lokaciju tog delmatskog naselja, odnosno ubraja Delminij u unutrašnje gradove Dalmacije, navodeći podatke o geografskoj širini i dužini. Ime tog delmatskog političkog centra, odnosno glavnog naselja, u antičkim izvorima različito se navodi. Strabon i Stefan Bizantinac koriste dva naziva za to naselje – *Dalmion* / *Delminon*. Apijan i Ptolemej koriste izraz *Delminium* (*Delminion*). Također, Flor i Frontin koriste ime *Delminium*. Ukoliko se uradi detaljna analiza pisanih izvora, može se zaključiti da je ipak vjerovatno *Delminium* bilo ime najznačajnijeg delmatskog naselja prije rimske okupacije. Delmati koje poznajemo iz narativnih izvora zapravo su odraz historijskog sjećanja na zajednice iz jadranskog zaleđa koje su usljed određenih historijskih okolnosti formirale politički savez. Iako nije jasna društvena struktura autohtonih zajednica u ovoj regiji prije rimskih osvajanja, u ovom konkretnom slučaju može se pretpostaviti da su Delmati prije rimske okupacije predstavljali oformljenu etničku skupinu čiji se identitet temeljio na zajedničkoj kulturi međusobnoj solidarnosti, povezanosti s teritorijom, percepciji zajedničkog porijekla te zajedničkim povijesnim iskustvima utemeljenim na ratovanju s Daor-

sima, Liburnima, grčkim kolonistima i Rimljanima. U prvim fazama interakcije spomenutih zajednica vodeću ulogu je po svemu sudeći imala zajednica čije je političko središte bilo u Delminiju.

Pažljivom komparacijom podataka iz pisanih izvora i tekstova uklesanih na spomenicima dolazi se do zaključka da nema kontinuiteta između predrimskog i rimskog naselja. Prvi očigledan diskontinuitet vidljiv je u kontekstu lociranja naselja. Pretpostavljeno etničko središte Delmata se u skladu s načinom života njegovih stanovnika locira na brdu Lib, dok je rimski municipium bio u ravnici Duvanjskog polja. Stoga se može zaključiti da oba naselja baštine tradiciju historijskih okolnosti u kojima egzistiraju. Jedno naselje predstavlja simbol političkog ujedinjenja delmatskih zajednica, dok istoimeni municipium odražava rimsku provincijalnu politiku. Bez sumnje *Municipium Delminensium* je rimska administrativna jedinica nastala iz određenih potreba lokalne rimske uprave. Svakako, rimski *Delminensium* ipak nije imao onu važnost koju je za indigeno stanovništvo imala predrimska gradina istog imena. Na takav zaključak upućuju natpisi lokalnih elita iz Ridera iz Hrvatske iz kojih se saznaje da je središte delmatske *civitas* bilo u tom dijelu nekadašnjeg delmatskog teritorija. Nije isključeno da je to posljedica direktnog rimskog utjecaja. Moguće je da su Rimljani, favorizirajući eite iz Ridera, željeli osloboditi delmatski savez predvođen zajednicom iz Delminija. Jedini kontinuitet koji se može uočiti jeste isto ime. To nije neobično jer većina municipia u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije nosi predrimske nazive (npr. *Malvesiatium*, *Bistuensium*, *Domavia* itd).

Većina naučnika se slaže s lociranjem predrimskog *Delminiuma* na gradini Lib jer je to jedina gradina u Duvanjskom polju koja dominira nad cijelom ravnicom i dovoljno je velika da bude sklonište za susjednu populaciju. S druge strane, problem lociranja administrativnog središta istoimenog rimskog municipija je još uvijek otvoreno. U tom smislu jedino što se sa sigurnošću može potvrditi jeste da municipalno središte treba tražiti u Duvanjskom polju. Primarno na to upućuju epigrafski spomenici na kojima se pojavljuju dekurioni i drugi lokalni dužnosnici iz *municipium Delminensium*. Na kraju se može zaključiti da su postojala dva Delminija koja baštine dvije različite tradicije: starije predrimsko naselje baštini delmatsku tradiciju, a mlađe rimsku municipalnu.

Bibliography

Abbreviations

AE	L'année épigraphique, Paris
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum* (ed. Th. Mommsen), Berlin 1873: Supplementa 1889–1902.
EDH	Epigraphische Database Heidelberg (project: Gottfried-Wilhelm-Leibniz-Preis (DFG) by Prof. Géza Alföldy)
EDR	Epigraphic Database Rome / L'Epigraphic Database Roma (project: Electronic Archive of Greek and Latin Epigraphy
ILJug	*Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL e MCMLX repertae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 5, Ljubljana 1963 (št. 1-451); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX e MCMLXX repertae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 19, Ljubljana 1978 (št. 452–1222); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 25, Ljubljana 1986 (št. 1223-3128).
LCL	The Loeb Classical Library, Cambridge (Massachusetts) – London

Sources

Appian, Appian and Illyricum, (ed. M. Šašel Kos) Situla 43, 52-81. Ljubljana 2005.

Eustathios of Thessaloniki, The Capture of Thessaloniki (ed. J. M. Jones), Brill, Leiden 1987.

Frontinus, Fontinus: Stratagems. Aqueducts of Rome (ed. C. E. Bennett / M. B. McElwain), LCL, Cambridge (Mass.) 1925.

Lucius Annaeus Florus, Epitome of Roman History; Cornelius Nepos (ed. E. Seymour Forster / J. C. Rolfe), LCL, Cambridge (Mass.) 1960.

Ravennatis Anonymi, Cosmographia et Guidonis Geographica, (ed. J. Schnetz), Itineraria Romana II, Stuttgart 1990.

Plinius Secundus (C.), Naturalis historia, Libri III/IV (ed. G. Winkler / R. König), München – Zürich 1988.

Polybius, The Histories, Volume VI: Books 28-39. Fragments, (ed. S. D. Olson), Revised edition, LCL, Cambridge (Mass.) 2012.

Ptolemej Klaudije, Ptolemy's Geography: An Annotated Translation of the Theoretical Chapters, (ed. J. L. Berggren), New Jersey 2010.

Strabo, The Geography of Strabo, (ed. H. L. Jones), LCL, Cambridge (Mass.) 1954.
Stephani Byzantii, Ethnicorum quae supersunt (ed. A. Meineke), Montana 2009.
Tabula Peutingeriana, u: Monumenta cartographica Jugoslaviae, I antičke karte, Posebna izdanja knj. 17, (ed. G. A. Škrivanić), Beograd 1974.

Works cited

Alföldy, G. 1965, Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. Mit einem Beitrag von András Mócsy, Budapest 1965.
Alföldy, G. 1969, Die Personnennamen in der römischen Provinz Dalmatia, BzN, N. F. Beiheft 4, Heidelberg 1969.
Arheološki leksikon BiH 1988, (ed. Čović, B.), Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, tom III, Sarajevo 1988.
Benac, A. 1985, Utvrđena ilirska naselja (I). Delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju, Djela LX, Centar za balkanološka ispitivanja 4, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1985.
Benac, A. 1987, O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji, in: Benac A. (ed.), Prahistorija jugoslovenskih zemalja, Željezno doba, vol. V, Sarajevo 1987, 737-802.
Bojanovski I. 1968, Municipium Malvesiatium s najnovijom epigrafskom potvrdom municipija iz Misajlovine (Rudo), Arheološki radovi i rasprave, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, vol. 6, Zagreb 1968, 241-261.
Bojanovski, I. 1970, Nova epigrafska potvrda Delminiuma sa Duvanjskog polja, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, nova sveska, Arheologija, sv. XXV, Sarajevo 1970, 5-18.
Bojanovski, I. 1974, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Djela XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja 2, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1974.
Bojanovski, I. 1977, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, Centar za balkanološka ispitivanja, vol. 13, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977, 83-153.
Bojanovski, I. 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Djela LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja 6, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988.
Čače, S. 1979, Prilozi proučavanju političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, vol. 18 (8), 1979, 43-125.
Čače, S. 1994–1995, Dalmatica Straboniana (Strabon, Geogr. 7, 5, 5), Diadora, Vol. 16–17, 1994–1995, 101-133.
Čače, S. 1995, Civitates Dalmatiae u "Kozmografiji" Anonima Ravenjanina, Zadar 1995.
Cambi, N. 1989, Nuove scoperte di archeologia christiana in Dalmazia, in: Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne. Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et aoste (21–28 septembre 1986), Collection de l'École française de Rome 123, Studi di antichità Cristiana, vol. XLI, 1989, 2389-2440.
Dodig, R. 2009, Rimski spomenici iz Delminijskog municipija, Arheološki radovi i rasprave: Acta et dissertationes archaeologicae, vol. 16, 2009, 47-58.
Džino, D. / Domić Kunić, A. 2013, Rimski ratovi u Iliriku – povijesni antinarativ, Zagreb 2013.
Džino, D. 2006, The Delmatae, wine and formation of ethnic identity in pre-Roman Illyricum / Delmati, vino i formiranje etničkog identiteta u predrimskom Iliriku, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, Vol. 99, 71-80.
Džino, D. 2013, The cult of Silvanus: rethinking provincial identities in Roman Dalmatia, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, vol. 45, 261-279.
Džino, D. 2014, The formation of early imperial peregrine civitates in Dalmatia: (Re)constructing indigenouscommunities after the conquest, in: Janković, M. A. / Mihajlović, D. V. / Babić, S. (ed.), The Edges of the Roman World, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne 2014, 219-231.
González, J. 1986, The Lex Irnitana: A New Copy of the Flavian Municipal Law, The Journal of Roman Studies, vol. 76, 1986, 147-243.
Imamović, E. 1977, Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977.
Katičić, R. 1963, Das mitteldalmatische Namengebiet, Živa antika, vol. 12, 1963, 51-76.
Katičić, R. 1976, Ancient Languages of the Balkans, Paris 1976.
Kienast, D. 1996, Römische Kaisertabelle: Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie, Darmstadt 1996.
Kolb, A. 2014, Communications and Mobility in the Roman Empire, in: Bruun, Ch. / Edmondson, J., The Oxford Handbook of Roman Epigraphy, Oxford 2014, 649-671.
Kos, P. / Šašel Kos, M. 1995, Map 20 Pannonia – Dalmatia, in: Barrington atlas of the Greek and Roman world, New Jersey 1995, 286-309.
Langhammer, W. 1973, Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus municipales und der Decuriones in der Übergangsphase der Städte von sich selbst verwaltenden Gemeinden zu Vollzugsorganen des spätantiken Zwangsstaates (2. bis 4.

Jahrhundert der römischen Kaiserzeit), Wiesbaden 1973.
Lintott, A. 1993, Imperium Romanum: Politics and Administration, London – New York 1993.
Mesihović, S. 2011a, Plinijevske peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine / The Plinian peregrine civitates in the territory of present-day Bosnia-Herzegovina, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, vol. 104, 2011, 55-78.
Mesihović, S. 2011b, Antiqvi homines Bosnae, Sarajevo 2011.
Mesihović, S. 2014, Proconsules, legati et praesides. Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije, Sarajevo 2014.
Mesihović, S. / Šačić, A. 2015, Historija Ilira, Sarajevo 2015.
Milošević, A. 2009, Pons Tiluri, Histria antiqua vol. 17, 169-182.
Pašalić, E. 1960, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960.
Patsch, C. 1895, Epigrafsko pabirčenje, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. VI, sv. 2, 1895, 285-292.
Patsch, C. 1897, Novi spomenici iz Županjac-Delminiuma, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. IX, sv. 2, 1897, 227-243.
Patsch, C. 1904, Prilog topografiji i povijesti Županjca – Delminiuma, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. XVI, sv. 3, 1904, 307-365.
Rendić-Miočević, D. 1989, Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, in: Iliri i antički svijet ilirološke studije: povijest, arheologija, umjetnost, numizmatika, onomastika, Split 1989, 623-675.
Šačić Beća, A. 2018, Koji je administrativni status rimskog naselja na Ilidži?, Godišnjak Udruženja "Bathinus" Acta Illyrica, vol. 2, 149-178.
Šašel Kos, M. 1997, The end of the Norican kingdom and the formation of the provinces of Noricum and Pannonia, in: Djurić, B. / Lazar, I., Akten des IV. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens / Akti IV. mednarodnega kolokvija o problemih rimske provincialne umetnosti. Celje 8-12. Mai / maj 1995, Situla, vol. 36, 1997, 21-42.
Šašel Kos, M. 2005, Appian and Illyricum, Ljubljana 2005.
Sergejevski, D. 1957, Epigrafski nalazi iz Bosne, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Arheologija, vol. XII, 1957, 109-125.
Škegro, A. 1997, Inscriptiones latinae et graecae Bosniae et Hercegovinae, Opuscula Archaeologica, Vol. 21, 1997, 85-116.
Škegro, A. 2000, Dalmion / Delmion i Delminium, Opuscula Archaeologica, vol. 23-24, 2000, 395-403.
Škegro, A. 2003, Rimski spomenici iz Bosne i Hercegovine, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 36, 2003, 135-164.
Wilkes, J. J. 1969, Dalmatia, London 1969.
Zaninović, M. 1966, Ilirsko pleme Delmati I, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH, vol. 2, 1966, 27-92.
Zaninović, M. 1967, Ilirsko pleme Delmati II, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH, vol. 3, 1967, 5-101.
Zaninović, M. 1969, Delminium – primjedbe uz lokaciju / Delminium – some remarks on the location, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, vol. 63-64, 1969, 49-56.
Zaninović, M. 2015, Ilirski ratovi, Zagreb 2015.

Godišnjak/Jahrbuch 2020,49:87-96
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-49.138

Troja između mitologije i dokumenata

Salmedin Mesihović
Sarajevo

Abstract: Greek mythology mentions Motylos, king in Asia Minor, who received Helen and Paris after they fled the mythical Sparta. Who was Motylos and whether his appearance in ancient Hellenic mythography is in fact perhaps a reminiscence and some "rough" memory of a real ruler of Asia Minor in the XIII century BC. As one of the first candidates for possible reminiscence is Muwatal II. (Muwatalli; Muwatallish) Hittite ruler in the period (according to a short chronology) from 1295 to 1272. BC. The main reason is the existence of a document, found in the Hittite archives in Hatusha, which is called the Alaksandu Treaty (CTH 76). It is a diplomatic treaty (with an approximate date cc 1280 BC) between Muwatal II. and Alaksandu, king of Wilusa. In historiography and archeology it is now unquestionable that Wilusa refers to that city which in ancient Hellenic mythology is called Ilion, while Aleksandu is associated with Paris (Πάρις), whose name by birth was Alexander (Ἀλέξανδρος). It is interesting that in Greek mythology, there is also information that the Paris and Helena fleet was cruising the eastern Mediterranean and that it was carrying out attacks along the coast of the Levant. Perhaps this mythology is actually a memory of the time when the Trojans were part of a military contingent led by Muwatal in the war with the Egyptian pharaoh Ramesses II, which broke out after the conclusion of the Treaty of Aleksandu.

Keywords : mithology, Hittites, Muwatal, Paris and Helen, Troy

Kod Stefana Bizantinca[1] navodi se sljedeće: Σαμυλία, πόλις Καρίας, Μοτύλου κτίσμα, του: τη; ν JΕλένην και; Πάριν υJποδεξαμένου το; εjθνικόν Σαμυλιανός. ("Samylia, grad u Kariji, osnovan od Motila koji je primio Helenu i Parisa. Etnonim Samilijani.")

Ovaj prilično šturi podatak iz ekscerpta djela Stefana Bizantinca jedini je mitografski podatak o tome da su nakon bjekstva sa Peloponeza, a prije dolaska u Troadu i njenu prijestolnicu Ilion, Paris i Helena boravili u gradu Samiliji, situiranom u jugozapadnoj Maloj Aziji u pokrajini Kariji, kao gosti kralja Motila. Stefan Bizantinac je informaciju o Parisu i Heleni kao gostima kod Motila sigurno preuzeo iz nekoga mitografskog djela koje je koristio, a koje nam danas nažalost nije dostupno.

Ko je bio Motil i je li njegova pojava u starohelenskoj mitografiji ustvari možda reminisencija i neko "ugrubo" sjećanje na nekog stvarnog maloazijskog vladara u XIII st. pr. n. e.? Jedan od prvih kandidata za eventualnu reminiscenciju je Muvatal II (Muwatalli; Muwatallish) hetitski / "nešijski" vladar u periodu (po kratkoj hronologiji) cca 1295–1272. god. pr. n. e.[2] Glavni razlog je postojanje dokumenta, pronađenog u hetitskoj arhivi u Hatuši, koji se naziva Alaksandu ugovor (CTH 76).[3] Riječ je o diplomatskom ugovoru (s okvirnom datacijom cca 1280. pr. n.

[1] Berkelii / Pinedo 1825, 554. Στέφανος Βυζάντιος / *Stephanus Byzantinus živio je u VI st. n. e. i bio je autor zemljopisnog rječnika nazvanog*'Εθνικά / *Ethnica*. Od ovoga djela sačuvani su samo fragmenti i epitome koje je sastavio izvjesni Hermolaj u ranoromejskom periodu. Čak i u formi dostupnih epitoma,'Εθνικά je od goleme vrijednosti za posebice zemljopisne, etnografske i mitografske podatke. Stefan Bizantinac je bio veliki erudita svoga doba, što se ilustrativno primjećuje u navođenju i citiranju velikog broja autora.

[2] O Muvatalu, općenito Hetitima i njihovim odnosima sa zapadnom Malom Azijom, egejskim bazenom i mikenskim Grcima v. Beckman 1996; Bryce 1998; 1999; 2002; 2012; Hoffner / Beckman 2009; Beckman / Bryce / Cline 2011; Mieroop 2016; Mesihović 2020. O hetitskim dokumentima v. AhT; CTH; KUB.

[3] Beckman 1996: 82-88; Mesihović 2020: 25-27. Sam ugovor je prilično dugačak, a i dijelovi teksta su izbrisani ili fragmentirani, pa bi bilo besmisleno prevoditi ga u bukvalnom smislu.

e.) između Muvatala II i Alaksandua, kralja Wiluse. Ovaj ugovor definira subordinirani status Wiluse i njenog kralja u odnosu na hetitsku hegemoniju i njenog vladara te obostrane obaveze i prava. U ugovoru se govori i o historijatu odnosa Wiluse i Hetita te priznaje lojalnost Alaksandua i garantira njegova i njegovih potomaka uprava nad Wilusom. U historiografiji i arheologiji je sada nedvojbeno da se Wilusa odnosi na onaj grad koji se u starohelenskoj mitologiji naziva Ilion, dok se Alaksandu dovodi u vezu sa Parisom (Πάρις),[4] čije je ime po rođenju bilo Aleksandar (Ἀλέξανδρος). Samo ime Alaksandu ne ulazi u anatolijsku (i neindoevropsku i indoevropsku) onomastičku tradiciju i moglo bi biti transkripcija grčkog imena *Alexandros*. Znači raspolaže se dokumentiranim dokazom da je Muvatal bio taj koji je imao kontakt s osobom iz Wiluse koja nosi isto ime kao i Paris iz Iliona. Muvatal II je bio najstariji sin velikog hetitskog vladara Muršilisa II i najpoznatiji je po bici kod Kadeša iz 1274. god. pr. n. e. Rat s Egiptom i njegovim faraonom Ramzesom II[5] desio se nakon sklapanja ugovora Muvatala II s Alaksanduom, nakon reguliranja i stabiliziranja hetitske hegemonije na zapadu Male Azije i uvijek turbulentnom i konfliktnom egejskom priobalnom krajištu.

Iako je podatak iz epitome djela Stefana Bizantinca dosta štur, moglo bi se iz njegovog smisla pretpostaviti da su Paris i Helena došli kod Motila neposredno pred dolazak u Ilion. Po starohelenskoj mitografiji, nakon bjekstva sa Peloponeza, Paris i Helena, zajedno sa pratnjom i bogatom prtljagom, nisu se direktno uputili u Troadu, nego su krstarili po istočnom Mediteranu (Kipar, Sidon u Fenikiji, Egipat).[6] I ovo krstarenje, a posebice epizoda vezana za boravak Parisa i Helene u feničanskom Sidonu, indikativni su za potencijalno historiografski narativ o Muvatalu, Alaksanduu i Parisu. Po starohelenskoj epici i mitografiji, trojanska flotila u kojoj su se nalazili Paris / Aleksandar i Helena bila je prisiljena burom koju je poslala Hera da skrene na Kipar, a odatle se uputila ka feničanskom gradu Sidonu. Tamošnji kralj je ugostio Parisa / Aleksandra i Helenu, ali su Paris / Aleksandar i njegovi pratitelji vjerolomno odgovorili na gostoprimstvo te ubili kralja i opljačkali i porobili njegovu palatu. Ali Sidonjani su se brzo organizirali i napali Trojance. Iako su nakon krvave i teške bitke uspjeli da utovare bogati plijen na svoje lađe, Parisovi / Aleksandrovi Trojanci imali su znatne gubitke.

Sudeći po egipatskim zapisima o bici kod Kadeša, u vojsci kojom je komandovao Muvatal II nalazili su se i vojni kontigenti iz Troade. Na "Kadeš natpisima"[7] koji komemoriraju ovu bitku (naravno promatrano s egipatskih stajališta i kao pobjedu egipatske vojske pod komandom faraona Ramzesa II) spominju se kao saveznici Muvatala II i Arzawa, Dardanija (iz Troade), Mizija, Lukka (Likija i Karija). Područje Kaanana, uključujući i Fenikiju sa Sidonom, koje je napao Aleksandar / Paris, nalazilo se na području egipatske hegemonije. I u vrijeme rata između Hetita pod Muvatalom II i Egipta pod Ramzesom II, koji je izbio nakon sklapanja Alaksandu ugovora, napad na Sidon i općenito feničansku obalu bio bi sasvim razumljiv i logičan. To bi imalo i značajno strateško značenje, jer bi osiguravalo desni bok nadirućoj glavnini trupa pod komandom Muvatala II koja se kretala duž rijeke Orontes.

---

[4] Smith 1849, III, 122-123; PWRE 1894, I, 1-2, *col.* 1408.

[5] Ramzes II je bio treći faraon iz XIX dinastije i spada u red najčuvenijih egipatskih faraona. Živio je cca 1303. – juli ili august 1213. god. pr. n. e. (vladao 1279–1213. god. pr. n. e.). U grčkim se izvorima spominje kao Οσυμανδύας. Doba njegove vladavine se smatralo vrhuncem moći novoegipatske epohe.

[6] Đurić 1991a, VI, 289-290; 1991b, IV, 227-230; Kinkel 1877, I (pozivajući se na ep Kipriju); Frazer (Jr.) 1966, I, 5; Frazer 1921, 132; Graves 2012, 159. Za razliku od Prokla i njegove Hrestomatije koji govori da je Aleksandar/Paris došao u Sidon i zauzeo grad, Herodot (Godley 1921, 117), isto pozivajući se na ep Kipriju, navodi da Aleksandar nije lutao morima, nego da je imajući dobar vjetar i mirno more za samo tri dana došao iz Sparte u Ilion. Moguće je da su Herodot i autor Hrestomatije imali pred sobom različite verzije onoga što su oni zvali Kiprija.

Autorstvo Kiprije (Κύπρια) pripisuje se Stasinu (Στασῖνος; o njemu v. Smith 1849, III, 899-900). Kiprija je u 11 knjiga obrađivala događaje koji su doveli do Trojanskog rata i prvih devet godina rata i vjerovatno je komponirana u pisanoj formi u toku arhajskog doba. Pored Stasina, autorstvo poeme se pripisivalo i Hegesijasu (Hegesinu) iz kiparske Salamine (o njemu v. Smith 1849, II, 368), Kipriju iz Halikarnasa i Panijasisu iz Halikarnasa (sudeći po natpisu iz Halikarnasa, West 2003a, 65).

[7] "Kadeš natpisi" je skupina egipatskih hijeroglifskih (poglavito epigrafskog tipa i manje na papirusu) natpisa, u kombinaciji sa reljefnim prikazima, koji opisuju bitku kod Kadeša i to u vidu dva glavna izvora: "Izvještaja" i "Poeme". Ovi natpisi se pojavljuju na hramovima u Abidosu, Luksoru, Karnaku, Abu Simbelu, Rameseumu. U "Poemi" se daje spisak hetitskih saveznika. O ovim natpisima v. Gardiner 1960; Hartman 1967; Lichtheim 1973; Ockinga 1987; Spalinger 2002.

Iz svega izloženog, jasno je kako je i povijesni wiluski Alaksandu poslužio kao osnova za kreiranje mitološkog trojanskog princa Aleksandra. Nejasna je imenska dvojnost mitološkog trojanskog princa. Samo ime Paris je vjerojatno luvijskog porijekla i usporedivo sa Parizitis, osvjedočenim kao ime hetitskog pisara. Mikenski Grci su sigurno poznavali Alaksandua, pa su preuzeli od Trojanaca, Luvijaca i Hetita sjećanje na njega i onda se kroz stoljeća u grčkom svijetu njegova stvarna povijesna pojava modificirala i mitologizirala sve do forme trojanskog princa Parisa pod kojom ga danas poznajemo. Na to oblikovanje ponajviše je utjecao autor epa Ilijade.

Opisujući sjeni Ahileja podvige Ahilejevog sina Neoptolema u bojevima pred Ilionom, Odisej izriče i sljedeće: ὅσσον λαὸν ἔπεφνεν ἀμύνων Ἀργείοισιν, / ἀλλ᾽ οἷον τὸν Τηλεφίδην κατενήρατο χαλκῷ, / ἥρω᾽ Εὐρύπυλον, πολλοὶ δ᾽ ἀμφ᾽ αὐτὸν ἑταῖροι / **Κήτειοι** κτείνοντο γυναίων εἵνεκα δώρων. /κεῖνον δὴ κάλλιστον ἴδον μετὰ Μέμνονα δῖον. ("...kolik je narod on pogubio braneć Argejce / kakva, na primjer, junaka Euripila, sina Telefa, / on je ubio kopljem, a mnogu mu **Keteioi** druzi / padahu okolo njega za volju kupljene žene.").[8]

Teško se oteti utisku da se u ovim stihovima pod etnonimom Keteioi (Keteji, Keti) ustvari ne krije starohelenska reminiscencija na maloazijske Hetite. U XIII st. pr. n. e. novohetitska država i njena hegemonija u Maloj Aziji i Levantu dostigli su vrhunac svoje moći. Sudeći po pronađenim i analiziranim vrelima dokumentarne naravi i arheološkim nalazima, Hetiti i njihovi vladari su stoljećima imali intenzivne i svestrane odnose (trgovina, migracije, ustaljene diplomatske aktivnosti, ali i česti ratni sukobi i pohodi) sa zapadnom Malom Azijom, egejskim priobaljem i otocima, kao i s Ahajcima na balkanskom kopnu. I mikenski Grci, odnosno Ahajci, i Hetiti su se u znatnoj mjeri poznavali, tako bi bilo iznenađujuće da se u bogatoj starohelenskoj mitologiji, koja se po svojoj tematici ponajviše odnosi na kasnobrončano doba, ne nailazi na bilo koji spomen na indoevropske, hetitske srodnike. Nadasve bi bilo čudno da se u ciklusu o Trojanskom ratu ne nailazi na spomen Hetita, sudeći po diplomatskoj građi sizerena Wiluse sigurno u toku XIII st. pr. n. e.

Po starohelenskoj mitologiji, Telef (Τήλεφος)[9] je bio sin Herakla i Auge (kćerke Aleja iz Tegeje). On je kasnije naslijedio kralja Teutra (Τεύθρας), kralja Teutranije (*Teuthrania*), zemlje koja se smješta u području rijeke Kaikos na zapadu Male Azije, južno od Troade.[10] Kada se u mitografiji nastaloj u epohi klasične civilizacije spominje ili opisuje napad Ahejaca na Telefovo kraljevstvo, ono se često naziva Misijom / Mizijom.[11] Međutim, mitografski opisi spominju i da Telef vlada u dolini rijeke Kaikos, gdje se i sukobljava sa napadačima, što bi značilo da se njegovo kraljevstvo nalazilo južnije, a ne istočnije od Troade, i da je izlazilo na Egejsko, a ne na Mramorno more.

Kao i u slučaju Telefovog nasljeđivanja Teutra, tako i po pitanju Telefove/ih supruge/a raspolaže se različitim mitografskim podacima. Tako se navodi da je on bio u tazbinskim vezama sa trojanskom vladajućom dinastijom, jer je bio oženjen Astiohom, koja bila ili kćerka ili sestra kralja Prijama, sa kojom je imao sina Euripila. Kao njegova supruga spominje se i Prijamova kćerka Laodikeja, Teutrova kćerka Agriope te izvjesna Hiera.

Prije samoga početka Trojanskog rata, Ahajci su napali Telefovo kraljevstvo, jer su ga greškom zamijenili za trojansko kraljevstvo. Iako je napad bio odbijen i Ahajci prisiljeni da se vrate u balkansku Grčku, Telefa je ranio Ahilej, koji ga je kasnije morao izliječiti. I ova činjenica potvrđuje da se Telefovo kraljevstvo nalazilo uz egejsku, a ne propontidsku obalu, i da je moralo biti bliže nastupajućoj ahajskoj floti i vojsci koja je plovila iz pravca juga, iz Aulide.

Telef se smatra i mitskim osnivačem Pergama u kojem je još u helenističko doba imao status

[8] Đurić 1990, XI, 518-522

[9] O njemu v. Smith 1849, III, 990; PWRE 1934, V A. 1, col. 362-369; Graves 2012, 141, 161, 164.

[10] Starohelenska mitologija po tome kako je Telef postao kralj Teutranije nije ujednačena i nudi različite verzije (usvojen od Teutra koji je oženio ili adoptirao kao kćerku njegovu majku, postao zet Teutrov, dobio nagradu zbog herojskog čina).

[11] U historijskim razdobljima antičke epohe, pod nazivom Μυσία; *Mysia*; pod Mysijom se podrazumijevala oblast u sjeverozapadnoj Maloj Aziji, prema južnoj obali Propontide (Mramornog mora). Nalazila se istočno od Troade. Moguće je pretpostaviti da je ime maloazijske Misije / Mizije etimološko srodno s imenima ilirskog naroda Mezeja koji su nastanjivali širi prostor s okosnicom na rijeci Sani u sjeverozapadnoj Bosni i naroda Meza koji su nastanjivali široki prostor istočne Srbije i sjeverne Bugarske.

kulta herosa.[12] On je smatran i mitskim pretkom dinastije Atalida koja je vladala Pergamskom kraljevinom. Sve ovo jasno veže Telefovo kraljevstvo za dolinu rijeke Kaikos, a ne za onu pravu antičku Miziju. Mitološki narativi o Telefu bili su popularni u grčko-rimskoj klasičnoj civilizaciji. Po mitografskim podacima, dok je Telef bio živ, njegovo kraljevstvo je bilo neutralno u Trojanskom ratu. Međutim, u posljednjem stadiju rata, nakon Ahilejeve pogibije, u rat se na trojanskoj strani ipak uključio Euripil predvodeći brojne vojne kontingente. Zanimljivo je da se u mediteranskoj mitografiji Telefovi drugi sinovi Tarhon i Tiren pojavljuju kao osnivači Etrurije u središnjoj Italiji.[13] Plutarh u životopisu Romula čak navodi da je Telef bio otac kćerke po imenu Roma po kojoj je Rim i dobio ime, i koja je po jednoj verziji bila udata za Eneju, a po drugoj verziji za Enejinog princa Askanija.[14] Time se Telefovo maloazijsko kasnobrončanodobno kraljevstvo dovodilo u vezu i s Italijom, odnosno mitografijom koja je govorila o *origines* rimskog svijeta.

Do danas pronađena hetitska dokumentaristička građa na zapadu Male Azije u kasnobrončano doba evidentira postojanje više teritorijalno-političkih jedinica. Većina tih političkih jedinica se u XIII st. pr. n. e. nalazila u određenom subordiniranom položaju prema hetitskoj državi i njenim vladarima. Na osnovi "Alaksandu ugovora" zna se da se i Wilusa nalazila u tome statusu. Od tih političkih jedinica na zapadu Male Azije, teritorijalno podudaranje sa kraljevinom kojom vladaju Teutr, Telef, Euripil imala bi zemlja rijeke Seha.[15] Hetitski dokumenti otkrivaju postojanje cijele jedne dinastije koja je vladala zemljom rijeke Seha. Najraniji poznati po imenu kralj je Muwawalwi iz druge polovice XIV st. pr. n. e. On je kraljevstvo ostavio svome mlađem sinu Manapa-Tarhunti, koji se po očevoj smrti oko 1323. god. pr. n. e. suočio sa pobunom braće. Ovu pobunu je predvodio Ura-Tarhunta, najstariji Muwawalwin sin. Manapa-Tarhunta je svrgnut i prognan na područje zvano Karkisa (vjerovatno kasnije zvano Karija). Stanovnici zemlje rijeke Seha su se pobunili i povratili na kraljevski tron Manapa-Tarhuntu. Iako su hetitski vladari bili na strani Manapa-Tarhunte dok je bio u izgnanstvu, on se pridružio općoj pobuni protiv hetitske hegemonije na zapadu Male Azije koja je izbila oko 1321. god. pr. n. e., odmah po smrti hetitskog vladara Arnuwande (vl. cca 1322–1321. god. pr. n. e.). Zapadnomaloazijski "arzawski" savez, koji je predvodio Uhha-Ziti, izgleda da je nastojao iskoristiti tu situaciju i osloboditi se hetitske hegemonije. Međutim, novi hetitski vladar Muršilis II (vl. cca 1321–1295. god. pr. n. e.) porazio je pobunjenički savez i krenuo da uništi gradove zemlje rijeke Seha. Kako bi spriječio uništavanje sopstvene zemlje, Manapa-Tarhunta se odlučio poniziti pred Muršilisom II, pa je pred hetitskog vladara izašao sa svojom majkom i obitelji, plačući i tražeći milost. Muršilis II je odlučio da poštedi zemlju rijeke Seha, pa je čak i ostavio Manapa-Tarhuntu na mjestu kralja ove zemlje i dodijelio mu na upravu još i oblast Appawiya.[16] Manapa-Tarhunta je dugo, kao hetitski vazal, vladao zemljom rijeke Seha. Po dokumentu "Pismo Manapa-Tarhunte" (AhT 7 = CTH 191),[17] u kojem se on obraća hetitskom vladaru, Manapa-Tarhunta je imao značajnih problema otprilike u periodu koji odgovara prelazu iz XIV u XIII st. pr. n. e., jer se našao pod pritiskom Piyam-Radua koji je decenijama bio glavni uzročnik nevolja po hetitsku hegemoniju u egejskom priobalju. Manapa-Tarhunta je vladao i u vrijeme početka vladavine Muvatala II (vl. cca 1295–1272. god. pr. n. e.), ali u vrijeme nastanka dokumenta pod nazivom "Alaksandu ugovor", zemljom rijeke Seha je upravljao Manapa-Kurunta. Međutim, u hetitskom dokumentu "Ugovor između Tud-

[12] Postoji teorija da je Telefovo ime možda povezano sa hetitskim bogom Telepinom. Beate 2012, 124.

[13] Mair / R. 1921, 1242-1249; Usher 1974, 28, 1.

[14] Perrin 1914a, 2. Indikativno je da su i Eneja i Askanije članovi trojanske vladajuće dinastije, isto Luvijci kao i narod Zemlje rijeke Seha kojom je vladao Telef.

[15] Rijeka pod imenom Seha / Šeha, a koja se pojavljuje u nešijskim / "hetitskim" dokumentima, bila je ili rijeka Bakırçay (helenski: Καΐκός; latinski: *Caicus*, *Caecus*; ranije *Astraeus*; Aksu) ili rijeka Gediz (Ἕρμος; Hermos; Hermus; nešto južnije od Bakırçaya, odvaja Joniju od Eolide) ili još južnija rijeka Küçük Menderes ili rijeka Büyük Menderes River (*Maeander*; *Meander*; Μαίανδρος) na jugozapadu Male Azije. Kada se inače identificiraju rijeke koje se spominju pod različitim imenima u različitim epohama, potrebno je uvijek imati na umu da su tokovi rijeka promjenljivi. To bi značilo da pravac dijela ili cijeloga toka neke rijeke ne moraju biti isti u antici i danas.

16AhT 1A – 1B = CHT 61; CTH 69; CTH 211. 4; KUB XXIII, 13; Beckman 1996, 82-88; Bryce 1998, 304-305.

[17] Hoffner / Beckman 2009, 293-296; Beckman / Bryce / Cline 2011, 140-144; Mesihović 2020, 21-24. Sam tekst pisma nije sačuvan u cijelosti, pa se pojavljuju određene lakune koje otežavaju razumijevanje i sadržaja i smisla teksta.

Mala Azija u doba trojanskog rata

haliya IV i Shaushga-Muwa iz Amura" opisuje se da je Muvatal II oženio Masturija svojom sestrom Massanuzzi i učinio ga kraljem zemlje rijeke Seha. U vrijeme građanskog rata između Muvatalovih nasljednika Urhi-Teshuba (Muršilis III, najstariji sin Muvatala, vl. 1272–1267/5. god. pr. n. e.) i Hatušilija III (Muvatalov brat, vl. cca 1267/5–1237. god. pr. n. e.), Masturi je stao na stranu potonjeg koji je i izvojevao pobjedu.[18] U narednim decenijama zemlja rijeke Seha je ostala lojalna i vazalna prema hetitskoj hegemoniji, sve do vremena vladavine Tudhaliya IV (vl. cca 1237–1209. god. pr. n. e.), kada se tamo ponovo desila pobuna.

U dokumentu "Kraljevski edikt Tudhaliya IV" (AhT 11 = CTH 211.4)[19] spominje se da je pobunu vodio izvjesni Tarhuna-Radu, a podršku je dobio i od kralja Ahhiyawa / Ahejaca. Tudhaliya IV je uspio vojno skršiti pobunu, a Tarhuna-Radu je zarobljen i deportiran sa svojom obitelji u grad Arinu u unutrašnjosti Male Azije. Tudhaliya IV zatim govori da je on kraljevsku čast u zemlji rijeke Seha vratio "potomku Muwawalwe". Sudeći po ovome, Tarhuna-Radu je ustvari, uz pomoć Ahejaca, uzurpirao kraljevsku vlast u Zemlji rijeke Seha i samim tim se pobunio protiv Hetita. U prilog tome govorio bi i podatak iz "Ugovora između Tudhaliya IV i Kurunte iz Tarhuntaše", u kojem se kao svjedok pojavljuje Masturi u svojstvu kralja zemlje rijeke Seha. Ovaj ugovor je nastao početkom vladavine Tudhaliya IV, prije pobune Tarhuna-Radua. Ahejsko prisustvo i utjecaj u Zemlji rijeke Seha su za hetitsku hegemoniju bili neprihvatljivi, pa je došlo do vojne i to uspješne intervencije Tudhaliya IV. Izgleda da je ahejsko petljanje u poslove hetitske vazalne kraljevine izazvalo Tudhaliya IV na sveobuhvatnu intervenciju protiv Ahejaca u egejskom priobalju Male Azije.[20]

Iz prezentiranog se jasno primjećuje kako se i starohelenska mitologija i hetitska dokumentaristička građa poklapaju po tome da je u kasnom brončanom dobu postojala zasebna i prepoznatljiva politička jedinica na istom teritoriju južno od Troade, te da je njome u istom periodu vladala jedna dinastija. Samim tim može se smatrati i kako su spomeni kraljevstva Teutra, Telefa i Euripila u starogrčkoj mitografiji ustvari reminiscencija sjećanja na zemlju rijeke Sehe i njene kraljeve, koji su se nalazili u vazalnom odnosu prema hetitskoj hegemoniji i vladarima Hatuše.

[18] Beckman 1996, 98-103.

[19] Beckman / Bryce / Cline 2011, 154-157.

[20] Beckman 1996, 108-118.

Prisustvo Aleksandra / Parisa i vladara zemlje rijeke Seha u starogrčkoj mitologiji jasno pokazuje da je ona u sebe inkorporirala i tradicije i sjećanja (istina u dosta iskvarenoj formi) zajednica sa zapada Male Azije, a koje su govorile luvijskim jezikom.

Troada i zapadna Mala Azija u doba trojanskog rata

Summary

Troy between mythology and documents

The paper investigates the possible connection between certain data from Greek mythology that spoke of Paris immediately after he fled with Sparta from Sparta and the actual historical events in Asia Minor and the Levant in the first half of the XIII century BC. Thus, the possibility is pointed out that Motylos, who is mentioned in mythology as a king in Asia Minor, is in fact a mythological memory of the famous Hittite king Muwatal, who made a treaty with the ruler of Wiluse named Alexander. Alexander is usually associated with Paris / Alexander and Wilusa with Ilion.

Kratice

AhT	Ahhiyawa Texts.
CTH	Catalogue des Textes Hittites, Paris.
KUB	Keilschrifturkunden aus Boghazköi, Berlin.
LCL	The Loeb Classical Library, William Heinemann LTD – Harvard University Press, London – Cambridge Mass.
MS	Matica Srpska, Novi Sad.
PWRE[21]	Paulys-Wissowa Real-Enzyclopädie der classischen altertumswissenschaft, Stuttgart.

[21] Paulys-Wissowa Real-Enzyclopädie der classischen altertumswissenschaft ili Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft ili Pauly-Wissowa takođe i Pauly-Wissowa-Kroll (pored PWRE, skraćenice i P.-W. ili RE) je obimna i sveobuhvatna njemačka enciklopedija antičkog svijeta i helensko-rimske klasične civilizacije koja je izlazila od 1893. do 1978. — Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (BHS: "Paulijeva realna enciklopedija klasične nauke o starini"). PWRE je bila zamišljena kao potpuna dopuna i prerada ranijeg djela pod nazivom Real-Encyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft in alphabetischer Ordnung (BHS: "Realna enciklopedija klasične nauke o starini uređena po alfabetskom redoslijedu"). Autor Realne enciklopedije klasične nauke o starini bio je August Fridrih Pauli (kojem se pridružilo još 17 autora) i pokrenuta je 1837. god., a nastavljena i nakon smrti Paulija (1845. god.) sve do 1852. god. Na osnovi ovoga originalnog enciklopedijsko-leksikografskog djela započeo je Georg Visova s izdavanjem svoje edicije, a nakon njega su taj posao nastavili Vilhelm Krol, Karl Mitelhaus, Konrat Cigler i Hans Gartner.
PWRE ima 66 tomova, 15 sveski dopuna i dva registra koji su objavljeni 1980. god., dok je 1997. god. izašao konačni registar u dva dijela po alfabetskom redu i sistematiziran. Svaki članak u PWRE pisali su priznati stručnjaci za odgovarajuću oblast. Neki članci se s obzirom na dužinu mogu smatrati manjim monografijama. Neki članci su bili izdati samostalno.
Pored toga, od 1964. do 1975. izlazilo je skraćeno, modernizovano i svima dostupno izdanje — Der Kleine Pauly Lexikon der Antike. Auf Grundlage von Pauly's Realenzyklopädie der classischen Altertumswissenschaft unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter herausgegeben von Konrat Ziegler, Walther Sontheimer und Hans Gärtner (tzv,. "Mali Pauly"). Od 1996. izašlo je 12 tomova Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike (tzv. "Novi Pauly"), koji su prošireni sa tri toma historije recepcije i historije nauke, kao i jednom serijom dodataka.
Osim antike, Novi Pauly u svojim sadržajima bavi se i temama iz osnovne grčko-rimske civilizacije u staroorijentalnim kulturama, kao i egipatskoj kulturi, kulturama okolnih naroda i bizantistikom. U saglasnosti sa savremenim trendovima Novi Pauly više prati transformacije starovjekovnog svijeta u kasnoj antici i proširuje svoje posmatranje sve do godine 600. pa i dalje.
Specifikum za projekat Novog Paulija je izdanje posebnih svezaka koji se odnose na historiju izučavanja antike i kla-

Izvorna građa

Arsenić, M. 1980, Herodot, Historije, MS, Novi Sad 1980.

Babbitt, F. C. 1927, Moralia, Volume I: The Education of Children. How the Young Man Should Study Poetry. On Listening to Lectures. How to Tell a Flatterer from a Friend. How a Man May Become Aware of His Progress in Virtue, LCL 1927.

Babbitt, F. C. 1928, Moralia, Volume II: How to Profit by One's Enemies. On Having Many Friends. Chance. Virtue and Vice. Letter of Condolence to Apollonius. Advice About Keeping Well. Advice to Bride and Groom. The Dinner of the Seven Wise Men. Superstition, LCL 1928.

Babbitt, F. C. 1931, Moralia, Volume III: Sayings of Kings and Commanders. Sayings of Romans. Sayings of Spartans. The Ancient Customs of the Spartans. Sayings of Spartan Women. Bravery of Women, LCL 1931.

Babbitt, F. C. 1936a, Moralia, Volume IV: Roman Questions. Greek Questions. Greek and Roman Parallel Stories. On the Fortune of the Romans. On the Fortune or the Virtue of Alexander. Were the Athenians More Famous in War or in Wisdom?, LCL 1936.

Babbitt, F. C. 1936b, Moralia, Volume V: Isis and Osiris. The E at Delphi. The Oracles at Delphi No Longer Given in Verse. The Obsolescence of Oracles, LCL 1936.

Berkelii, A. / Pinedo, Th. de 1825, Stephanus Byzantinus cum annotationibus L. Holstenii, Vol. I. cum Guilielmi Dindorfii praefatione, cui insunt lectiones libri Vratislav, In libraria Kuehniana, Lipsiae 1825.

Cary, E. 1937, Roman Antiquities, Volume I, LCL 1937.

Cary, E. 1939, Roman Antiquities, Volume II, LCL 1939.

Cary, E. 1940, Roman Antiquities, Volume III, LCL 1940.

Cary, E. 1943, Roman Antiquities, Volume IV, LCL 1943.

Cary, E. 1945, Roman Antiquities, Volume V, LCL 1945.

Cary, E. 1947, Roman Antiquities, Volume VI, LCL 1947.

Cary, E. 1950, Roman Antiquities, Volume VII, LCL 1950.

Cherniss, H. / Helmbold, W. C. 1957, Moralia, Volume XII: Concerning the Face Which Appears in the Orb of the Moon. On the Principle of Cold. Whether Fire or Water Is More Useful. Whether Land or Sea Animals Are Cleverer. Beasts Are Rational. On the Eating of Flesh, LCL 1957.

Cherniss, H. 1976a, Moralia, Volume XIII, Part 1: Platonic Essays, LCL 1976.

Cherniss, H. 1976b, Moralia, Volume XIII, Part 2: Stoic Essays, LCL 1976.

Clement, P. A. / Hoffleit, H. B. 1969, Moralia, Volume VIII: Table-talk, Books 1–6, LCL 1969.

De Lacy, Ph. H. / Einarson, B. 1959, Moralia, Volume VII: On Love of Wealth. On Compliancy. On Envy and Hate. On Praising Oneself Inoffensively. On the Delays of the Divine Vengeance. On Fate. On the Sign of Socrates. On Exile. Consolation to His Wife, LCL 1959.

Dukat, Z. 1988, Plutarh, Usporedni životopisi (I–III), A. Cesarec, Zagreb 1988.

Đurić, M. N. 1978, Plutarh, Slavni likovi antike II, MS, Novi Sad 1978.

Đurić, M. 1991a, Homer, Ilijada, MS, Novi Sad 1991.

Đurić, M. 1991b, Homer, Odiseja, MS, Novi Sad 1991.

Einarson, B. / De Lacy Ph. H. 1967, Moralia, Volume XIV: That Epicurus Actually Makes a Pleasant Life Impossible. Reply to Colotes in Defence of the Other Philosophers. Is "Live Unknown" a Wise Precept? On Music, LCL 1967.

Evelyn-White, H. G. 1914, Hesiod, the Homeric Hymns, and Homerica, LCL 1914.

Fowler, H. N. 1936, Moralia, Volume X: Love Stories. That a Philosopher Ought to Converse Especially With Men in Power. To an Uneducated Ruler. Whether an Old Man Should Engage in Public Affairs. Precepts of Statecraft. On Monarchy, Democracy, and Oligarchy. That We Ought Not to Borrow. Lives, LCL 1936.

Frazer, J. G. 1921a, Apollodorus, The Library, Volume I: Books 1–3.9, LCL 1921.

Frazer, J. G. 1921b, Apollodorus, The Library, Volume II: Books 3.10–end. Epitome, LCL 1921.

Frazer, R. M. (Jr.) 1966, The Trojan War. The Chronicles of Dictys of Crete and Dares the Phrygian, Indiana University Press 1966.

Godley, A. D. 1920, The Persian Wars, Volume I: Books 1–2, LCL 1920.

Godley, A. D. 1921, The Persian Wars, Volume II: Books 3–4, Godley, A. D., LCL 1921.

Godley, A. D. 1922, The Persian Wars, Volume III: Books 5–7, Godley, A. D., LCL 1922.

Godley, A. D. 1925, The Persian Wars, Volume IV: Books 8–9, LCL 1925.

Helmbold, W. C. 1939, Moralia, Volume VI: Can Virtue Be Taught? On Moral Virtue. On the Control of Anger. On Tranquility of Mind. On Brotherly Love. On Affection for Offspring. Whether Vice Be Sufficient to Cause Unhappiness. Whether the Affections of the Soul are Worse Than Those of the Body. LCL 1939.

Kinkel, G. (ur.) 1877, Epicorum Graecorum Fragmenta, Teubneri, Lipsiae 1877.

sičnih civilizacija. Najprije je bilo u vidu izdavanje 12 tomova Leksikona antike, 3 toma ka Recepciji antike i jedan registar. Umjesto 16 tomova na kraju je izašlo 19. Svezak dopuna je izašao 2002. god., a dalji (6 zasada) su u pripremi. Od 2002. u izdavaštvu Bril izlazi i engleska verzija Novog Paulija.

Lichtheim, M. 2006, Ancient Egyptian Literature: The New Kingdom, University of California Press, Berkeley 2006.
Likofron Mair, A. W. / G. R. 1921, Callimachus, Hymns and Epigrams. Lycophron. Aratus, LCL 1921.
Meineke, A. 1849, Stephani Byzantii Ethnicorum quae supersunt I, G. Reimer, Berlin 1849.
Minar, E. L. / Sandbach, F. H. / Helmbold, W. C. 1961, Moralia, Volume IX: Table-Talk, Books 7–9. Dialogue on Love, LCL 1961.
O'Neil, E. N. 2004, Moralia, Volume XVI: Index, LCL 2004.
Pearson, L. / Sandbach, F. H. 1965, Moralia, Volume XI: On the Malice of Herodotus. Causes of Natural Phenomena, LCL 1965.
Perrin, B. 1914a, Lives, Volume I: Theseus and Romulus. Lycurgus and Numa. Solon and Publicola, LCL 1914.
Perrin, B. 1914b, Lives, Volume II: Themistocles and Camillus. Aristides and Cato Major. Cimon and Lucullus, LCL 1914.
Perrin, B. 1916a, Lives, Volume III: Pericles and Fabius Maximus. Nicias and Crassus, LCL 1916.
Perrin, B. 1916b, Lives, Volume IV: Alcibiades and Coriolanus. Lysander and Sulla, LCL 1916.
Perrin, B. 1917, Lives, Volume V: Agesilaus and Pompey. Pelopidas and Marcellus, LCL 1917.
Perrin, B. 1918, Lives, Volume VI: Dion and Brutus. Timoleon and Aemilius Paulus, LCL 1918.
Perrin, B. 1919a, Lives, Volume VII: Demosthenes and Cicero. Alexander and Caesar, LCL 1919.
Perrin, B. 1919b, Lives, Volume VIII: Sertorius and Eumenes. Phocion and Cato the Younger, LCL 1919.
Perrin, B. 1920, Lives, Volume IX: Demetrius and Antony. Pyrrhus and Gaius Marius, LCL 1920.
Perrin, B. 1921, Lives, Volume X: Agis and Cleomenes. Tiberius and Gaius Gracchus. Philopoemen and Flamininus, LCL 1921.
Perrin, B. 1926, Lives, Volume XI: Aratus. Artaxerxes. Galba. Otho. General Index, LCL 1926.
Sandbach, F. H. 1969, Moralia, Volume XV: Fragments, LCL 1969.
Simpson, M. 1976, Gods & Heroes of the Greeks: The Library of Apollodorus, The University of Massachusetts Press 1976.
Smith, R. S. / Trzaskoma, S. M. 2007, Apollodorus' Library and Hyginus' Fabulae: Two Handbooks of Greek Mythology, Hackett Publishing, Indianapolis 2007.
Usher, S. 1974, Dionysius of Halicarnassus: Critical Essays, Volume I. Ancient Orators. Lysias. Isocrates. Isaeus. Demosthenes. Thucydides, LCL 1974.
Usher, S. 1985, Dionysius of Halicarnassus, Critical Essays, Volume II. On Literary Composition. Dinarchus. Letters to Ammaeus and Pompeius, LCL 1985.
West, M. L. 2003a, Greek Epic Fragments, LCL 2003.
West, M. L. 2003b, Homeric Hymns. Homeric Apocrypha. Lives of Homer, LCL 2003.

Literatura

Beate, D. 2012, Historical and Religious Memory in the Ancient World, Oxford University Press 2012.
Beckman, G. 1996, Hittite diplomatic texts, Writings from the Ancient World, Society of Biblical Literature, Atlanta 1996.
Beckman, G. / Bryce, T. / Cline, E. 2011, The Ahhiyawa Texts, Writings from the Ancient World, Society of Biblical Literature, Atlanta 2011.
Bryce, T. R. 1998, The Kingdom of the Hittites, Oxford 1998, 2005.
Bryce, T. R. 1999, The Kingdom of the Hittites, Oxford 1999.
Bryce, T. R. 2002, Life and Society in the Hittite World, Oxford 2002.
Bryce, T. R. 2012, The World of the Neo-Hittite Kingdoms, Oxford University Press, Oxford 2012.
Graves, R. 1966, The Greek Myths Vol. I–II, Penguin Books 1966.
Graves, R. 1999, Grčki mitovi, Beograd 1999.
Graves, R. 2012, Grčki mitovi, Admiral Books, Beograd 2012.
Gardiner, A. H. 1960, The Kadesh Inscriptions of Ramesses II, Oxford 1960.
Hartman, Th. Ch. 1967, The Kadesh Inscriptions of Ramesses II: An Analysis of the Verbal Patterns of a Ramesside Royal Inscription, Brandeis University 1967.
Hoffner, H. A. / Beckman, G. M. 2009, Letters from the Hittite Kingdom, Writings from the Ancient World, Society of Biblical Literature, Atlanta 2009.
Lichtheim, M. 1973, The Kadesh Battle Inscriptions of Ramses II, Ancient Egyptian Literature: The late period, University of California Press 1973.
Mesihović, S. 2020, Izvori o Troji, Ilionu, Wilusi, O. D. FONT, Sarajevo 2020.
Mieroop, M. van de 2016, A History of the Ancient Near East. ca. 3000–323 BC, 3rd ed., Wiley Blackwell, West Sussex 2016.
Ockinga, B. 1987, On the Interpretation of the Kadesh Record, Chronique d'Égypte 62 (123–124), 38-48.
Smith, W.[22] 1849, Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology, Vol. I–III, Taylor, Walton, Maberly, Ivy Lane, John Murray, London 1849.

[22] William Smith (20. V 1813. – 7. X 1893. god.) je bio britanski leksikograf koji je najzaslužniji za objavljivanje niza

Smith, W. 1854, Dictionary of Greek and Roman Geography, Volume I, Taylor, Walton, Maberly, Ivy Lane, John Murray, London 1854.
Smith, W. 1857, Dictionary of Greek and Roman Geography, Volume II, Taylor, Walton, Maberly, Ivy Lane, John Murray, London 1857.
Smith, W. 1859, Dictionary of Greek and Roman Antiquities, Little, Brown and Company, Boston 1859.
Smith, W. 1867, Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology, Vol. I–III, Little, Brown and Company, Boston 1867.
Smith, W. 1870, Dictionary of Greek and Roman Antiquities, Little, Brown and Company, Boston 1870.
Smith, W. 1875, Dictionary of Greek and Roman Antiquities, John Murray, London 1875.
Smith, W. 1890, Dictionary of Greek and Roman Antiquities, John Murray, London 1890.
Spalinger, A. J. 2002, The Transformation of an Ancient Egyptian Narrative: P. Sallier III and the Battle of Kadesh, Otto Harrassowitz Verlag 2002.

epohalnih leksikografskih rječnika koji su se bavili baštinom klasične grčko-rimske civilizacije:

1. Prvo je 1842. god. objavljen "A Dictionary of Greek and Roman Antiquities". Drugo veće i poboljšano izdanje je iz 1848, a i kasnije je izlazio u uređenim izdanjima sve do 1890. Veći dio ovoga rječnika za grčke i rimske starine napisao je sam William Smith.
2. Zatim je 1849. slijedio "Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology" u tri volumena. Ustvari ovo djelo je originalno objavljeno 1844. pod nešto drugačijim naslovom. Uz urednika W. Smitha, u stvaranju ovoga rječnika grčke i rimske biografije i mitologije učestvovalo je još 35 autora (učenjaka klasične civilizacije) članaka, natuknica i definicija.
3. I na kraju "Dictionary of Greek and Roman Geography". Prvi tom rječnika za grčku i rimsku geografiju izašao je 1854, a drugi tom 1857. god. Uz urednika W. Smitha, u stvaranju ovoga rječnika grčke i rimske geografije je učestvovalo još 17 autora (učenjaka klasične civilizacije) članaka, natuknica i definicija.

Iako su na ovim leksikografskim rječnicima radili i mnogi drugi učenjaci, u bibliografiji, natuknicama u glavnom tekstu i fusnotama ovoga djela oni se navode kao Smith, W. godina izdanja, tom, broj stranice. Stvarni autor citiranog članka ili natuknice uvijek se nalazi u inicijalima na kraju članka u konkretno korištenim rječnicima. U slučaju da iza članka / natuknice nema inicijala autora, onda je članak / natuknicu napisao urednik = Smith 1867, I, vi: "The Articles which have no initials attached to them are written by the Editor".

William Smith je zaslužan i za objavljivanje nekoliko školskih rječnika, zatim seriju "Principia" za učenje starogrčkog i latinskog jezika, "Student's Manuals of History and Literature", "Latin-English Dictionary based upon the works of Forcellini and Freund" (završen 1855. god.), "Dictionary of the Bible" (1860–1865), "Dictionary of Christian Antiquities" (1875–1880), "Dictionary of Christian Biography" (1877–1887), "The Atlas" (1875).

Godišnjak/Jahrbuch 2020,49:97-104
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-49.139

Novi nalazi iz rimskog perioda u kakanjsko – vareškom području

Salmedin Mesihović
Sarajevo
Samila Beganović
Sarajevo

Abstract: During summer of 2020 in the area of the municipalities of Kakanj and Vareš were found new finds from roman time. Remains of a Roman road, several hundred meters long, were found in the area of Kakanj at the Crnač site. In the area of Vareš, two epigraphic monuments were found with much damaged text that makes it impossible to read accurately. The possibility remains open that at least one of these epigraphic monuments is a milestone.

Keywords: Roman roads, Illyricum, epigraphic monuments, milestones

U toku ljeta 2020. god. evidentirani su na gornjobosanskom području vrlo vrijedni novi arheološki i epigrafski nalazi (sl. 1). Na osnovi informacija dobijenih od Suada Beganovića, BA književnosti, na širem arealu Crnača, sjeveroistočno od Kaknja, evidentirani su ostatci rimske ceste (sl. 2). Riječ je o vidljivoj debeloj kaldrmi, od oko 1,5 m. širine i u dužini od više stotina metara koja se pruža unutar šumske aleje i to u pravcu sjeveroistoka. Na osnovi izgleda sačuvane kaldrme, ovaj put bi pripadao tipu *viae silice stratae. Pavimentum*, gornji sloj ceste je prilično deformisan što može da ukazuje da je rimska cesta upotrebljavana dugo nakon prestanka rimske vlasti na ovom području. Slični deformiteti kaldrme vidljivi su i na ostacima puta između sela Branjevo – Gornji Šepak u severoistočnoj Bosni, koji je korišten sve do kraja Osmanske vladavine Bosnom i Hercegovinom.[1]

Gotovo istovremeno sa evidentiranjem rimske ceste u Crnaču kod Kaknja, pronađena su od strane arheologa Samile Beganović i dva latinična epigrafska spomenika (sl. 3; 4). Ova dva spomenika su bila smještena na lokalitetu rimokatoličkog groblja u Ivančevu, na samom sjeveroistočnom kraju vareške općine, sa one strane planine Zvijezde u pravcu Kladnja i Olova. Već prvim uvidom bilo je jasno da je riječ o epigrafskim spomenicima nastalim u rimskom periodu. Oba spomenika su se nalazila u sekundarnoj upotrebi kao nadgrobni monumenti, i bila su prenesena sa nekog obližnjeg lokaliteta. Tekstovi na oba spomenika su, gotovo sigurno uslijed sekundarne upotrebe, značajno oštećeni.

Epigrafski spomenik broj 1

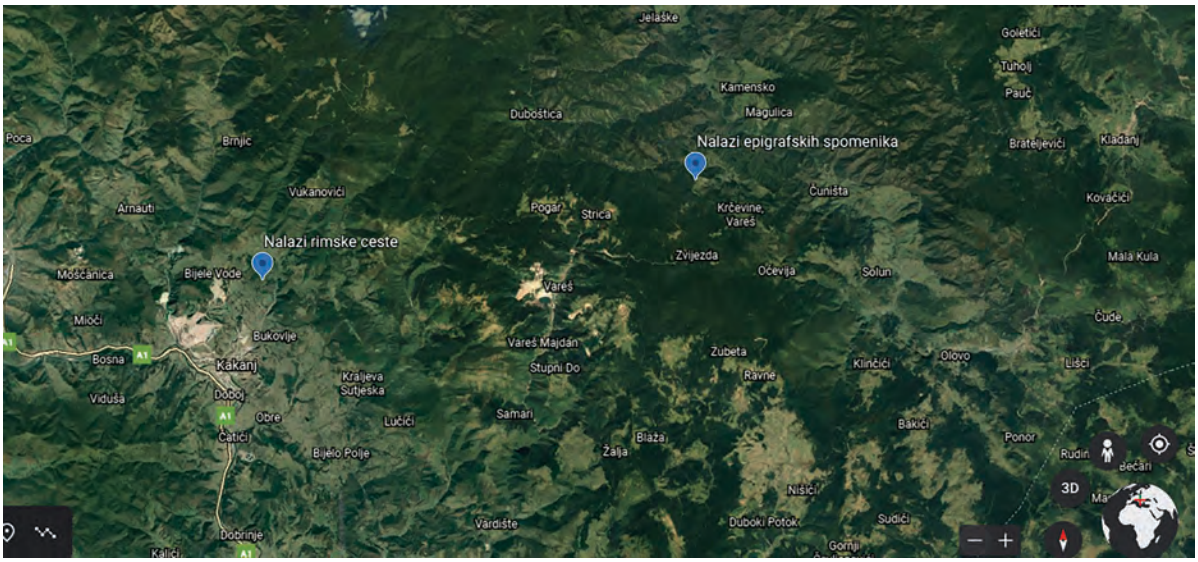
Ovdje se radi se o ospomeniku rađenom od kamena krečnjaka, sačuvane visine 40 cm i širine 18 cm. Sačuvani dio spomenika je polukružnog oblika. Od teksta su vidljiva dva reda:

P·.....L?.....A?.. DOS / M.....
PART

Fragmentiranost spomenika i teksta na njemu, sa značajnom lakunom između prvih i zadnjih slova u oba reda, otežavaju bilo kakvo precizno detektiranje tipa spomenika i njegove svrhe, kao i bar ugrube rekonstrukcije teksta. A i bez tih lakuna, činjenica je da je i originalni tekst bio kratak i da se sastojao od samo dva reda. Zato se o tipu epigrafskog spomenika, njegovoj svrhi i natpisu može govoriti za sada samo u hipotezama.

Prva hipoteza je da je riječ o miljokazu ili nekom sličnom epigrafskom spomeniku na kojem bi se možda nalazile i određene zemljopisne

[1] Informacije dobijene u usmenom razgovoru sa Goranom Popovićem. A vidjeti i Vorliček, 1896:197- 200.

Slika 1: *Lokacija novih nalaza iz Rimskog doba*

Slika 2: *Ostaci rimske Ceste u Crnaču kod Kaknja* (foto Suad Beganović, juni 2020)

odrednice, ponajviše zbog toga što je polukružnog oblika, koji je neuobičajen za do danas poznati korpus epigrafskih spomenika na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, i jer mu se tekst sastoji od samo dva reda što ukazuje na slanje neke šture, utilitarne informacije. U slučaju da je riječ o miljokazu, moglo bi se pretpostaviti da se prvi red završava sa nazivom određene domaće zajednice koja se u akuzativu množine deklinira sa nastavkom -OS i koja je na samom epigrafskom spomeniku služila u svrhu zemljopisne odrednice. Ali, u ovoj pretpostavci, problem nastupa jer do sada poznati etnonimi ilirske i klasično – civilizacijske epohe iz područja Gornje Bosne i Istočne Bosne nemaju -DOS u završetku

Slika 3 *a i b: epigrafski spomenik broj 1* (foto Samila Beganović)

svoga imena u akuzativu množine. Znači riječ je o nekoj nepoznatoj zajednici.

Na području Gornje Bosne, u I. i u II. st. n. e. je bila situirana desitijatska[2] peregrinska *civitas*, dok su na području istočne Bosne, bile u ovom periodu situirane peregrinske *civitates*[3] Dindara i Sikulota[4]. Pošto se u plinijevskom popisu peregrinskih *civitates* sa prostora naronitanskog konventa ne nailazi na etnonim koji bi se mogao deklinirati tako da u akuzativu množine ima završetak –DOS, mogli bi pretpostaviti da je riječ o nekoj zajednici, vjerojatno plemenskog karaktera, koja je u okviru administrativno – teritorijalnog uređenja bila uklopljenja u širi narodnosni kontekst desitijatske ili dindarske peregrinske *civitas*. Dolabelini solinski natpisi[5], Antoninov itinerarij, „Geografija" Ptolemeja Klaudija, Pojtingerova karta i Ravenjanin, koji daju izvorne podatke o rimskim cestama, naseljima i putnim stanicama na njima, su inače vrlo oskudni sa informacijama za šire područje pružanja ceste kojoj je pripadao ovaj miljokaz. Na Pojtingerovoj karti se tako spominju *Stanecli* i *Argentaria* koji bi se mogli smjestiti u Gornju i Istočnu Bosnu, dok Antoninov itinerarij i Ravenjanin ne daju nijedan toponim za Gornju i Istočnu Bosnu.

U ovoj varijanti po kojoj je epigrafski spomenik „miljokaz", u drugom redu bi se moglo pretpostaviti postojanje imena principesa. Ono što pomaže jesu sačuvana četiri slova (PART) sa kraja reda a koja su nesumnjivo kratica počasnog naziva *Parthicus* ("Partski") dodjeljivanog u znak izvojevane pobjede nad Iranskom državom kojom je vladala partska dinastija Arsakida.[6] Sljedeći rimski principesi su nosili ovaj počasni naziv : Trajan[7], Lucije Ver[8], Marko Aurelije[9], Septimije

[2] O Desitijatima v. Bojanovski, 1988, 143 – 175. Mesihović, 2011, 6 – 156. Mesihović, 2011a. Mesihović, 2011b. Mesihović, 2011c. Mesihović, 2014. Mesihović, 2018.

[3] Popis peregrinskih *civitates* na području provincije Gornji Ilirik/Dalmacije iz sredine I. st. n. e. daje Plinije Stariji u svome djelu *Naturalis historia.* O tome v. Mesihović, 2011 d.

[4] O Dindarima i Sikulotima v. Bojanovski, 1988, 176 – 214. Mesihović, 2011, 157 – 300.

[5] *CIL* III, 3198a (p 2275, 2328,19) = *CIL* III, 10156 = *CIL* III, 3200 (p 2328,19)= *CIL* III, 10158 = *ILJug* I, 262 (datacija 16/17. god. n. e.) i *CIL* III, 3198b (p 2275, 2328,19) = *CIL* III, 10156b = *ILJug* I, 263 (datacija 19/20 god. n. e.).

[6] U dominatu je počasni naziv, dobijen poradi pobjede nad Iranskom državom, glasio *Persicus Maximus* zbog toga što je vlast nad Iranom od partske dinastije Arsakida preuzela persijska dinastija Sasanida (za vrijeme Ardašira I.).

[7] Trajan (18. IX. 53. – 9. VIII. 117. god. n. e.), vladao je od 28. I. 98. do 9. VIII. 117. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Ulpius Trajanus*, od adoptiranja od strane Nerve nosio je ime *Caesar Marcus Ulpius Nerva Trajanus*. Kao princeps ime mu je glasilo *Imperator Caesar Divi Nervae filius Nerva Trajanus Optimus Augustus* sa počasnim pobjednim nazivima *Germanicus Dacicus Parthicus*.

[8] Lucije Ver, suvladar sa Markom Aurelijem od 8. III. 161. do 169. god. n. e. Od rođenja do adopcije zvao se *Lucius Ceionius Commodus*, a od adopcije ime mu je glasilo *Lucius Aelius Aurelius Commodus*, a kao suvladar nosio je ime *Caesar Lucius Aurelius Verus Augustus* sa počasnim pobjednim nazivima *Armeniacus Parthicus Maximus Medicus.*

[9] Marko Aurelije (26. IV. 121. – 17. III. 180. god. n. e.), vladao je od 8. III. 161. do 17. III. 180. god. n. e. Po rođenju se zvao *Marcus Annius Catilius Severus* ili *Marcus Catilius Severus*, kasnije je nosio ime *Marcus Annius Verus*, kao nasljednik principesa se zvao *Marcus Aelius Aurelius Verus Caesar* i kao princeps ime mu je glasilo *Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus* sa počasnim pobjednim nazivima *Armeniacus Medicus Parthicus Maximus Germanicus Sarmaticus.*

Sever[10], Aurelijan[11]. Od ovih princepsa, imena Trajana i Marka Aurelija su započinjala sa slovom /M/ (sa kojim počinje i drugi red). Trajan je svoj pobjednosni "partski" naziv dobio nakon što su oružane snage Rimske države koje je on osobno predvodio osvojile 116. god. n. e. mesopotamijske gradove Seleukiju i Ktesifon (koji je bio i prijestolnica partsko – arsakidskih vladara). Marko Aurelije je dobio pobjednosni "partski" naziv nakon pobjede Rimske vojske nad Jermenijom i partskim Iranom u ratu 161. – 166. god. n. e.

Iako se ovaj epigrafski spomenik nalazi na naknadnom (sekundarnom, a možda i tercijarnom) položaju, ipak njegova originalna pozicija je morala biti u blizini, ili ne baš previše udaljena. Samim tim bi se moglo pretpostaviti da se možda nalazio uz rimsku cestu koja je dolazila sa one strane planine Zvijezde, i čiji bi sastavni dio možda bili i nalazi rimske ceste pronađeni na lokalitetu Crnač kod Kaknja. Inače na ovom prostoru planine Zvijezde i njenog okruženja do nalaza ovog miljokaza nisu pronađeni drugi nalazi pružanja rimskih komunikacija.[12] Nalazi iz Crnača i možda ovi iz Ivančeva bi mogli potvrđivati da je postojala i rimska cesta koja je prelazila preko planine Zvijezde, iako to nije morala biti baš ona koja se spominje na Dolabelinom solinskom natpisu i koja je išla prema *Hedum castellum Daesitiatium.* U zadnjih nekoliko godina, zahvaljujući terenskom radu G. Popovića, pronađeni su tragovi rimskih komunikacija na prostoru sjeveroistočne Bosne, od kojih su posebice vrijedni oni (koordinate f {\displaystyle \phi \,\!}44.358759°, λ18.897754°) na sjevernim obroncima planine Bišine (sjeveroistočno od Kladna i sjeverozapadno od Šekovića) i na planini Konjuh kod Kladnja.[13] Upravo ovi nalazi bi se mogli povezati sa tom eventualnom cestom koja bi prelazila planinu Zvijezdu. [14]

Međutim, u odnosu na hipotezu o miljokazu, otvorena je i druga mogučnost da je riječ o spomeniku koji nije bio miljokaz niti da je imao veze sa rimskim cestama. U prilog ove hipoteze bi govorile sljedeće činjenice: miljokazi u ilirskim provincijama su viši i najčešće oblika valjka, tekst na miljokazima uobičajeno počinje, a ne završava, sa imenom princepsa ili dominusa (u punoj titulaciji i sa počasnim nazivima) i u slučaju kada se na njemu nalazi i tekst sa udaljenostima između naselja to dolazi uobičajeno iza punog imena princepsa ili dominusa. U slučaju da nije miljokaz, rekonstrukcija natpisa je još teže izvodljiva, sa tim da i u ovoj hipotezi ne bi trebalo odbaciti mogučnost da se u prvom redu nalazi naziv neke zajednice u akuzativu množine, a u drugom redu ime princepsa sa počasnim „partskim" imenom.

Epigrafski spomenik broj 2

Natpis na dosta oštećenom spomeniku nalazi na površini dužine 13 cm, širine 13 cm i visine 46 cm (sl. 4). Sa strane u odnosu na sačuvani dio

[10] Septimije Sever (11. IV. 145. – 4. II. 211. god. n. e.) vladao je od 14. IV. 193. god. do 4. II. 211. god. n. e. Po rođenju se zvao *Lucius Septimius Severus*, a kao princeps *Caesar Lucius Septimius Severus Eusebes Pertinax Augustus* sa počasnim pobjednim nazivima *Arabicus Adiabenicus Parthicus Maximus Britannicus Maximus.*

[11] Aurelijan (9. IX. 214. ili 215. – septembar ili oktobar 275. god. n. e.) vladao je od 270. do 275. god. n. e. Po rođenju se zvao *Lucius Domitius Aurelianus*, a kao car *Lucius Domitius Aurelianus Augustus* sa počasnim pobjednim nazivima *Germanicus Maximus Gothicus Maximus Parthicus Maximus*

[12] Esad Pašalić (1960,50) : „Od područja Visoko – Arnautovići – Podlugovi – Breza – Dabravina dalje na sjeveroistok nije nam poznat pravac rimske ceste. Zasad možemo samo pretpostaviti da je ona vodila pored Olova i Kladnja dolinom rijeke Drinjače na Drinu...."

[Ivo] Bojanovski (Arheološki leksikon BiH, 1988,Tom I, 155) u natuknici o saobračaju govoreći o cesti ad *Hedum castellum Daesitiatium* sa nastavkom do Argentarije na Drini navodi i sljedeće : „C. Patsch ju je dalje usmjerio preko Zenice i Zvijezde planine na istok, što je do danas ostalo otvoreno pitanje. Taj istočni segment nije na terenu otkriven."

[13] G. Popović, 2018,204 : „Po mom mišljenju, rimski put je iz rejona Breze i Dabravine išao obroncima planine Zvijezde zapadno od Olova, a zatim nastavljao obroncima planine Konjuh, zapadno od Kladnja dalje ka sjeveroistoku.Negdje u predjelu između Kladnja i Stupara put je morao skrenuti ka istoku i vjerovatno prolaziti pored ili kroz selo Kaštijelj. Put dalje prolazi preko planine Bišine, a zatim se njenim sjevernim padinama, nasuprot planini Raševo, a iznad Sajtovićke rijeke, spušta do lokaliteta Suljina voda." 2018, 210 : „Pretpostavljeni pravac rimskog puta je: *Breza/Dabravina – planina Zvijezda – planina Konjuh – Kaštijelj – planina Bišina – Pantelići – Šeher – Matkovac – Caparde – Kulina – jugoistočni obronci Majevice – dolina rijeke Sapne.* Ipak, pojedini dijelovi neavedenog prostora i dalje su nedovoljno istraženi. Iz tog razloga pretpostavljeni pravac rimske komunikacije treba uzeti sa određenom rezervom.".

[14] O rimskim cestama na prostoru današnje Bosne i Hercegovine v. Ballif, 1893. Pašalić, 1960. Pašalić, 1965. Bojanovski, 1973. Bojanovski, 1973a. Bojanovski, 1974. Bojanovski, 1976. Bojanovski, 1977. Bojanovski, 1978. Bojanovski, 1981. Bojanovski, 1984. Bojanovski, 1987. Nikić, 1983. Arheološki leksikon, 1988, 151 – 161. Mesihović, 2010. Mesihović, 2014a, 57 – 89. Brigić, 2017. Hasagić Terzić, 2018. Samardžić, 2018. Popović, 2018; Popović, 2019.

Slika 4 *a i b: epigrafski spomenik broj 2* (foto Samila Beganović. Slova i križ su podebljani kredom od strane Samile Beganović)

natpisa nalazi se plitki reljef križa, koji je moguće bio obojen crvenom bojom, čiji se tragovi još uvijek naziru. Križ je vjerojatno nastao prilikom sekundarne upotrebe epigrafskog spomenika kao nadgrobnog spomenika. Sačuvani dio teksta je teško razumljiv jer je fragmentiran i sa sastoji se od kratica:

SPI· X?D? // ·M·S·S· / ·M·I (sa ligaturom) ili L· M·

Inače je vareško područje i pojas planine Zvijezde arheološki vrlo slabo istražen i poznat. Posebice je nepoznato njihovo prahistorijsko, protohistorijskog i antičko razdoblje. To još više usložnjava i istraživanje ovih epigrafskih spomenika i njihovo dovođenje u neki širi kulturološki kontekst. Južno od mjesta nalaza ovih epigrafskih spomenika nalazi se lokalitet (selo) Krčevine, čije ime bi moglo sugerirati potencijal za arheološka istraživanja.

Summary

Newly Roman finds in Kakanj-Vareš area

The newly discovered finds are of great value for the study of Roman roads in the territory of Illyricum, and especially its continental interior. These findings also indicate a possible road connection across Mount Zvijezda, and towards the east, Domavia and further towards Pannonia. In addition, this finds are valuable because they were detected in an area from which very few finds from the Roman period were previously known. All this indicates the need for new research.

Bibliografija

Kratice

ANUBiH	Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
CBI	Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo (časopis Godišnjak)
CIL	*Corpus Inscriptiones Latinarum*
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
ILJug	*Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia*
LCL	The Loeb Classical Library, London: William Heinemann LTD - Cambridge Mass.: Harvard University Press

Izdanja izvora

Antoninov Itinerarij 1848.: *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*, G. Parthey-M. Pinder, Berlin: F. Nicolai, 1-234

Plinije Stariji 1857.: *The Natural History. Pliny the Elder. Vol. VI,* John Bostock - H.T. Riley, London. Taylor and Francis, Red Lion Court, Fleet Street.

Plinije Stariji 1866.: *Naturalis historia,* Berlin: ed. Weidmannos.

Plinije Stariji 1942.: *Natural History, Volume II: Books 3-7,* Rackham, H., LCL.

Plinije Stariji 2004.: *Plinije Stariji, «Zemljopis starog svijeta»,* Uroš Pasini, Split: Književni krug.

Plinije Stariji 2015.: *Plinije Stariji, Istorija prirode* (na osnovi *Pliny the Elder – Natural History: A Selection*, objavljeno u poznatoj biblioteci „Penguin Classics", koje potpisuje prof. John Healy. Beograd : Dosije.

Pojtingerova karta 1974.: *Tabula Peutingeriana, Monumenta cartographica Jugoslaviae*, I antičke karte, Posebna izdanja knj. 17, Gavro A. Škrivanić, Beograd : Istorijski institut

Ptolemej Klaudije 1843.: *Claudii Ptolemaei Geographia. 3 vols*., ed. Nobbe, C. F. A., Leipzig: Carolus Tauchnitus.

Ptolemej Klaudije.: *Ptolemej Klaudije, Geografija,* korišten tekst sa http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/_Texts/Ptolemy/2/15*.html, bazirano na transkriptu Dover edition, prvi put izdato 1991, republikacija javnog rada, originalno izdatog 1932 od The New York Public Library, N.Y. sa naslovom «Geography of Claudius Ptolemy".

Ptolemej Klaudije 1932.: *Claudius Ptolemy: The Geography,* Stevenson, Edward Luther, New York: New York Public Library. (reprint New York: Dover, 1991.)

Ptolemej Klaudije 1974,: Ptolemejeva karta, *Monumenta cartographica Jugoslaviae*, I antičke karte, Posebna izdanja knj. 17, Aleksandrina Cermanović - Kuzmanović, Beograd : Istorijski institut

Ptolemej Klaudije 2000.: *Ptolemy's Geography: An Annotated Translation of the Theoretical Chapters*, J. L. Berggren, Princeton University Press

Ptolemej Klaudije 2006.: *Ptolemaios, Handbuch der Geographie, Griechisch-Deutsch*. 2 vols., Stückelberger, Alfred, and Gerd Graßhoff (eds), Basel: Schwabe Verlag.

Ptolemej Klaudije 2006 A.: *Ptolemejevska Geografija*, Milutin Tadić, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva u Beogradu.

Ravenjanin[15] 1995.: Slobodan Čače, *Civitates Dalmatiae u «Kozmografiji» Anonima Ravenjanina.* Zadar: Arheološki muzej Zadar,

Ravenjanin 1860.: *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica,* G. Parthey-M. Pinder, Berlin: F. Nicolai.

Literatura

Arheološki leksikon, 1988, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Zemaljski muzej, Sarajevo.

Ballif, Pf., 1893, Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina. Theil I, Herausgegeben von Bosnisch-Hercegovinischen Landesmuseum, Wien

Bojanovski, Ivo, 1973, Rimska cesta dolinom Bosne i njezina topografija. U: Radovi sa simpozijuma «Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura». Izdanja Muzeja grada Zenice III, Zenica. 393 - 414

Bojanovski, Ivo, 1973 A, Rimska cesta Narona — Leusinium kao prImjer saobraćajnog kontinuiteta, Godišnjak X, CBI 8, 137-187+Krt. 1.

Bojanovski, Ivo, 1974, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, ANU BiH, Djela, XLVII, CBI 2.

Bojanovski, Ivo, 1976, Toponim Ad Fines i njegovo značenje (Sinonimi toponima Ad Fines, Equorando, Kobiljača), ANU BiH, XIII, CBI 11, 307 - 320

[15] Djelo srednjovjekovnog pisca Gvidona (rano XII. st.) uveliko se slaže sa Ravenjaninovom "Kosmografijom", pa se u pogledu Dalmacije, podaci Gvidona i Ravenjaninove V. knjiige gotovo u potpunosti podudaraju (Čače, 1995, 8) i često zajedno navode (*Ravennatis anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*).

Bojanovski, Ivo, 1977, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) I-Prethistorijska i rimska cesta Salona-Narona i njena topografija u svjetlu arheoloških i istorijskih izvora. ANU BiH, XV, CBI 13. 83 – 152+Tbl. I – III+Prl. 1 - 3

Bojanovski, Ivo, 1978, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) II-Prethistorijska i rimska cesta Narona-Sarajevsko polje s limotrofnim naseljima. ANU BIH, XVII, CBI 15. 51 – 125+Tbl. I – VI+Prl. 1

Bojanovski, Ivo, 1981, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji III-Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni. ANU BiH, XIX, CBI 17. 125 – 197+Tbl. I – III+Krt. 1

Bojanovski, Ivo, 1984, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provInciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na području Bosne i Hercegovine) IV — — Rimska cesta Siscia — Sirmium (Tab. Peut.) i njena topografija, Godišnjak XXII, CBI 20, 1984, 145-265+Tbl. I-1X+Prl. 1.

Bojanovski, Ivo, 1987, Gornje Podrinje u sistemu rimskih komunikacija, Godišnjak XXV, CBI 23, 71-182+Tbl. I - III+Prl. 2.

Bojanovski, Ivo, 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, ANU BiH, Djela, LXVI, CBI, 6.

Brigić, Dženan, 2017, Utjecaj podizanja trajnih naselja i uzgoja žitarica na razvoj putnih komunikacija, Acta Illyrica, godina I, broj 1, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS, Sarajevo, 32 – 42.

Hasagić Terzić, Sanda, 2018, Korelacija putnih komunikacija i mitraizma u rimskoj provinciji Dalmaciji, Acta Illyrica, godina II, broj 2, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS, Sarajevo, 299-316

Mesihović, Salmedin, 2010, Aevum Dolabellae – Dolabelino doba, Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti , knjiga XXXIX, 99 – 123.

Mesihović, Salmedin, 2011, ANTIQVI HOMINES BOSNAE, Filozofski fakultet u Sarajevu.

Mesihović, Salmedin, 2011 A, Problem ubiciranja Desneka, Pregled – časopis za društvena pitanja, god. LII, br. 1, Sarajevo, 135 – 146.

Mesihović, Salmedin, 2011 B, Transformacija identiteta Dezitijata kroz proces romanizacije, Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju, Zbornik radova I, Institut za istoriju u Sarajevu, 191 – 213.

Mesihović, Salmedin, 2011 C, Ime ilirskog naroda Dezitijata, Prilozi 40, Institut za istoriju u Sarajevu, 11 – 22.

Mesihović, Salmedin, 2011 D, Plinijevske peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, Vol.104, Split, 55 – 78.

Mesihović, Salmedin, 2014, Ilirike, Sarajevo.

Mesihović, Salmedin, 2014 A, PROCONSVLES, LEGATI ET PRAESIDES. Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije, izdavač Filozofski fakultet u Sarajevu, Filozofski fakultet u Sarajevu.

Mesihović, Salmedin, 2018, Bitka za Ilirik, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS, Sarajevo

Nikić, D, 1983, Prilog proučavanju predrimskih i rimskih komunikacija na području Livna, Glamoča i Duvna, Godišnjak XXI, CBI 19, 229 – 250+Tbl. I - IV +Krt. 1

Pašalić, Esad, 1960, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Zemaljski muzej, Sarajevo.

Pašalić, Esad, 1965, Problem istraživanja ilirskih i rimskih cesta u provIncijI Dalmaciji. Radovi FF 3, 243-260.

Popović, Goran, 2018, Rimske komunikacije u sjeveroistočnoj Bosni sa posebnim osvrtom na novootkrivenu dionicu puta na planini Bišini, Acta Illyrica, godina II, broj 2, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS, Sarajevo, 193 – 216.

Popović, Goran, 2019, The methodology of Roman communication research in the territory of Bosnia and Herzegovina, Acta Illyrica, godina III, broj 3, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS, Sarajevo, 63-78

Samardžić, Gligor M., 2018, Epigrafski miljokazi i njihov značaj za proučavanje rimskih komunikacija na jugu provincije Dalmacije (Primjeri iz istočne Hercegovine i zapadne Crne Gore), Acta Illyrica, godina II, broj 2, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS, Sarajevo, 179 – 191.

Vorličeк, Eduard, 1896, Rimske starine u Branjevu, kotara Zvorničkog, GZM VIII.

Godišnjak/Jahrbuch 2020,49:105-120
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-49.140

Mapiranje srednjovekovnih nadgrobnih spomenika na području opštine Osmaci

Goran Popović
Osmaci

Abstract: The first research of medieval tombstones on the territory of the municipality of Osmaci began in the first half of the 20th century. By 1970, eight sites with a total of ninety-seven medieval tombstones had been discovered. Recent terrain research correlated with the use of the Geographic Information System revealed a significant number of new necropolises. On the territory of the municipality of Osmaci, there are twenty-six necropolises with a total of two hundred and sixteen medieval tombstones. The most common are stelas, which makes up 59.26% of all monuments. According to that, the area of the municipality of Osmaci differs from other areas of Bosnia and Herzegovina, where tombstones in the shape of sarcophagi are most represented. The ornaments contain twenty medieval tombstones. The most common motifs are crosses and crescents that appear on stelas. In addition to that, relief presentations of the sun, spirals, S-spirals, grapes, rosettes, twisted ribbons, sword, lily were also discovered. According to the shape of the monuments and decorative motifs, it can be concluded that the medieval tombstones in the municipality of Osmaci belong to the East Bosnian stonemason's school.

Keywords: stećak, medieval tombstones, stelae, sarcophagy, Osmaci

1. Uvod

Baviti se istraživanjem prošlosti na području Bosne i Hercegovine, a pri tome zanemariti srednjovekovne nadgrobne spomenike, nije moguće. Stećci, kod stanovništva severoistočne Bosne poznati kao mramorovi, svuda su oko nas. Vidimo ih na livadama pored puteva, planinskim proplancima i seoskim dvorištima, ali i zatičemo u gradovima donesene i postavljene ispred muzeja, biblioteka i domova kulture.

Istraživanje srednjovekovnih nadgrobnih spomenika na području opštine Osmaci započelo je u prvoj polovini 20. veka.[1] Istražujući naselja i stanovništvo oblasti Zvornička Spreča, etnolog Milenko S. Filipović je naveo lokaciju, kao i oblik tri stećka u selu Osmaci.[2] Tragajući za stećcima u okolini Zvornika, Drago Vidović je posetio Osmake i evidentirao nekropole u Šeheru i Žarkulji, navodeći ukupno 61 nadgrobni spomenik.[3] U kapitalnom delu *Ukrasni motivi na stećcima* Marian Vencel (*Marian Wenzel*) nalaze se crteži ukrasa sa tri stećka iz sela Mramorak.[4] Ovi crteži su veoma uopšteni i u izvesnoj meri odstupaju od originalnih reljefnih motiva na stećcima. Godine 1969. Šefik Bešlagić je istraživao srednjovekovne nadgrobne spomenike u okolini Kalesije. Na teritoriji koja danas pripada opštini Osmaci Bešlagić je pronašao sedam nekropola stećaka sa ukupno devedeset i sedam spomenika.[5] S obzirom na to da Bešlagić ne navodi stećke u Mramorku, koje pominje Vencel, može se zaključiti da nije bio upoznat sa njima.

Do novih interesovanja za stećke na ovom području dolazi krajem prve decenije 21. veka. Srednjovekovne nadgrobne spomenike na lokalitetu Raskršće, u selu Mramorak, istraživao je Samir Halilović.[6] Međutim, Halilović je propu-

[1] Opština Osmaci nalazi se u severoistočnom delu Bosne i Hercegovine. Zauzima površinu od 78,67 km^2. Teritorijalno pripada entitetu Republika Srpska.
[2] Filipović 1969, 24.
[3] Vidović 1956, 236.
[4] Wenzel 1965, 113. 117. 159. 169. 217.
[5] Bešlagić 1970, 46-47.
[6] Halilović 2009, 99-103.

stio da evidentira sve stećke na ovom lokalitetu. Više srednjovekovnih nekropola stećaka navodi Rajko Bošković u delu *Монографија општине Осмаци*. Bošković samo pominje sela u kojima se nalaze nekropole i približne brojeve stećaka, ne upuštajući se u raspravu o obliku i reljefnim predstavama na njima.[7]

Upotrebom Geografskog informacionog sistema (GIS) u korelaciji sa rekognosciranjem terena na teritoriji opštine Osmaci otkriven je i mapiran značajan broj novih srednjovekovnih nekropola.[8] Istovremeno, ponovo su pregledani lokaliteti od ranije poznati istoriografiji.[9]

U istoriografiji ne postoji jedinstvena i opšte prihvaćena podela stećaka po obliku. Svi istraživači koji su se bavili proučavanjem srednjovekovnih nadgrobnih spomenika predložili su klasifikaciju koja se u većoj ili manjoj meri razlikuje od njihovih prethodnika.[10] Pored toga, ne postoji ni konsenzus oko naziva pojedinih oblika nadgrobnih spomenika. Prema zastupljenosti oblika na teritoriji opštine Osmaci, izvršena je podela stećaka na: ploču, sanduk, sarkofag, stelu i stub.

2. Lokacije nekropola

2.1. Mramorak

Selo Mramorak nalazi se u južnom delu opštine Osmaci. U istoriografiji je od ranije poznato po ostacima ranohrišćanske bazilike i dobro sačuvane trase rimskog puta.[11] Međutim, ono što nije poznato jeste da se u selu, na pet lokaliteta, nalaze sačuvana sedamdeset tri srednjovekovna nadgrobna spomenika.

Na lokalitetu Raskršće, oko 600 metara zapadno od ranohrišćanske bazilike, nalazi se najveća i jedna od najznačajnijih nekropola stećaka na području opštine Osmaci. Halilović je naveo da se na ovom lokalitetu nalazi četrdeset stećaka.[12] Međutim, detaljnim pretraživanjem terena evidentirana su pedeset tri srednjovekovna nadgrobna spomenika, od čega su četrdeset tri u obliku stele, sedam sarkofaga (šljemenjaka) i po jedan sanduk i ploča. Za jedan stećak, usled velikih oštećenja, nije bilo moguće precizno utvrditi oblik. Svi nadgrobni spomenici koji se nalaze *in situ* orijentisani su u pravcu severoistok – jugozapad. Prilikom izgradnje puta od Raskršća do Dubokog Potoka nekropola je podeljena na tri dela. Tom prilikom je deo spomenika uništen, dok je drugi deo ostao zatrpan sa južne i zapadne strane puta.[13] Na osnovu toga može se izvesti zaključak da se na lokalitetu Raskršće prvobitno nalazilo znatno više nadgrobnih spomenika nego što je to trenutno slučaj.

Svi stećci sa severne strane puta nalaze se u manjim grupama, koje se sastoje od dva do četiri spomenika. Na osnovu toga može se zaključiti da su članovi porodice ukopavani jedni pored drugih. Većina nadgrobnih spomenika oblika stele je srušena, dok su preostali, usled konfiguracije terena, blago povijeni prema jugu. Prema krovnom završetku mogu se razlikovati stele piramidalnog, zaobljenog i zaravnjenog oblika.

Reljefne ukrase sadrži deset stećaka, odnosno osam stela i dva sarkofaga. Od ornamenata najzastupljeniji je polumesec sa kracima okrenutim prema vrhu spomenika, koji se pojavljuje na sedam stećaka u obliku stele. Krst kao motiv pojavljuje se na četiri stele. Dva stele sadrže jednakokraki krst na obe bočne strane, dok se na trećem nadgrobnom spomeniku predstava krsta, pored bočnih, nalazi i na zapadnoj strani. Dimenzije krsta na bočnim stranama nadgrobnih spomenika nisu jednake, nego se razlikuju čak i na istom spomeniku. Na jednoj steli kao motiv se pojavljuje Andrijin krst. Prikaz sunca nalazi se na četiri stećka. U svim slučajevima pojavljuju se u kombinaciji sa polumesecom, odnosno nalaze se iznad njega. Jedna stela iznad polumeseca sadrži dve zvezde. Dva nadgrobna spomenika u

[7] Videti: Бошковић 2013, 337-341.

[8] O primeni Geografskog informacionog sistema u istorijskim istraživanjima videti: Gregori / Ell 2008; Popović 2019, 72.

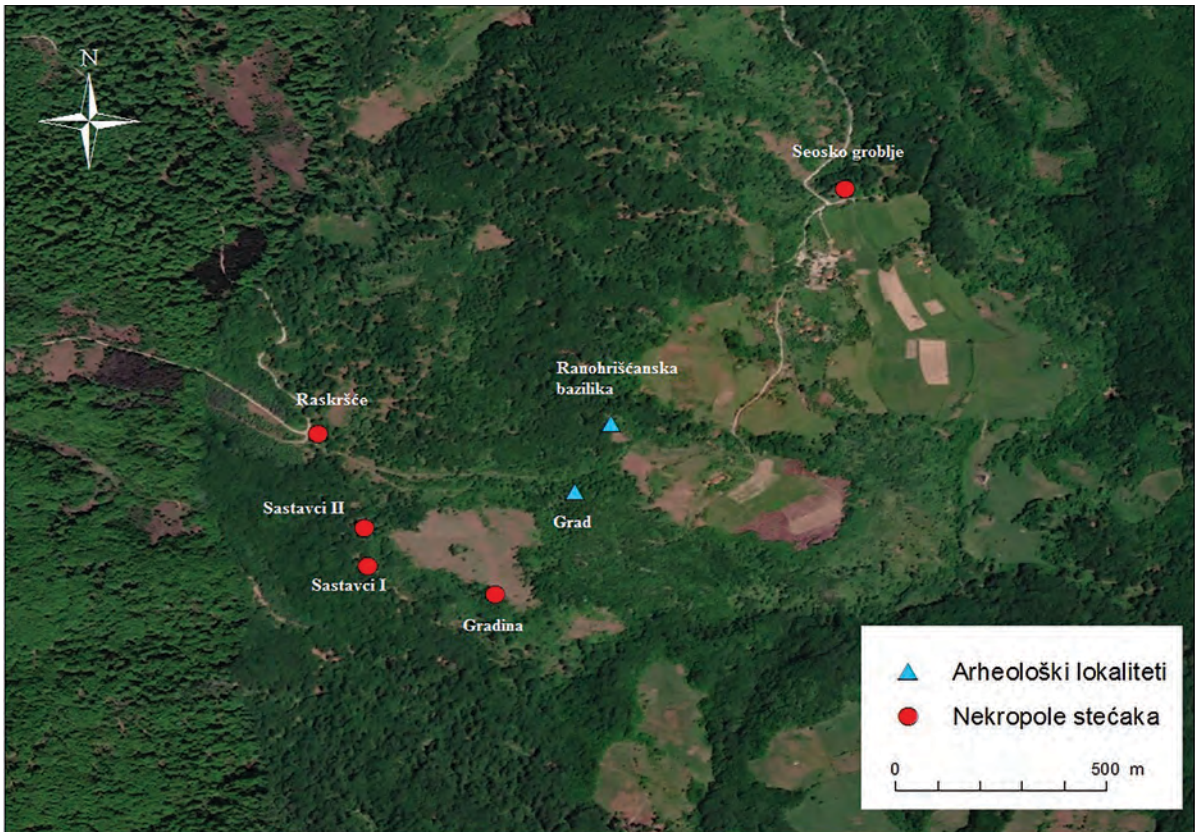
[9] Za nesebičnu pomoć prilikom rekognosciranja terena, zahvalnost dugujem Radu Vidakoviću (†) iz Mramorka, Sabitu Hodžiću iz Papratnika, svešteniku Željku Božiću, Senadu Musiću iz Kusonja, Ljubi Petroviću iz Osmaka, Marinku Laziću iz Osmaka, Radovanu Zekiću iz Pandura, Slavku Periću, poreklom iz Zeline, Ljubi Eriću iz Pantelića i Milanu Popoviću iz Gojčina.

[10] Uporedti: Трухелка 1891, 370-371; Benac 1967, 7-8; Bešlagić 1982, 79-80; Miletić 1982, 33-36; Зечевић 2005, 25-50; Lovrenović 2009, 56-57.

[11] Za više o ranohrišćanskoj bazilici i rimskoj putnoj komunikaciji videti: Popović i dr. 2017, 184-202; Popović 2018, 193-216.

[12] Halilović 2009, 102.

[13] Od početka 21. veka nekropola je često bila meta pljačke. Na to ukazuju i jasno vidljivi tragovi kopanja, kao i otkopani grobovi.

Karta 1. *Položaj srednjovekovnih nekropola u selu Mramorak*

Sl. 1. *Mramorak, Raskršće: stećci u obliku stele*

Sl. 2. *Mramorak, Raskršće: dvostruki sarkofag*

obliku sarkofaga ukrašena su reljefnim motivom mača.

Izgledom i lepotom ornamenata ističe se više srednjovekovnih nadgrobnih spomenika. Sa južne strane puta nalazi se dvostruki sarkofag sa postoljem (sl. 2) dužine 100 cm, širine 90 cm i visine 39 cm. Na južnom sarkofagu nalazi se reljefni prikaz mača koji je usled lošeg kvaliteta kamena delimično oštećen. Prilikom izgradnje puta spomenik je pomeren sa mesta na kome se prvobitno nalazio.

Oblik dvostrukog ili dvojnog stećka je veoma redak. Ovaj oblik stećka evidentiran je samo u istočnoj Bosni i zapadnoj Srbiji. Najveći broj do sada otkrivenih dvostrukih sarkofaga potiče iz okoline Olova.[14]

U središnjem delu nekropole otkrivena je polomljena stela koja se na osnovu reljefnih prikaza razlikuje od svih drugih ornamentisanih nadgrobnih spomenika na području opštine Osmaci. Visina gornjeg polomljenog dela stele iznosi 146 cm, a dužina 55 cm (sl. 3). Bočne strane ukrašene su lozom. Na gornjoj strani, koja ujedno predstavlja i jugozapadnu stranu spomenika, nalazi se uokvirena reljefna predstava. Okvir je visine 100 cm i širine 40 cm. Unutar njega nalazi se motiv biljke sa tri reda dvostrukih listova. Između drugog i trećeg reda listova uočavaju se dve prave linije koje se seku na stabljici. Halilović je izneo mišljenje da je u pitanju šestougaona zvezda.[15] Međutim, to ne može biti tačno. Na osnovu izgleda i položaja ornamenta može se osnovano pretpostaviti da je prikazan Andrijin krst.

Reljefnu predstavu biljke Vencel je smestila u grupu motiva pod naslovom grane i drveće.[16] Nasuprot tome, Bešlagić svrstava pomenuti motiv u višelatični list.[17] Prema izgleda ornamenta može se izneti pretpostavka da je na steli prikazan krin sa Andrijinim krstom.

Jedna od rekonstrukcija koju donosi Vencel prikazuje krin na steli u Mramorku. S obzirom na to da je ornament uokviren identično kao prethodno navedeni motiv drveta ili krina, može se osnovano pretpostaviti da se on nalazi na suprotnoj severoistočnoj strani stele, koja danas leži na zemlji (sl. 4).[18] Za razliku od krina na jugozapadnoj strani stele, stablo nije ukrašeno dvostrukim listovima, već su umesto njih predstave krsta. Sa obe strane stabljike nalazi se motiv rozete.

U gornjem delu nekropole lociran je nadgrobni spomenik oblika stele, visine 170 cm, dužine 72 cm i širine 37 cm, ukrašen ornamentima sa četiri strane. Usled potkopavanja spomenik se srušio na jugozapadnu stranu. Od reljefnih prikaza na gornjoj, severoistočnoj strani nalaze se polumesec i krst (sl. 5). Visina krsta iznosi 25 cm, a dužina 22 cm. Predstave krsta nalaze se i na obe bočne strane. Na južnoj strani prikazan je jednakokraki krst dimenzija 17 x 17 cm. Na suprotnoj bočnoj strani dimenzije krsta iznose 12 x 12 cm. Jugozapadna strana stele, koja sada leži na zemlji, sadrži stilizovani krst.[19]

[14] Za više o rasprostranjenosti dvostrukih sarkofaga videti: Benac 1951, 51; Bešlagić 1971, 218-239. 414. 418; Miletić 1982, 35; Зечевић / Вуксан 1996, 273; Зечевић 2005, 42.

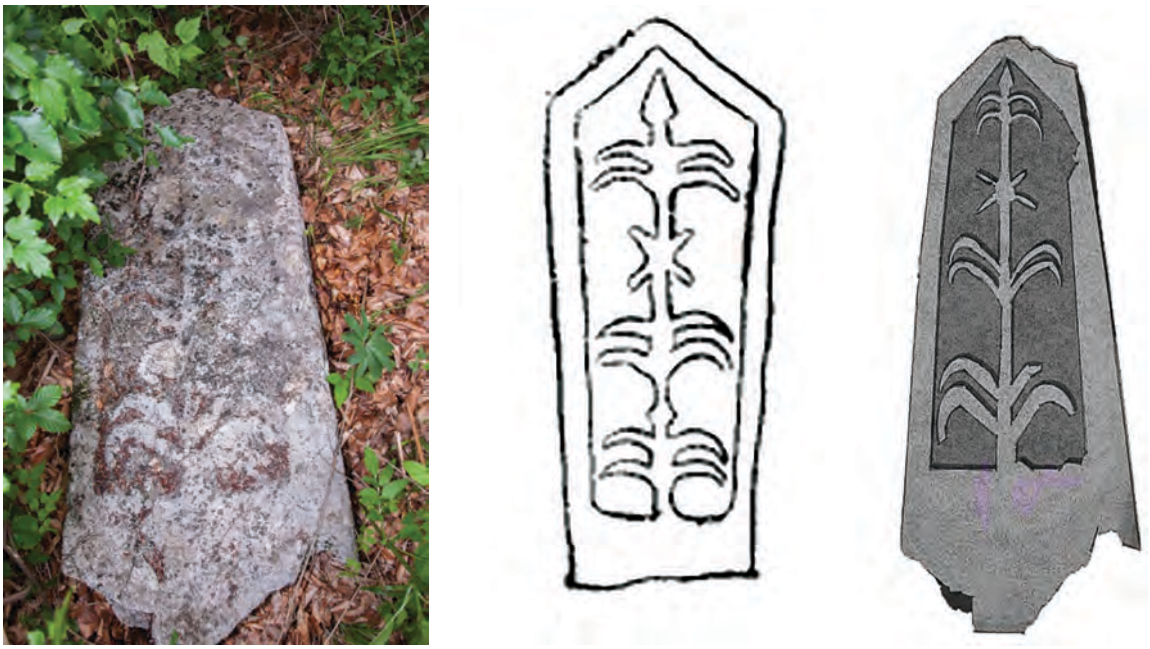
[15] Halilović 2009, 101.

[16] Videti: Wenzel 1965, 217.

[17] Bešlagić 1982, 219.

[18] Wenzel 1965, 169.

[19] Za više o stilizovanim krstovima na stećcima videti: Vidović 1954, 119-136.

Sl. 3. *Mramorak, Raskršće: polomljena stela sa motivom krina (levo), rekonstrukcija iz 60-ih godina 20. veka* (sredina, autor M. Wenzel) *i rekonstrukcija izgleda stele danas* (desno, autor Slavko Perić)

Sl. 4. *Mramorak, Raskršće: rekonstrukcija izgleda severoistočne strane stele* (autor M. Wenzel)

Sl. 5. *Mramorak, Raskršće: motivi krsta i polumeseca*

Prema izgledu i zastupljenosti reljefnih ornamenata ističe se i stela visine 122 cm, dužine 60 cm i širine 27 cm (sl. 6). Spomenik se u gornjem delu završava piramidalno. Na jugozapadnoj strani stele nalazi se reljefni prikaz polumeseca sa kracima okrenutim prema vrhu spomenika. Razmak između mesečevih kraka iznosi 20 cm. Iznad polumeseca nalaze se dve grupe od po četiri kruga približno jednake veličine. Osnovano se može pretpostaviti da su na steli, iznad polumeseca prikazane i dve zvezde. Severoistočna strana stele potpuno je oštećena tako da nije bilo moguće utvrditi da li je i ona sadržala ornamente.

Sl. 6. *Mramorak, Raskršće: stećak u obliku stele*

Sl. 7. *Pantelići: sarkofag sa motivima rozete (levo) i polumeseca (desno)*

Na mestu zvanom Sastavci (na karti 1. označeno kao Sastavci I), oko 300 metara južno od lokaliteta Raskršće i oko 100 metara zapadno od livade koju obližnje stanovništvo naziva Gradina, evidentirana je nekropola sa trinaest srednjovekovnih nadgrobnih spomenika. Dva spomenika su u obliku sanduka, četiri u obliku sarkofaga i sedam oblika stele. Svi spomenici u obliku stele su srušeni ili čak potpuno izvađeni iz zemlje, dok su stećci u obliku sanduka i sarkofaga pomereni sa originalnog mesta. Tragovi kopanja vidljivi su pored svih spomenika. Jedini ukrašen stećak na ovoj nekropoli je stela visine 78 cm, dužine 53 cm i širine 40 cm, koja sadrži polumesec. Rastojanje između vrhova dva kraka polumeseca iznosi 33 cm.

Severno od prve nekropole na lokalitetu Sastavci (na karti. 1 obeleženo kao Sastavci II) nalazi se sanduk dimenzija 178 x 63 x 52 cm. Jugoistočno od lokaliteta Sastavci, neposredno pored livade koja se naziva Gradina, lociran je jedan sarkofag sa postoljem (na karti. 1 obeležen kao Gradina). Njegove dimenzije iznose 168 x 80 x 29 cm.

U pravoslavnom groblju u Mramorku nalazi se manja nekropola koja se sastoji od pet nadgrobnih spomenika, od čega su tri u obliku sarkofaga i dva u obliku stele. Ornamentisan je samo jedan sarkofag sa postoljem, dimenzija 190 x 66 x 90 cm, koji na bočnoj strani krova sadrži polumesec okrenut prema vrhu spomenika. Rastojanje između krakova polumeseca iznosi 20 cm. Unutar polumeseca nalazi se kružno ispupčenje koje, po mom mišljenju, predstavlja sunce.

2.2. Pantelići

U šumi severno od pravoslavnog groblja, sa desne strane puta koji se od Mramorka spušta prema Šeheru, nalaze se ploča i dva sarkofaga. Ploča je orijentisana u pravcu sever – jug, dok su spomenici u obliku sarkofaga, koji se nalaze neposredno jedan pored drugog, okrenuti u pravcu istok – zapad. Ornamente sadrži samo jedan sarkofag dužine 178 cm i širine 68 cm, koji je većim delom utonuo u zemlju (sl. 7). Po sredini gornje strane sarkofaga nalazi se ispupčenje širine 7,5 cm. Na severnoj strani prikazan je polumesec (na sl. 7 označen plavom strelicom), čiji kraci dodiruju naglašeni vrh stećka. Nasuprot polumesecu

Sl. 8. *Borogovo, Vukićevići: ploča u pravoslavnom groblju*

je rozeta (označena na sl. 7 crvenom strelicom), dok se na jugozapadnoj strani nalazi delimično oštećen ornament, koji usled oštećenja stećka nije moguće identifikovati (na sl. 7. naglašen crnom strelicom).

2.3. Borogovo

U Borogovu se nalaze tri nekropole sa ukupno četrnaest stećaka. U pravoslavnom groblju u Gornjem Borogovu otkriveno je šest srednjovekovnih nadgrobnih spomenika, od čega su tri u obliku stele. Oblik preostalih stećaka nije moguće utvrditi jer se samo malim delom nalaze iznad površine. Samo je pitanje trenutka kada će svi ovi spomenici potpuno utonuti u zemlju.

U pravoslavnom groblju u zaseoku Smiljanići nalaze se dva sarkofaga. Smešteni su sa leve strane ulazne kapije. Oba spomenika su pomerena sa originalnog mesta stajanja, ali se i pored toga nalaze u dobrom stanju. Jedan od sarkofaga ima postolje, ali je ono veoma oštećeno, najverovatnije usled pomeranja. Stećak sa postoljem ima dimenzije 165 x 63 x 50 cm, dok je spomenik bez postolja dimenzija 157 x 57 x 42 cm.

Treća nekropola smeštena je u pravoslavnom groblju u zaseoku Vukićević. Sastoji se od dve ploče i četiri sarkofaga. Ornament sadrži samo jedna ploča dužine 223 cm, širine 123 i visine 28 cm. Na njenoj gornjoj strani je reljefna predstava krsta visine 80 cm i dužine 50 cm (sl. 8). Ispod krsta su vidljivi jasni tragovi oštećenja nastali ljudskim delovanjem. Pored ploče, dobro je sačuvan samo još jedan sarkofag dimenzija 165 x 70 x 48 cm, dok su preostali spomenici potpuno utonuli u zemlju i od njih su vidljivi jedino vrhovi.

2.4. Osmaci

Na oko 100 m južno od pravoslavnog groblja u Osmacima, a neposredno pored puta koji Osmake povezuje sa magistralnom cestom Zvornik – Tuzla, nalaze se dva stećka u obliku stele. Oba spomenika su veoma oštećena. Prvobitno su se nalazili na livadi pored pravoslavnog groblja, ali su premešteni u kanal pored puta.

Na lokalitetu Lipovica, iznad reke Spreče, nalazi se usamljen stećak u obliku sarkofaga sa postoljem. Stećak je prevrnut na stranu i većim delom utonuo u zemlju. Njegova dužina iznosi 156 cm, dok je visina bez postolja 60 cm. Od ornamenata na sebi ima polumesec i sunce. Obe bočne strane su ukrašene ornamentima, ali se od njih uočavaju samo gornji delovi. Na jednoj strani

Sl. 9. *Osmaci, Lipovica: sarkofag sa postoljem*

može se videti spirala, ispod koje se nalazi grozd, dok je na drugoj primetan samo vrh spirale.

U zaseoku Potkakanj postoje dva lokaliteta sa ukupno četiri srednjovekovna nadgrobna spomenika. Dva sarkofaga sa postoljem, na lokalitetu Mramorovi, nalaze se u približno istom položaju kao i sredinom 20. veka.[20] Druga nekropola smeštena je oko 100 metara jugoistočno od prve i sastoji se od jednog sanduka i sarkofaga. Uz sanduk je dozidano betonsko korito tako da je stećak u prošlosti služio kao mesto za hranjenje životinja, ali, navodno, nije pomeran sa svog mesta. Na ovom lokalitetu Bešlagić pominje i treći stećak, ali on više ne postoji.[21]

2.5. Šeher

U zaseoku Srpski Šeher evidentirana su dva stećka. Veliki sarkofag sa postoljem nalazi se pored puta koji Šeher povezuje sa glavnom saobraćajnicom kroz selo Osmake. Dužina nadgrobnog spomenika iznosi 200 cm, širina 120 cm i visina bez postolja 110 cm. Ukrašen je spiralama, rozetama, grozdovima i krinom. Ornamenti na stećku su veoma oštećeni. U prošlosti stećak je često pomeran. U susednom dvorištu nalazi se sarkofag, koji je napukao u gornjem delu. Pored pomenutog stećka, Bešlagić navodi još jedan sarkofag na ovom lokalitetu, ali je on uništen.[22]

[20] Njih pominju Filipović i Bešlagić. Videti: Filipović 1969, 24; Bešlagić 1970, 46.

[21] Videti: Bešlagić 1971, 201-202. Stećak u obliku sarkofaga ranije se nalazio na livadi sa severne strane puta, ali ga je vlasnik parcele zatrpao u zemlju.

[22] Bešlagić 1970, 46. Sarkofag je polupan, a kamen iskorišćen za izgradnju boksa i kućice za psa.

Oko 250 metara južno od prethodno pomenute nekropole, pored puta se nalazio stećak u obliku sanduka.[23] Prilikom obilaska terena ovaj nadgrobni spomenik nije bilo moguće pronaći.

2.6. Petrovo (Mokro) Polje

Sa istočne strane puta Sajtovići – Kalesija, Bešlagić je evidentirao dva uspravna srednjovekovna nadgrobna spomenika, bez ukrasa na sebi.[24] Ponovnim obilaskom terena ustanovljeno je da su oba stećka u obliku stele srušena. Jedan se samo manjim delom nazire iznad zemljine površine, a drugi je naslonjen na stablo drveta. Visina ove stele iznosi 140 cm, a dužina 50 cm.

2.7. Sajtovići

U selu Sajtovići evidentirana su tri lokaliteta sa srednjovekovnim nadgrobnim spomenicima. Sa desne strane puta koji od Osmaka vodi za Raše-

Sl. 10. *Sajtovići, Žarkulja: stela sa ornamentom u obliku polumeseca*

[23] Ibid. 1971, 202.

[24] Ibid. 1970, 47.

Karta 2. *Sajtovići: približan raspored stećaka na lokalitetu* Žarkulja

vo smeštena je nekropola stećaka Žarkulja. Vidović je na ovom lokalitetu evidentirao pedeset osam mramorova, mada je bio mišljenja da ih ima i više.[25] Vidovićevu pretpostavku potvrdio je Bešlagić koji je ustanovio da se na pomenutoj nekropoli nalazi sedamdeset stećaka, od čega je sedamnaest u obliku sanduka, devetnaest sarkofaga i trideset četiri stuba.[26] Nadgrobni spomenici prvobitno su se prostirali na njivama sa desne strane puta, od mosta na Sajtovskoj reci prema zaseoku Papratnik. Danas su stećci raspoređeni neposredno pored puta koji od raskrsnice vodi prema Papratniku i Raševu. Mnogi od njih su prevrnuti, među kojima i veliki sarkofazi, što jasno ukazuje na njihovo pomeranje. Severni deo nekropole prekriven je gustom vegetacijom i teško je pristupačan. U južnom delu nadgrobni spomenici se nalaze u šumi, dok središnji deo nekropole služi lokalnom stanovništvu za odlaganje otpada.

Ponovnim obilaskom terena ustanovljeno je da se na lokalitetu Žarkulja nalaze pedeset i dva srednjovekovna nadgrobna spomenika. Međutim, nepristupačan teren u vidu guste šume i divlje deponije onemogućava prilaz svim delovima nekropole. Iz tog razloga osnovano je pretpostaviti da se na ovom lokalitetu nalazi oko sedamdeset stećaka, odnosno približno broju koji navodi i Bešlagić. S obzirom na to da su najvećim delom prekriveni zemljom i gustom vegetacijom, za dva stećka nije bilo moguće ustanoviti tačan oblik. Od preostalih pedeset spomenika četiri su u obliku sanduka, trinaest je sarkofaga, trideset jedna stela, a dva su u obliku stuba.[27] U severnom delu nekropole najviše su zastupljeni sarkofazi i sanduci, dok su u južnom delu najbrojniji stećci u obliku stele i stuba. To navodi na zaključak da se nekropola najpre formirala u severnom delu,

[25] Vidović 1956, 236.
[26] Bešlagić 1970, 47.
[27] Bešlagić ne pominje stećke u obliku stele. Razlog za to predstavlja činjenica da pomenuti istraživač sve uspravne srednjovekovne nadgrobne spomenike svrstava u stubove. Videti: Bešlagić 1982, 103-106.

Sl. 11. *Sajtovići, Žarkulja: motiv S-spirala i krsta na stećku u obliku sarkofaga*

bliže Sajtovskoj reci, da bi se vremenom širila prema jugu (karta 2).

Reljefne motive sadrže samo dva sarkofaga i jedna stela. Na sarkofazima su ornamentisane obe bočne strane na kojima se nalaze S-spirale. Na jednom od sarkofaga prisutne su četiri spirale, od čega dve S-spirale i krst (sl. 11). Stećak u obliku stele, dimenzija 80 x 47 x 170 cm, sadrži motiv polumeseca (sl. 10). Od donjeg dela pa prema vrhu dužina stela se povećava, da bi se završila blagim zaobljenjem. Po tome se ona razlikuje od stela u selu Mramorak, koje se završavaju piramidalno.

Kvalitetom izrade i bogatstvom ukrasa posebno se ističe sarkofag sa stilizovanim krovom na kome se jasno uočavaju predstave šindre. Dužina nadgrobnog spomenika iznosi 208 cm, širina 115 cm i visina 75 cm.[28] Usled pomeranja mehanizacijom, stećak je napukao na više mesta, dok je manji deo krovne konstrukcije odlomljen. Obe bočne strane spomenika su ornamentisane spiralama i uokvirene bordurama iznad kojih se nalazi rozeta (sl. 12). Na osnovu rasporeda motiva na bočnim stranama ovaj nadgrobni spomenik je veoma sličan sarkofagu u Srpskom Šeheru, kao i na lokalitetu Mramorje, u selu Bulatovci, u opštini Kalesija, koji je od Žarkulje udaljen oko 7 km.[29]

[28] Ove dimenzije se neznatno razlikuju od onih koje je zabeležio Vidović sredinom 19. veka (200 x 107 x 110 cm). Videti: Vidović 1956, 236.

[29] Za nekropolu u selu Bulatovci videti: Vidović 1956, 233.

Sl. 12. *Sajtovići, Žarkulja: sarkofag sa reljefnom predstavom krova od šindre*

Na području gornjeg toka reke Spreče evidentirana su još dva sarkofaga sa stilizovanim krovom, koji se nalaze u selima Bulatovci i Lipovice, na južnim obroncima planine Majevice.[30] Za razliku od prethodno pomenutih stećaka, kod kojih je krovni pokrivač predstavljen u obliku niza trouglova, sarkofag na lokalitetu Žarkulja sadrži reljefni prikaz daski postavljenih po dužini. Po tome je ovaj srednjovekovni spomenik jedinstven.[31] Slično ornamentisani sarkofazi koji sadrže predstavu krova od drveta otkriveni su na području Olova i Kladnja.[32] Na osnovu natpisa kneza Batića u Kopošićima sarkofage sa motivom krova od šindre Nada Miletić hronološki datira u prvu polovinu 15. veka.[33]

Jedan od najznačajnijih spomenika na lokalitetu Žarkulja je stećak u obliku dvostruke stele (sl. 13). U istoriografiji su poznati dvostruki stećci u obliku sanduka i sarkofaga, kao i kombinacija ova dva oblika, ali ne i dvostruki stećci u obliku stele. Na srušenom stećku jasno se primećuje neobrađeni deo koji se nalazio u zemlji. Vrh stele okrenut je prema zapadu, a donji deo prema istoku. Na vidljivim površinama nema ornamenata. Severna stela je 96 cm visine i 55 cm dužine, dok je visina južne stele 102 cm i dužina 47 cm.

Posebnim izgledom izdvaja se stećak u obliku stuba, približno pravougaonog oblika, koji se u gornjem delu neznatno proširuje. Njegova visina iznosi 100 cm, dužina 57 cm, dok širina nije

[30] Bešlagić 1970, 45-46.

[31] Ibid., 47.

[32] Videti: Bešlagić 2004, 227; Wenzel 1965, 214-215; Miletić 1982, 39.

[33] Videti: Miletić 1982, 39.

Sl. 13. *Sajtovići, Žarkulja: dvostruka stela*

Sl. 14. *Sajtovići, Žarkulja: stećak u obliku stuba*

jednaka. Na južnoj strani ona iznosi 60 cm, a na severnoj 52 cm (sl. 14).

Na lokalitetu Džanijevac, oko 400 metara južno od Žarkulje, nalazi se dobro očuvan srednjovekovni nadgrobni spomenik u obliku sarkofaga sa postoljem, orijentisan u pravcu jugoistok – severozapad. Sarkofag je visine 50 cm, dužine 180 cm i širine 60 cm. Visina postolja iznosi 25 cm.

U dvorištu Jovana Janjića, oko 450 metara severoistočno od Žarkulje, a u blizini puta koji Sajtoviće povezuje sa Osmacima, locirana su dva sarkofaga sa postoljem.[34] Orijentisana su u pravcu severoistok – jugozapad. Sarkofag koji se nalazi uz drvenu ogradu je polomljen na dva dela.

2.8. Raševo

U šumi, sa desne strane puta koji povezuje Osmake sa planinom Raševo, nalaze se tri nekropole stećaka. Sve nekropole smeštene su na međusobno malom rastojanju, kao i u blizini trase puta.

Na lokalitetu Donji Mramorovi otkriveno je dvanaest nadgrobnih spomenika, od čega je jedanaest stela i jedan sanduk. Izuzev jedne stele visine 180 cm, dužine 75 i širine 72 cm, koja

Sl. 15. *Raševo: stela sa lokaliteta Donji Mramorovi*

[34] Jovana (Jovu) Janjića pominje i Bešlagić. Videti: Bešlagić 1970, 47.

Sl. 16. *Raševo, Donji Mramorovi: sanduk sa predstavom štita*

još uvek stoji uspravno, sve preostale su pale na zemlju (sl. 15). Pomenuta stela orijentisana je u pravcu I – Z. Ukrase sadrži samo sanduk, koji na gornjoj strani ima naglašeno ispupčenje. Dimenzije ovog reljefnog prikaza su 125 x 50 cm (sl. 16). Oblik ornamenta navodi na zaključak da je na stećku prikazan motiv štita.[35]

Druga nekropola naziva se Gornji Mramorovi i sastoji se od pet stećaka u obliku stele. Svi spomenici su srušeni i veoma oštećeni. Na osnovu položaja u kom se nalaze, može se zaključiti da su bagerom ili nekom drugom mehanizacijom gurnuti na jednu gomilu. To navodi na pretpostavku da su prvobitno bili locirani u neposrednoj blizini puta, ali su prilikom njegovog proširenja oboreni i gurnuti u stranu. S obzirom na visinu humke na kojoj se nalaze, može se pretpostaviti da je nekoliko stećaka na ovom lokalitetu zatrpano zemljom.

Ispod Vacetinskog polja, a u blizini lokaliteta Gradina, otkrivena je treća nekropola. Ona se sastoji od sarkofaga sa postoljem i četiri stele. Sve stele su srušene, a veliki sarkofag prevrnut na stranu. Kao i spomenici na lokalitetu Gornje Mramorje, stećci kod Gradine su se nalazili na trasi puta ili pored njega. Na ovaj način jedino se može objasniti zašto su porušeni i gurnuti na gomilu. Na jednoj od stela jasno se uočava deo koji se nalazio u zemlji, a ostavljen je samo delimično obrađen. Ukupna visina pomenutog nadgrobnog spomenika iznosi 160 cm, dužina 70 cm i širina 40 cm.

[35] Pominjući štitove na stećcima Bešlagić navodi i oblik štita koji se pojavljuje na lokalitetu Donji Mramorovi. Vid. Bešlagić 1982, 231, Tab. 18.

Sl. 17. *Panduri, pravoslavno groblje: motiv spirale na sarkofagu sa postoljem*

2.9. Panduri

U pravoslavnom groblju u Pandurima, kao i njivama sa suprotne strane seoskog puta, evidentiran je trideset jedan stećak. Veliki broj srednjovekovnih nadgrobnih spomenika je utonuo u zemlju, ili možda namerno zatrpan, tako da se od njih mogu uočiti još samo vrhovi. Nekoliko spomenika je ugrađeno u put koji prolazi pored groblja. Veoma je moguće da je na ovom lokalitetu postojao znatno veći broj stećaka, ali su oni smetali prilikom ukopa pa su polupani ili zatrpani u zemlju.

Na nekropoli se nalazi petnaest stećaka oblika stele, četrnaest sarkofaga i jedan oblika sanduka, dok za jedan stećak nije moguće utvrditi oblik. Svi spomenici koji se nalaze *in situ* su orijentisani u pravcu I – Z. Od ukrasa na stećcima jedino se pojavljuje motiv spirale, koji se nalazi na bočnim stranama 2 sarkofaga (sl. 17).

Velikim dimenzijama se posebno ističe jedan sarkofag dužine 210 cm, širine 75 cm i visine 89 cm. Nadgrobni spomenik je pomeren sa originalne pozicije, što je dovelo do oštećenja u donjem delu.

2.10. Zelina

U zaseoku Perići, u Zelini, Bešlagić je evidentirao četrnaest srednjovekovnih nadgrobnih spomenika.[36] Ponovnim obilaskom terena ustanovljeno je da je nekropola uništena, a deo spomenika ugrađen u obližnji most. Četiri preostala stećka sada se

[36] Bešlagić 1970, 46; 1971, 201.

nalaze u šumi ispod kuće Perića, u blizini međuentitetske granice. Sa zapadne strane potoka nalaze se dva sarkofaga i stela, a na suprotnoj, istočnoj strani jedna stela. Svi stećci su bez ukrasa.

2.11. Matkovac

U donjem delu pravoslavnog groblja u Matkovcu otkriven je stećak u obliku sarkofaga. Stećak je utonuo u zemlju i od njega je na površini još vidljiv samo vrh. Samo je pitanje trenutka kada će potpuno nestati pod zemljom.

2.12. Caparde

Jedan sarkofag sa postoljem je posle više pomeranja smešten unutar muslimanskog groblja u Capardama.[37] Sarkofag je dužine 130 cm, širine 60 cm i visine 37 cm. Postolje je sačuvano samo na južnoj strani. Originalna lokacija ovog stećka bila je u naselju, oko 50 metara zapadno od groblja. U prošlosti je na ovom lokalitetu bilo više stećaka, ali su uništeni i iskorišćeni kao sekundarni građevinski materijal.

2.13. Zagorci

Na lokalitetu Zvornička ravan otkriven je jedan srednjovekovni nadgrobni spomenik. Prema Senadu Musiću[38] iz sela Kusonje, na livadi sa severne strane puta Kusonje – Zagorci u prošlosti se nalazio veliki broj stećaka, ali su oni uništeni i upotrebljeni kao građevinski materijal. Jedini preostali spomenik sa ove nekropole je srušena stela koja je, da ne bi smetala prilikom obrade zemljišta, prevučena i postavljena ispod jednog nižeg drveta, na sredinu njive.

3. Zaključak

U drugoj polovini 20. veka na teritoriji koja je ranije pripadala opštini Kalesija, a danas je u sastavu opštine Osmaci, ustanovljeno je postojanje osam nekropola sa ukupno devedeset sedam srednjovekovnih nadgrobnih spomenika. Međutim, neke od tih nekropola više ne postoje, dok se na preostalim značajno smanjio broj stećaka.

Nova višemesečna istraživanja nisu samo utvrdila devastaciju prethodno evidentiranih nekropola, već su otkrila i veliki broj novih, naučnoj istoriografiji nepoznatih lokaliteta. Na teritoriji opštine Osmaci evidentirano je ukupno dvadeset i šest nekropola sa ukupno dvesta šesnaest srednjovekovnih nadgrobnih spomenika. Najzastupljeniji su stećci u obliku stele, kojih je otkriveno sto dvadeset osam (59,26%). Sarkofaga (šljemenjaka) je evidentirano šezdeset jedan (28,24%), sanduka četrnaest (6,48%), ploča četiri (1,85%) i dva stuba (0,93%). Za sedam stećaka (3,24%) koji su gotovo potpuno utonuli u zemlju nije bilo moguće utvrditi oblik.

Reljefne motive sadrži dvadeset stećaka (9,26%), od čega je deset u obliku stele, osam sarkofaga, jedan oblika sanduka i jedan u obliku ploče. To je nešto više od 7,8% koliko iznosi prosek ukrašenih stećaka na teritoriji Bosne i Hercegovine.[39] Na stelama su najzastupljeniji motivi krsta i polumeseca sa kracima okrenutim prema vrhu stećka. Pored pomenutih reljefnih predstava, na stelama se pojavljuju još i zvezde, sunce, krin, rozeta, loza i drvo. Najzastupljeniji motiv na sarkofazima je spirala koja se uglavnom pojavljuje na bočnim stranama. Najčešće su to dve spirale u kombinaciji sa krstom, rozetom ili grozdom. Na sarkofazima su još prisutni S-spirala, mač, polumesec, krin i tordirana vrpca. Na lokalitetu Žarkulja, u selu Sajtovići, nalazi se sarkofag sa reljefnom predstavom krova od šindre. Stećak u obliku sanduka, na planini Raševo, sadrži reljefnu predstavu štita, dok se na ploči, u pravoslavnom groblju u Vukićevićima, nalazi krst većih dimenzija.

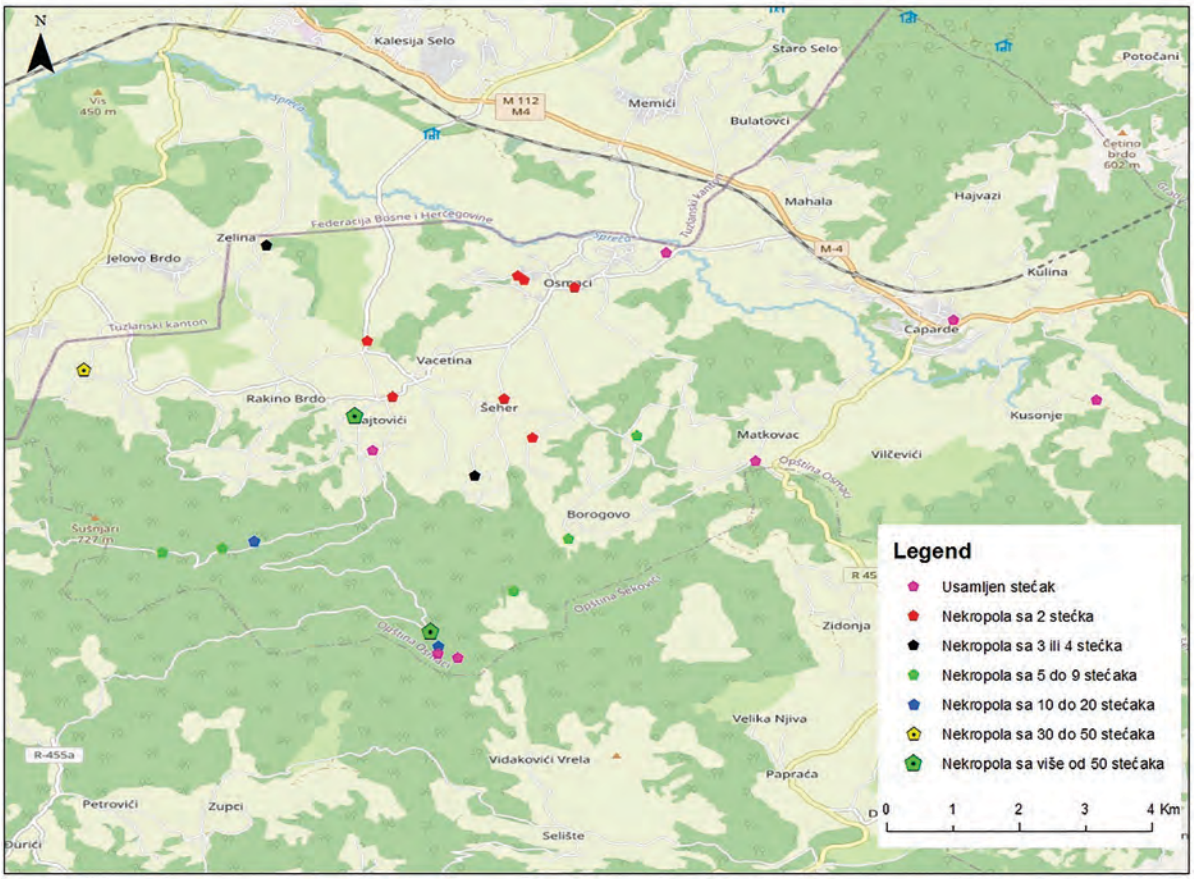
Prema obliku i načinu izrade, stećci na teritoriji opštine Osmaci pripadaju istočnobosanskoj klesarskoj školi.[40] Motiv dvostruke spirale, koji se pojavljuje na bočnim stranama sarkofaga, otkriven je i na stećcima u okolini Kalesije, Zvornika, Kladnja i Olova. U odnosu na druge oblasti istočnobosanske klesarske škole, u kojima su najviše zastupljeni stećci u obliku sarkofaga i sanduka, na teritoriji opštine Osmaci dominiraju uspravni nadgrobni spomenici. Stećci u obliku stele predstavljaju više od polovine svih otkrivenih spomenika. Najzastupljeniji su na većim nekropolama, kao što su

[37] Bošković 2013, 341.

[38] Senad Musić, rođen 1970. godine, dao je pomenutu izjavu autoru rada 20. 7. 2020. godine.

[39] Bešlagić 1971, 50.

[40] Za više o istočnobosanskoj klesarskoj školi: Benac 1967, XII-XIII.

Sl. 14. *Mapa nekropola stećaka na teritoriji opštine Osmaci*

Žarkulja u Sajtovićima, Raskršće u Mramorku i na pravoslavnom groblju u Pandurima.

Izuzev usamljenih stećaka u Capardama i Zagorcima, sve nekropole smeštene su u južnom i zapadnom delu opštine Osmaci. Njihova pojava neizostavno je povezana sa srednjovekovnim naseljem nepoznatog imena, koje se nalazilo na ovom području. Nekropole u selu Mramorak su u vezi sa utvrđenjem (lokalitet Grad) koje se nalazilo u neposrednoj blizini. S obzirom na to da se srednjovekovno utvrđenje, odnosno tzv. "Gornji grad" nalazio u selu Mramorak, na planini Bišini, podgrađe je moralo biti locirano u plodnoj dolini ispod pomenute planine. U toj dolini smeštena je nekropola Žarkulja, kao i više lokaliteta na kojima se nalaze jedan ili dva stećka. Izdvojeni stećci najverovatnije su rezultat želje pokojnika da, umesto na zajedničkom groblju, budu sahranjeni na svom posedu. Na istoku prethodno pomenute doline nalazi se planina Borogovo, na čijim obroncima su evidentirana tri lokaliteta stećaka. Tri nekropole na severoistočnoj padini planine Raševo mogu se posmatrati u kontekstu postojanja utvrđenja u neposrednoj blizini, ali i starog puta koji je povezivao Vacetinsko polje sa Žarkuljom, i dalje dolinom reke Spreče.

Šest nekropola stećaka smešteno je unutar pravoslavnih groblja, dok se dve nalaze u neposrednoj blizini.[41] To navodi na pretpostavku da su, krajem 17. i početkom 18. veka, prvi doseljenici iz Hercegovine i Crne Gore izabrali da se sahranjuju unutar srednjovekovnih groblja koja su na ovom području zatekli.

Na osnovu oblika i motiva, Dubravko Lovrenović svrstava sve stećke sa područja Osmaka, Zvornika i Sapne u jednu posebnu subregiju istočne Bosne.[42] Međutim, podaci o broju nekropola i stećaka kojima je Lovrenović raspolagao potiču iz 20. veka. S obzirom na to da su se na teritoriji opštine Osmaci ukrštali srednjovekovni putevi iz donjeg Podrinja, Majevice, donjeg

[41] Po tome je teritorija Osmaka slična području Kladnja, gde se veliki broj nekropola nalazi unutar pravoslavnih groblja, ili u njihovoj neposrednoj blizini. Videti: Lovrenović 2009, 198.
[42] Ibid., 200.

Tab. 1. *Prikaz rasporeda stećaka po naseljima*

Mesto	Ploča	Sanduk	Sarkofag	Stela	Stub	Nepoznat oblik
Gornje Borogovo	-	-	-	3	-	3
Borogovo – Smiljanići	-	-	2	-	-	-
Borogovo – Vukićevići	2	-	4	-	-	-
Zagorci	-	-	-	1	-	-
Zelina – Perići	-	-	2	2	-	-
Matkovac	-	-	1	-	-	-
Mokro (Petrovo) Polje	-	-	-	2	-	-
Mramorak – Raskršće	1	1	7	43	-	1
Mramorak – Sastavci I	-	2	4	7	-	-
Mramorak – Sastavci II	-	1	-	-	-	-
Mramorak – Gradina	-	-	1	-	-	-
Mramorak – groblje	-	-	3	2	-	-
Osmaci – Mramorje	-	-	2	-	-	-
Osmaci – Podkakanj	-	1	1	-	-	-
Osmaci – Kula	-	-	-	2	-	-
Osmaci – Lipovica	-	-	1	-	-	-
Pantelići	1	-	2	-	-	-
Panduri	-	1	14	15	-	1
Raševo – Donji Mramorovi	-	1	-	11	-	-
Raševo – Gornji Mramorovi	-	-	-	5	-	-
Raševo – Vacetinsko polje	-	-	1	4	-	-
Sajtovići – Žarkulja	-	4	13	31	2	2
Sajtovići – Janjići	-	2	-	-	-	-
Sajtovići – Džanijevac	-	1	-	-	-	-
Caparde	-	-	1	-	-	-
Šeher	-	-	2	-	-	-
Ukupno:	4	14	61	128	2	7

Birča i područja Kladnja, primetni su različiti uticaji kod izrade nadgrobnih spomenika i njihovog ukrašavanja. Reljefne predstave spirala, u kombinaciji sa grozdovima, karakteristične su za donje Podrinje, odnosno okolinu Zvornika, dok su polumesec, rozeta i stilizovano stablo odlika stećaka na području Kladnja.[43] Dvostruki sarkofag karakterističan je za područje Olova, dok su sarkofazi sa predstavom krova od šindre, kao i stubovi približno kvadratnog i pravougaonog oblika, evidentirani na južnim padinama Majevice. Ono po čemu se ovo područje razlikuje od susednih oblasti jeste veliki broj stećaka u obliku stele (59,26%). Možda bi se upravo stela mogla smatrati posebnom odlikom ovog kraja. Dvostruka stela sa lokaliteta Žarkulja je, do sada, prvi otkriven dvostruki uspravan spomenik na širem području na kome se prostiru stećci. Međutim, istraživanja stećaka u susednim oblastima nisu još uvek dosegla veliki nivo istraženosti, kao što je to slučaj sa teritorijom opštine Osmaci. Iz tog razloga metoda komparacije nije najpouzdanije sredstvo za određivanje odlika pojedinih subregija.

Srednjovekovne nadgrobne spomenike na teritoriji opštine Osmaci treba posmatrati u okviru jednog šireg područja istočne Bosne i zapadne Srbije, sa svim karakteristikama ove regije, ali i određenim posebnostima koje se na prostoru pomenute opštine uočavaju.

[43] Videti: Ibid., 197. 200.

Summary

Mapping medieval tombstones in the municipality of Osmaci

Twenty-six necropolises with a total of two hundred and sixteen medieval tombstones have been discovered on the territory of the municipality of Osmaci. The most common form of tombstones are stelas, of which one hundred and twenty-eight (59.26%) have been discovered. Fifty-nine sarcophagi (28.24%), fourteen chests (6.48%), four plates (1.85%), and two pillars (0.93%) were also recorded. For seven tombstones (3.24%), which have almost completely sunk into the ground, it is not possible to determine the shape. The largest necropolis is located at the site of Raskršće, in the village of Mramorak, and consists of fifty-three tombstones.

The relief motifs contain twenty tombstones (9.26%), of which ten are in the shape of a stela, eight are sarcophagi. That is slightly more than 7.8% of the average number of decorated Stećak tombstones on the territory of Bosnia and Herzegovina. The most common motifs on the stelas are crosses and crescents. Stars, sun, lilies, rosettes, vines, and a tree also appear on the stelas. The most common motif on sarcophagi is a spiral that mostly appears on the side. Most often, these are two spirals in combination with a cross, a rosette, or a bunch. S-spirals, swords, crescents, lilies, and twisted ribbons are also present on sarcophagi. At the site of Žarkulja in the village of Sajtovići, there is a sarcophagus with a relief presentation of a shingled roof. The chest contains a relief presentation of a shield, while there is a larger cross on the plate.

According to the form and manner of construction, the medieval tombstones on the territory of the municipality of Osmaci belong to the East Bosnian stonemason's school. Considering that medieval roads crossed on the territory of the municipality of Osmaci, various influences are noticeable in the shape and decoration of tombstones. However, a significant number of stela-shaped tombstones distinguishes this area from the neighboring region. Perhaps, the stela could be considered a peculiarity of this area.

Literatura

Benac, *A*. 1951, Olovo, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine II, Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Beograd 1951.

Benac, A. 1967, Stećci, Izdavački zavod Jugoslavija, Beograd 1967.

Bešlagić, *Š*. 1970, O stećcima u okolini Kalesije, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, VIII, 1970, 45-49.

Bešlagić, *Š*. 1971, Stećci. Kataloško-topografski pregled, Veselin Masleša, Sarajevo 1971.

Bešlagić, Š. 1982, Stećci – kultura i umjetnost, Veselin Masleša, Sarajevo 1982.

Bešlagić, *Š*. 2004, Leksikon stećaka, Svjetlost, Sarajevo 2004.

Бошковић, *Р*. 2013, Монографија општине Осмаци, Еурографика, Зворник 2013.

Filipović, *M*. 1969, Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1969.

Gregory, *I*. / *Ell*, *P*. 2007, Historical GIS. Technologies, Methodologies and Scholarschip, Cambridge 2007.

Halilović, *S*. 2009, Nekropola stećaka Mramorak, Šeherdžik II, 2009, 99-103.

Lovrenović, *D*. 2009, Stećci, Rabic, Sarajevo 2009.

Miletić, *N*. 1982, Stećci. Umetnost na tlu Jugoslavije, Beograd 1982.

Popović, *G*. / *Veletovac*, *E*. / *Šačić*, *A*. 2017, Recently discovered Basilica from Late Antiquity and a Tombstone Stela from Mramorak near Osmaci, Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 46, 2017, 184-202.

Popović, *G*. 2018, Rimske komunikacije u sjeveroistočnoj Bosni sa posebnim osvrtom na novootkrivenu dionicu puta na planini Bišini, Acta Illyrica II, 2018, 193-2016.

Popović, *G*. 2019, The methodology of Roman communication research in the territory of Bosnia and Herzegovina, Acta Illyrica III, 2019, 63-78.

Трухелка, Ћ. 1891, Старобосански мраморови, Гласник III, Земаљски музеј Босне и Херцеговине, Сарајево 1891, 368-387.

Vidović, D. 1954, Simbolične predstave na stećcima, Naše starine II, 119-136.

Vidović, *D*. 1956, Srednjevjekovni nadgrobni spomenici u okolini Zvornika, Naše starine III, 221-238.

Зечевић, Е. / *Вуксан*, *М*. 1996, Локалитети са стећцима – рекогносцирање у области Бајине Баште, Гласник Српског археолошког друштва 11, 264-274.

Зечевић, Е. 2005, Мраморје. Стећци западне Србије, Српско археолошко друштво, Београд 2005.

Wenzel, *M*. 1965, Ukrasni motivi na stećcima, Veselin Masleša, Sarajevo 1965.

Godišnjak/Jahrbuch 2020,49:121-140
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-49.141

Isticanje starozavjetnih elemenata u novozavjetnom tekstu u srednjovjekovnoj bosanskoj pismenosti

Lejla Nakaš
Sarajevo

Abstract: The main purpose of this paper is to present a complete catalogue of concordances noted in religious mediaeval Bosnian manuscripts, with a view to underlining deliberate choices by scribes fitting sacred themes into a Judeo-Christian context. The paper first looks at quotations from/references to Old Testament texts marked in the Divoš Gospels and the Hilferding *Apostolos* no. 14 with a special citation symbol and then examples of references to Old Testament verses marked alongside verses from *Acts* and *Epistles* in Hilferding *Apostolos* no. 14 and the Venetian and Hval's miscellanies.

Keywords: Acts of the Apostles, Old Testament, the Heavenly Jerusalem, the Euthalian apparatus, II Corinthians 4:4.

U prikazima bosanske srednjovjekovne pismenosti obično se pridaje značaj podatku da bosanski krstjani nisu imali drugih tekstova osim Evanđelja i Apostola, te da je jedini primjerak starozavjetne knjige Psaltir, popraćen s devet biblijskih himni u Hvalovom, te Dekalogom u Hvalovom i Mletačkom zborniku. U starijoj se literaturi na osnovu tog podatka nastojalo potvrditi pretpostavku o herezom motiviranom nepriznavanju Starog zavjeta među bosanskim krstjanima.[1] Međutim, i u sasvim skorašnjoj filološkoj literaturi – isticanjem izostanka svih drugih starozavjetnih tekstova u sačuvanim bosanskim srednjovjekovnim spomenicima – upućuje se na percepciju bosanskih krstjana kao heretika iz ugla hrvatskih glagoljaša.[2] Izvori na koje se oslanjaju ove interpretacije nalaze se u srednjovjekovnoj antiheretičkoj polemističkoj literaturi.[3] Samo iznimno se podatak o odnosu bosanskih krstjana prema Starom zavjetu može pronaći u zvaničnim dokumentima poput Abjuracije iz 1203. godine, ali se tu može tumačiti samo uvjetno.[4] Diskusiju o ovoj temi zaključio je Jaroslav Šidak tezom da je učenje bosanskih krstjana do početka 15. stoljeća evoluiralo i približilo se službenom kršćanstvu,[5] te da na to ukazuje sastav dvaju kodeksa iz tog vremena, Hvalovog i Mletačkog zbornika, što izborom tekstova u kojima se javljaju gore pobrojani starozavjetni sadržaji, što iluminacijama poput prikaza Mojsija u vinjeti Mletačkog zbornika, te tekstom koji je okružuje u kojem su imena triju patrijarha, Abrahama, Izaka i Jakova.[6]

I u filološkim prikazima bosanske srednjovjekovne pismenosti istaknut je značaj sadržaja ovih dvaju kodeksa, koji opovrgava stanovište da su "bosanski krstjani odbacivali Stari zavjet, jer je nešto iz njega ipak prisutno u ovoj književnosti, prije svega Psaltir i biblijske pjesme Hvalovog zbornika, te izdvojeni Dekalion u oba kompletna zbornika".[7]

[1] Detaljnije o tome npr. u Šidak 1957, 139.143.149, koji diskutira o stavovima Račkog, Kniewalda, Solovjeva.
[2] Jurić-Kappel 2019, 365.
[3] Tako npr. u rukopisu biblioteke Marciana napisanom prije 1421. godine stoji: *Item condempnant anticum testamentum excepto psalterio* [*Puncta principalia et auctoritates extracte de disputatione inter christianum romanum et patarenum bosnensem*, MSC lat. Cl. II, cod. LXIV), tačka 7]. Transkripcija ovog dijela teksta može se čitati kod Šanjek 2000, 108.
[4] *Libros noui que uetis testi legemus*, u: Abiuratio 1203, Reg. Vat. 5, f. 103v, Arvhivio Segreto Vaticano, iz čega se zaključuje da oni do ove zakletve nisu čitali (u crkvi, na liturgiji) knjige Starog zavjeta.
[5] Šidak 1957, 152.
[6] Ovim je elementima argumentacije Šidak pridružio još jedan – spominjanje Avramovog gostoprimstva na stećku gosta Mišljena (1957: 149).
[7] Kuna 1974, 17.

S obzirom na tezu o evoluciji učenja crkve bosanske, prostor za dalju diskusiju o ovoj temi ostao je otvoren za razdoblje od njenih početaka pa do 15. stoljeća, dakle do vremena kada se u dva kodeksa, Hvalovom i Mletačkom, pojavljuju starozavjetne teme.[8] U dosadašnjoj literaturi nije razmatrana prisnost sa starozavjetnim tekstom u drugim bosanskim rukopisima, a jedna od očiglednih potvrda, koja ide u prilog dosad uočenim dokazima da su bosanski krstjani poznavali i prihvatali tekstove Starog zavjeta, nalazi se u Apostolu Giljferdingove kolekcije br. 14, datiranom u 14. stoljeće.

Kod uređivanja knjige Apostola bosanski pisari ispisuju cijeli Eutalijev aparat. To je tekst koji je služio kao pojašnjenje izdanju Djela apostolskih i poslanica, a koji jednim dijelom svoga sadržaja upućuje na tekstualne podudarnosti novozavjetnog sa starozavjetnim tekstom. Iako se iz tog podatka ranije nisu izvodili zaključci o odnosu ove zajednice kršćana prema starozavjetnom tekstu i prorocima, način na koji Eutalijev aparat funkcionira u tri najočuvanija teksta Apostola bosanskog srednjovjekovlja[9] zapravo ukazuje i na poznavanje teksta Starog zavjeta i na pijetet prema starozavjetnim prorocima u krugu crkve bosanske. Citati su, također, označeni na vertikalnim marginama uz odgovarajući tekst, i to s izuzetno malim brojem propusta.

Aparat za redakciju teksta Apostola čine bizantski tekstovi Pseudo-Doroteja Tirskog, Pseudo-Epifana Kipranina i Eutalija, đakona aleksandrijskog, koji nisu prevođeni na zapadu, zatim prolozi i drugi Eutalijevi egzegetski sastavi. Prolog poslanicama apostola Pavla ima već Apostol Christinopolitanus, iz 12. stoljeća,[10] pa se može pretpostaviti da bosanski primjerci u svojoj redakciji Apostola čuvaju staru tradiciju priređivanja tog teksta.

Iz usporedbe sadržaja Apostola u Mletačkom zborniku s Apostolom Giljferdingove kolekcije br. 14 proizlazi podatak da su strukturu priređivačkog aparata, činili sljedeći tekstovi:

Poslanica Doroteja, episkopa tirskog, o 70 [68] izabranih[11] [Mlet. 144^{v}–147^{r}, Giljf. 1^{r}–3^{v}]

Poslanica Epifana, episkopa kiparskog,[12] o životu 12 apostola [Mlet. 147^{r}–148^{v}, Giljf. 4^{r}–4^{v}]

Putovanja Pavla apostola u Eutalijevoj redakciji[13] [*Patrologia Graeca*, 85, 649–652] [Mlet. 148^{v}–149^{r}, Giljf. 5^{r}–6^{r}]

Mučenje svetoga apostola Pavla [Mlet. 149^{r}–149^{v}]

Prolog Eutalija, đakona aleksandrijskog, Djelima apostolskim [*Patrologia Graeca*, 85, 627–636] [Mlet. 149^{v}–151^{v}]

Popis 40 naslova sa sadržajem poglavlja Djela apostolskih [*Patrologia Graeca*, 85, 651–664] [Mlet. 151^{v}–154^{r}, Giljf. 6^{v}–11^{r}]

Povijest teksta Djela apostolskih [*Patrologia Graeca*, 85, 645–650] [Mlet. 154^{r}–155^{r}, Giljf. 11^{r}–12^{v}]

Prolog Katoličkim poslanicama [*Patrologia Graeca*, 85, 665–692] [Mlet. 192^{v}–193^{v}, Giljf. 81^{v}–82^{v}]

Povijest teksta i poglavlja Jakovljeve poslanice [Mlet. 193^{v}–194^{r}, Giljf. 82^{v}–83^{v}]

Povijest teksta i poglavlja Prve Petrove poslanice [Mlet. 198^{r}–198^{v}, Giljf. 91^{v}–93^{r}]

Povijest teksta i poglavlja Druge Petrove poslanice [Mlet. 202^{v}–203^{r}]

Povijest teksta i poglavlja Prve Ivanove poslanice [Mlet. 206^{r}–207^{r}, Giljf. 100^{v}–103^{r}]

Povijest teksta i poglavlja Druge Ivanove poslanice [Mlet. 211^{v}, Giljf. 111^{r}–112^{r}]

Povijest teksta i poglavlja Treće Ivanove poslanice [Mlet. 212^{r}–212^{v}, Giljf. 113r]

Povijest teksta i poglavlja Poslanice apostola Jude [Mlet. 213^{r}–213^{v}, Giljf. 114^{v}–115^{v}]

Prolog Poslanicama apostola Pavla [*Patrologia Graeca*, 85, 693–714] [Mlet. 215^{r}–225^{r}, Giljf. 118^{r}–128^{r}]

Životopis Pavla apostola [*Patrologia Graeca*, 85, 693–702] [Mlet. 215^{r}–216^{v}, Giljf. 118^{r}–122^{r}]

[8] Šidak 1957, 152.

[9] Riječ je o rukopisima Apostola iz Giljferdingove zbirke br. 14, iz Hvalovog zbornika i iz Mletačkog zbornika. U ovom radu korištena je transkripcija Apostola Giljf. 14 i Mlet. koju je u okviru projekta Građa za rječnik crkvenoslavenskog jezika sačinila Fatima Veispahić.

[10] Kałużniacki 1896, XXII i d.

[11] Za Poslanicu episkupa Doroteja usp. izd. Karpinskog apostola, str. 34–44, iz Amfilohijevog apostola br. 20, 16. st. Sve ove tekstove Amfilohij predstavlja kao dio Eutalijevog aparata za izdanje Djela apostolskih, usp. str. 3. https://www.prlib.ru/item/465474.

[12] Za Poslanicu episkupa Epifana usp. izd. Karpinskog apostola, str. 45–50, iz Amfilohijevog rukopisa Apostola br. 2, 15. st.

[13] Za Obhoždenije apostola Pavla usp. izd. Karpinskog apostola, str. 17–20, iz Apostola Sinodalne biblioteke, br. 346, 11–12. st.

Sažetak sadržaja svake poslanice [*Patrologia Graeca*, 85, 701–708] [Mlet. 217r–218r, Giljf. 122r–124v]

Hronologija propovijedanja apostola Pavla [*Patrologia Graeca*, 85, 707–714] [Mlet. 218v–220r, Giljf. 124v–127v]

Mučenje Pavla apostola [*Patrologia Graeca*, 85, 713–716] [Mlet. 220r]

Popis poglavlja svake poslanice (stihometrija) [*Patrologia Graeca*, 85, 715–720] [Mlet. 220r–221r]

Program popisa korespondencija poslanica s ostalim knjigama [*Patrologia Graeca*, 85, 719–720] [Mlet. 221r, Giljf. 128r]

Popis korespondencija poslanica s ostalim knjigama [*Patrologia Graeca*, 85, 719–724] [Mlet. 221r–225r, Giljf. 128r–138r]

Popis Pavlovih poslanica [Mlet. 225v, Giljf. 138r]

Poglavlja Poslanice Rimljanima [Mlet. 225v, Giljf. 138r–139r]

Poglavlja Prve poslanice Korinćanima [Mlet. 241r, Giljf. 168v–169v]

Poglavlja Druge poslanice Korinćanima [Mlet. 255r, Giljf. 196v–197r]

Poglavlja Poslanice Galaćanima [Mlet. 265v–266r, Giljf. 215r–215v]

Poglavlja Poslanice Efežanima [Mlet. 270v, Giljf. 224v–225r]

Poglavlja Poslanice Filipljanima [Mlet. 275rv, Giljf. 234r–234v]

Poglavlja Poslanice Kološanima [Mlet. 279v–280r, Giljf. 241r–241v]

Poglavlja Prve poslanice Solunjanima [Mlet. 283rv, Giljf. 248v]

Poglavlja Druge poslanice Solunjanima [Mlet. 286v, Giljf. 254v–255r]

Povijest teksta Poslanice Hebrejima [Mlet. 288r, Giljf. 258v–259v]

Poglavlja Poslanice Hebrejima [Mlet. 288v–289r, Giljf. 259v–261r]

Poglavlja Prve poslanice Timoteju [Giljf. 282v–282v]

Poglavlja Druge poslanice Timoteju [Giljf. 290v–291v]

Poglavlja Poslanice Titu [Giljf. 297rv]

Poseban značaj treba pridati činjenici da tekstovi poslanica apostola Pavla sadrže izuzetno veliki broj citata iz Starog zavjeta, te da se uređivački aparat sistemski bavi upravo označavanjem tih mjesta na kojima u stihove knjige Apostola ulaze stihovi starozavjetnih proroka. Bosanski pisari označavaju ih vrlo predano, pokazujući pritom svoje znanje o izvoru i referenci. Iako postoji mogućnost da se ovaj manir objasni dosljednim prepisivanjem predloška, brojnost takvih bilješki, preciznost i dosljednost u označavanju govore radije o svjesnosti pisara da takav postupak ima bitan religijski značaj. Ako se uzme u obzir da jedan dio Pavlovih citata ne predstavlja sasvim dosljedno prenošenje starozavjetnog teksta, već samo djelomično parafraziranje, postupak kojim se doslovni citati grafički ističu na stranici posebnim interpunkcijskim simbolom pokazuje da je pisaru sasvim jasno na koji dio starozavjetnog teksta se ovi pasaži odnose, te da on zna koji od ukupnog broja citata predstavljaju relativno neizmijenjen starozavjetni tekst koji se ponavlja u novozavjetnoj knjizi. To potvrđuju i slučajevi upotrebe interpunkcijskog simbola za citat[14] kod priređivanja evanđeoskog teksta, gdje nije predviđeno referiranje na margini, na koji dio Starog zavjeta se citat odnosi. U tekstu Divoševog evanđelja ove oznake nalaze se uz stihove Mt. 13:35 (f. 14b), 21:4 (f. 31b), 21:16 (f. 32b), 21:42 (f. 34b), 22:37 (f. 37a), 27:9–10 (f. 51b), Mk. 7:6–8 (f. 74a), 10:7–8 (f. 83b), 12:10 (f. 90a), 12:26–27 (f. 91a), 12:29–30 (f. 91b), 12:36 (f. 92a), Lk. 4:10–12 (f. 110b), Lk. 4:18–20 (f. 110b–111a), Lk. 10:27 (f. 149b), Lk. 20:42–43 (f. 162a). Zasvjedočene su još i u Evanđelju iz Mletačkog zbornika, ali samo uz jedan odlomak teksta, uz stihove Mt. 12:18–21 (f. 21ab), koji se odnose na stihove iz Knjige proroka Isaije 42:1–3.

Popis označenih citata u Divoševom evanđelju predstavlja se redom:

Mt.[13:35] да сьбоудѣть се рєүєнное прⷪрокомь глⷪщнмь · ѿврьзоу вь прнтьчаχь оуста моѣ · ѿрнгноу ськрьвєна ѿ сложєннѣ всєго мнра. Psalam [78:2] отврьзоу вь прьтчаχь оуста моѣ, провєщаю ганьныѣ моѣ нспрьва.[15]

Mt. [21:4 ce] же все бы̄ да сьбоудѣть се рєүєное прⷪрокомь глⷪщнмь · [21:5] рьцѣте дьщєрн сноновѣ · се цⷬрь твон грѣдѣть тєбѣ кротькь · н вьсѣдь на ослє · ѫ̑крѣбе сна ѣрьмьннуа. Zaharija [9:9] Klikni iz sveg grla, Kćeri sionska! Viči od radosti, Kćeri jeruza-

[14] Na lijevoj margini duž cijelog citiranog teksta upisuje se valovita uspravna linija za doslovno citiranje starozavjetnog teksta u Novom zavjetu. Simbol liči na obrnutu verziju broja 3, odnosno na slovo epsilon (ε).

[15] U slučajevima korespondencija s Psaltirom donosi se tekst Psaltira iz Zbornika Hvala krstjanina. Zbog toga se kod citata psalamskih stihova u ovom radu ne donosi ekvivalentni tekst iz Vuk-Daničićevog prijevoda.

lemska! Tvoj kralj se evo tebi vraća: pravičan je i pobjedonosan, ponizan jaše na magarcu, na magaretu, mladetu magaričinu.[16]

Mt. 21:16 нѣстє лн ннколнжє ѵлн ѣко нз оу̑ть м̂адѣньць н сьсоущнχь сврьшнль єсн χвалоу. Psalam 8:2 нз оусть младьнаць ‹н› сьсоущьıχь сьврьшьıль єсьı χвалоу врагь твонχ радьı, да раздроушьıшьı врага н мастньıка.

Mt. 21:42 гла̄ нмь нс̄ь · нѣстє лн ѵлн ннколнжє вь кннгаχь · камєнь єгоже невредоу створншє знм̂оущєн · сь бысть вь главоу ѵглоу · ѿ гн̄ бы̄ сн · н єсть днвна вь ѡ̈ѵню вашıю. Psalam 118:22 камєнь єгожє невръгошє зьıждоуще, сь бьıсть вь главоу оуглоу.

Mt. 22:37 нс̄ь же рє̄ємоу · вьзлюбншн га̄ ба̄ твоєго · всѣмь ср̂ьцємь твонмь н всєю дш̄єю твоєю · н всєю мнслню твоєю. Ponovljeni zakon 6:5 Zato ljubi Gospoda Boga svojega iz svega srca svojega i iz sve duše svoje i iz sve snage svoje.

Mt. 27:9 тоа̂ сьбы̄ се ρєѵєноє · нєремнємь про̄рокомь глю̄щнмь · прнєше :л̄: сребрьннкь · цѣноу цѣнєна̄аго єгоже цѣнншє ѿ сн̄овь нзл̄вь · 27:10 и даше є на селѣ скоудѣльнцн · ѣкоже сказа мнѣ гь̄. Zaharija 11:13 I reče mi Gospod: baci lončaru tu časnu cijenu kojom me precijeniše. I uzev trideset srebrnika bacih ih u dom Gospodnji lončaru.

Mk. 7:6 онь же ѿвєщавь ρєѵє нмь · ѣко добрѣ про̄ρєѵє нсанѣ о вась лнцємѣрѣχь · ѣкоже єсть пнсано · сн людне ѵстьнамн ме ѵтоуть · а срьдьце нχь кромѣ ѿстонть ѿ мєнє · 7:7 вь соує же ѵтоуть ме · оууєще оууєннѣ · заповѣдн ѵл̄вскне 7:8 оставльше заповѣдь бж̄ню. Isaija 29:13 Zato reče Gospod: što se ovaj narod približuje ustima svojima i usnama svojim poštuje me, a srce im daleko stoji od mene, i strah kojim me se boje zapovijest je ljudska kojoj su naučeni.

Mk. 10:7 cero ради оставнть ѵл̄вкь ѡ̈ца̄ своєго н мт̄рь · н прнлѣпнть се кь жєнѣ своєн · 10:8 н боудєта оба вь плъть єднноу · тѣмьже ююе нѣста два · нь плъть єднна. Postanak 2:24 Za to će ostaviti čovjek oca svojega i mater svoju, i prilijepiće se k ženi svojoj, i biće dvoje jedno tijelo.

Mk. 12:10 нн снχь лн кннгь ѵлн єстє · камєнь нже не врѣдѵ̑ ст̄орнше знж̑ѵщєн · сь бы̄ вь главоу ѵглоу. Psalam 118:22 (v. Mt. 21:42).

Mk. 12:26 а о мрьтвыχь ѣко вьстають · нѣстє лн ѵлн вь кннгаχь мосѣоваχь прн коупннѣ : како ρєѵєємоу б̄ь гл̄е · азь єсмь б̄ь авраа̂мь · н б̄ь нсаковь · н б̄ь нѣковль · Mk. 12:27 н̄ѣ б̄ь мрьтвыχь · нь б̄ь жывыχь · вы ѵбо мно̑ блѵ̑днѣ̑. Izlazak 3:6 Još reče: Ja sam Bog oca tvojega, Bog Avramov, Bog Isakov i Bog Jakovljev. A Mojsije zakloni lice svoje, jer ga strah bijaše gledati u Boga.

Mk. 12:29 нс̄ь же ѿвєщавь ємоу · ѣко прѣвѣншıı всѣχь заповѣдн · слышı нзл̄ю · гь̄ б̄ь нашь · гь̄ єднь єсть · 12:30 н вьзлюбншıı га̄ ба̄ твоєго · всѣмь ср̂ьцємь твонмь · н всєю дш̄єю своєю · сн прьвѣншıı всѣχь заповѣдн · Ponovljeni zakon 6:4–5 Čuj, Izrailju: Gospod je Bog naš jedini Gospod. Zato ljubi Gospoda Boga svojega iz svega srca svojega i iz sve duše svoje i iz sve snage svoje.

Mk. 12:36 ть бо рє̄ дχо̄мь · ρєѵє гь̄ гоу моємоу · сѣдн о дєснroю мєнє · донд̀же положоу врагıı твоє подьножню ногама твонма. Psalam 110:1 ρєѵє господь господєвьı моємоу: сѣдьı о дєснoую мєнє, донькдьıже подьложоу врагьı твоє подьножнє ногама твонма.

Lk. 4:10 пнсано бо єсть · ѣко анл̄ломь своннь заповѣсть о тєбѣ сьхранntн тє · 4:11 и ѣко на роукоу вьзмоуть тє · да нє о камєнь прѣткнєшıı ногıı твоєѣ. Psalam 91:11–12 ѣко анѣєломь своннь заповьıсть о тєбьı сьхранєть тє вь всьıχь поутєχь свонχь н на роукаχ вьзмоуть тє да нєкогда прьıтакнєшьı о камєнь ногьı твоє.

Lk. 4:12 н ѿвєщавь ρєѵє ємоу нс̄ь · ѣко рє̄но єсть нє нскоусншн га̄ ба̄ твоєго. Ponovljeni zakon 6:16 Nemojte kušati Gospoda Boga svojega kao što ga kušaste u Masi.

Lk. 4:18 дχ̑ь гн̄ь на мнѣ · єгоже ради помаза ме · благовѣстн ннщнмь · посла ме нсцѣлнтн скроушєныє ср̂ьцємь · 4:19 ѵ̀рò̀повѣдатн плѣннкомь ѿпоущєннє · н слѣпымь прозрѣнне · ѿпостнтн скроу̀шєныє вь ѿрадоу · н проповѣдатн лѣто гн̄е прнєтно. Isaija 61:1–2 Duh je Gospoda Boga na meni, jer me Gospod pomaza da javljam dobre glase krotkima, posla me da zavijem ranjene u srcu, da oglasim zarobljenima slobodu i sužnjima da će im se otvoriti tamnica. Da oglasim godinu milosti Gospodnje i dan osvete Boga našega, da utješim sve žalosne.

Lk. 10:27 онь же ѿвєщавь ρєѵє · вьзлюбншıı га̄ ба̄ своєго · ѿ всєго ср̂ьца твоєго · н всєю дш̄єю · н ѿ всє крѣпостн твоєє · н ѿ всєго помышлєннѣ твоєго · нскрьнаго своєго ѣко н самь се. Ponovljeni zakon 6:5 (v. Mk. 12:29).

[16] U nedostatku bolje mogućnosti, uz novozavjetne stihove iz bosanskih rukopisa donosi se starozavjetni tekst iz Vuk-Daničićevog prijevoda Svetog pisma. Ovaj je prijevod izabran zbog toga što se u znatnom dijelu oslanja na tekst prvobitnog slavenskog prijevoda Biblije, pa je zbog toga bliži tekstu srednjovjekovnih bosanskih tekstova nego ijedan drugi prijevod Biblije. U skorijoj budućnosti, u okviru projekta Građa za rječnik crkvenoslavenskog jezika, bit će transkribiran Sanktpeterburški parimejnik [Q.п.I.51], koji je prema grafijskim obilježjima blizak tekstovima bosanske redakcije crkvenoslavenskog jezika: http://nlr.ru/manuscripts/fondy/elektronnyj-katalog#279?ab=5226A70A-7600-4965-A545-FB97212E397D.

Lk. [20:42] самь бо дв҃дь гл҃еть вь книгахь пс҃лм҃скнхь · реүє г҃ь г҃вн моємоу сѣдн о десноую мене · [20:43] дондѣже положоу врагы твоє по҃ножыю ногама твонма. Psalam [110:1] (v. Mk. [12:36]).

Najveći broj starozavjetnih citata, označenih spomenutim interpunkcijskim znakom, bilježi pisar Apostola Giljf 14. Njegove oznake citiranja nalaze se na sljedećim mjestima:

Djela [1:20] пнсано бо єсть вь кнг҃ахь ·пл҃ьмьскнхь · да бѫдеть дворь его поусть н да не боудеть жнвоущаго вь не҃мь н єпк҃пство его да прнметь нны (f. 14b). Psalam [69:25] боудьı дворь его поусть н вь селı҃хь нхь не боудьı нже жьıветь.

Djela [2:16–21] нь се єсть реүєноє прор҃уомь нолне҃мь · н боудеть [2:17] вь послаѣднее дн҃ гл҃еть бг҃ь · нзлню ѿ дх҃а моего на всакоу пльтьн прерєкоуть сно҃вє вашн н даџерн ваше н юноше ваше вндѣннѣ ѵзреть н стараьцн вашн сьннѣ вндеть · [2:18] нбо на рабн мое н на рабнн мое · вь оне дн҃н н злѣю ѿ дх҃а моего · н прорєкоуть [2:19] н дамь ѵоудеса на нб҃сн вь нспрь · н знамєннє на зем҃н нзь · крьвьн огн҃ь н коурєннє днма · [2:20] сльн҃ьце обратнть се вь тмоу н лоуна вь крьвь · прѣже҃ даже҃ не прндеть дн҃ь г҃нь велнкн ·н просвѣщєнн · н боудеть [2:21] всакн нже аџе прнзоветь нме г҃не спсе҃ть се (f. 15b–16a). Joilo [2:28–32] I poslije ću izliti duh svoj na svako tijelo, i proricaće sinovi vaši i kćeri vaše, starci će vaši sanjati sne, mladići će vaši viđati utvare. I na sluge ću i na sluškinje u one dane izliti duh svoj; i učiniću čudesa na nebu i na zemlji, krv i oganj i pušenje dima. Sunce će se pretvoriti u tamu i mjesec u krv prije nego dođe veliki i strašni dan Gospodnji. I svaki koji prizove ime Gospodnje spašće se; jer će na gori Sionu i u Jerusalimu biti spasenje, kao što je rekao Gospod, i u ostatku koji pozove Gospod.

Djela [2:25–28] дв҃дь бо гл҃еть о нем҃ь · прѣдьзрѣхь г҃а прѣдь мною прнсно · ѣко о десноую мене єсть · да се не подвнжоу ·:· [2:26] сего ради вьзвеселнть се срц҃е мое · н вь|| н вьзр҃адова се єзыкь мон · еще же н пльть моѣ вьселнть се на ѵпьванне · [2:27] ѣко не оставншн дш҃е мое ѵ адѣ ннд҃ан же прѣпо҃бномоу своемѵ҃ вндѣтн нстлѣннѣ [2:28] сказаль мн есн поутн жнвота · нспльнншн ме веселнѣ сь лнцемь твомь (f. 16a–16b). Psalam [16:8–11] прѣдьзрьıх господа прѣда мною вьıноу, ѣко о десноую мене юсть да се не подвьıжоу сего радьı вьзвесельıть се срдце мое н вьзрадова се єзьıкь мон, еще же н пльть моѣ вьселья҃ть се на оупванье ѣко не оста‹вн›ншьı доуше мое вь адьı нн дасн же прѣподобномоу своемоу вьıдntн нстлѣннѣ сказаль мьı єсьı поутьı жнвота нспльнншьı ме весельѣ сь льıцемь твонмь, красота вь десннцьı твоєн до коньца.

Djela [4:25–26] рекн ѵстн раба твоего дв҃да ·вьскоую шеташе се єзыцн н людне поѵ҃нше се тьщетьннмь · [4:26] прнсташе ц҃рне зем҃льцѣ н кнезн сьбраше се вь кѵ҃пѣ на г҃а н на х҃а его (f. 21a). Psalam [2:1–2] вьскоую шеташе се єзецьı н лоудьıе пооуүьıше се таџетьннмь прьıсташе цѣсарье земльсцьı н кнезьı сьбраше се вь коупьı на господа н на хрьста его.

Djela [7:3] н реүє кь немѵ҃ нзндн ѿ зем҃е своє н ѿрода своего · н прндн вь землѵ҃ вь ноуже аџе покажѵ҃ тн (f. 25b). Postanak [12:1] I reče Gospod Avramu: Idi iz zemlje svoje i od roda svojega i iz doma oca svojega u zemlju koju ću ti ja pokazati.

Djela [7:6–7] гл҃а же снц҃ь_ бь҃ ѣко боудеть сѣме его · прншьльць_ вь зем҃н тоуждоу · н поработеть є н озлобеть є ·д҃· ста · л҃ѣ · [7:7] єзыкоу емѵ҃ же пораборають · соужо҃ѵ҃ азь реүє бь҃ н по семь нзндоуть · н послоужеть мн на мѣстѣ семь (f. 26a). Postanak [15:13–14] I Gospod reče Avramu: znaj zacijelo da će sjeme tvoje biti došljaci u zemlji tuđoj, pa će joj služiti, i ona će ih mučiti četiri stotine godina. Ali ću suditi i narodu kojemu će služiti; a poslije će oni izaći s velikim blagom.

Djela [7:8] н дасть емоу завѣть обрѣзаннѣ н тако роднасака н обрѣзан вь дн҃ь ·н҃· нсакь нѣакова нѣковь оба на ·і҃· патрьıѣрхь (f. 26a). Postanak [17:10] A ovo je zavjet moj između mene i vas i sjemena tvojega nakon tebe, koje će te držati: da se obrezuje između vas sve muškinje.

Djela [7:9] н патрнѣрсн вьзрьвьновавше · носнфа продаше вь єѧо҃упьть · н бѣ бь҃ с ннмь (f. 26a). Postanak [37:28] Pa kad trgovci Madijamski bijahu pored njih, oni izvukoše i izvadiše Josifa iz jame, i prodadoše Josifa Ismailjcima za dvadeset srebrnika; i oni odvedoše Josifa u Misir. Postanak [39:2] I Gospod bješe s Josifom, te bi srećan, i življaše u kući gospodara svojega Misirca.

Djela [7:10] нзбавы н · ѿ всѣхь скрьбн его · н дасть емоу блг҃ьн прѣмоудрость прѣдь фараономь ц҃рємь єпьх҃ѵ҃пьскн҃мь · н поставн н властєлнна надь єѧ҃ѵ҃промь н надь всѣмь домомь · свонмь (f. 26a). Postanak [39:21] Ali Gospod bješe s Josifom i raširi milost svoju nad njim i učini te omilje tamničaru.

Djela [7:11] прндє же гладь на всоу землѵ҃ єѧоуптьскоую н хананѣнскоу н скрьбь велнѣ н не обрѣтахоу снстостн ѿц҃н нашн · (Postanak [41:54] I nasta sedam godina gladnijeh, kao što je Josif naprijed kazao. I bješe glad po svijem zemljama, a po svoj zemlji Misirskoj bješe hljeba.)

Djela [7:12] слышавь же нѣковь соуще жнто вь єѧо҃упьтѣ · посла ѿ_ц҃е наше прѣже҃ (26b). Postanak [42:1–2] A Jakov videći da ima žita u Misiru, reče sinovima svojim: šta gledate jedan na drugoga? I reče: eto čujem da u Misiru ima žita; idite onamo te nam kupite otuda, da ostanemo živi i ne pomremo.

Djela [7:13] н вьторое сь по_знань бысть носнфь братн своє_н · н ѣвн бысть фарономн родь носнфовь (f. 26b). Postanak [45:1] Tada Josif ne mogući se uzdržati pred ostalima koji stajahu oko njega, povika: izađite svi napolje. Tako ne osta niko kod njega kad se Josif pokaza braći svojoj.

Djela [7:14] послав же носнфь прнзва нѣкова ѿц̄а своєго · н вс̄ь родь дш̄ь ·є̄· осмомоу десетн (f. 26b). Postanak [45:9] Vratite se brže k ocu mojemu i kažite mu: ovako veli sin tvoj Josif: Bog me je postavio gospodarem svemu Misiru, hodi k meni, nemoj oklijevati. Postanak [46:26] A svega duša što dođoše s Jakovom u Misir a izađoše od bedara njegovijeh, osim žena sinova Jakovljevijeh, svega duša bješe šezdeset i šest. Postanak [46:27] I dva sina Josifova koji mu se rodiše u Misiru; svega dakle duša doma Jakovljeva, što dođoше u Misir, bješe sedamdeset.

Djela [7:15] снндє же нѣковь вь єѧѫпть · н ѫмрѣь самь · н оц̄н нашн (f. 26b). Postanak [49:33] A kad izgovori Jakov zapovjesti sinovima svojim, diže noge svoje na postelju, i umrije, i pribran bi k rodu svojemu.

Djela [7:16] н прнмєсошє вь соухємь · н положншєн вь гровѣ нже коупн аврамь цѣною срєбра ѿ сновь єморовь сѫхнмьскаго (f. 26b). Postanak [50:13] Odnesoše ga sinovi njegovi u zemlju Hanansku, i pogreboše ga u pećini na njivi Makpelskoj, koju kupi Avram da ima svoj grob u Efrona Hetejina prema Mamriji.

Djela [7:17] ѣкоже прнблнжаше сє лѣто обѣтованнѣ · єже клѣть се бѣ̄ аврамѫ · вьзр̂астоше люд̄нє н ѫмножншє се вь єѧоӯпьтѣ (f. 26b). Postanak [47:27] A djeca Izrailjeva življahu u zemlji Misirskoj u kraju Gesemskom, i držahu ga, i narodiše se i namnožiše se veoma.

Djela [7:18] дондѣже вьста цр̄ь нны вь єѧоӯпьтѣ · нже нє вѣше носнфа (f. 26b), bez reference, a ustvari Izlazak [1:8] Tada nasta nov car u Misiru, koji ne znadijaše za Josifa.

Djela [7:19] сь прѣмѫдрѣ вь родь нашь озлобн ѿц̄є наше · ѿметатн младѣньцє нхь н нє жнвнтн · нхь [7:20] вь неже врѣмє родн се мосе͡ѝн н бѣ благ̄ь бг̄вн нже пѣтѣнь бысть ·г̄· м̾ц̄е вь домоу ѿц̄а своєго [7:21] ѿврьжєноу же ємоу бывьшоу вьзеть н дьщн фаронова · н вьспѣтн н вь сн̄а себѣ · [7:22] н наказанны бы̾ монсѣн всакон прѣмоудростн єѧоӯпьтц̾ѣ бѣ же снльнь вь словєснхь н вь дѣлѣхь [7:23] єгд̂а же сконьѵаваше ємоу · ѵєтврьтодєсєто л̄ѣ · вьзндє на срц̂ѥ ємоупосѣтнтн братнє своє сновь нзл̄вь [7:24] н вндѣвь єтера обндима · пособьствова н створн мьсть о бндомомѫ ѫбнвь єѧоӯптѣннна [7:25] вєлѣаше же разоумѣтн братн своєн · ѣко о бѣ̄ роукою єго дасть нмь спс̄єннє · онн же нє разѫмѣше [7:26] вь ѫтрѣ нже дн̄ь ѣвн се нмь тєжоущнмь · н смнраше є вь мнрь рєкь · моужнє н братнѣ єстє вы вьскоую обндитє себє (f. 26a–27a), bez reference, a ustvari Izlazak [2:2–5] I ona zatrudnje i rodi sina; i vidjeći ga lijepa krijaše ga tri mjeseca. A kad ga ne može više kriti, uže kovčežić od site, i obli ga smolom i paklinom, i metnu dijete u nj, i odnese ga u trsku kraj rijeke. A sestra njegova stade podalje da vidi šta će biti od njega. A kći Faraonova dođe da se kupa u rijeci, i djevojke njezine hodahu kraj rijeke; i ona ugleda kovčežić u trsci, i posla dvorkinju svoju te ga izvadi. Izlazak [2:11–13] I kad Mojsije bijaše velik, izide k braći svojoj, i gledaše nevolju njihovu. I vidje gdje nekakav Misirac bije čovjeka Jevrejina između braće njegove. I obazrev se i tamo i amo, kad vidje da nema nikoga, ubi Misirca, i zakopa ga u pijesak. I sjutradan izide opet, a to se dva Jevrejina svađahu, i reče onomu koji činjaše krivo: zašto biješ bližnjega svojega?

Djela [7:27–30] ѻбндє нже нскрьнаго · ѿрнпѫн рєчь кто тє поставн сѫдню нлн кнєза надь намн [7:28] єда ѫбнтн ты мєхощєшн ѣко же ѫбн вьчєра єѧоӯптѣннна · [7:29] бѣжа же монсн словєсе сєго · н бы̾ прншьльць вь зєм̂н маднѣмьсцѣ · ндѣже родн сн̄а два (f. 27ab). Izlazak [2:14–15] A on reče: ko je tebe postavio knezom i sudijom nad nama? hoćeš li da me ubiješ kao što si ubio Misirca? Tada se Mojsije uplaši i reče: zaista se doznalo. I Faraon čuv za to tražaše da pogubi Mojsija. Ali Mojsije pobježe od Faraona i dođe u zemlju Madijamsku, i sjede kod jednoga studenca.

Djela [7:30–31] н єг̂а сконьѵаваше сє ємѫ·м̄· л̄ѣ · ѣвн сє ємоу вь поустнн · вь горѣ снансцѣн ан̄л̄ль г̄нь · пламєнємь огньномь вь коупѣнн [7:31] монсѣн же вндѣвь днвлаше сє вндѣнню прнстѫпающ̾ же ємѫ разоумѣтн бы̾ г̄лась г̄нь к нємѫ (f. 27b). Izlazak [3:1–3] A Mojsije pasijaše stado Jotoru tastu svojemu, svešteniku Madijamskomu, i odvede stado preko pustinje, i dođe na goru Božiju Horiv. I javi mu se anđeo Gospodnji u plamenu ognjenom iz kupine. I pogleda, a to kupina ognjem gori a ne sagorijeva. I Mojsije reče: idem da vidim tu utvaru veliku, zašto ne sagorijeva kupina.

Djela [7:32] азь бѣ̄ ѿц̄ь твонхь бѣ̄ авраамовь н бѣ̄ нсаковь н бѣ̄ нѣковь · трєпєтьнь же бывь монсѣн · нє смѣаше глєдатн (f. 27b–28a). Izlazak [3:6] Još reče: Ja sam Bog oca tvojega, Bog Avramov, Bog Isakov i Bog Jakovljev. A Mojsije zakloni lice svoje, jer ga strah bijaše gledati u Boga.

Djela [7:33] рєчє же ємоу г̄ь нзѫн сапогн ѿ ногоу своню ·мѣсто бо на нємьже стоншн зем̄ла ст̄а єсть (f. 27b). Izlazak [3:5] A Bog reče: ne idi ovamo. Izuj obuću svoju s nogu svojih, jer je mjesto gdje stojiš sveta zemlja.

Djela [7:34] вндє вндхь страсть людн монхь · сѫщхь вь єѧоуптѣ · н вьзв̂іханнє нхь · слышахь н снндн нзєтн нхь · н ннѣ̄ гр̂едн посл̄оу тє · вь єѧоуптѣ (f.

27b). Izlazak [3:7] I reče Gospod: dobro vidjeh nevolju naroda svojega u Misiru, i čuh viku njegovu od zla koje mu čine nastojnici, jer poznah muku njegovu.

Djela [7:35] сего монсѣа егоже ѿврьгоу се рекьше · кто те поставн кнезa нлн соудню nад nамн · сего кнезa бѣ нзбавнтела посла · роукою анѫла ѣвльшаго се емоу (f. 27b). Izlazak [2:14] A on reče: ko je tebe postavio knezom i sudijom nad nama? hoćeš li da me ubiješ kao što si ubio Misirca? Tada se Mojsije uplaši i reče: zaista se doznalo.

Djela [7:36] сь нзведе є створь чоудеса · н знамєннѣ вь зємѝн єѣѵптцѣн · н вь чрьмнѣмь морн н вь пѵстннн ·м· ѣѣ (f. 28a). Izlazak [3:20] Ali ću pružiti ruku svoju, i udariću Misir svijem čudesima svojim, koja ću učiniti u njemu: i poslije će vas pustiti.

Djela [7:37] сь єсть монсѣı · рєкн сно̄мь нзлво̄мь · прр̊ка вамь вьзв̂нгнєть ·гь бь вамь ѿ братнє ваше ѣко мєнє того послоушанте (f. 28a), bez reference, a ustvari Ponovljeni zakon [18:15] Proroka ispred tebe, između braće tvoje, kao što sam ja, podignuće ti Gospod Bog tvoj; njega slušajte.

Djela [7:38] сь єсть бывы вь цр̄кве н вь пѵстнни сь анѫломь гл̄ющнмь к немѵ · вь горѣ снnансцѣ ѡц̄емь nашнмь · нже прнеть словеса жнва датн вамь (f. 28a). Ponovljeni zakon [4:10] Onaj dan kad stajaste pred Gospodom Bogom svojim kod Horiva, kad mi Gospod reče: saberi mi narod da im kažem riječi svoje, kojima će se naučiti da me se boje dok su živi na zemlji, i da uče tome i sinove svoje.

Djela [7:39] егоже не вьсхотѣше послоушатн ѿц̄н nашн · нь ѿрнноуше н обратнше се срц̂емь своннь вь єѣоупть (f. 28a), bez reference, a ustvari Nehemija [9:16] Ali oni i oci naši uzobijestiše se i otvrdnuše vratom svojim i ne slušaše zapovijesti tvojih.

Djela [7:42–45] ѣкоже есть пнсano вь кнн̄гаѣ прр̊ѵск̄нѣь · еда заколєnаѣ н жрьтвн прннесете мн ·м· ѣѣ · вь пѵстнни домь нзл̄вь · [7:43] н вьздвнгноӳте кровь молоховьскн · звѣздоу ба̄ вашего репana образь еже створнсте покланатн се нмь · н прьселѵ вы далеѵе вавнлона (f. 28b). Amos prorok [5:25–26] Jeste li meni prinosili žrtve i dare u pustinji četrdeset godina, dome Izrailjev? Nego ste nosili šator Moloha svojega, i Hijuna, likove svoje, zvijezdu boga svojega, koje sami sebi načiniste. Zato ću vas preseliti iza Damaska, govori Gospod, kojemu je ime Bog nad vojskama.

Djela [7:44] кровь свѣтельствоу бѣ · ѡц̄емь nашнмь вь поустнни ѣкоже повелѣ · гл̄е монсѣовѣ створнтн по образоу нже вндѣ [7:45] егоже н вьнѣше прнемьше ѿц̄н nашн · сь нс̄мь вь одрьжанне єзыкомь еже нзрнноу бь ѿ лнц̄а ѿц̄ь nашнхь до дн̄е дв̄да (f. 28b), bez reference, a ustvari Izlazak [27:21] U šatoru od sastanka pred zavjesom, koji će zaklanjati svjedočanstvo, neka ih Aron i sinovi njegovi spremaju da gore od večera do jutra pred Gospodom. To neka je uredba vječna koljenima njihovijem među sinovima Izrailjevim. Izlazak [25:9] Kao što ću ti pokazati sliku od šatora i sliku od svijeh stvari njegovijeh, tako da načinite.

Djela [8:32–33] слово же кннжьное еже ѵтѣше се бѣ ѣко овца nа заколенне ведень бысть н ѣко аг̃ньць прємо стрнгоущнмь безьгласьнь · тако не ѿврьзаеть ѵсть свонхь [8:33] вь смѣрєнн своємь · соудь его вьзеть се а родь его кто нсповѣсть · ѣко вьземлеть се ѿ зем̂е жнвоть его (f. 31b). Isaija [53:7–8] Mučen bi i zlostavljen, ali ne otvori usta svojih; kao jagnje na zaklanje vođen bi i kao ovca nijema pred onijem koji je striže ne otvori usta svojih. Od tjeskobe i od suda uze se, a rod njegov ko će iskazati? jer se istrže iz zemlje živijeh i za prijestupe naroda mojega bi ranjen.

Djela [13:22] н прнставль его вьзв̂нже нмь да̄ва nа цр̊ство · емоуже н рєче свѣтельствовавь · ѡбр̊ѣть да̄вда нєсеова моужа по срц̂оу моємоу · нже створнть вс̄е волє моє (f. 42b). 1. Kraljevima [15:5] Jer je David činio što je pravo pred Gospodom niti je otstupao od svega što mu je zapovjedio svega vijeka svojega osim stvari s Urijom Hetejinom.

Djela [13:33] ѣко се сконьча бг̄ чєдомь нхь · nамь вьзв̂нгь нс̄а · кѡ̆ · ѣко н в вьторѣмь плм̄ѣ пншеть · сн̄ь мон есн тн азь дн̄ьсь роднхь те (f. 43b). Psalam [2:7] внзвышае повелѣньюе господьне господь рече кь мнь: сьнь мон есьı тн азь дьnась родьıхь те.

Djela [13:35] тѣмьже нньдѣ гл̄еть · не дасн прѣпо̂бномоу своємѵ вндѣтн нстьлѣннѣ (f. 43b). Pisar pogrešno referira na Isaiju, dok je u Mlet. referenca na Psalam [16:10] ѣко не оставншьı доуше моє вь адьı нн дасн же прѣподобномоу своємоу вьıднтн нстлѣннѣ.

Djela [13:40–41] блюдѣте ѵбо да не прндеть nа вы реченое вь прорц̄ѣхь · [13:41] вндѣте нероднвн · н ѵднвнте се н ѵзрнте н чезнете · ѣко дѣло азь дѣлаю вь дн̄ nаше дѣло емоуже не нматє вѣрн етн · аще кто повѣствоуеть вамь (f. 44a). Avakum [1:5] Pogledajte po narodima i vidite, i čudite se i divite se, jer ću učiniti djelo u vaše dane kojega nećete vjerovati kad se stane pripovijedati.

Djela [15:16–18] по семь обращоу н сьждоу кровь дв̄двь · падьшнн · а раскопаnаго сьзнж̂ѵ нсправлю н [15:17] ѣко да вьзнщѵть проун ѵлв̄цн г̄а н вс̄н єзнцн вь ннхьже nарнцаеть се нме моє nа нныхь · гл̄еть г̄ь творєн сн̄ вс̄а [15:18] вѣдома ѿвѣка сѵть · бо̄у вс̄а дѣла его (47b–48a). Amos [9:11–12] U to ću vrijeme podignuti opali šator Davidov, i zatvoriću mu pukotine, i opraviću mu što je razvaljeno, i opet ću ga sagraditi kao što je bio prije, da bi naslijedili ostatak Edomski i sve narode na koje se priziva ime moje, govori Gospod, koji čini ovo.

Djela 28:25–28 нєстроєнн єжє соущє к сєбѣ ѿпоущаєнн бываχоу рєкьшоу павлоу гл҃ь єднꙗ · ѣко добрѣ дх҃ь ст҃н рєує нсаи҃мь прр҃окомькь ѡц҃ємь вашнмь 28:26 гл҃е · ндн кь людємь снмь н рнцн · слоуχомь ѵслышнтє н нє разоумѣєте · н вндєще ѵзрнтє н нє внднте · 28:27 ѵдєбелѣ бо срц҃е люд҃н снχь н ѵшнма тєжко ѵслышаше н оун свон смѣжнше · єда когда҃ѵзрєть оунма · н ѵшнма ѵслышєтєн срц҃ємь разоумѣють н обратєтьсе нсцѣлює є (f. 81a). Isaija 6:9–10 A on reče: idi, i reci tome narodu: slušajte ali nećete razumjeti, gledajte ali nećete poznati. Učini da odeblja srce tome narodu i uši da im otežaju, i oči im zatvori, da ne vide očima svojim i ušima svojim da ne čuju i srcem svojim da ne razumiju i ne obrate se i ne iscijele.

1. Petr 3:10–12 χотєн бо жнвоть лоубнтн внднтн д҃нь добрь : да оудрьжнть єзыкь свон ѿ̃ зла : н оустнѣ свон нє гл҃атн льстн : 3:11 да оуклоннть се ѿ̃ зла : н створнть : добро да вьзнщєть ·:· мнра н пожєнєть н : 3:12 занє оун г҃н на правєдьнне : н оушн єго вь мо҃лнтвоу нχь : лнце же г҃не на творєще злаѣ (f. 98a), bez reference, ali ustvari Psalam 34:12–16 кто ѥсть ѵловѣкь χотєн жьвотоу лоубєн дьньı добрьıє вѣдьıтн да оудрьжьıть єзьıкь свон ота зла н оустньı єго да нє глаголєта зла оуклоньı се ота зла н створьı благо, вьзьıщьı мѣра н пожєнн за нє оуьı господьньı на правєдньıє н оушьı єго вь мольıтвоу нχь.

1. Petr 3:14 нь аще стражѐте правьдьı радн : блажєннн : страха же нχь нє оубонте се нн же сьблазннте се : (f. 98a, Isaija) 8:12 Ne govorite buna, kad god ovaj narod kaže buna, i ne bojte se čega se on boji, i ne plašite se.

1. Petr. 3:15 Г҃а же б҃а ст҃нтє вь срьцѣχь вашнχь : готовн же прнсно кь ѿвѣтоу : всакомоу ѵпрашающоумоу вы словесн : о вашємь ѵпьваннн (f. 98a). Isaija 8:13 Gospoda nad vojskama svetite; i on neka vam je strah i bojazan.

Rim. 3:4 да нє боудєть : да бѵ́дєть б҃ь нст҃ннль : всакь же ѵл҃вкь льжь : ѣкоже ѥсть пнсано : ѣко да оправьдаєшн се вь словесньıχь свонχь :н прѣпьрншн мє вьнєга҃ сѵ́днть тн се (f. 144a). Psalam 51:4 тєбѣ єднномоу сьгрѣшьıχь н лоукавоє прѣдь тобою створьıχь, ѣко да оправдьıшьı се вь словєсьıχь свонχь н прѣпрьıшьı вьнєгда соудьıтьı тьı.

Rim. 3:11–12 ннктоже нѣсть разоумѣвающаго : нѣсть вьзнскающа б҃а : 3:12 всн ѵклонншє се вь коупѣ : н нєклѵ́унмн бышє : нѣсть творєн мл҃остьıнє нѣсть до єднного (f. 144b). Psalam 14:2–3 господь прьıннує на сьıньı ѵловѣуьскьıє вѣдьıтн ащє ѥсть разоумьıвае нльı вьзьıскае бога 3 всн оуклоньıше се вь коупьı н нєклоууьımн бьıше нѣсть творєн благостьınє нѣсть до єдьınаго.

Rim. 4:7–8 блажєнн нмьже ѿпоущєна сѵ́ть бєзаконнѣ : нмьже прнкрншє се грѣсѣ нχь : 4:8 блажєнь моужь ємоуже г҃ь нє вьмѣнить грѣχа (f. 146a). Psalm 32:1–2 блажєньı нмьже отпоустьıше се бєзаконьıѣ, нмьже прьıкрьıше се грѣсьı нχь 2 блажєнь моужь ємоуже нє вамьınьıть господь грѣχа, ньı же ѥсть вь оустьıχь єго ластьı.

Rim. 9:17 гл҃ють бо кннги фароновн : ѣко на се нстоє вьздвнгьнєть · ѣко да ѣвлоу вь тєбѣ снлѵ́ мою : н ѣко да вьзвѣстєть се нмє моє по всѣн зе҃мн (f. 155b). Izlazak 9:16 Ali te ostavih da pokažem na tebi silu svoju, i da se pripovijeda ime moje po svoj zemlji.

Rim. 10:19 нь гл҃оу єда нз҃ль нє разоумѣ прьвн моси гл҃ѣть ·:· азь ра҃здражоу вн нє вь єзыцѣ нє разоумьнѣ ·:· прогнѣваю вы (f. 158a). Ponovljeni zakon 32:21 Oni me razdražiše na revnost onijem što nije Bog, razgnjeviše svojim taštinama; i ja ću njih razdražiti na revnost onijem koji nije narod, narodom ludijem razljutiću ih.

Rim. 10:20–21 нсанѣ же дрьзає гл҃ѣть : обрѣтє се нє нскоущнмь мєнє ѣвлєнь быχь нє вьпрашающнмь о мьнѣ 21 н кь нз҃лоу гл҃ѣть вьсь д҃нь вьздѣχь роуцѣ мон кь лоудємьпротнвещнмь (f. 158a). Isaija 65:1–2 Potražiše me koji ne pitahu za me; nađoše me koji me ne tražahu; rekoh narodu koji se ne zove mojim imenom: evo me, evo me. Vas dan pružah ruke svoje narodu nepokornu, koji ide za svojim mislima putem koji nije dobar.

Rim. 11:8 ѣкоже ѥсть пнсано ·:· дасть нмь б҃ь дх҃ь ѵмн҃лєннѣ · оунма нє вндѣтн н ѵшнма нє слышатн · до н҃ьшьнаго дн҃е (f. 158b). Isaija 29:10 Jer je Gospod izlio na vas duh tvrdoga sna i zatvorio vam oči, oslijepio proroke i vidioce, glavare vaše. Isaija 6:9 A on reče: idi, i reci tome narodu: slušajte ali nećete razumjeti, gledajte ali nećete poznati.

Rim. 11:9 давдь бо гл҃ѣть : да боудєть трьпєза нχь вь сѣ҃ ловьıоу · н сканьдѣль вьз҃анне нмь (f. 159a), bez reference, ali u Mlet. referenca na Psalam 69:23 боудьı трьпєза нχь прѣд ннмьı вь сѣть н вьзданнє нχь вь саблазань.

Rim 15:9 б҃а ѣкоже ѥсть пнсано : сего радн нсповѣмь се тєбѣ вь єзыцѣχь г҃н : нмєнн твоємѵ́ вьспою (f. 165b). Psalam 18:50 сєго радьı нсповьıмь се тєбѣ вь єзьıцьıχ н нмєньı твоємоу вьспою.

Rim15:10 н пакн гл҃ѣть вьзвєселнте се єзыцн сь лоуднмн єго (f. 165b). Ponovljeni zakon 32:43 Veselite se narodi s narodom njegovijem, jer će pokajati krv sluga svojih, i osvetiće se neprijateljima svojim, i očistiće zemlju svoju i narod svoj.

Rim 15:11 н пакн понтє г҃а вс҃н єзыцн : н похвлантє єго : вс҃н лоудне (f. 165b). Psalam 117:1 хвальıтє господа всьı єзьıцьı н похвальıтє єго всьı лоудьıє.

Rim. 15:12 н пакн нсаѣ гл҃ѣть : боудѣть корєнь носѣовь н вьстає н властню : єзыкь : н на того єзыцн надѣють се (f. 165b). Isaija 11:10 I u to će vrijeme za korijen Jesejev, koji će biti zastava narodima, raspitivati narodi, i počivalište njegovo biće slavno.

1. Kor. 10:26 гн҃а бо єєсть землa н коньцн єє (f. 184b), bez reference, ali u Mlet. referenca na Psalam 24:1 господьна єсть землa нспльнєньє єн н всьі жьівоуще на нєн.

2. Kor. 6:2 гл҃ѣть бо вь врѣмє прнєтьно послоушаҳь тєбє : н вь дн҃ь спс҃єннѣ помогоҳь тн · се нн҃ѣ врѣмє прнєтьно : се нн҃ѣ дн҃ь спс҃єннѣ (f. 203b–204a). Isaija 49:8 Ovako veli Gospod: U vrijeme milosno usliših te, i u dan spasenja pomogoh ti; i čuvaću te i daću te da budeš zavjet narodu da utvrdiš zemlju i naslijediš opustjelo nasljedstvo.

2. Kor 6:16 нлн коє сложєннє цр҃кн бж҃н сь ндолн : мьі бо єсмь цр҃кн бо҃ жнва : ѣкоже бѣ рєчє : ѣко вьселоу сє вь нє : н пондоу н боудоу нмь вь бѣ : н тн бѫдоуть мнѣ вь лоудн (f. 204b), bez reference, ali u Mlet. referenca na Jeremiju 31:1 U to vrijeme, govori Gospod, ja ću biti Bog svijem porodicama Izrailjevijem, i oni će mi biti narod.

2. Kor 6:17 тѣмь же нзндѣте ѿ срѣдн нхь : н ѿлоуунтє се гл҃ѣть гѣ : н нєунстотн нє прнкасантє се : н азь _прнмѫ вьі (f. 204b). Isaija 52:11 Otstupite, otstupite, izidite odatle, ne dotičite se ničega nečista; izidite ispred njega, očistite se vi koji nosite sude Gospodnje.

2. Kor 6:18 н боудоу вамь вь оц҃ь н вьі боудєтє мнѣ вь сы҃нн н дащєрн · гл҃ѣть гѣ всєдрьжнтєль : (f. 204b). Isaija 43:6 Kazaću sjeveru: daj; i jugu: ne brani; dovedi sinove moje iz daleka i kćeri moje s krajeva zemaljskih.

2. Kor 7:1 сн же нмоуще вь срѫ̑нхь : обѣтованнє вьзлоублєнн · оцѣстнмь се ѿ всакоє : скврьнві плътьскнє : н дх҃овьнанаѣ творещє ст҃но̀у вь страсѣ бж҃н (f. 205a). Isaija 55:7 Neka bezbožnik ostavi svoj put i nepravednik misli svoje; i neka se vrati ka Gospodu, i smilovaću se na nj, i k Bogu našemu, jer prašta mnogo.

Hebr. 8:8–12 порнцаєть бо нхь гл҃ѣть : се дн҃нє грєть гл҃ѣть гѣ : н сьврьшоу на домь нзл҃ѣвь : н на домь нюдовь : завѣть новь 9 нє по зав҃ѣтѫ нже створнхь ѿц҃ем҃ь нхь : нзвєстнє ѿ землє єѧюпьтьскнє : вь дн҃ь емьшѫмнє за рѫкоу нхь : ѣко тн нє прѣбьіше вь завѣтѣ моємь : н азь нераднхь о ннхь гл҃ѣть гѣ 10 ѣко се завѣть нже завєщаҳь домоу нзл҃ѣвоу по онн҃хь дн҃ехь гл҃ѣть гѣ · дає законн моє вь смьсль нхь ·на срѫ̑нхь нхь · напншоу є : н бѫдоу нмь вь бѣ · н тн боудоу мнѣ вь лоудн 11 н нє нмоуть наѫунтн кьжо̑ нскрьнаго своєго : н кьжо̑ брата своєго гл҃ѣть гѣ разѫмѣ н· г҃а · ѣко всн разоумѣють мє : ѡ малыҳь до вєлнкнхь : 12 ѣко мн҃лостнвь бѫдоу вь нєправьдаҳь нхь н грѣҳь нхь н бєзаконнхь : нє нмамь помєноутн єщє (f. 271a–271b), bez reference, ali ustvari Jeremija 31:31–34 Evo, idu dani, govori Gospod, kad ću učiniti s domom Izrailjevijem i s domom Judinijem nov zavjet, Ne kao onaj zavjet koji učinih s ocima njihovijem, kad ih uzeh za ruku da ih izvedem iz zemlje Misirske, jer onaj zavjet moj oni pokvariše, a ja im bijah muž, govori Gospod; Nego ovo je zavjet što ću učiniti s domom Izrailjevijem poslije ovijeh dana, govori Gospod: metnuću zakon svoj u njih, i na srcu njihovu napisaću ga, i biću im Bog i oni će mi biti narod. I neće više učiti prijatelj prijatelja ni brat brata govoreći: poznajte Gospoda; jer će me znati svi od maloga do velikoga, govori Gospod; jer ću im oprostiti bezakonja njihova, i grijeha njihovijeh neću više pominjati.

Čuvanje referenci svakako je podstaknuto njihovim preciznim navođenjem u okviru Eutalijevog aparata.[17] Priređivački aparat u bosanskim rukopisima predviđa označavanje i onih mjesta gdje apostol Pavao citira književnike klasične epohe. Tako u Giljferdingovom apostolu br. 14 bilješka "27 Arat astronom i mirotvorac" stoji na margini lista 54a, uz stih "Jer kroz njega živimo, i mičemo se, i jesmo; kao što i neki od vašijeh pjevača rekoše: *jer smo i rod njegov*" (Djela 17:28), na čijem kraju je izreka Arata iz Tarsa, zabilježena u njegovoj poemi *Pojave* (*Phenomena*), koja sadrži najznačajnija astronomska i meteorološka znanja njegovog vremena.[18]

Također uz stih Prve poslanice Korinćanima 15:33 нє льстнтє се тлыєт҃ бо ѡбнуан бл҃гн бєсѣдамн зл҃ьмн u Mletačkom zborniku stoji bilješka na margini: ѿ менадровь словєсь ·а҃·, koja dakle upućuje na citat antičkog komediografa Menandra iz njegovog djela *Taida*.[19]

U Prologu poslanicama apostola Pavla nalaze se reference od kojih se neke navode u izdanju Eutalijevog aparata, a neke ne:[20] ѿ таннь нлннь (Mlet. f. 223c, Giljf. f. 133b), ѿ монснѡвь таннь (Mlet. f. 224b, Giljf. f. 135a) i ѿ таннь пр҃орка

[17] Slavenska verzija Eutalijevog aparata odgovara izdanju teksta na grčkom i latinskom jeziku u *Patrologia graeca* 85 (kolone 719–724) *Elenchus – Divinorum testimoniorum quæ in sancti Pauli epistolis continentur*, koji čini popis citata "od do". Tom popisu pisari postavljaju ekvivalente u vidu marginalnih bilješki uz odgovarajuće stihove poslanica, i čine to veoma precizno.

[18] Usp. Ellicott 1930, 118.

[19] *Ibid.*, 349.

[20] Usp. *Patrologia graeca* 85, kolone 719–726: *Ex Jeremia apocrypho* u Poslanici Efežanima, *Ex Moyse apocrypho* u Poslanici Galaćanima.

єремнє (Mlet. f. 224b, Giljf. 135b). Na Ilijinu tajnu knjigu upućuju marginalne bilješke uz stih 1. Kor. 2:9 (Mlet. f. 242d, Giljf. 172a); na Mojsijeve tajne[21] bilješka uz Gal. 6:15 (Mlet. f. 270c); na Jeremijine tajne[22] bilješka uz Efež. 5:14 (Mlet. f. 274a, Giljf. 231b). Ilijinog apokrifa nema na popisu u izdanju Eutalijevog aparata, barem ne na mjestu gdje je označen u slavenskom prologu – među pobrojanim citatima Pavlovih poslanica.[23] Međutim, podatak da je za stih 1. Kor. 2:9 korišten citat iz apokrifne Knjige proroka Ilije nalazi se u patrističkoj literaturi, npr. kod Origena.[24] Ispred stiha 1. Kor. 2:9 bosanski pisari na margini bilježe ѿ тамнь нлннмь, vjerovatno razumijevajući da to nije doslovni citat Isaije 64:4,[25] već je u njemu Pavlova izmjena koju oni povezuju s Ilijinom apokalipsom.

Predstavljanjem cijeloga kataloga označenih konкordanci u sakralnim tekstovima srednjovjekovne bosanske pismenosti nastoji se istaknuti činjenica da pisar svjesno bilježi starozavjetno porijeklo teksta i tako uklapa sakralne teme u judeokršćanski kontekst. U tom smislu najpregnantniji korpus nudi Eutalijev aparat, odnosno onaj njegov dio koji se tiče donošenja podataka o poslanicama apostola Pavla. Za potpun uvid u ostale pisarske reference koje upućuju na Stari zavjet kao izvor citata dobro može poslužiti izdanje Mletačkog zbornika s potpunom transkripcijom, u kojem se vodilo računa o svim zapisima u rukopisu, te tako predstavlja i sve pisarske upute s margina rukopisa.[26] Prema tom izdanju kolekcija stihova s referencama dopunjava se ovako:

> Djela 2:30-31 пр҃орк҃ь ѵ҃бо сѣ вдѣ ѣко клѣтвою клѣть сѣ ємѵ҃ б҃ь ѿ плода ѵрѣва єго по плътн вьздвигнѵ҃тн х҃а҃ н посадѣтн на прѣстолн єго. Psalm 132:11 клѣть сѣ господь давьıдовьı нстьıною н нє отврьжє сѣ єго: от плода ѵрѣва твоєго посаждоу на прѣстольı твоємь.
>
> Djela 2:34-35 нє вьзндє бо дв҃дь на н҃бса гл҃ѣть же самь ·:· рѣ҃ г҃ь г҃ѣн моємѵ҃ сѣдѣ ѡ дєсн҃ю мєнє доньдѣжє положѵ҃ врагн твоє подьножню ногама твонма. Psalm 110:1 рєѵє господь господєвьı моємоу: сѣдьı о дєсноую мєнє доньдьıжє подьложоу врагьı твоє подьножнє ногама твонма.
>
> Djela 3:22 монсн бо кь ѿцємь нашнмь рѣ҃ ѣко прор҃ка вамь вьздвигнєть г҃ь б҃ь вашь ѿ братнє ваше ѣко мєнє того послѵ҃шантє ѡ всємь єлнко рѣть вамь. Izlazak 4:15 Njemu ćeš kazati i metnućeš ove riječi u usta njegova, i ja ću biti s tvojim ustima i s njegovijem ustima, i učiću vas šta ćete činiti. (Umjesto na Ponovljeni zakon 18:15, ali i Hval. i Mlet. i Giljf. 14 imaju referencu *Ishod*.)
>
> Djela 3:25 вн҃ єстє сн҃овє прор҃кь н завнта нжє завєщa б҃ь кь ѿ҃цємь вашнмь г҃лє кь аврамѵ҃ ѡ снмєнн твоємь бл҃гвєть сє вса ѿтаѵьствнѣ зємлє. Postanak 22:18 I blagoslovićе se u sjemenu tvojem svi narodi na zemlji, kad si poslušao glas moj.
>
> Djela 7:46-48 нжє wбрѣтє бл҃годѣть прѣдь бм҃ь нспросн wбрѣстн селєннє б҃а҃ нѣковла : соломѵ҃нь же сьзда ємѵ҃ храмь на вншнєн нє вь рѵ҃котворєн҃нхъ цр҃кваχь жнвєть б҃ь ѣкоже прор҃кь гл҃ѣть Psalm 132:1–5 помєньı господьı давьıда н всоу кротость єго ѣко клѣть сє господєвн нє раскаєть сє н обєща сє богоу нѣковлоу. 3 аще вьнндоу вь село домоу моєго нльı вьзлѣзоу на одрь постелє моє 4 аще дамь сань оунма монма н вѣкомь монмь дрѣманьıє н покон колѣнома монма 5 доньдьıжє обрѣщаю мѣсто господєвьı сѣнь богоу нѣковлоу.

[21] Vidjeti Prolog u Giljferdingovom apostolu br. 14, f. 135a: ѿ монсѣовн тамнь ·:· ·а҃·а҃· нн обрѣзанне ѵто можеть : до ·нова тварь, što se odnosi na Gal. 6:15, ali pisar Giljf. 14 uz sam stih ne postavlja ovu referencu. Citat je iz Mojsijeve apokalipse, v. Gill, *Exposition of the Entire Bible*, Gal. 6:15.

[22] Riječ je o stihu koji je u aparatu Giljferdingovog apostola br. 14 na listu 135b zapisan ovako: ѿ єремнны тамнь ··д҃·а҃· вьстанн спєн : до освѣтн҃х҃ь, a na margini lista 231b, uz stih Ef. 5:14 тѣмь же гл҃ѣть вьстанн сн҃єн : н вскрьснн ѿ мрьтвнχь : н освѣтнть тє х҃ь, napisano je тамны єремнны. Za tumačenje usp. Gill – Garza 2016, 52.

[23] U Mletačkom zborniku na Ilijinu tajnu knjigu upućuje se i na marginama uz stihove Rim. 8:35 (f. 234a) i Rim. 11:2 (f. 235d), dok u Giljferdingovom apostolu br. 14 na tim mjestima nema takve napomene. U Hvalovom zborniku uz stihove Judine poslanice 1:9 i 1:14 (f. 213b) nalaze se još dvije reference, na Mojsijev i na Enohov apokrif (тамна монснєва і тамна єноχова).

[24] O citatu iz Ilijine apokalipse u 1. Kor. 2:9 v. Barnes 1852, 51, a detaljno o tumačenju tog stiha v. Hartog 2016.

[25] Riječ je o stihu "Nego kao što je pisano: što oko ne vidje, i uho ne čuo, i u srce čovjeku ne dođe, ono ugotovi Bog onima, koji ga ljube", koji se oslanja na "Otkako je vijeka ne čuo se, niti se ušima dozna, niti oko vidje Boga osim tebe da bi tako učinio onima koji ga čekaju". Zanimljivo je da se ovaj stih citira u slavenskoj verziji Romana o Aleksandru Velikom, baš na mjestu gdje Aleksandar svjedoči jednog, nevidljivog Boga: пророкь рєѵє ємѵ҃ бога є҆ѧ҆ра внрѵ҃емоѡ нжє нєбо н зємлѵ҃ сазда вндима н нєвндим҃ єгоже ѡко нє вндн нн ѵ҃хо нє слнша нн ва сртца ѵловнѵа вазндн (Berlinska Aleksandrida f. 43b–44a, Van den Berk 1970, 203–204). Tj. Prorok reče: "Boga jednoga vjerujemo, koji nebo i zemlju sazda, vidljivo i nevidljivo, kojega oko ne vidje, ni uho ne čuo, ni u srce čovječije ne uđe."

[26] Ovaj zbornik sadrži ukupno 114 takvih referenci na marginama, od kojih se 80 nalazi uz tekst Pavlovih poslanica (v. Nakaš 2020). Raspored je gotovo potpuno jednak i u druga dva primjerka, naime u Hvalovom zborniku i u Giljferdingovom apostolu br. 14.

Djela 13:21 н ѿ тѫдѫ просншє цр҃а н дасть нмь б҃ь саула сн҃а кнсова мѫжа ѿ колнна вєннѣмннова лѣть ·м҃·. 1. Samuel 9:1 A bješe jedan čovjek od plemena Venijaminova, kojemu ime bješe Kis, sin Avila, sina Serora, sina Vehorata, sina Afije, sina jednoga čovjeka od plemena Venijaminova, hrabar junak. (Hval. i Giljf. nemaju referencu, a Mlet. umjesto na 1. Samuel referira na 1. Kraljevima).

Djela 13:47 тако бо заповда намь г҃ь ·:· положнхь тє вь свѣть єзнкомь бн҃тн тєбн вь спс҃єннє до послѣдннхь зємлє. Isaija 49:6 I reče mi: malo je da mi budeš sluga da se podigne pleme Jakovljevo i da se vrati ostatak Izrailjev, nego te učinih vidjelom narodima da budeš moje spasenje do krajeva zemaljskih.

1. Petr. 1:16 занє пншєть сн҃тн бѫднтє занє азь сн҃ть єсамь. Levitski zakonik 19:2 Kaži svemu zboru sinova Izrailjevih, i reci im: budite sveti, jer sam ja svet, Gospod Bog vaš. (U Mlet. referenca na Isaiju, dok Giljf. ima referencu na Levitski zakonik.)

1. Petr. 1:24 занє всака пльть ѣко трава н всака сл҃ава үлвѹска ѣко цвѣть травнн ѫсьше н трава н цвѣть єн҃ ѿпадє а гл҃ь гн҃ь прѣбнваєть вь вѣкн. Isaija 40:6 Glas govori: Viči. I reče: Šta da vičem? Da je svako tijelo trava i sve dobro njegovo kao cvijet poljski. (Samo u Hval.)

1. Petr. 5:5 такожд҃е же юннє повнннтє сє старьцємь всѣ же се себн повнн҃ющє се смнрєннє стєжнтє занє бѣ грьднмь протнвнть се смнрєннмь же даєть блгодѣть. Mudre izreke 3:34 Jer potsmjevačima on se potsmijeva, a krotkima daje milost. (Samo u Hval.)

1. Petr. 2:22 лѫүншє сє нмь нстнна҃ь прѣтьүа псь вьзвращає на своє блювотнн н свннн҃ь нзмнвьшн сє вь кални тнмєннѣ своєго. Mudre izreke 26:11 Kao što se pas povraća na svoju bljuvotinu, tako bezumnik ponavlja svoje bezumlje. (Samo u Hval.)

Jud. 1:9 а мнханль арьхнан҃ль єгд҃ сь нєпрнѣзнью расѫжд҃е сє гл҃аше ѡ монсѣшвн тѣлєсн нє смѣ навєстн сѫда хѫльна на рд҃ да запрѣтнть тєбн г҃ь. Tajna Mojsijeva (samo u Hval.).

Jud. 1:14 прорүьствова же н ѡ снхь седьмн ѿ адама єнохь гл҃є се прндєть г҃ь сь тьмою ан҃ль стн҃хь свонхь. Tajna Enohova (samo u Hval.).

Rim. 1:17 правда бо бж҃нѣ вь нємь ѣвлаєть се ѿ вѣрн вь вѣрѫ ·:· ѣкоже і҃е пнсано ·:· а правєдннкь ѿ вѣрн жнвь бѫдєть. Avakum 2:4 Gle, ko se ponosi, njegova duša nije prava u njemu; a pravednik će od vjere svoje živ biti.

Rim. 2:24 нмє бо бж҃нє вась радн хѫлнть сє вь єзнцнхь ·:· ѣкоже пнсано. Isaija 52:5 A sada što ću tu? veli Gospod; jer je narod moj zaboravljen ni za što; koji vladaju njim, cvijele ga, veli Gospod, i jednako svaki dan huli se na ime moje.

Rim. 3:13 гробь ѿвр҆сть грьтанн нхь єзнкн свонмн льщахѫ сє ѣдь аспндньі подь ѫстнама нхь. Psalam 5:9 ѣко нѣсть вь оустьіхь нхь нстьіньі срьдцє нхь соуєтно юсть гробь отврьсть грьтаньі нхь єзьікьі свонмьі лащахоу сє.

Rim. 3:14 нхьже ѫста клєвєт҃н н гнѣва пльна сѫть. Psalam 10:7 ємоуже клєтвьі оуста єго пльна соут горєсть н ласть подь єзьікомь єго троудь н болькзань. Psalam 140:3 поострншє єзьікь свон ѣко змьіѣ, ѣдь аспндань подь оустнамьі нхь. (Giljf. referira na Psalam 140, Mlet. na Psalam 10.)

Rim. 3:15–17 скорн ногн нхь пролнѣтн крьвь 16 ськрѫшєннє н страсть на пѫтєхь нхь 17 н пѫтн мнрьна нє разѫмншє. Isaija 59:7–8 Noge im trče na zlo i brze su na proljevanje krvi prave; misli su njihove bezakonje; na putovima je njihovijem pustoš i rasap. Puta mirnoga ne znaju, i na putovima njihovijem nema pravde; načinili su sebi krive staze; ko god ide po njima, ne zna za mir. (U Mlet. referenca na Isaiju, u Giljf. i Hval. na Postanak.)

Rim. 3:18 ннст҃ бо страха бж҃нѣ прѣдь ѡүнма нѫ҃. Psalam 36:1 рєүє законопрѣстоупннкь да нє сьгрѣшаєть вь сєбѣ нѣсть бо страха божьіѣ прѣдь оуьіма єго.

Rim. 4:3 үто бо кннгн гл҃ѫть вѣрова же аврамь бв҃н н вьмннн се ємѫ вь правдѫ. Postanak 15:6 I povjerova Avram Bogu, a on mu primi to u pravdu.

Rim. 4:6 ѣкоже н дав҃дь гл҃єть блажєньство үлвкѫ ємѫже бѣ прнүнтаєть правдѫ безъ дѣль. Psalam 44:7–8 нє на лоукь бо мон оупваю н ороужьіє моє нє сьпасєть мєнє 8 сьпасаль бо нькі єсьі от стоуждающьіхь намь н нєнавьідєщє нась посрамьіль єсьі. (Samo u Mlet.)

Rim. 4:17 ѣкоже і҃е пнсано ѣко ѿц҃а многомь єзнкомь положнхь тє прємо ємѫже вѣрова бѫ҃ жнвєщүємѫ мрьтвнє н нарнцающүємѫ нє сѫщаѣ ѣко сѫщаѣ. Postanak 17:5 Zato se više nećeš zvati Avram nego će ti ime biti Avraam, jer sam te učinio ocem mnogih naroda.

Rim. 4:18 нже бєзь ѫпваннѣ на ѫпванне вѣрова бнтн ємѫ ѿцѫ многомь єзнкомь по рѣномѫ ·:· такон бѫдєть снме твоє. Postanak 15:5 Pa ga izvede napolje i reče mu: Pogledaj na nebo i prebroj zvijezde, ako ih možeš prebrojiti. I reče mu: tako će ti biti sjeme tvoje.

Rim. 8:35 кто нн разлүнть ѿ лѫбвє бж҃нє скрьбь лн нлн тѫга гонєннє лн нлн гладь нлн нагота нлы бнда нлн маүь. Iz tajni Ilijinih (samo u Mlet.).

Rim. 8:36 ѣкоже і҃е пнсано ѣко тєбє радн ѫмрьщьвлєнь єсмь всь дн҃ь вьмннѣхомь сє ѣко ѡвүє на заколєннє. Psalam 44:23 ѣко тєбє радьі оумрьщвлаємьі єсамь всь дьнь вьмньіхомь сє ѣко овүє на заколєннє.

Rim. [9:9] ωбытованню бо словєса на сє врѣмє прѣдѫ ·:· н бѫдєть сарьры сн̄ь. Postanak [18:10] A jedan između njih reče: do godine u ovo doba opet ću doći k tebi, a Sara će žena tvoja imati sina. A Sara slušaše na vratima od šatora iza njega.

Rim. [9:12] нє ѿ дѣль на ѿ прнзнвающаго рч̄е сє є͞н ѣко болн поработаєть маньшємоу ·:· Postanak [25:23] A Gospod joj reče: Dva su plemena u utrobi tvojoj, i dva će naroda izaći iz tebe; i jedan će narod biti jači od drugoga naroda, i veći će služiti manjemu.

Rim. [9:13-14] ѣкоже і͞е пнсано нѣкова вьзлѫбнхь а нсава вьзнєнавдѣхь · [9:14] что ѫбо рѣмь єда нєправда ѿ ба̄ да нє бѫдєть. Malahija [1:2–3] Ljubim vas, veli Gospod; a vi govorite: u čem nas ljubiš? Ne bješe li Isav brat Jakovu? govori Gospod; ali Jakova ljubih. A na Isava mrzih; zato gore njegove opustih i našljedstvo njegovo dadoh zmajevima iz pustinje. (Mlet. postavlja referencu za stih broj 13, a Giljf, za 14.)

Rim. [9:15] монсѣн бо гл̄еть помнлѫю єгоже ащє помнлѫю н ѫщєдрѫ єгоже ащє ѫщєдрѫ. Izlazak [33:19] A Gospod mu reče: učiniću da prođe sve dobro moje ispred tebe, i povikaću po imenu: Gospod pred tobom. Smilovaću se kome se smilujem, i požaliću koga požalim.

Rim. [9:25] ѣкоже н‹є›се‹н› гл̄еть нарєкѫ нє лѫдн моє лѫдн моє н нєвьзлѫблєннє вьзлѫблєннє. Jesej [2:23] I posijaću je sebi na zemlji, i smilovaću se na Loruhamu, i reći ću Loamiji: ti si moj narod, i on će reći: Bože moj! (U Hval. нєсен, u Giljf. na margini носн, а u stihu нєѣн.)

Rim. [9:27] нсанѣ же вьпнєть ѡ нз̄влѣ ащє і͞е үнсло сно̄вь нз̄лвь ѣко пнсакь морьскнн ѡстанакь спс̄еть сє. Isaija [10:22] Jer ako bude naroda tvojega, Izrailju, kao pijeska morskoga, ostatak će se njegov obratiti. Pogibao je određena, razliće se pravda.

Rim. [9:29] и ѣкоже про̄рує ащє нє бн̄ гь̄ савѿть ѡставнль намь сѣмєнє ѣко содомланє ѫподобнлн сє бнхомь н ѣко гоморанємь ѫподобнлн сє бнхомь. Isaija [1:9] Da nam Gospod nad vojskama nije ostavio malo ostatka, bili bismo kao Sodom, izjednačili bismo se s Gomorom.

Rim. [9:33] ѣкоже і͞е пнсано ·:· сє полагаю вь снѡнн камєнь прытнканню н скрѣжаль сканьдалѫ н всакь вѣрѫє вь нь нє постндѣть сє. Isaija [8:14] I biće vam svetinja, a kamen za spoticanje i stijena za sablazan objema domovima Izrailjevijem, zamka i mreža stanovnicima Jerusalimskim.

Rim. [10:5] монсн бо пншєть правдѫ ѣже ѿ закона ѣко сьтворнвн ѣ үл̄вкь жнвь бѫдєть вь нн̄хь. Ezekiel [20:11] I dadoh im uredbe svoje, i objavih im zakone svoje, koje ko vrši živ će biti kroz njih. (Mlet. ima dvostruku referencu: na proroka Ezekiela i na Ponovljeni zakon, a Hval. je bez reference.) Ponovljeni zakon [4:1] A sada, Izrailju, čuj uredbe moje i zakone, koje vas učim da tvorite, da biste poživjeli i ušli u zemlju koju vam daje Gospod Bog otaca vaših i da biste je naslijedili.

Rim. [10:6 a] правда ѣже ѿ вѣрн такон гл̄еть нє рьцн вь срц̑н своємь кто вьзндєть на̄ нбо сѣрѣчь хр̄а свєстн. Ponovljeni zakon [30:12] Nije na nebu, da rečeš: ko će nam se popeti na nebo da nam je skine i kaže nam je, da bismo je tvorili?

Rim. [10:8] на что гл̄ѫть кннгн блнзь тн гл̄ь і͞е вь ѫстнхь твонхь н вь срц̑н твоємь сѣрѣчь гл̄ь вѣры нжє проповдаємь. Ponovljeni zakon [30:14] Nego ti je vrlo blizu ova riječ, u ustima tvojima i u srcu tvojem, da bi je tvorio.

Rim. [10:11] гл̄ѫть бо кннгн всакн вѣрѫєн на нь нє постндть сє. Isaija [28:16] Zato ovako veli Gospod Gospod: Evo, ja mećem u Sionu kamen, kamen izabran, kamen od ugla, skupocjen, temelj tvrd; ko vjeruje neće se plašiti.

Rim. [10:13] всакь бо нжє ащє прнзовєть нмє гн̑є спс̄еть сє. Joilo [2:32] I svaki koji prizove ime Gospodnje spašće se; jer će na gori Sionu i u Jerusalimu biti spasenje, kao što je rekao Gospod, и u ostatku koji pozove Gospod.

Rim. [10:15] како же проповдєть ащє нє послання бѫдѫть ·:· ѣкоже і͞е пнсано ѣко краснн ногн бл̄говѣствующнѫ мнрь хв̄ь бл̄гаѣ. Naum [1:15] Eto, na gorama noge onoga koji nosi dobre glase, koji oglašuje mir. Praznuj, Juda, svoje praznike, ispunjaj zavjete svoje, jer zlikovac neće više prolaziti po tebi; sasvijem se zatro.

Rim. [10:16] на нє всн послѫшашє євн҃лнѣ нсанѣ бо гл̄еть гн̄ кто вѣрова слѫхѫ нашємѫ. Isaija [53:1] Ko vjerova propovijedanju našemu, i mišica Gospodnja kome se otkri?

Rim. [10:18] на гл̄ѫ єда нє слншашє сего радн ѫбо вь всѫ зємлѫ нзндѫ провещаннѣ нхь н вь концє вьсєлєнє гл̄н нхь. Psalam [19:4] н вь всоу зємлоу нзьѣдоуть провещаньѣ нхь н вь конаць вьсєлєньє глаголь нхь вь сльньцьн положоу сєло єго.

Rim. [11:2] нє ѿрннѫ бѣ лѫдн свонх єжє прѣжѐ разѫмы ·:· ѡ нлнн что гл̄ѫть кннги ѣко прыповдаєть бв̄н на нз̄а гл̄є. Ilijina tajna (samo u Mlet.).

Rim. [11:4] на что гл̄єтьємѫ ѿвещанне ставнх сєбн ·з̄· тнсѫщь мѫжн нже нє поклонншє колнн валамовн. 1. Kraljevima [19:18] Ali sam ostavio u Izrailju sedam tisuća, koji nijedan ne saviše kolјena pred Valom, niti ga ustima svojim cjelivaše.

Rim. [11:26 и] тако всакь нз̄лтнь спс̄еть сє {л̄є нсан_ ѧ} ѣкоже і͞е пнсано прндєть ѿ снона нзбавлєнне н ѿвратнть нєчьстнє ѿ нѣкова. Isaija [59:20] I doći će izbavitelj u Sion i k onima od Jakova koji se obraćaju od grijeha, veli Gospod.

Rim. [11:34] кто ѹбо разѹмн ѹмь гн҃ь нлн кто свѣтьнникь емѹ бн̄. Isaija [40:13] Ko je upravljao duh Gospodnji? ili mu bio savjetnik i naučio ga?

Rim. [12:19] не себе мащающе вьзлѹблєнн не дадѣте мнста гнѣвѹ ·:· пнсано бо і҆̄е̄ мьнн масть азь вьздамь глєть гь̄. Ponovljeni zakon [32:35] Moja je osveta i plata, u svoje vrijeme popuznuće noga njihova, jer je blizu dan propasti njihove, i ide brzo što će ih zadesiti. (U Mlet. u drugom dijelu stiha referenca na Ponovljeni zakon, a u Giljf. u prvom dijelu bilježi паp̃ѹ :мв·)

Rim. [12:20] аще ѹбо аоүєть врьгь твон ѹхлѣбьлан аще лн жєжѣ̂ть напаѣн се бо творє ѹгл̄н огно сьберєшн на гл̄вн єго. Mudre izreke [25:21] Ako je gladan nenavidnik tvoj, nahrani ga hljeba, i ako je žedan napoj ga vode. (U Mlet. nečitka oznaka *ot Pr[itač Solomunj]*, dok u Giljf. referenca na Ponovljeni zakon.)

Rim. [13:9a] єже бо не прѣлѹбн сьторншн не ѹбнєшн не ѹкрадєшн не льжє послѹшьствѹєшн не пожощєшн н ѣже нна заповдь вь словесн семь сьврьшаєть се. Izlazak [20:13–17] не сьторншн прѣлѹбвн не ѹбнєшн не ѹкрадєшн н не льжн послѹшьствѹєшн на нскрьнаго своєго льжємь послѹшьствѹємь не пожощѥшн жєнн нскрьнаго своєго нн селѹ єго нн рабѹ єго нн воловн єго нн ѡслѹ єго нн єлнко нмать нскрьнн тво҃ı.[27]

Rim. [13:9b] вьзлѹбншн нскрьнаго своєго ѣко самь себе. Levitski zakonik [19:18] Ne budi osvetljiv, i ne nosi srdnje na sinove naroda svojega; nego ljubi bližnjega svojega kao sebe samoga; ja sam Gospod.

Rim. [14:11] пнсано бо і҆̄е̄ жнвѹ азь гл̄еть гь̄ ѣко мнѣ поклонить се всако колнно н всакы єзнкь нсповнсть се бн̄н. Isaija [49:18] Sobom se zakleh; izide iz usta mojih riječ pravedna, i neće se poreći, da će im se pokloniti svako koljeno, i zaklinjati se svaki jezik.

Rim. [15:3] нбо хь̄ не себн ѹгодн поношєннѣ поносєщнхь тєбн нападѹ на ме. Psalam [69:9] ѣко жалость домоу твоєго снѣсть ме н поношєннѣ поносєщьıхь нападошє на ме.

Rim. [15:21] на ѣкоже і҆̄е̄ пнсано вьньрадєть тн нмьже не вьзвѣстн се ѡ немь нже не слншаше разѹмнють. Isaija [52:15] Tako će opet udiviti mnoge narode, carevi će pred njim zatisnuti usta svoja, jer će vidjeti što im nije kazivano i razumjeće što nijesu slušali.

1. Kor. [1:19] пнсано бо і҆̄е̄ погѹблѹ прѣмѹдрость прѣмѹдрнхь н разѹмь разѹмннхь ѿврьгѹ. Isaija [29:14] Zato ću evo još raditi čudesno s tijem narodom, čudesno i divno, i mudrost mudrijeh njegovijeh poginuće i razuma razumnijeh nestaće.

1. Kor. [1:31] да ѣкоже і҆̄е̄ пнсано хвалєн се ѡ гн̄ да хвалнть се. Jeremija [4:2] I klećeš se istinito, vjerno i pravo: tako da je živ Gospod. I narodi će se blagosiljati njim, i njim će se hvaliti. (Mlet. i Giljf. dodaju i referencu na Prvu knjigu kraljeva.)

1. Kor. [2:16] кто бо разѹмн ѹмь гн҃ь нже наставнть н мн же ѹмь хв̄ь нмамь. Isaija [40:13] Ko je upravljao duh Gospodnji? ili mu bio savjetnik i naučio ga?

1. Kor. [3:19] прѣмѹдрость бо мнра сего бѹнство ѿ бг̄ і҆̄е̄ пнсано бо і҆̄е̄ хѹпаєн прѣмѹдрнє вь коварьствнхь. Jov [5:13] Koji hvata mudre u njihovu lukavstvu, i namjeru opakih obara.

1. Kor. [3:20 и] пакн гь̄ разѹмнваєть помншлєннѣ улвъıскаѣ ѣко сѹть сѹетьнаѣ. Psalam [94:11] господь свѣсть помьıшлєннѣ улювѣуıска ѣко соуть соуєтна.

1. Kor. [6:16] нлн не вѣстє ѣко прнлнплаєн се лѹбодѣнцн єднно тѣло і҆̄е̄ бѹдєта бо рѣ̆ ѡба вь плъть єднмѹ. Postanak [2:24] Za to će ostaviti čovjek oca svojega i mater svoju, i prilijepiće se k ženi svojoj, i biće dvoje jedno tijelo.

1. Kor. [9:9] вь монсновн бо законн пнсано і҆̄е̄ не ѡбрѣщєшн вола врьхѹща єда ѡ волохь радить бг̄. Ponovljeni zakon [25:4] Nemoj zavezati usta volu kad vrše.

1. Kor. [10:7] нн ндолотрѣбьнницн бн̄вантє ѣкоже єтєрн нхь ѣкоже і҆̄е̄ пнсано сндѹ лѹдѣе ѣстн н пнтн н вьсташе нгратн. Izlazak [32:6] I sjutradan ustavši rano prinesoše žrtve paljenice i žrtve zahvalne; i posjeda narod, te jedoše i piše, a poslije ustaše da se igraju.

1. Kor. [14:21] вь законн і҆̄е̄ пнсано нноєзнуьннкн ѹстнамн ннмн вьзъглѹть лѹдємь снмь н такон не послѹшають мєне гл̄еть гь̄. Isaija [28:11–12] Zato će nerazumljivom besjedom i tuđim jezikom govoriti tome narodu; jer im reče: ovo je počinak, ostavite umorna da počine; ovo je odmor; ali ne htješe poslušati.

1. Kor. [15:25] пдобаєть бо емѹ црство̄ватн дондѣже положнть все врагн єго подьножню ногама своннма. Psalam [110:1] рєуе господь господєвьı моємоу: сѣдьı о десноую мене, доньдьıже подьложоу врагьı твое подьножне ногама твоннма.

1. Kor. [15:54] ега̂ же нстлѣное се ѡблѣуеть се вь ненстлѣное н смрьтьное се ѡблыуеть се вь несмрьтное тога̂ сьбѹдеть се слово напнсаное пожрьта бн̄ смрьть побндою. Isaija [25:8] Uništiće smrt zauvijek, i utrće Gospod Gospod suze sa svakoga lica, i sramotu naroda svojega ukinuće sa sve zemlje; jer Gospod reče. (U Giljf. referenca na Isaiju, a u Mlet. na Jeseja.)

[27] Iz Dekaloga Mletačkog zbornika (f. 144c), gdje je također redoslijed zapovijedi Izl. [20:14] pa Izl. [20:13], kao u Rim. [13:9].

2. Kor. 4:6 ѣко бг҃ рекн нс тьмн свѣтꙋ вьснѣтн нже вьснѣ вь срⷣнхь нашнхь кь просвѣщенью разꙋмꙋ славн бж҃не ѡ лнцн нсх҃вн. Isaija 9:1 Ali neće se onako zamračiti pritiješnjena zemlja kao prije kad se dotače zemlje Zavulonove i zemlje Neftalimove, ili kao poslije kad dosađivaše na putu k moru s one strane Jordana Galileji neznabožačkoj.

2. Kor. 4:13 нмꙋще же тажⷣ дх҃ь вѣрн по писанню его ·:· вѣроваχь тнмь же н вьзьглаχь н мн вѣрꙋемь тнмь же н гл҃емь. Psalam 116:10 вѣроваχ тьмь же н вьзьглаголаχь: азь же смѣрьıχь се.

2. Kor. 8:15 нже мнογаго не ꙋмножнть нже малаго не ꙋмалнть. Izlazak 16:18 Pa mjeriše na gomor, i ne dođe više onom koji nakupi mnogo, niti manje onom koji nakupi malo, nego svaki nakupi koliko mu je trebalo da jede. (U Giljf. referenca na Isaiju.)

2. Kor. 8:21 прѣжⷣ прнмншлающе добраѣ не таүню прѣдь гд҃мь нь н прѣдь улв҃кн. Mudre izreke 3:4 Te ćeš naći milost i dobru misao pred Bogom i pred ljudima.

2. Kor. 9:7-8 и кожⷣ ѣкоже нзволннне нмать срⷣємь не ѡ скрьбн нн ѡ бндн ·:· тнха бо датєла лꙋбнть бг҃ 8 сильнь же бг҃ всакꙋ блг҃одѣть нзобнловатн вь всь да ѡ семь всегⷣ всакы доволь нмꙋще нзбнтьуьствꙋюте вь всако дѣло блг҃о. Mudre izreke 11:25 Podašna ruka biva bogatija, i ko napaja, sam će biti napojen. (Samo u Mlet. referenca na Mudre izreke; Hval. za stih 2. Kor. 9:8 ima referencu na Isaiju, Giljf. je bez reference.)

2. Kor. 9:9 ѣкоже і҃е писано растоүн н дасть ꙋбогнмь правда его прѣбнваєть вь вѣкн. Psalam 112:3 слава н богатьство вь домоу его н правда его прьıбнваєть вь вѣкьı вѣка.

2. Kor. 10:17 хвалєн же се ѡ гн҃ да хвалнть се. Jeremija 9:24 Nego ko se hvali, neka se hvali tijem što razumije i poznaje mene da sam ja Gospod koji činim milost i sud i pravdu na zemlji, jer mi je to milo, govori Gospod.

2. Kor. 13:1 се трєтнцею се гредꙋ кь вамь вь ꙋстнχь дв҃ою нлы трєхь свдѣтєль станєть всакь гл҃ь. Ponovljeni zakon 19:15 Neka ne ustaje jedan svjedok na čovjeka ni za kako zlo i ni za kakav grijeh između svijeh grijeha koji se čine, nego na riječima dva ili tri svjedoka da ostaje stvar.

Gal. 3:6 ѣкоже аврамь вѣрова бв҃н н вьмнян се емꙋ вь правдꙋ. Postanak 15:6 I povjerova Avram Bogu, a on mu primi to u pravdu.

Gal. 3:8 прѣжⷣ же вдѣвше книгн ѣко ѡ вѣрн єзнкн ѡпⷣавдаєть бг҃ прѣжⷣ блговѣствоваше аврамовн ѣко блг҃слвєть се ѡ тебн всн єзнцн. Postanak 18:18 Abraham treba postati jedan narod velik i moćan u kojem će biti blagoslovljeni svi narodi zemaljski.

Gal. 3:10 єлнко бо ѡ дѣль закона подь клєтвꙋю сꙋть : писано бо і҃е ѣко проклеть всакн нже не прѣбꙋдеть вь всѣχь писаннχь вь книгаχь законнχь сьторнтн є. Ponovljeni zakon 27:26 Proklet da je koji ne bi ostao na riječima ovoga zakona, i tvorio ih. A sav narod neka reče: Amin.

Gal. 3:11 закономь же ннктоже ѡправдѣть се ѡ ба ѣко правєдн ѡ вѣрн жнвь бꙋдеть. Avakum 2:4 Gle, ko se ponosi, njegova duša nije prava u njemu; a pravednik će od vjere svoje živ biti.

Gal. 3:12 а законь нѣсть ѡ вѣрн : нь створєн ѣ улв҃кь жнвь боудеть вь ннχь. Ezekiel 20:11 I dadoh im uredbe svoje, i objavih im zakone svoje, koje ko vrši živ će biti kroz njih. (U Mlet. referenca na Ponovljeni zakon, usp. Rim. 10:5.)

Gal. 3:13 хі҃ нн нскꙋпн ѡ клєтвн закона бн҃ вь законь н клєтва ·:· писано бо і҃е проклеть всакн вѣсєн на дрѣвн. Ponovljeni zakon 21:23 Neka ne prenoći tijelo njegovo na drvetu, nego ga isti dan pogrebi, jer je proklet pred Bogom ko je obješen; zato ne skvrni zemlje koju ti Gospod Bog tvoj daje u našljedstvo.

Gal. 4:22 писано бо і҃е ѣко аврамь дв҃а сна нмы єднnь ѡ рабн а дрꙋгн ѡ свободнне. Postanak 16:15 I rodi Agara Avramu sina; i nadjede Avram sinu svojemu, kojega mu rodi Agara, ime Ismailo. Postanak 21:2 Jer zatrudnje i rodi Sara Avramu sina u starosti njegovoj u isto vrijeme kad kaza Gospod.

Gal. 4:27 писано бо і҃е вьзвесєлн се неплодн не ражⷣающнѣ растр҃нн вьзьпнн не болнвшнѣ ѣко многа чєда пꙋстн паче нежелн нмꙋщнѣ мꙋжа. Isaija 54:1 Veseli se, nerotkinjo koja ne rađaš, zapjevaj i poklikni ti, koja ne trpiš muka od porođaja, jer pusta ima više djece nego li ona koja ima muža, veli Gospod.

Gal. 4:30 на ⷣто книгн гл҃ꙋть нжⷣнн рабꙋ н сна єн҃ не можеть бо наслндоватн сн҃ь рабннмь сь сн҃номь свободнмь. Postanak 21:10 Pa reče Avramu: Otjeraj ovu robinju sa sinom njezinijem, jer sin ove robinje neće biti našljednik s mojim sinom, s Isakom.

Gal. 5:14 вся бо законь вь єднномь словесн коньчаваеть се вьзлꙋбншн нскрьнаго ѣко самь себе. Levitski zakonik 19:18 Ne budi osvetljiv, i ne nosi srdnje na sinove naroda svojega; nego ljubi bližnjega svojega kao sebe samoga; ja sam Gospod.

Efež. 2:17 пнрншдь блговѣстнть мнрь вамь дальнмь н мнрь вамь блнжьнмь. Isaija 57:19 Ja stvaram plod usnama: mir, mir onomu ko je daleko i ko je blizu, veli Gospod, i iscijeliću ga.

Efež. 4:8 тьмь же гл҃еть вьсьшль єсн на вѣсотꙋ плѣнль єсн плнь прнєль єсн даѣнѣ вь улв҃ньх.

Psalam 68:18 вьшаль єсн вь свѣтнмь na внсотоу плѣнняль єсн плѣнь, прнєль єсн дѣаннѣ вь уовѣцьіхь нбо протнвєща сє вьсєлнть господь богь.

Efež. 4:26 гнѣванте сє а нє сьгрѣшанте слънце да нє заходѣть вь гнѣвн вашємь. Psalam 4:4 гнѣванте сє а нє сьгрьшанте нже глаголєте вь срдцьіхь вашьіхь н na ложьіхь вашьіхь оумѣльіте сє.

Efež. 5:14 тѣмь же глєть вьстанн спєн н вьскрьснн ѿ мрьтвнхь н wсвѣтнть те хѣ. Jeremijina tajna.

Efež. 5:31 сєго радн wставнть улвкь ѿц̄а своєго н матєрь свою н прнлнть сє кь женн своєн н бѫдєта wба вь пльть єднн. Postanak 2:24 Za to će ostaviti čovjek oca svojega i mater svoju, i prilijepiće se k ženi svojoj, i biće dvoje jedno tijelo.

Efež. 6:2 утн ѿц̄а своєго н матєрь єже і̵̄є̵̄ заповдь прьваѣ да wбнтованьı. Ponovljeni zakon 5:16 Poštuj oca svojega i mater svoju, kao što ti je zapovijedio Gospod Bog tvoj, da bi se produljili dani tvoji i da bi ti dobro bilo na zemlji, koju ti dade Gospod Bog tvoj.

Hebr. 1:5 комѫ бо когѣ рѣ ѿ анѣлъ сн̄ь мон єсн тн азь дн̄сь роднхь тє н пакн азь бѫдѫємѫ вь ѿц̄а н ть бѫдєть мнѣ вь сн̄а. Psalam 2:7 вьзвьщає повєл‹ѣн›ьє господьнє господь рєує кь мнь: сьнь мон єсьт тн азь дьнась родьіхь тє. (U Hval. i Mlet. za drugi dio stiha referenca na 2. Kraljevima, ali to je vjerovatno greška umjesto 2. Samuel 7:14.)

Hebr. 1:6 єгѣ же пакн вьводнть прьвьньца вь воѫселєнѫю : глєть да поклонєтьть сєємѫ всн анѣлн бж̄н. Ponovljeni zakon 32:43 Kličite, o nebesa, s njime, obožavajte ga, sinovi Božji! Kličite, puci, s njegovim narodom, uznosite snagu njegovu, poslanici Jahvini. Jer će krv slugu svojih osvetiti, istom mjerom vratiť dušmanima, naplatit će od onih koji njega mrze, očistiť od grijeha zemlju svog naroda. (U Hval. referenca i na Psalam 141 i na Psalam 45.)

Rukopis Mletačkog zbornika prekida se na početku Poslanice Hebrejima, pa za ostale oznake korespondencija sa starozavjetnim tekstom ostaje faksimilno izdanje Hvalovog zbornika kao jedini izvor, jer Giljf. 14 nakon Hebr. 2:6 pa do kraja rukopisa odustaje od postavljanja referenci na margini.[28]

Hebr. 1:10-11 вь nayєло тьı гн̄ зємѫ основа : н дѣла роукоу твоню сѫть нбс̄а · 1:11 н та погнноуть : тьı же прѣбьıваш̃н вь вѣкн : н вса ѣко рнза обєтьшають : Psalam 102:26–28 вь nayєтакь тьı господьı зємлоу основа н дѣла роукоу твоєю соуть нєбєса 27 та н погьıбноуть тьı же прнбьıваєшн н всн ѣко рнза обєтьшають н ѣко однждоу сьвьıєшьı ѣ н нзмѣнєть сє 28 тн же нстн єсн н лѣта твоѣ нє сконьчають сє.

Hebr. 1:13 кь комоу же когѣ ѿ анѣлъ рєує сьıдьı о десновѫю мєнє доньдьıже положоу врагьı твоє подьножьıе ногама твонма. Psalam 110:1 (v. 1. Kor. 15:25).

Hebr. 2:6 засвѣтельствова же кьдѣстєрь гл̄е : уто єсть улвкь ѣко помьнншьı лн сн̄ь улвускн · ѣко посѣщаєшн єго · Psalam 8:4 уто єсть уловѣкь ѣко помнншьı нлн сьıнь уловѣуьскьı ѣко посьщаєшьı єго (tako u Hval., a u Giljf. referenca na Psalam 3).

Hebr. 2:12 вьзвѣщоу нмє твое братьıн моєн н по срѣдьı црькве вьспою тє. Psalam 22:22 повьıмь нмє твоє братьıн моєн н по срѣдьı црькве вьспою тє.

Hebr. 2:13 н пакьı сє азь н дѣтьı єже мьı і̵̄є̵̄ даль бѣ н пакьı азь боѫ̄ надѣє сє na нь. Isaija 8:17–18 Čekaću dakle Gospoda, koji je sakrio lice svoje od doma Jakovljeva, i uzdaću se u nj. Evo ja i djeca koju mi je dao Gospod jesmo znak i čudo Izrailju od Gospoda nad vojskama, koji nastava na gori Sionu.

Hebr. 3:7 тѣмь же ѣкоже глєть дхѣ сть данась ащє глась єго оуслышьıте. Psalam 95:7 ѣко та єсть богь нашь н мьı лоудьıє пастьıвнне єго н овцє роукьı єго. дьнась ащє глась єго оуслышнте.

Hebr. 3:14 прьıчєсньıцн бо хоу бьıхомь ащє оубо nayєтак ѫпостасьı єго до конька нзвьıстьно ѫдрьжнмь. Ponovljeni zakon 1:35 Nijedan od ovoga roda zloga neće vidjeti ove dobre zemlje, za koju se zakleh da ću dati vašim ocima.

Hebr. 3:15 глат̄ьı дн̄ась ащє гл̄сь єго ѫслншьıте нє ожестьıте срц̄ь вашьıхь ѣко бь прогньıванья. Psalam 95:7 (Hval pogrešno upućuje na Psalam 13; v. Hebr. 3:7).

Hebr. 3:16 єтєрьı бо слншавьше прогньıваше сє нь нє всн ншадьше нзь єѣьıпта монсьюмь. Izlazak 17:1 I podiže se iz pustinje Sina sav zbor sinova Izrailjevih putem svojim po zapovjesti Gospodnjoj, i stadoše u oko u Rafidinu; a ondje ne bješe vode da narod pije.

Hebr. 4:2 нбо єсамь благовьıстованьı ѣкоже н онн na нє пользова слоуха о ньıмь нє растворєньıмь вѣроу слышавьшьıхь. Hval upućuje na Jeremiju.

Hebr. 4:3 ѣко клєть сє вь гнѣвьı моємь ащє вьнндоуть вь поконще мое нжѣ дьıломь ѿ сложєньıѣ мнрьнаго бьıвшьıмь. Psalam 95:11 ѣко клєхь сє вь гнѣвѣ моємь ащє вьнндоуть вь покон мон.

Hebr. 4:4 рче бо кьдє н о сєдмьıємь тако н поуьı бѣ вь дн̄ь сєдмьı ѿ всьıхь дѣль свонхь. Postanak 2:2 I svrši Bog do sedmoga dana djela svoja, koja učini; i počinu u sedmi dan od svijeh djela svojih, koja učini.

[28] Zapravo, pisar Giljf. 14 još samo jednom obilježava tekst simbolom za citiranje uz Hebr. 8:8–12, ali referencu na margini nije postavio.

Hebr. [5:5] тако н $\overline{\text{х}}$ь нє сєбє прославь бытн арьхыєрыѣ на гл̄авы кь нємоу сп̄ь мон єсы ты азь дн̄ьсь родыхь тє. Psalam [2:7] (v. Hebr. [1:5]).

Hebr. [5:6] ѣкожє ннькы гл̄ѣть ты єсы нєрѣн вь вѣкы по чынoу мєльхыснднковоу. Psalam [110:4] клєть сє господь н нє раскаєть сє: ты єсь нєрєн по чынoу мєльхснднковоу.

Hebr. [6:13] аврамоу жє обытовавь бѣ понєжє ныєдынним большымь нмѣаше клєты сє клєть сє собою гл̄є. Postanak [22:16] I reče: Sobom se zakleh, veli Gospod: kad si tako učinio, i nijesi požalio sina svojega, jedinca svojega.

Hebr. [8:5b] вы$\hat{\text{ж}}$ѣ бо сєта н створыть вса по образоу показаноу ты на горѣ. Izlazak [25:40] I gledaj, te načini sve ovo po slici koja ti je pokazana na gori.

Hebr. [9:20] сы крькь завѣта нжє заповѣда кь вамь бѣ. Izlazak [24:8] A Mojsije uze krv, i pokropi njom narod, i reče: Evo krv zavjeta, koji učini Gospod s vama za sve riječi ove.

Hebr. [10:5–6] тѣмьжє вьходєн вь мѣрь гл̄ѣть жртвы прнношєнью нє васхоты тѣло жє сьврышыль мы єсы. [10:6] олоукавтоматы н о грѣсы нє вазыска. Psalam [40:7] жртвы н прыношєнья нє васхоты тѣло жє сьврышыль єсы о мнѣ. всєсьжыганыѣ н о грѣсы нє вазыска.

Hebr. [10:16] по оны$\hat{\text{х}}$ь дн̄єхь гл̄єть гѣ дає законы моє на ср$\hat{\text{ц}}$ы$\hat{\text{х}}$ь н вь помышлєныѣ нхь на пншоу є. Jeremija [31:31–33] (v. Hebr. [8:8–10]).

Hebr. [10:30] вѣмь бо рєкышаго мнѣ мсть азь вьз$\hat{\text{а}}$мь гл̄єть гѣ н пакы гл̄єть ѣко соудыть гѣ лоудємь свонмь [10:31] страшьно вьпасты вь роуцы бг̄а жыва. Ponovljeni zakon [32:35] (v. Rim. [12:19]).

Hebr. [10:37] єщє бо мало єлнко грєдєть прыдєть н нє закасныть. Avakum [2:3] Jer će još biti utvara do određenoga vremena, i govoriće šta će biti do pošljetka i neće slagati; ako oklijeva, čekaj je, jer će zacijelo doći, i neće odocniti.

Hebr. [11:18–19] ѣко о нсацѣ нарєчєть ты сє сѣмє [11:19] помыслѣвь ѣко нз мрътвыхь вьскрѣсыты сылань бѣ нмьжє вь прытчи прнѣ. Postanak [21:12] Ali Bog reče Avramu: Nemoj da ti je krivo radi djeteta i radi robinje tvoje. Što ti je god kazala Sara, poslušaj; jer će ti se u Isaku sjeme prozvati.

Hebr. [12:15b] єда кто корєнь горєсты вьнспарь прозєбає пакость творыть н тымь осквръныєть сє мнозы. Ponovljeni zakon [29:18b] neka ne bude među vama korijena na kom bi rastao otrov ili pelen.

Hebr. [12:21] монсы бо рчє прѣстрашань єсамь н трепетань. Izlazak [19:16] A treći dan kad bi ujutru, gromovi zagrmješe i munje zasijevaše, i posta gust oblak na gori, i zatrubi truba veoma jako, da zadrhta sav narod koji bijaše u okolu.

Hebr. [12:26] нн̄ы же обытова гл̄є н єщє єднною азь потрєсоу : нє таүню зємлєю на н нб̄омь. Agej [2:6] Jer ovako veli Gospod nad vojskama: još jednom, domalo, i ja ću potresti nebesa i zemlju i more i suhu zemlju.

Hebr. [13:56] та бо рєчє нє оставлоу тєбє ны же ѿстоуплоу ѿ тєбє. Ponovljeni zakon [31:6b] jer Gospod Bog tvoj ide s tobom, neće otstupiti od tebe, niti će te ostaviti.

Hebr. [13:6] ѣко дрьзающьымь намь гл̄аты гѣ помощьныкь мнѣ нє ѵбою сє что створыть мнѣ улвк̄ь. (Hval. ima referencu na Psalam [110] umjesto na Psalam [118:6 господь] мнѣ помощьнкь н нє оубою сє что створыть мнѣ уловѣкь).

1. Tim. [5:18] гл̄оуть бо кныгы нє обарьтьшы волоу врьхоущa н достоѣнь дылатєль маздь своє. Ponovljeni zakon [25:4] (v. 1. Kor. [9:9]).

2. Tim. [2:19] познa гѣ соущє єго н да ѿстоупы ѿ нєправды всакы нмєноує нмє гн̂є. Brojevi [16:5] Potom reče Koreju i svoj družini njegovoj govoreći: sjutra će pokazati Gospod ko je njegov, i ko je svet, i koga je pustio k sebi, jer koga je izabrao onoga će pustiti k sebi.

Originalne oznake u tri srednjovjekovna bosanska rukopisa Apostola su: *Bitije* (Postanak),[29] *Carstvije* (Kraljevima), *Deuteronomij* (Ponovljeni zakon), *Pritče Solomunje* (Mudre izreke), *Isaija*, *Amos*, *Psalam*, Čisla (Brojevi), *Jeremija*, *Ambakuk* (Avakum), *Levđij / Levgiti* (Levitski zakonik), *Malahija*, *Ezekija*, *Ioilo* (Joilo), *Naum*, *Jov*, *Ijesej / Osija* (Jesej), *Anđej* (Agej).[30]

Jedna zajednička greška triju primjeraka Apostola ima značaj za cijelu tradiciju priređivanja tog teksta u bosanskoj sakralnoj književnosti, jer govori o njihovom zajedničkom ishodištu, o istoj matici. Naime, i Hvalov i Mletački i Giljferdingov apostol bilježe uz stih Djela 7:49 referencu na proroka Ageja, umjesto na Isaiju 66:1. Vjerovatno je na ovom mjestu projiciran citat stihova Ageja 2:7–9, u kojem se pretskazuje gradnja novoga hrama i u kojem će se javiti Mesija, što je slika koja upućuje na slavu Jerusalima.

Starozavjetni korijen ima i predstava Višnjeg Jerusalima kao grada velikoga Cara (Mt. 5:35, prema Ps. 48:2), Božijega grada.[31] Apostol Mletačkog zbornika izdvaja se od svih slavenskih

[29] Samo je u Giljf. 14 dva puta na listu f. 147 i jednom na listu 155b umjesto Bitije stavljena oznaka гѣн, tj. *Genesis*.

[30] Bosanski pisari su izmijenili grčki oblik imena Ἄγγαῖος u Anđej, analogijom prema fonetskoj adaptaciji riječi anđeo (grč. ἄγγελος).

[31] Vidjeti Gill, *Exposition of the Entire Bible* Mt. 5:35.

primjeraka po jednoj izmjeni teksta koja pokazuje značaj koji ideja Višnjeg Jerusalima ima za krug kršćana u okviru kojeg on piše rukopis. Riječ je o varijaciji u stihu 2. Kor. 4:4 вь нηхьже бь вѣка сего ωслнпн разѹмь невѣрьнмь не вьснѣтн нмь свѣтѹ евнѧлнѣ славн хвн еже ѥ ωбразь бжн ѹ вѣшнемь ерслмн (Mlet., f. 257d), koji u Giljferdingovom apostolu br. 14 glasi: вь нηхьже бь вѣка сего ослѣпн разоумь невѣрьнмь : не вьснѣтн нмь свѣтоу евαнѧлню : славн хвѣ : еже есть образь бжн : (Giljf. 14, f. 201b).

U prvoj i četvrtoj redakciji slavenskog apostola u stihu 2. Kor. 4:4 uz izraz koji opisuje Isusa kao sliku Boga (ὅς ἐστιν εἰκὼν τοῦ θεοῦ) pojavljuje se dodatak – *nevidljivoga*,[32] koji je tu dospio pod utjecajem Poslanice Kološanima 1:15, zbog sličnosti konteksta ova dva stiha. Međutim, u Mletačkom zborniku u stihu 2. Kor. 4:4 nalazi se drukčiji dodatak – *koji je slika Boga u Višnjem Jerusalimu*.[33]

Iz toga se može iščitati kako je za pisara Mletačkog zbornika izraz *slika Boga* zapravo obličje u kakvom će boraviti s ljudima svojim u Višnjem Jerusalimu, naime u obličju Hrista, koji je vidljiva slika nevidljivog Boga. Riječ je o predstavi ispunjenja evanđeoskog obećanja iz stiha Mt. 5:8, da će duša pravednika na onom svijetu izravno gledati Boga. Stvaranje ovakve predstave Višnjeg Jerusalima potaknuto je biblijskim citatima, naročito stihom Otkrovenja 21:3.[34] Vjerovatno je pod tim utiskom Hval ispisao zlatom bilješku *Jerusalim* na margini lista 252b ispred riječi stiha 2. Kor. 6:16 мы бо есмь цркн бα жнва : ѣкоже бь реүе : ѣко вьселоу се вь не : н пондоу н боудоу нмь вь бь : н тн бѹдоуть мнѣ вь лоудн. U tom se stihu evocira obećanje dano na više mjesta u Starom zavjetu, npr. Ezekiel 11:20, Zaharija 8:8 i 13:9, koje je u stihu Otkrivenja 21:3 dovedeno do sublimirane vizije raja.

To se potvrđuje i u poslanici Kološanima, u odlomku za koji Eutalijev aparat predviđa naslov – о тварн сьзданнѣ хва : по сьнетню бжню (Kol. 1:15, Giljf. 241a, Mlet. 279d), a koji pisari i bilježe uz taj stih.[35] Time se potcrtava da stih Kol. 1:15 zapravo objašnjava kako je Hrist prva tvar, sazdana prije svih vjekova i da će u takvom obličju biti s pravednima poslije Božijeg suda.[36] Čini se važnim istaknuti da predstava Krista kao *slike Boga* za bosanske pisare ima specifično značenje, jer je oni vezuju uz predstavu Višnjeg Jerusalima, ustvari uz predstavu raja. U tom se kontekstu Višnji Jerusalim spominje i na stećku Petka krstijanina u Šćepan-Polju, naime kao mjesto gdje će Bog na Sudnjem danu sačuvati (*shraniti*) one koji su pravedni.[37] Jerusalim simbolizira raj i u glosi dva bosanska pisara kojom oni tumače parabolu o milosrdnom Samarićaninu.[38] Na jednom drugom mjestu u evanđeoskom tekstu glosator iznosi predstavu o nevidljivom Ocu.[39] Naime, u glosi uz u parabolu o razmetnom sinu (Lk. 15:11–32) pisar Srećkovićevog evanđelja bilježi da otac dvojice sinova simbolizira nevidljivog Oca (*Otъсь nevidimi*).

Početak stiha 2. Kor 4:4, u koji je pisar Mlet. unio jedinstvenu izmjenu, dovodeći u vezu obličje Hrista s ispunjenjem predstave o Višnjem Jerusalimu, sadrži izraz "Bog svijeta ovog". Predstava Krista u Višnjem Jerusalimu stoga je bila protuteža slici u kojoj grešnici na ovom svijetu gledaju "svoga Boga", koji im je oslijepio oči i otvrdnuo srca prema svemu što nije od ovoga svijeta.

U zaključku treba još jednom istaknuti značaj dosad nezapažene činjenice da su pisari Giljf. 14, Hval. i Mlet. brižljivo bilježili reference na starozavjetni tekst uz stihove Novog zavjeta. Ova kolekcija primjera zapravo predstavlja potvrdu da i u rukopisima iz 14. stoljeća postoje svjedočanstva

[32] Voskresenski 1908, 40–41.

[33] U hebrejskoj tradiciji Mesija je opisan kao "slika Boga", v. Gill, *Exposition of the Bible*, 2. Kor. 4:4.

[34] U Mlet. stihovi su zabilježeni ovako: 21:2 н вдѣхь градь стн ерслмь нηзьходѥшь с нбсе ѿ бα ѹготовань н ѹкрашень ѣко невѣстѹ мѹжѹ своемѹ 21:3 н слншаҳь глсь велѣн с нбсе глѹщь се скннѣ бжнѣ сь үлвкн н веселеть се сь ннмь н тн лѹднє его бѹдѹть. Nebeski Jerusalim spomenut je i u Poslanici Hebrejima 12:22 нь прнстоупнсте сноңѣ горѣ : н градоу бα жнва : нерсмѣ небсннмь : н позороу тьмамь анѧль (Giljf. 280b).

[35] Pisar Mlet. upućuje na Prolog samo oznakom rednog broja naslova г· uz stih Kol. 1:15 (280c), a Giljf. 14 ispisuje cijeli naslov na vodoravnoj margini lista na kojem je taj stih: г· о тварн н о сьзданн хвѣ по снєстню (243a).

[36] Staroslavenska riječ съньтыє pokriva značenje hebrejske *sinedrion*.

[37] Nakaš 2018b, 183.

[38] Nakaš 2018, 11–14.

[39] Ovakvu predstavu Boga pojašnjava Tatian Sirijski: "Naš Bog nema početka u vremenu. On sam je bez početka, i on sam je početak svih stvari. Bog je duh, ne prisutan u materiji, nego stvoritelj materijalnih duhova i pojava koje su u materiji. On je nevidljivi Otac i osjetilnih i nevidljivih stvari" (Poslanica Grcima 4 [a.d. 170.], str. 101). To je sasvim u skladu s tekstom koji se izražava u svečanom uvodu povelja bosanskog vladara: "Onaj koji u vlasti drži svu tvar", tj. sve stvoreno [дрьжен ωбластью всѹ тварь] (18. 8. 1421).

o tom da bosanski krstjani nisu odbacivali Stari zavjet. Ortografski znak za obilježavanje starozavjetnog citata u Divoševom evanđelju, kao i u Mletačkom zborniku, svjedočanstvo je pisarovog znanja o porijeklu teksta. Međutim, poznavanje starozavjetnog teksta nije bilo rezervirano samo za svećenike i pisare, jer su, u maniru predviđenom Eutalijevim aparatom, pisari zapravo svim čitateljima davali upute na marginama, ukazujući na starozavjetno porijeklo teksta na relevantnim mjestima u stihovima iz Novog zavjeta. Takve marginalije imaju svoj puni smisao samo ako su čitateljima poznati sadržaji starozavjetnih knjiga na koje one referiraju.

Summary

Drawing Attention to Old Testament Elements in the Text of the New Testament in the Mediaeval Bosnian Literary Tradition

In this paper, the author questions certain assumptions of previous scholarship regarding the absence of old testament texts in the preserved mediaeval Bosnian manuscript corpus. Previously, scholars have stressed that the Psalter and the nine biblical hymns in Hval's Miscellany are only examples of an Old Testament book known to have belonged to the Krstjani of the Bosnian Church, the only other OT text being the Decalogue, which is found in both Hval's and the Venetian miscellanies. These facts have generally been used to support the thesis that the Bosnian Krstjani followed a heresy that rejected the Old Testament, a claim given expression more than once in the anti-heretical polemical literature of the time but which can hardly be considered objective, precisely because of its literary formalism.

Jaroslav Šidak summed up the discussion on this theme by positing that the Bosnian Krstjani's doctrine had evolved by the early 15th century so as to approximate official Christianity. He supported this thesis by noting that the two codices that date from that period, Hval's and the Venetian miscellanies, are the only ones to include OT contents in their choice of texts, as well as an illumination showing Moses surrounded by the names of three patriarchs, Abraham, Isaac, and Jacob.

The present author looks at other Bosnian manuscripts and particularly that of Apostolos no. 14 from the Gilferding Collection, an older manuscript dated to the 14th century, and two important ways in which they too show a closeness to the OT text: 1) the presence in the Apostolos manuscript and one other older codex, the Divoš gospels, of specially marked citations of the Old Testament text; and 2) OT reference marks in the Giljferding Apostolos, consistent with the Euthalian apparatus, inscribed carefully in the margins. These marginalia are common to this manuscript and to those of the Venetian and of Hval's miscellanies.

The paper's conclusion is that the scribe was consciously using these procedures to contextualise sacred themes within a Judeo-Christian context. The set of examples presented in the paper confirms the existence of evidence in14th century manuscripts that the Bosnian Krstjani had not in fact rejected the Old Testament.

Bibliografija

Barnes 1852, Notes Explanatory and Practical on the First Epistle of Paul to the Corinthians, London 1852.

Daničić, Đ. / Karadžić, V. S. Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta. Dostupno na: https://biblija.biblija-govori.hr/glava.php?gid=999&prijevod=sve.

Ellicott, C. J. 1930, A Bible Commentary for English Readers, Volume VII, Acts to Galatians; Volume VIII, Ephesians to Revelation.

Gill, J. / Garza, A. 2016, Paul: A Rabbinic Source Commentary And Language Study Bible, Volume 6b (Ephesians-Philemon).

Gill, J. 1746–48, Exposition of the Entire Bible. Dostupno na: https://web.archive.org/web/20001010153543/http://www.freegrace.net/gill/ i na: https://archive.org/details/JohnGills-CommentaryOnTheBible.

Giljferdingov apostol br. 14, bosanski tekst iz druge polovine 15. stoljeća, Ruska nacionalna biblioteka [Гильф. 14], Sankt Peterburg, faksimil dostupan na: http://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=9F2A6276-35B3-492D-B53C-B7D2AE4C3FE5.

Hartog, P. 2016, 1. Corinthians 2:9 in the Apostolic Fathers, u: Bingham, D. J. / Jefford, C. N. (ur.) Intertextuality in the Second Century, Brill 2016.

Jurić-Kappel, J. 2019, Hrvatski glagoljaši i Crkva bosanska – "Čto eretiče glagoleši?" Brevijar Vida Omišljanina (1396 god.), u: Zbornik radova Drug-

og bosanskohercegovačkog slavističkog kongresa, Slavistički komitet, Sarajevo 2019, 359–369.

Kałužniacki, A. 1896, Actus epistolaeque apostolorum palaeoslovenice, Ad fidem codicis Christinopolitani saeculo XII scripti, Vindobonae 1896.

Keel, O. / Strawn, B. A. 2017, Jerusalem and the One God: A Religious History, Fortress Press, Minneapolis 2017.

Kuna, H. 1986, Zbornik Hvala krstjanina, faksimilno izdanje, transkripcija i komentar, sa saradnicima A. Nazor, N. Gošić, B. Grabar, V. Jerković, Svjetlost – ANUBiH, Sarajevo 1986.

Kuna, H. 1974, Hrestomatija starije bosanske književnosti, knj. 1 (Srednjovjekovna književnost i hrvatska književna tradicija), Svjetlost, Sarajevo 1974.

MacRobert, M. / Nakaš, L. 2012, Bosanski psaltir iz Zbornika Hvala krstjanina, Forum Bosnae, Sarajevo 2012.

Nakaš, L. 2015, Vrutočko bosansko četveroevanđelje, Forum Bosnae, Sarajevo 2015.

Nakaš, L. 2018a, Paratekstualnost u bosanskoj srednjovjekovnoj književnosti, Forum Bosnae, Sarajevo 2018.

Nakaš, L. 2018b, Pismo natpisa stećaka, Godišnjak 47, CBI ANUBiH, Sarajevo 2018, 177–191.

Nakaš, L. 2020, Mletački zbornik: ćirilična i latinična transkripcija, Mladinska knjiga, Sarajevo 2020.

Šanjek, F. 2000, Pavao Dalmatinac (1170/75.–1255.): rasprava rimokatolika i bosanskog patarena, Starine 61, 21–121.

Šidak, J. 1957, Marginalija uz jedan rukopis "crkve bosanske" u mletačkoj Marciani, Slovo 6–7–8, 134–153.

Tatian Sirijski, Oratio ad Graecos. Dostupno na: http://www.ccel.org/ccel/schaff/anf02.html.

Van den Berk, Ch. A. 1970, Der "serbische" Alexanderroman, 1. Halbband: Parallelausgabe zweier Handschriften mit einer Einleitung Herausgegeben, München 1970.

Воскресенский, Г. А. 1908, Послания святого апостола Павла к коринфянам 2-е, к галатам и к ефесянам по основным спискам четырех редакций рукописного славянского апостольского текста с разночтениями из пятидесяти шести рукописей Апостола XII–XVI вв, Сергиев Посад: Отд-ние рус. яз. и словесн. Имп. АН, 1908. – [3], XV, 327, XLV с. (Древнеславянский Апостол; вып. 3, 4, 5). Dostupno na: https://dlib.rsl.ru/viewer/01003961619#?page=60.

Воскресенский, Г. А. 1892, Древне-славянский Апостол, Моск. духов. акад. Вып. 1. Dostupno na: https://dlib.rsl.ru/viewer/01003961621#?page=1.

Godišnjak/Jahrbuch 2020,49:141-154
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-49.142

Leksika evanđelja iz Mletačkoga zbornika. Tekstualni odnos prema drugim bosanskim evanđeljima

Erma Ramić-Kunić
Sarajevo

Abstract: The paper will attempt to illustrate the relationship of the lexicon of the Venetian Miscellany to the other manuscripts of the Bosnian medieval literacy, as well as to the manuscripts of other Slavic traditions. The lexical and textual analysis of the Venetian Miscellany showed that it comes from a template similar to the Gospel of Hval, although it shows many similarities with the Gospel of Sofia, Vrutok Gospel and the Pripković Gospel.

Keywords: The Venetian Miscellany, manuscripts of Bosnian Church Slavonic literacy, textology

1. Uvod

U znanstvenom je diskursu jedno od najkompliciranijih pitanja slavenske filologije pitanje filijacijskoga odnosa među rukopisima, tj. identificiranje bližih tekstualnih grupa, odnosno (pod)grupa srodnih rukopisa. Kada su u pitanju srednjovjekovna bosanska evanđelja i njihove bliže veze, studija I. Grickat iznjedrila je važne zaključke, ali je otvorila i neka nova pitanja o filijacijskome odnosu bosanskih evanđelja. Bitna opažanja I. Grickat o bosanskoj grupi rukopisa svode se na to da Div. Nik. Dan. Hval. čine grupu koja je sadržavala manji niz podloga (bila rjeđe rekreirana), ili je rekreirana pažljivije. S njenih ogranaka, možda onog koji se uskoro poslije toga inkarnisao u Hval., razvili su se dugi izdanci (Vrut., Sreć. i dr.) koji su, s jedne strane, ponijeli one individualizacije koje je ponio Hval., a s druge strane, sačuvali ponešto od starine, čak i one koju su u izvjesnim stupnjevima razvoja izgubili direktni preci Div. Nik. i Dan.[1]

Novija su izdanja bosanskih rukopisa uveliko omogućila dalja komparativna izučavanja bosanskoga korpusa sačuvanih crkvenih tekstova, ali su i donijela neka nova saznanja o bližim grupama unutar bosanskoga stabla.[2] Ta su istraživanja donekle korigirala zaključak I. Grickat o grupi koju čine Div. Nik. Dan. Hval. Naime, Dan. s Nik. Hval. Div. čini grupu do stiha Mk. 2:25. Nakon tog stiha, pisar mijenja predložak i slijedi rukopise četvrte redakcije.[3] U novije je vrijeme dostupno i više tekstova nego u vrijeme nastanka studije I. Grickat pa je samim tim omogućeno i preciznije iznošenje zaključaka o bližim (pod)grupama unutar bosanske skupine sačuvanih crkvenih rukopisa.

U ovom ćemo radu govoriti o leksici evanđelja iz Mletačkoga zbornika s ciljem njegovoga jasnijeg pozicioniranja među bosanskom grupom. Povod je novom istraživanju leksike evanđelja iz Mletačkoga zbornika nedavno objavljeno izdanje Mletačkoga zbornika koje je priredila Lejla Nakaš, a izdala Mladinska knjiga Sarajevo. To je izdanje omogućilo potpun uvid u tekst rukopisa i jednostavno uspoređivanje pa samim tim i dopunu i korekciju dosadašnjih saznanja o leksici ovoga reprezentativnog bosanskoga rukopisa.

1.2. Dosadašnja saznanja o leksici evanđelja iz Mletačkoga zbornika

Leksika je evanđelja iz Mletačkoga zbornika (u daljem tekstu Mlet.) bila predmetom znanstve-

[1] Grickat 1961–62, 274.

[2] Vrutočko bosansko četveroevanđelje, Nakaš 2015; Čajničko četveroevanđelje. Bosanski rukopis s početka 15. stoljeća, Ramić-Kunić 2017; Bosansko četveroevanđelje. Sofijski odlomci, Kardaš 2018a; Divoševo evanđelje. Studija i kritičko izdanje teksta, Nakaš 2018.

[3] Ramić-Kunić 2018a, 12.

noga interesiranja u radu *Mjesto Mletačkog evanđelja među drugim rukopisima bosanske srednjovjekovne pismenosti*,[4] kritičkom izdanju Čajničkoga četveroevanđelja[5] te u još neobjavljenoj doktorskoj disertaciji pod nazivom *Leksičke varijante Čajničkog evanđelja iz 15. stoljeća u kontekstu proučavanja bosanske redakcijske pismenosti*.[6] Ukratko, u navedenim su radovima zamijećene sporadične bliskosti jednog od korištenih predložaka s tekstualnim svjedocima druge i četvrte redakcije slavenskoga prevoda evanđelja. Osim toga, došlo se do zaključka da je četvrtom redakcijom[7] najviše zahvaćeno Matejevo evanđelje, a manje Ev. po Marku. U izboru leksičkih inovacija Mlet. pokazuje bliskosti s Kopitarovim (T2) te Čajničkim i Daničićevim evanđeljem (T4).

Sumirajući prethodna istraživanja možemo konstatirati da njihov doprinos u leži evidentiranju utjecaja četvrte redakcije na Mlet. Zahvaljujući novom izdanju Mletačkoga zbornika koji je omogućio lakše čitanje i analizu kompletnoga evanđelja iz Mletačkoga zbornika, u ovom smo radu mogli preciznije odrediti granice utjecaja T4 na tekst Mlet. Ta se granica može postaviti do stiha Mk. 5:1. Dakle, u ovome radu dolazimo do zaključka da je od početka Matejeva evanđelja pa do Mk. 5:1 pisar Mlet. koristio dva predloška – jedan arhaični (T1) i drugi koji tekst Mlet. veže za tekstualne svjedoke četvrte redakcije slavenskoga prevoda evanđelja, poput raškoga Bogdanovoga evanđelja, ruskoga Konstantinopoljskoga i bugarskoga Šafarikovoga evanđelja. S druge strane, od stiha Mk. 5:1 Mlet. pripada prvoj redakciji slavenskoga prevoda evanđelja. S obzirom na to da su u ranijim istraživanjima izdvojene varijante u kojima se Mlet. slaže s tekstualnim svjedocima tipa T4, ovdje se ćemo se samo ukratko osvrnuti na ta istraživanja. Naime, u ranije objavljenom radu pod nazivom *Mjesto Mletačkog evanđelja među drugim rukopsima bosanske srednjovjekovne pismenosti*[8] izdvojeno je 16 leksičko-tekstualnih izbora u dijelu Markovog evanđelja u kojima Mlet. ide s T4. Ti primjeri potvrđuju ovdje izneseno zapažanje da Mlet. s T4 ide do Mk. 5:1. Od 16 izdvojenih primjera, njih je 15 od Mk. 1:1 do Mk. 5:1. Osim toga, izdvojeno je šest primjera u kojima Mlet. prati T4 u poretku reda riječi i svi su također u dijelu teksta od Mk. 1:1 do Mk. 5:1. Primjeri iz Mateja u kojima je evidentno prisustvo redakcijskoga tipa T4 u Mlet. izdvojeni su i u doktorskoj disertaciji *Leksičke varijante Čajničkog evanđelja iz 15. stoljeća u kontekstu proučavanja bosanske redakcijske pismenosti*.[9] Ilustracije radi, navest ćemo najreprezentativnije primjere:

> *Primjeri za Evanđelje po Mateju*. Mt. 20:8 поздѣ Mlet. Šaf. Bd. Šč. Vv. — вечероу Div. Kop. Čajn. Mar. Zogr. Ass. Savv. Vrut. def.
>
> Mt. 18:10 не прѣзрнте Mlet. Šaf. — прѣобиднте Kop. прѣобиднте Trn. прѣобіднтѧ Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.) Vuk. Mstisl. — не родѣте Čajn. Pripk. Vrut. Sof. Nik. Hval. Dovolj. не роднте Mar. не радите Zogr.
>
> Mt. 4:14 нолємь Mlet. нѡнлємь Bd. Šč. — нсанємь Nik. Mar. Zogr. Šaf. Mir. Crk. Rh. Mp.
>
> Mt. 15:29 на морє Mlet. Šaf. Bd. — прн морѣ Čajn. Vrut. Pripk. Mar. Zogr. прн морн Rh. Mp. — кь морꙋ Kop. Mir. Frol. Karp. — на прнморнє Vuk. Crk. Hil.
>
> *Primjeri za Evanđelje po Marku (od Mk. 1:1 do Mk. 5:1)*. Mk. 2:4 прнближатн се Čajn. Konst. прнблнжнтн се Mlet. Šaf. Bd. Crk. — прнстꙋпнтн Div. Kop. Nik. Hval. Sof. Pripk. Mar. Ass. Zogr. Savv. Mir. Vuk. Hil. Rh. Mp. Trn. Ban.
>
> Mk. 4:34 ѳсобн Čajn. ѡсобь Mlet. Šaf. Konst. Bd. Mstisl. Vuk. Crk. Hil. — єднь Div. Nik. Hval. Sof. Vrut. Pripk. Mar. Zogr. Mir. Rh. Mp. Trn. Dobrš. єдно Kop.

2. Odnos evanđelja iz Mletačkoga zbornika prema evanđelju iz Hvalovoga zbornika i Sofijskom evanđelju

Fokus nam je u okviru ovog rada dio teksta Mlet. od Mk. 5:1 pa do kraja Iv. evanđelja jer taj dio nije bio predmetom detaljnije analize u dosadašnjim izučavanjima Mlet. Kao što će pokazati dalja tekstualna analiza Mlet., pored slučajeva pogrešaka koje znatno ili potpuno kvare smisao teksta te malobrojnih inovacija, tekst Mlet. reflektira stanje svojstveno prvoj redakciji. Dakle, analiza teksta Mlet. od Mk. 5:1 do kraja Ivanovoga evan-

[4] Ibid. 2018.
[5] Ibid. 2017.
[6] Ibid. 2019.
[7] Pod redakcijskim tipovima T1, T2 i T4 podrazumijeva se prva, druga i četvrta redakcija slavenskoga prevoda evanđelja koje je definirao G. A. Voskresenski (1894). U ovom ćemo se radu dalje voditi klasifikacijom tipova redakcijā koje je ponudio Voskresenski.
[8] Ramić-Kunić 2018, 358–359.
[9] Ibid. 2019, 104–106.

đelja pokazuje da je tekst T1 te da daljeg, dubljeg zagledanja u kontrolni predložak T4 nema. To znači da se od Mk. 5:1 Mlet. ne odvaja bitno od bosanske skupine tekstova koji imaju arhaične podloge. Tome svjedoče dolje navedeni primjeri, tj. potvrda su da Mlet. od Mk. 5:1 pa do kraja Ivanovoga evanđelja nije inoviran leksikom T4.

Primjeri za Evanđelje po Marku. Mk. 5:10 кромѣ Zogr. Mar. Mir. Rh. Mp. Dobrš. Ban. Vrut. Sof. Hval. Div. Nik. Kop. Mlet. вь бєздаѵн Pripk. — вьѵѣ Čajn. Šaf. Hil.52 Bd. Šč. Vv. въѵѣ Konst. — вь ѵѵы Mstisl. Vuk. Hil. Crk.

Mk. 5:30 ѡщютнвь Pripk. Dan. Vuk. Rh. Mp. ѡщѵщь Vrut. ѡщоущн Sof. Mlet. Mir. Nik. Ass. оштють Mar. Zogr. Ass. — раѕѵмѣвь Čajn. Šaf. Crk. Hil. Bd. Mstisl. Jur. Konst.

Mk. 6:45 оубѣдн Pripk. Vrut. Sof. Nik. Dan. Mlet. Mir. (≙ Crk., Hil., Rh., Mp., Bd.) Mar. Zogr. прнноудн Mstisl. Vuk.[12] Hil.[12] — поиѵдн Čajn. Šaf. Bd. Rh. Mp. Konst.

Mk. 7:4 крьщєннѣ Pripk. Vrut. Sof. Nik. Dan. Mlet. Mir. ѡмъиваѵннѧ Vuk. Crk. Hil. Mstisl. — погрѵжєннѣ Čajn. Šaf. Rh. Mp. Bd. Konst.

Mk. 10:19 нє прѣлюбн дѣн Pripk. Vrut. Kop. Mlet. Nik. Dan. Vuk.[2] Rh. Mar. Zogr. нє любодѣн Mstisl. нє прѣлюбодѣн Mir. Hil. — нє прѣлюбн створн Čajn. Šaf. Bd. Mp. Vuk.[1] прѣлюбъı нє створн Crk. нє прєлюбъı створншн Konst.

Mk. 10:42 оустоєть Pripk. Nik. Dan. Kop. Mlet. н вьстоєть Vrut. Mir. Vuk. Mar. Zogr. Ass. — сьдолѣваютъ Čajn. Konst. Crk. Rh. Mp. Bd. съдолѣхт Šaf. — съвладоуть Mstisl.

Mk. 12:33 нскрьнаго Pripk. Vrut. Hval. Mlet. Nik. Mir. Mar. Zogr. Ass. — блнжнаго Čajn. Šaf. Bd. Vuk. Crk. Hil. Rh. Mp. Mstisl. Jur. Konst.

Mk. 15:27 єднного Čajn. Bd. Crk. Konst. — дроугого Pripk. Sof. Dan. Mlet. Kop. Nik. Mir. Vuk. Hil. Rh. Mp. Šaf. Mar. Zogr. Savv. Ass. Mstisl.[10]

Primjeri za Evanđelje po Luki. Lk. 1:3 хождьшоу Zogr. Mar. Mir. Crk. Mp. Trn. Curz. Kop. Nik. Hval. Mlet. Pripk. хоуждьшоу Ass. Dobrm. Rh. ходнвшоу Dobrš. Ban. Div. def. Vrut. def. — въслѣдовавъшю Mstisl. — послѣдьствѵющѵмѵ Čajn. послѣдовшоу Šaf. послѣдьствовавшоу Hil.52 Bd. Šč. Vv. Konst.

Lk. 5:14 ѕапрѣтн Mlet. Kop. Nik. Hval. Vrut. Pripk. Mir. Vuk. Crk. Rh. Mp. Trn. Mar. Zogr. Curz. Dobrš. — ѕаповѣда Čajn. Šaf. Bd. Šč. Konst.

Lk. 4:37 шоумь Mlet. Kop. Nik. Hval. Pripk. Vrut. Mar. Trn. Zogr. Dobrš. Div. def. Mir. def. Mstisl. def. — гл҃ась Čajn. Dan. Šaf. Konst.

Lk. 8:29 прѣщаше бо Mlet. Div. Kop. Nik. Vrut. Pripk. Čajn. Mir. Vuk. Hil. Rh. Mp. Karp. Curz. Ban. Dobrš. def. Mar. (Trn.) Zogr. Ass. Savv. — повєлѣ же оубо Dan. повєлѣ оубо Šaf. Bd. Konst.

Primjeri za Evanđelje po Ivanu. Iv. 3:1 нюдѣнскн Mlet. Nik. нюдьıскїı Hval. нюдѣнскь Div. нюднєскь Vrut. нюдєнскъ Mar. (Trn.) нюдєнскъın Ban. Mir. — жндѡскъ Šaf. жндовьскъ Dobril. Frol.

Iv. 3:18 нноуєдаго Mlet. Div. Kop. Hval. Vrut. нноуѧдааго Mar. Ass. Vuk. єднноуєд҃аго Nik. єднноуѧдааго Trn. Mir. Rh. Mp. — єдноподнааго Šaf.

Iv. 3:20 ѕла сѵть Mlet. Div. Kop. Nik. Hval. Vrut. ѕъла сѫть Mar. Ass. (ѕлаа) Trn. ѕла сють Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.) — лѫкава сѫть Šaf. B OB

Iv. 6:64 єтєрн Mlet. Hval. Vrut. Nik. Ass. Zogr. Karp. — єднн Mar. — нѣцнї Šaf. нѣцнн Frol. Trn. Jur.

Iv. 14:16 параклнта Mlet. Vrut. (параклѣта̀) Hval. (фараклѣта) Nik. Mar. Zogr. Ass. Savv. Mir. Vuk.[1] Hil.[2] Rh. — оутѣшнтєлѣ Šaf. Vuk.[2] Crk. Hil.[1] Mp. Bd. оутѣшнтєлѧ Ban. Dobril. Jur. Frol.[11]

Iako nam je cilj pokazati kako se tekst Mlet. ponaša od stiha Mk. 5:1 do kraja Ivanovoga evanđelja, kratko ćemo se zadržati na dionici teksta od početka Matejeva evanđelja do Mk. 5:1. Primjeri svjedoče da na dionici teksta od početka Matejeva evanđelja pa do Mk. 5:1 pisar Mlet. zagleda u dva predloška ili, eventualno, ispred sebe ima neku vrstu glosara. Ovdje smo, u dijelu Ev. po Mateju pa do Mk. 5:1, skloniji pretpostavci da se radi o kontrolnome predlošku, a ne glosaru. Jednostavno, tome u prilog govori jednak poredak riječi u Mlet. i tekstualnim svjedocima četvrte redakcije.[12] Ukratko ćemo se osvrnuti na odlike tog arhaičnoga predloška, odnosno na to kojem je bosanskome rukopisu Mlet. najbliži u slučaju kada pisar zagleda u arhaični predložak. Na osnovu izdvojene mreže primjera blisko nam je mišljenje da se radi o predlošku koji je sličan (ne i jednak) onome u evanđelju iz Hvalovoga zbornika.[13] Tako npr., uslijed zagledanja u još

[10] Usp. i druge primjere koji su zabilježeni u: Ramić-Kunić 2018, 361.

[11] Broj primjera koji svjedoče da Mlet. u Lk. i Iv. nema inovacija tipa T4 i T2 daleko je iscrpniji nego se ovdje navodi.

[12] Listu primjera gdje Mlet. ide s T4 u izboru poretka riječi vidjeti u: Ramić-Kunić 2018, 359–361.

[13] L. Nakaš u predgovoru izdanja Mletačkog zbornika zaključuje da su Hval. Mlet. Nik. potekli iz iste radionice i da su napisani u približno istom vremenskom razdoblju. O toj

jedan predložak, vjerovatno je došlo do toga da u Mt. 21:19 stoji вьзрѣвь вдѣ Mlet., a ima Hval. вѣдѣ҇, dok druga bosanska Nik. Div. Vrut. Čajn. Sof. na tom mjestu imaju вьзьрѣвь, kao i kanonska te tekstualni predstavnici tipa T4.[14] U primjerima koji slijede Mlet. ide s Hval., a protivno stanju u predstavnicima T4, ali i stanju u kanonskim i drugim bosanskim.

Mt. 21:2 н абнє вьходєща вь ѫ ѡбрѣщета Mlet. н абьіє вьходєща ва ноу обрѣщета Hval. — н абнє обрѣщета Div. Sof. Čajn. (ѿдрѣша) Pripk. Dovolj. Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.) Vuk. н абьє обрѧштета Mar. (Šaf.) Zogr. Ban. н абнє обрѣщетє Nik. i abie obrećeta Vat.[4] (obrěćeta) Roč. Nov. н обрѣщета Kop. Ass. i obrěćeta Hrv. н тоу ѡбрѧщата Curz. Dobrš. def. – greška nastala uslijed utjecaja paralelnih mjesta Mk. 11:2, Lk. 19:30 (usp. u nastavku teksta tumačenje ovakvih greška u Mlet. i Hval.)

Mt. 21:19 вьзрѣвь вдѣ Mlet. вѣдѣ҇ Hval. вндѣвъ Karp.[si] — вьзьрѣвь Nik. вьзрѣвь Mir.[2] Hil.[1] Bd. оузрѣвь Div. Kop. Čajn. Dovolj. ѹзрнвь Vrut. ѹзрѣ Sof. Pripk. оузьрѣвъ Mar. (Šaf.) Dobrš. Vuk. Hil.[2] Rh. Mp. оузьрѣ Ban. Dobril. Frol. Jur. вьрѣза Mir.[1] оузрѧвь Curz. Hrv. def.

Mt. 21:22 проснтє Mlet. Hval. Ban. Karp. — вьспроснтє Div. Nik. Vrut. Čajn. Sof. Dovolj. Mar. (Šaf.) Zogr. Dobrš. Curz. Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.) Vuk. Hrv. def. Dobrš. def. Šaf. def.

Mt. 6:32 єзнцн мнра сего нщѹть Mlet. ѐзнцн҃ мѣра̀ сего̀ нщѹтъ Hval. єзыцн мѣра сего нщѹть Vrut. — єзнцн нскоуть Div. Kop. єзыцы нщоуть Nik. Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.) Vuk. ꙗзцн нщѫтъ Mar. (Šaf.) Karp. Ban. ẽzici išćuть Hrv. Vat.[4] Roč. Nov. — погаднн просѧтъ Savv.

Mt. 7:19 посикаємо бнваєть Mlet. посьікаємо бьіваєтѣ Hval.— посикають є Vrut. посѣкають є Čajn. Nik. посѣкаєть є Kop. — посѣкаѫтъ Mar. (Šaf.) Mir. Vuk. Rh. Mp. посѣкаєтъ сє Frol. Hil. Bd. посѣцаєтъ сѧ Karp. add. покаѫтъ є Ass. посѣкаѫть є Ban. Dobril. Jur. посѣкаѧть сѧ Curz. Hrv. def.

Mt. 11:18 нѿвнь крьстнтєль Mlet. Hval. Čajn. Gf. Curz. — om. крьстнтєль Div. Kop. Nik. Vrut. Mar. (Šaf.) Dobrš. Ban. Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.) Vuk. Hrv. def.

Mt. 11:25 младѣньцємь свонмь Mlet. Hval. — om. свонмь Div. Kop. Nik. Vrut. Čajn. Mar. (Šaf.) Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.) Vuk. Ban. Dobrš. Karp. Hrv. Vat.[4] Roč. Nov.

Mt. 16:27 сь анѧлн сѫтнмн свонмн Mlet. сь анѧльі сѫтѣмьі свонмьі҇ Hval. — съ анѧлъі стъімн Mar. sь anj̑(e)li s(ve)timi Hrv. Vat.[4] Roč. Nov. — сь анѧлн свонмн Kop. Nik. Vrut. Čajn. Dovolj. Zogr.[b] Ban. Jur. Karp. съ аггєлы свонмн Šaf. — om. Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.) Frol.

Mt. 24:43 храмннн Mlet. Hval. храмннѣ Div. храмнны Vuk.[3] Crk.[2] — храмѹ Nik. Vrut. Sof. Čajn. Dobrš. Vuk.[12] Hil.[2] храма Grig.-Giljf. Curz. Mar. Zogr. Ass. Mir. Rh. Bd. Crk.[13] Hil.[1] — домѹ Kop. Šaf. Ban. def.

Tit. (Mt. 21:33) **ѫ ѡ виноградн прнтьүа** Mlet. Hval. — **ѫ о виноградѣ** Div. Nik. Vrut. Čajn. Sof.

Između Mlet. i Hval. postoje upadljive leksičke razlike u Ev. po Mateju i dijelu Ev. po Marku (Mk. 5:1) nastale uslijed doticaja jednoga od predložaka Mlet. s predloškom iz mlađe redakcije, tj. u slučaju kada pisar Mlet. prepisuje iz kontrolnoga predloška. S druge strane, u slučaju kada pisar koristi arhaični predložak, Mlet. bilježi podudarnosti s Hval. U ostatku teksta Mlet. (od Mk. 5:1 do kraja Iv. evanđelja), jednako kao i Hval., ima konzervativni tip teksta. Ovom prilikom, pri usporedbi teksta Mlet., na dionici teksta od Mk. 5:1 pa do kraja, s drugim bosanskim rukopisima, a s ciljem njegovog jasnijeg pozicioniranja u okviru bosanskog korpusa sačuvanih evanđeoskih tekstova, također su uočena neka zajednička čitanja između Mlet. i Hval. Izdvojena čitanja u ova dva bosanska rukopisa, sažeta u sljedećim primjerima, mogu ukazivati na bližu vezu njihovih predložaka. S obzirom na to da oba rukopisa slijede tekstualni tip T1, prilikom analize bilo je neophodno posegnuti za drugim kriterijima za određivanje bliskosti predloška.[15]

vezi najneposrednije svjedoče rukopisi Nikoljskog evanđelja i Hvalovog zbornika, jer paleografska analiza potvrđuje da je prvih pet stranica Nikoljskog evanđelja ispisao Hval, a da je ostatak rukopisa (2v–174v) napisan, najvjerovatnije, rukom istog prepisivača koji je priredio izgubljeni rukopis Daničićevog evanđelja; Nakaš 2020, 31.

[14] Pisar Mlet. piše udvojene varijante i u sljedećim slučajevima: Mt. 6:5 лнцємнрьі ѹпокрнтн Mlet. Mt. 23:13 ѹпокрѣтн лнцємнрн te dalje u stihovima Mt. 23:14, Mt. 23:23, Mt. 23:29, Lk. 12:56.

[15] L. Nakaš govori o tome da se genetska povezanost između dva rukopisa, ili bliže veze unutar skupine rukopisa bolje daju procijeniti po istaknutim omisijama ili dodavanjima, te zajedničkim čitanjima na pojedinačnim mjestima, koja su takve vrste da zapravo povezuju dva rukopisa čineći ih izuzetnim u odnosu na sve ostale. Upotreba određene leksike koja se vezuje za redakcijske tipove teksta T1 i T2 sama po sebi nije pokazatelj bliskih veza između pojedinačnih primjeraka rukopisnih knjiga, jer načini na koje leksički izbori u okviru sinonimnog para dopiru u dva rukopisa ne moraju ići putem izravnog prenošenja iz zajedničkih podloga; Nakaš 2018, 90.

Primjeri koji povezuju Mlet. Hval.

Mk. 1:4 вь пѹстнии нюдѣнсцн Mlet. Hval. — om. нюдѣнсцн Div. Kop. Nik. Sof. Čajn. Pripk. Dovolj. Mar. (Šaf.) Zogr. Ass. Savv. Dobrš. Ban. Curz. Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.) Vuk. Karp. Mstisl. Konst.

Mk. 2:24 не достоить творнтн Mlet. Hval. (твори) Pripk. Kop. Dobrš. — om. творнтн Nik. Div. Čajn. Sof. Dovolj. Mar. Zogr. Ass. Savv. Karp. Mstisl. Konst. Curz. Ban. Mir. def. не достоино єст Šaf.

Mk. 2:26 єрѣωмь єдиинмь Mlet. Hval. Pripk. нєрєомъ єдиинѣм Ass. — om. єдиинмь Div. Kop. Nik. Čajn. Sof. Dovolj. Mar. (Šaf.) Zogr. Karp. Dobrš. Ban. Curz. Vuk. Konst. Mir. def. жьрьцємъ Mstisl.

Mk. 8:38 сь а҃нѧлн ст҃мн свонмн Mlet. Hval. Pripk. Rh. Mp. — om. свонмн Div. Kop. Nik. Vrut. Čajn. Mar. (Šaf.) Zogr. Ass. Savv. Karp. Dobrš. Ban. Curz. Mir. Vuk. Crk. Hil. Bd. Mstisl. Konst. Dovolj. def. Sof. def.

Mk. 13:13 всимн єзнкн имєнє моєго рады Mlet. всьѣмі҆ єзнкі҆ имєнє моєго радьі҆ Hval. — всѣмн имєнє моєго рады (имєни) Div. Kop. Nik. Vrut. Čajn. Pripk. Dovolj. Mar. (Šaf.) Zogr. Karp. Dobrš. Ban. Curz. Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.) Vuk. Sof. def.

Mk. 14:8 на погрєбєннє мє сьтворн Mlet. на погрєбєннє мѣ створьі҆ Hval. на погрєбєннє мѧ створн Dobrš. — на погрєбєннє Div. Kop. Nik. Čajn. Pripk. Dovolj. Mar. (Šaf.) Zogr. Ban. Curz. Karp. Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.) Vrut. def.

Lk. 7:8 владнкою Mlet. Hval. Pripk. в҃лкоѫ Mir. Crk. Bd. влд҃камн Savv. владыкѫ Šaf. — властєлн Div. Kop. Nik. Čajn. Dovolj. Mar. Zogr. Ass. Karp. Dobrš. Ban. Curz. Vuk. Hil. Rh. Mp. властню Vrut.

Lk. 7:28 вь цр҃ствн нбс҃нимь Mlet. вь црьс҃твьі нбс҃нимь Hval. вь црьствѣ нбснѣмь Dovolj. нбн҃ѣмь ц҃рт҃вѣ Ban. — вь цр҃ьствнн Div. вь цр҃ьствн Kop. вь ц҃рсв҃н Vrut. Pripk. ѵ҆ цр҃ьствн Nik. — вь цр҃ьствн бж҃нн Čajn. Dan. Mar. (Šaf.) Zogr. Karp. Curz. Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.) Vuk.

Iv. 8:3 прнвєдошє жє к нємѹ Mlet. Hval. прнвєдошѧ жє къ нѥмоу Ban. (н прнвєдошѧ) Dobrš. (om. жє) Curz. Šaf. (u stihu Iv. 3:23 Mlet. i Hval. dodaju к нємѹ, a tog dodatka nema u drugim bosanskim) — н прнвєдошє жє Nik. Dan. Pripk. прнвншє жє Vrut. прнвѣсѧ жє Mar. Zogr. прнвѣсѧ къ н҃соу Karp. Mir. def. Dovolj. def.

U naslovima:

Tit. (Mk. 14:3) м҃д ѡ помазавшнхь г҃а мастню :- Mlet. (f. 61cd) м҃д о помазавшьі҆ г҃а мастью : · Hval. — Div. Nik. Čajn. м҃д о помазавшн г҃а хрнзмою:. Pripk. м҃д о помазавшнхь г҃а хрнзмою.

Tit. (Lk. 9:57) л҃г ѡ нє повєлнннмь вь слѣдь нтн Mlet. (f. 81cd) л҃г о нє повєлѣньнимь вь слѣдь нтьі҆ Hval. ·л҃г· о нє повєлнин вь слндь нтн Vrut. Pripk. — л҃г о нє повєлѣннѣмь вьслѣ҆дватн Nik. л҃г о нє повєлѣнѣмь вьслѣдоватн Div. Kop. Čajn.

Zajednički izbori u Mlet. i Hval. ne zadržavaju se samo na prethodno navedenim čitanjima, već je ukupan broj međusobnih slaganja daleko veći, ako se u obzir uzme to da oba rukopisa imaju arhaičnu leksiku. Ovdje smo izdvojili mjesta po kojima se ova dva rukopisa odvajaju od većine bosanskih, s tim da im se najčešće pridružuje Pripk. (od jedanaest primjera u njih pet). Posebnu pozornost privlače greške u ova dva rukopisa. Poznato je da na pisara evanđeoskog teksta u procesu ispisivanja novog rukopisa djeluju paralelna mjesta u tekstu pa se dešava da u tekst jednog evanđelja pređu sintaksički sklopovi i riječi koje se nalaze u tekstu drugog, a opisuju istu sekvencu Hristove misije. Takve greške ukazuju na određen stupanj slobode u pamćenju pisara. U rukopisima su razmjerno česte.[16] U evanđelju iz Hvalovoga zbornika brojni su primjeri u kojima je došlo do pogrešaka uslijed utjecaja paralelnog mjesta.[17] Neke od takvih pogreška ponovljene su i u Mlet. Općenito uzevši, greške ovog tipa moguće je tumačiti na dva načina. Prvo, nije isključena mogućnost da su takve greške rezultat nesvjesnoga uplitanja memorije u proces prepisivanja teksta, kako smo to gore naveli, a takve greške ne moraju ništa govoriti o bliskosti podloga u kojoj su greške ponovljene. Mogle su se desiti, dakle, neovisno od podloge. Drugo, takve su greške mogle biti već predlošku rukopisa *x*, a kasnije se prenositi na njegove dalje prepise. Pisari u ovom slučaju ili spontano ili iz poštovanja prema Svetom tekstu prepisuju i u dalje prepise takve greške. U tom slučaju, greške takvog tipa mogu ukazivati na bliskost podloga. Uvjet je, naravno, da postoje i druge bliskosti između ru-

[16] O tome vidjeti više i u: Alberti 2013.

[17] Pisar Mlet. može se pohvaliti manjim brojem grešaka ovog tipa nego je to slučaj s Hvalom. Ovdje navodimo samo neke od zabilježenih grešaka gdje se Hval. samostalno ponaša. Usp. Lk. 12:42 прнставнникь Div. Kop. Nik. Čajn. Vrut. Pripk. Mlet. — рабь Hval. utjecaj paralelnog mjesta Mt. 24:45; Lk. 8:27 ѿ града Div. Kop. Nik. Čajn. Vrut. Pripk. Vrut. Mlet. — ѿ гроба Hval. utjecaj paralelnog mjesta Mt. 8:28; Lk. 17:37 тѣло Div. Kop. Nik. def. Čajn. Vrut. Pripk. Mlet. — троупь Hval. – utjecaj paralelnog mjesta Mt. 24:28; Lk. 8:7 вьзрастє Div. Kop. Nik. Čajn. Vrut. Pripk. — вьзндє Hval. – utjecaj paralelnog mjesta Mt. 13:7 i Mk. 4:7.

kopisa. Kada su u pitanju Mlet. i Hval., gore navedeni primjeri svjedoče o njihovoj bliskosti, a i s obzirom na brojnost zajedničkih greška u Hval. i Mlet., bliska nam je pretpostavka da su pojedine već bile u nekoj od njihovih zajedničkih podloga, tj. sve greške kod Hvala ne treba pripisati samo njemu i njegovom oslanjanju na vlastitu memoriju. Upadljive su sljedeće zajedničke greške u njihovim tekstovima:

Lk. 5:18 жнламн Mlet. Hval. — om. Nik. Div. Vrut. Čajn. Pripk. Kop. Mar. Zogr. Ass. Dobrš. Ban. Curz. Karp. Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.) Vuk. – utjecaj paralelnog mjesta Mt. 9:2

Lk. 16:18 прнлѫбн творнть Mlet. Hval. прѣлюбн створнть Curz. прѣлоуводѧѣннє творнть Vuk. — прѣлюбн дѣєть Nik. Vrut. Kop. Čajn. Dan. прѣлюбы дѣатъ Mar. Hil. прѣлюбы дѣєтъ Zogr. Mir. def. Div. def. Dobrš. Ban. def. – utjecaj paralelnog mjesta Mt. 19:9

Mk. 5:26 нзѣвшн всє своє нмѣньє Mlet. нзѣвшьı вѣ̄ своє нмѣннє Hval. — нздавшн своє всє Nik. Pripk. нздавшн вса своь Vrut. Div. def. ѝздавшѝ своѝ всѫ Čajn. нзѣвшн своє всє Sof. нждневшн вьсе своє Mar. Zogr. Savv. нждневшн все своє Mir. (нздавьшнн) Crk. Bd. (раздаѭвьшн) Rh. Mp. нздаѣвъшн въсе своє Ass.Vuk. Hil. – utjecaj paralelnog mjesta Lk. 9:43

Mk. 13:18 ваше зѣмн нн вь сѫботѫ Mlet. ваше зьıмьı нн ѫ соуботоу Hval. — ваше зимь Div. Kop. Nik. Vrut. Čajn. Pripk. Mar. Zogr. Mir. def. – utjecaj paralelnog mjesta Mt. 24:20

Mk. 12:1 нскопа вь нємь тоунло Mlet. Hval. — нскопа тоунло Div. Kop. Vrut. Nik. Čajn. Mar. Zogr. Mir. def. – utjecaj paralelnog mjesta Mt. 21:33

Mk. 12:28 прьвншн вснхь заповдн Mlet. прьвьıншьı всьıхь заповѣдьı Hval. — прьвѣншы всѣхь om. заповдн Div. Nik. Vrut. Čajn. (пръвѣншн) Ass. Crk. Hil. Rh. Mp. Bd. (прѣвышьн) Vuk. пръва вьсѣхъ Mar. (прьваѣ) Mir. (vjerovatno se radi o zajedničkoj grešci uslijed konteksta koji slijedi u stihu Mk. 12:30)

Mk. 13:19 скрьбь вєлнѣ Mlet. Hval. — скрьбь Div. Kop. Vrut. Čajn. Pripk. скр҃ьбнн Nik. Mar. Zogr. Mir. def. – utjecaj paralelnog mjesta Mt. 24:21

Lk. 7:9 дѣвн се ємѫ Mlet. днвьı се емоѫ Hval. Dan. Mir. Vuk. Crk. Hil. — чоудн се ємоу Div. Kop. Vrut. Nik. Čajn. Pripk. Rh. Mp. Bd. Mar. Zogr. Ass. Savv. – utjecaj paralelnog mjesta Mt. 8:10

Lk. 21:27 а ѡблацнхь нс҃снıхь Mlet. Hval. Čajn. — om. нс҃снıхь Div. Kop. Vrut. Pripk. Nik. Dan. Mar. Zogr. Ass. Savv. Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.) Vuk.[18] – utjecaj paralelnog mjesta Mt. 24:30

Lk. 8:24 тншнна вєлнѣ Mlet. Hval. Dan. — тншнна Div. Kop. Vrut. Nik. Čajn. Pripk. Mar. Zogr. Ass. Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.) Vuk. – utjecaj paralelnog mjesta Mt. 8:26

Iv. 4:15 поурьпатн add. водн Mlet. Hval. — поурьпатн Div. Kop. Nik. Vrut. Pripk. Ban. Curz. Dobrm. Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.) Vuk. Šaf. поуръпатъ Mar. Zogr. Ass. Dobrš. Karp. – vjerovatno greška nastala zbog stiha Iv. 4:7.

Brojnost izoliranih primjera koji predstavljaju pogreške u oba rukopisa upućuju na pretpostavku da su oba pisara, i Hval. i Mlet., prepisivali tekst iz nekog predloška u kojem su te greške već bile usađene. Drugim riječima, navedene pogreške nisu rezultat spontanih, slučajnih poduhvata pojedinih prepisivača, već su povezane s nekom od njihovih ranijih podloga i prema tome upućuju na pretpostavku da su te pogreške naslijedili Hval. i Mlet. Istraživanja provedena u doktorskoj disertaciji *Leksičke varijante Čajničkog evanđelja iz 15. stoljeća u kontekstu proučavanja bosanske redakcijske pismenosti* E. Ramić-Kunić pokazala su da je treći predložak Čajničkoga evanđelja blizak evanđelju iz Hvalovoga zbornika. Stoga ne čudi to što se Čajn. u svom trećem predlošku povremeno slaže s Mlet. i Hval. Osim ovog primjera iz stiha Lk. 21:27, zabilježili smo i sljedeća: Lk. 20:47 прнмѫть лншє ѡсѫже̑ньє Mlet. прнмоуть лншє ѡсоуєньıѥ Hval. прнмоуть лншє ѡсѫжденнє Čajn. Dan. прнмѫть ѡсоуже̑ннє болє Nik. прнмоуть осоуже̑ннє болє · Div. прнмѫть осѫжденнє вєѧє Vrut. Povremeno Hval. ide s drugim bosanskim, dok se Mlet. i Čajn. ponašaju suprotno. Usp. Lk. 19:39 add. да ѫмльчєть Čajn. Mlet., drugi bosanski nemaju ovaj dodatak, Lk. 22:22 прѣдань бѫдєть сн҃ь члвѭскн Mlet. сн҃ь члв҃ѫкн прѣдань боудєть Čajn., drugi bosanski om. сн҃ь члв҃ѫкн, Lk. 20:12 и вань dodaju Mlet. Čajn., drugi bosanski om. н вань.

U dosadašnjoj su literaturi spominjane bliže veze Hvalovog evanđelja sa Sofijskim,[19] iako je

[18] U stihu Lk. 21:34 Hval. i Mlet. u istoj riječi bilježe promjenu *l* u *o*: вьнєзаопѫ Hval. Mlet. вьнєзальпѫ Nik. Čajn. оунєзаапвоу Div. ѫнєзаѫпѫ Vrut. Isto je tako, u istoj riječi, u stihu Lk. 9:39 вьнєзаопѫ Hval. Mlet. вьнєзальпѫ Nik. Dan. Kop. вьнєзапѫ Vrut. вьнєзальпоу Čajn.

[19] Ramić-Kunić 2017, 45. O njihovoj međusobnoj bliskosti govore i ovdje zabilježene tekstualno-leksičke posebnosti, a tek buduća istraživanja trebaju pristupiti opsežnijim usporedbama ova dva rukopisa. U ovom stepenu istražива-

još uvijek ostao nedovoljno istražen međusobni odnos ova dva rukopisa. Oba rukopisa, i Hval. i Sof., pokazuju bliže veze s Mlet. Naime, usporedbom teksta Mlet. s drugim bosanskim rukopisima primijećena je veza između Sof. i Mlet., a kako je ranije ukazano na veze između Hval. i Sof., a i s obzirom na to da su u ovom radu izdvojene tekstualno-leksičke korespodencije između Hval. i Mlet., nametnulo nam se kao neophodan zadatak i detaljna usporedba međusobnog odnosa Mlet. i Sof. Poređenje Mlet. i Sof. vršeno je na dijelu teksta Mt. 16:13–26; Mt 17:12–18:23; Mt. 19:18–28:20; Mk. 1:3–7:37; Mk. 14:9–15:28 jer su to dijelovi sačuvanog teksta Sofijskog evanđelja.[20]

Primjeri koji povezuju Mlet. Sof.

Mk. 1:16 снмона петра Mlet. Sof. — om. петра Div. Kop. Nik. Hval. Čajn. Pripk. Mar. Zogr. Karp. Dobrš. Ban. Curz. Vrut. def. Mir. def. Dovolj. def.

Mk. 2:23 вьстрьгающıє класн ѣстн Mlet. Sof. вьстрьгающıє класнє н ѣднχоу Dovolj. — om. ѣстн Div. Kop. Nik. Hval. Čajn. Pripk. Mar. Zogr. Ass. Savv. Karp. Dobrš. Ban. Curz. Vrut. def. Mir. def.

Mk. 5:37 нѡ̄вна брата єго Sof. Mlet. — ноа̄на бра̄ нѣковла Div. Kop. Vrut. Nik. Čajn. Pripk. Dovolj. Mar. Zogr. Dobrš. Ban. Curz. Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.) Vuk. Mstisl. Konst. — новна̄ om. брата нѣко̄вла / брата єго Hval. — om. ноа̄на бра̄ нѣковла Karp.

Mk. 6:11 нн послꙋшають словєсь вашнχь Mlet. Sof. Gal. (greška nastala pod utjecajem paralelnog mjesta Mt. 10:14) — нн послоушають вась Div. Kop. Nik. Hval. Dovolj. Karp. Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.) Mstisl. Mar. Zogr. нє послꙋшатн вась Čajn. Konst. dok Vrut. Pripk. om. нн послоушають вась, Ban. Dobrš. Curz. om. вась

Mk. 6:44 развн жєнь н дѣтн Mlet. Sof. Pripk. — om. Div. Vrut. Nik. Hval. Čajn. Dovolj. Mar. Zogr. Karp. Dobrš. Ban. Curz. Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.). Greška nastala uslijed djelovanja paralelnog mjesta Mt. 14:21, koja se mogla desiti neovisno o utjecaju zajedničkog predloška. S druge strane, s obzirom na druge podudarnosti Mlet. i Sof., nije isključeno da se ova greška desila u nekom od njihovih zajedničkih predložaka.

Mk. 7:15 нсχодєщa ѿ срⷭ̑ца Mlet. нсχодєщa ѿ срⷭ̑ца Sof. — нсχодєщa нз оусть Hval. (pisar Hval. griješi pod utjecajem paralelnog mjesta Mt. 15:17, gdje oblik нз оусть imaju kanonska i bosanska) — ѩсχодєща̀ѣ ѿ нєго̀ Čajn. Vuk. Crk. Hil. Bd. Mstisl. Konst. нсχодѧштаа нз нєго Mar. Mir. Rh. Mp. — нсχодєщa om. нз нєго / ѿ нєго̀ Div. Kop. Vrut. Nik. Pripk. Dovolj. Zogr. Dobrš. Ban. Curz. Gal.

Mk. 7:30 нсьшⷭ̑шн ѿ нєн Mlet. Sof. Sinod. Tip. Nº. 12 — ює ншєдьшн Curz. Ban. — om. ѿ нєн (ili ює) Div. Kop. Vrut. Nik. Hval. Čajn. Pripk. Dovolj. Mar. Zogr. Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.) Dobrš. def.

Mk. 14:53 сьбрашє Mlet. Sof. Nik. собрашє Vuk. събьрашa Mstisl. сьбрашѫ Karp. — снндошє Hval. Vrut. Čajn. снндоχѧ Ban. снндошѧ Curz. съннд҃ Mar. Zogr. снндошa Konst. сьнєшє Dovolj. Mir. def. Dobrš. def.

Mk. 5:21 народн мноզн ѡ нємь Mlet. (мноґь) Sof. (om. н бѣ прн морн) — кь нємꙋ народь мноґь Kop. — народь мноґн о нємь н бѣ прн морн Vrut. народь мноґь ѿ нємь й бѣ прн морй̑ Čajn. народь мноґь о нємь̀ н бы̑ прн морьй̑ Hval. народъ мъноґъ о нємь н бѣ прн морн Mar. Zogr. Ban. (бѣшє) Dobrš. Curz. Konst. — народь мноґь о нємь н бы Nik. Dovolj. Mir. def. — народъ мъноґъ къ нємоу н бѣашє на поморнн Mstisl.

Popisani primjeri leksičko-tekstualnih posebnosti između Mlet. i Sof., posebno oni gdje ih ne prate druga evanđelja s kojima se poredilo poput karakterističnog u Mk. 7:15, dozvoljavaju pretpostavku da su i njihovi predlošci bili u bližem međusobnom doticaju.

3. Odnos evanđelja iz Mletačkoga zbornika prema Vrutočkom evanđelju

Posebnu smo pozornost u okviru ovog rada posvetili odnosu Mlet. i Vrut. jer nam je detaljna usporedba Mlet. s drugim bosanskim rukopisima ukazala na specifične sličnosti između Mlet. i Vrut. Naime, ovdje provedene usporedbe svjedoče o tome da, osim s Hval. i Sof., Mlet. pokazuje bliskosti s Vrut. te Pripk.[21] Jedan od specifičnih

nja, vidljiva je njihova bliska veza unutar bosanskog stabla (usp. Mt. 26:12 моуро сє Hval. Sof. моуро снє Kop. сн муро сє Mar. Šaf. (снн) Ass. сн мнро Zogr. — сн χрнзмоу сню Div. (χрѣзмꙋ) Vrut. χрнзмꙋ сню Nik. — сн масть Čajn. Mlet., Mt. 27:52 сань̄та Hval. сн̄та Sof. — drugi bosanski стн̄χь, Mt. 17:12 страдатн Sof. Hval. — пострадатн Vrut. Dovolj. Nik. Mlet. Čajn., Mk. 1:13 дн̄ї м̄ н ноцьı м̄ Hval. дн̄н ·м̄· н ноцн ·м̄· Sof. — дн̄н м̄ Nik. Mlet. Div. дн̄н үетнрн дєсєтн Čajn., Mk. 1:11 с нб̄сє гл̄є Mlet. Sof. с нб̄сє бы̑ гл̄є Hval. — om. гл̄є Nik. Div. Čajn. Kop. Mar. Zogr., Mk. 14:20 тровьıлн Hval. тровнлн Sof. — вь трнвлнн Div. Nik. — вь солнло Čajn. Mlet. Kop., Mk. 3: 32 вьıѣ add. стоєть Hval. Sof. Pripk. — вьıѣ Čajn. Vrut. Mlet. Div. Nik. Kop., Mk. 5:11 стадо свьıньıно много Hval. ста̄д̄ свннос много Sof. — стадо свнно велнє Div. стадо свннос велнє Mlet. Nik. Vrut. Čajn. Dovolj.).

[20] Kardaš 2018a, 9.

[21] Hval. Vrut. Pripk i međusobno imaju neka zajednička rješenja (usp. Lk. 2:1 догм̀а Hval. Pripk. Vrut., a drugi bosanski rukopisi повєлѣннє; Mk. 6:36 брашн̀а Hval. Vrut. Kop., drugi bosanski χлѣбн). Također, u stihu Mt. 14:27 Hval. ima

primjera koji ide u prilog pretpostavci da su Mlet. i Vrut. u nizu predložaka dijelili jedan zajednički jeste i onaj iz stiha Mk. 6:39 gdje Mlet. Vrut. Pripk. Dovolj. te makedonsko Karp. prave istu grešku te upotrebljavaju на травн зємлн Mlet. на травѣ зємальнѣ Vrut. umjesto на травѣ зєлєнѣ Nik. на травьı зєлєнѝ Hval. на травѣ зєлєнѣ Div. Čajn. Sof.[22]

Osim toga, zanimljivo je da Mlet. u stihu Lk. 16:3 Mlet. (i Dan) ima проснтн, a druga bosanska, uključujući i Vrut. χлюпатн, a na margini Vrut. je zapisano проснтн (f. 103b/126b). Slično tome, u stihu Iv. 11:44 gdje piše ...ѵкроємь ѵбрѵсом ногама н рѵками кнрнѣмн н лнце єго сѵдарємь ωбєзано, na margini Vrut. stoji ѵкорєннмь ѵбрѵсомь. Ovo nas navodi na razmišljanje da je neki od predložaka (bliži ili dalji) Mlet. prepisivan s predloška, poput onog u Vrutočkom, na čijim je marginama zabilježen prevod grčkog сѵдарємь / ѵбрѵсомь (f. 154a/177a), odnosno кнрнѣмн / ѵкроємь. S obzirom na to da je u dijelu teksta od Mk. 5:1 pa do kraja Ivanovog evanđelja izbor inovirane leksike gotovo pa zanemarljiv (usp. проснтн na mjestu gdje druga bosanska i kanonska imaju χлюпатн), mišljenja smo da pisar ispred sebe više nema dva (ili više) kontrolnih predložaka te da sada ne reproducira tekst jednog, a onda sasvim rijetko tekst drugog tekstualno različitog predloška. Umjesto toga, leksika koja nije karakteristična za predložak (arhaični, T1) kojim se pisar koristi od Mk. 5:1 u tekst je mogla ući posredstvom zabilješki s margina. Te su marginalne zabilješke vjerovatno bile blizu riječi u glavnom tekstu pa je pisar prepisao oboje, kao da je glavni tekst. Teško je sa sigurnošću reći da li je pisar Mlet. prilikom prepisivanja unio u glavni tekst zapise koji su bili na marginama ili je to, pak, učinio neko od njegovih prethodnika, a pisar Mlet. spontano prepisao. Čini se ipak da je to djelo pisara Mlet. jer ovakav postupak prati gotovo sve dijelove teksta i čini nam se manje vjerovatno da pisar takva bespotrebna ponavljanja ne bi uklonio iz glavnog teksta da su već bila u predlošku. Zapravo, sve sugerira na to da je cilj pisara Mlet. pojasniti određene strane, neslavenske riječi u slučaju kakav je u stihu Iv. 11:44.

Primjeri koji povezuju Mlet. i Vrut.

Mk. 6:39 на травн зємлн Mlet. на травѣ зємальнѣ Vrut. на травн зємльнн Dovolj. Pripk. на трѣвѣ зємнѣ Karp. — на травѣ зєлєнѣ Nik. на травьı зєлєнѝ Hval. на травѣ зєлєнѣ Div. Čajn. Sof. Mar. Zogr. Dobrš. Ban. Curz. Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.) Konst. — на младѣ травѣ Mstisl. Hrv. def.

Mk. 9:2 на горѵ внсокѵ єднн Mlet. на горѵ вѣсокѵ єднн Vrut. на горѫ въıсокѫ єднъı Mar. Zogr. Dobrš. Ban. Curz. Karp. Mstisl. — на горѵ єднıı Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.)— на горѵ ѵ̀нсокѵ ѿсобь ѥ̈днѝ Čajn. Konst. — на гороу вıсокоу зѣло єднıı Div. Kop. на гороу вьıсокоу́ сцѣ̀ѣгло єднѝ Hval. на горѵ вıсокѵ сцѣгло єднн Nik. Pripk. Hrv. def.

Lk. 16:2 прнзвавь Mlet. prizvavь Vat.[4] Roč. прѣзвавь Vrut. Vuk. Hil. Mar. Dobrš. Ban. Curz. — прнглашь Nik. Hval. Čajn. Kop. Zogr. Mir. Karp. priglaš' Nov. прнгласнвь Crk. Rh. Mp. Bd. prigl(a)si Hrv.

Lk. 16:19 на всакн дн̄ь Mlet. на всакь дн̄ьVrut. Kop. на вьсѣкъ дєнь Mar. Ass. на вьсѣкъ дьнь Zogr. Karp. — на все д̄нн Nik. Hval. Čajn. Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.) Div. def. Dobrš. i Ban. def.

Lk. 18:13 смѣше Mlet. Vrut. Kop. Div. — χотѣашє (χотѣше) Čajn. Nik. Hval. Dovolj. Pripk. Karp. Ban. Dobrš. Curz. Mar. Zogr. Ass. Savv. Trn. Vuk. Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.)

Lk. 18:29 ннкоторнжє Mlet. Vrut. Kop. Div. — ннктоже Čajn. Nik. Hval. Pripk. Karp. Ban. Dobrš. Curz. Mar. (Trn.) Zogr. Vuk. Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.)

Lk. 23:45 помрьчє Mlet. помръчє Mar. Vuk. помрькьнѵ Vrut. помрькьшѵ Kop. Ban. Hil. — ѳмрькшю Nik. омрькшоу́ Hval. — мръкьшоу Ass. Zogr. Dobrš. мр̊ькшоу Curz. Mir. def.

Iv. 3:27 с внше Mlet. Vrut. Crk. съвъıше Karp. — съвъıше съ н̄бсе Ass. — с н̄бсе Kop. Nik. Hval. Pripk. Mar. Dobrš. Ban. Curz. Mir. Vuk. Rh. Mp. Bd.

Iv. 6:30 вѣрѵємь тєбы Mlet. вѣрѵємь тєбѣ Vrut. Kop. Pg. — вѣроу́ нмємѣ тєбѣ Hval. вѣрѵ нмємь тєбѣ Nik. Pripk. Mar. Dobrš. Ban. Curz. Karp. Vuk. Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.)

Iv. 11:43 вєлнмь Mlet.Vrut. Kop. Pripk. — вєлыємь Nik. Mar. Zogr. Ass. Savv. Karp. Dobrš. Ban. Curz. Mir. Vuk. Crk. Rh. — вєлькьмь Hval. Dobril. Gf. вєлнкомь Mp. Bd. Div. def.

ѵпванте, a drugi bos., uključujući i Vrut., дрьзанте, ali u stihu Mt. 9:2 Vrut. ima ѵпван, a druga bos. imaju дрьзан. Hval. u Mt. 9:2 ispušta tu riječ.

[22] Primjeri poput ove zajedničke greške Vrut. Pripk. Mlet. Karp. te primjer iz Mlet. u stihu Iv. 13:38 u kojem Mlet. ima makedonizam кѵрь, a drugi bosanski пѣтель pokazuje da je put arhaičnih tekstova išao iz Makedonije; v. Nakaš 2020, 40.

Iv. 16:10 ндѫ Mlet. Vrut. [23] Pripk. Mar. Dobrš. Ban. Curz. Karp. Mir. Crk. Hil. Mp. Bd. Vuk.[2] — грєдѫ Hval. Kop. Ass. Dobril. Vuk.[1] Rh.

O doticaju predložaka Mlet. i Vrut. govore i zabilježene zajedničke omisije, jednako kao i dodavanja određenih dijelova u dolje navedenim stihovima.[24]

Mk. 6:18 пилипа брата своєго Mlet. Vrut. Mar. Zogr. Mir. Vuk. Crk. Rh. Hrv. Vat.[4] Roč. Nov. брата своєго филипа Dobrš. филипа брата твоєго Ban. Curz. Bd. — брата своєго om. пилипа Div. Sof. Nik. Hval. Čajn. Ass.

Lk. 5:28 вь слѣдь єго ндє Mlet. Vrut. Mar. Dobrš. Ban. Curz. v slědь ego ide Hrv. (v' slidь) Nov. — вьставь вь слѣдь єго ндє Div. Nik. Hval. Ass. Zogr. Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.) Vuk. Vat.[4] Roč. вьставь ндє вь слѣдь єго Čajn.

Lk. 17:22 ѵ҃чєнникомь Mlet. Vrut. Kop. Mar. Zogr. Ban. Curz. Mir. Crk. Rh. Mp. Bd. — add. свонмь Hval. Čajn. Dan. Vuk. Dobrš. Hil. Nik. def. Div. def. Hrv. def.

Lk. 22:63 дрьжахѫ рѫгахѫ Mlet. Vrut. — дрьжахоу́ и́ роугахоу́ Hval. дръжѧштє н рѫгаахѫ Zogr. — дрьжахѫ нс̄а роугахоу Nik. дрьжахѫ се нс̄а рѫгахѫ се Kop. дрьжєщен ꙗ̀с̄а роугахоу Div.[b] дръжѧштен нса рѫгаахѫ Mar. (дръжѧштє) Dobrš. Ban. дрьжащє нс̄а рѧгахѧ Curz. Mir. def. Hrv. def.

Iv. 1:15 рѣхь вамь грєдєть Mlet. рѣхь вамь грєдєть Vrut. рѣхь вамь грєдн Kop. — рѣхь грєды Nik. Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.) рѣхь грєдєн Hval. рѣхъ грѧдъı Zogr. Ass. рекохъ грѧдъын Mar. Karp. Ban. Dobrš. рѣхь грєдєть Pripk. Hrv. def.

Iv. 8:12 свѣть мнрѫ Mlet. Vrut. Mar. Dobrš. Ban. Curz. Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.) — свѣть всємѫ мнрю Nik. Dan. Hval. Kop. Pripk. Karp. Vuk. s(vě)tь vsemu miru Hrv. Vat.[4] Roč. (s(vě)tlostь) Nov.

Iv. 4:3 (om. пакы), ндє вь галєлѣю Mlet. иде вь галилѣню Vrut. Pg. — ндє пакь вь галилѣю Div. н ндѐ пакі̀ вь галєлѣю̀ Hval. ндє пакы вь галєлѣю Nik. Kop. Pripk. Mar. Zogr. Dobrš. Ban. Curz. Karp. Mir. def. Hrv. def.

Iv. 4:45 н тн бо прндоу вь празн̂нкь om. Mlet. Vrut. Kop. Zogr. Ban. Dobrš. Curz. — н тн бо прндоу вь празн̂нкь Nik. Hval. Div. Pripk. Mar. Mir. def. Hrv. def. Karp. def.

Iv. 11:57 повѣсть да нмѫть Mlet. Vrut. — повѣсть да нмоуть н̄ Nik. Pripk. повѣстъ да нмѫть н Mar. (повѣстє) Zogr. да повѣсть да нмѫты н Dobrš. — повьıсть ӣ да нмоуть ӣ Hval. повѣсть н да нмѧть н Curz. — повѣсть да нмѫть его Kop. Mir. def. Ban. def. Hrv. def.

Iv. 13:32 н б̄ь̄ прославнть Mlet. Vrut. Savv. Curz. — ащє б̄ь прославн Kop. Nik. Hval. Pripk. аштє бъ прославн Mar. (прославнтъ) Ass. Zogr. Dobrš. — om. Ban. Karp. Hrv. def.

Iv. 15:26 ѿ о҃ц̄а моего дх̄ь Mlet. Vrut. Pripk. — ѿ о҃ц̄а своєго дх̄ь Kop. — ѿ о҃ц̄а дх̄ь Hval. Nik. Mar. Zogr. Ass. Savv. (om. дх̄ь) Dobrš. Ban. Curz. Karp. Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.) ot o(tь)ca d(u)hь Hrv. Vat.[4] Roč. Nov.

Prezentirana su 22 primjera u kojima se Mlet. i Vrut. jednako ponašaju. Njima se najčešće pridružuje i Kop., ali rijetko druga bosanska evanđelja. Od ukupnog broja slaganja, u 12 njih Mlet. i Vrut. slijede stanje kao u kanonskim evanđeljima. Stoga nam je blisko mišljenje da su, s jedne strane, njihove podloge ranije došle u doticaj, tj. Mlet. i Vrut. međusobno imaju udaljeniji predložak, dok s druge strane Mlet. pokazuje veću vjernost predlošcima Hval. i Sof.[25] Ranije su zamijećene poveznice između Vrut. i evanđeoskog teksta u hrvatskoglagoljskim misalima Hrv. Vat.[4] Roč. i Nov. pa stoga ne iznenađuju i njihova povremena slaganja s Vrut. i Mlet. koja su naslijeđena još iz kanonskih evanđelja (usp. Mk. 6:18, Lk. 5:28).[26]

Zabilježili smo i sljedeća leksička odstupanja Mlet. od većine drugih bosanskih rukopisa na dionici teksta Mk. 5:1 do kraja Iv. evanđelja:[27]

Mk. 9:21 дѣтьства Mlet. дѣства Čajn. Vrač. Hil. дѣтьска Mstisl. Gal. Arh. Konst. děťska Vat.[4] Roč. Nov. ditin'ska Hrv. — отроүєте Div. отроүѧте Ban. Curz. отроүєнь Hval. отроүннн Vrut. Nik. Mar. Zogr. Ass. Savv. Dobrš. Vuk. отроүннє Dovolj.

[23] U dijelu Ev. po Mateju također Mlet. i Vrut. bilježe zajednički leksički izbor usp. Mt. 17:2 снѣгь drugi bosanski свѣть. Vrut. i Mlet. kao Ass., drugi bosanski kao Mar.

[24] M. Kardaš ukazuje na izrazitu podudarnost u izvedbi krilatog orla, simbola evanđeliste Ivana, u Kopitarovom i Vrutočkom evanđelju, što uvjerljivo svjedoči o zajedničkim predlošcima iluminatora bosanskih srednjovjekovnih evanđelja. Krilati orao, čije je perje veoma slično stilizirano u oba kodeksa, u kandžama drži okvir u kojem je u Vrutočkom evanđelju ispisan početak Iv. evanđelja; Kardaš 2018, 72–73. Ista predstava evanđeliste Ivana, mada izrađena s više pažnje i vještine, nalazi se i u Mlet.

[25] Naravno, uvijek treba imati na umu da 75% rukopisa Sofijskog evanđelja nije sačuvano pa samim tim zaključci vrijede za 25% sačuvanog teksta.

[26] O vezi Vrut. i evanđeoskog teksta u hrvatskoglagoljskim misalima vidi više u: Ramić-Kunić / Šimić 2019a, 28–33.

[27] Zabilježili smo i neka individualna odstupanja nastala uslijed nepažnje prepisivača pa ih ovdje nećemo tretirati posebno. U suštini su to neznatne dopune, pojedina izostavljanja te izmjene u redoslijedu riječi.

Lk. 1:3 дрьжавьнн Mlet. Čajn. Dobrš. Ban. Šaf. Mstisl. — краснн Nik. Hval. Kop. Dan. — славнн Pripk. Curz. Mir. Crk. Rh. Mp. Trn. славъны Mar. Ass. Zogr. Hrv. def.

Lk. 1:26 арьхнаѫѧлъ Mlet. аρхнаѫѧль Čajn. Kop. аρ̑хѫѧлъ Ass. арχаѫгль Ban. арχггль Curz. — аѫѧль Nik. Vrut. Hval. Dovolj. аѫѧль Mar. Zogr. англъ Dobrš. anĵ(e)lь Hrv. Vat.[4] Roč. Nov. Div. def.

Lk. 12:59 кодрьньть Mlet. — трьхьть (траχать) Div. Kop. Nik. Hval. Vrut. Čajn. Mar. трьхотъ Zogr. Hrv. def. Dovolj. def. – vjerovatno na pisara djeluje paralelno mjesto Mt. 5:26, gdje je кодрантъ Mlet. конѣтраѣть Hval. i кондрать Vrut. кодрантъ Mar. конъдратъ Ban. Karp. Zogr. кодратъ Mir. Hrv. def.[28]

Lk. 22:19 плть моѣ Mlet. — тѣло моє Div. Kop. Nik. Hval. Vrut. (мо!) Pripk. Čajn. Mar. Zogr. Dobrš. Ban. Curz. Karp. Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.) Vuk. Vat. t(ě)lo moe Hrv. Vat.[4] Roč. Nov. Dovolj. def. – u paralelnim mjestima Mt. 26:26 i Mk. 14:22 u bosanskim i kanonskim je тѣло.

Iv. 13:38 кѵ̑рь Mlet. Crk. Hil. Rh. Bd. Vuk. коуръ Ass. Zogr. Savv. кюрь Mir. коурѧ Curz. Dobrš. — пѣтєль Kop. Nik. Hval. Pripk. пѧтєль Ban. — кокотъ Mar. Hrv. def.

Iv. 6:22 развы єднньь Mlet. Pog. Th. — тькмо єднньь Kop. Nik. Hval. Vrut. тькъмо єднньъ Mar. Zogr. Ass. Savv. Dobrš. Curz. (ѥдьньь) Ban. Karp. Mir. (Crk. Hil. Rh. Mp. Bd.) Vuk. Hrv. def.

Iv. 8:28 творѵ̑ Mlet. творѭ Mar. Zogr. Rh. Mp. Bd. — глѵ̑ Nik. Crk. Hil. глѭ Ass. глѫ Mir. Vuk. глѧ Curz. Dobrš. Ban. govoru Hrv. g(lago)lju Vat.[4] Roč. Nov. Kop. def.

Iv. 15:6 нзасьχнєть Mlet. нсъχнєтъ Ass. Ban. Dobrš. нсχнєть Mir.[23] Hil.[2] Rh. Mp. Bd. is'sah'nutь Hrv. isьhnuť Vat.[4] usah'netь Nov. praem. i Roč. — нсьшєть Nik. Hval. Vrut. Kop. нсъшетъ Mar. Zogr. Savv. нсьшєть Mir.[1] Vuk.[2] Crk. Hil. Rh. нсышєть Vuk.[1]

Od devet izoliranih primjera, Mlet. u četiri ima potvrdu u stsl. kanonu. Primjer iz Lk. 12:59 najvjerovatnije je greška pod utjecajem paralelnog mjesta Mt. 5:26. Za primjer iz stiha Lk. 22:19 nismo našli usporednicu u drugim evanđeljima.[29] Primjeri iz Mk. 9:21, Lk. 1:3 i Iv. 6:22 mogu se tumačiti kao minimalne inovacije u odnosu na većinu drugih bosanskih i kanonskih.[30] Inovacije poput ovih iz Mk. 9:21, Lk. 1:3 i Iv. 6:22 u tekst su mogle ući posredstvom zabilješki na marginama prije nego, kako smo to i gore u tekstu naveli, iz kontrolnog predloška. Dakle, predložak Mlet. mogao je biti neki tekst koji je na svojim marginama imao zabilježena tumačenja pojedinih leksema. Ova pretpostavka vrijedi za dio teksta od Mk. 5:1 do kraja Iv. evanđelja. Zanimljivo je npr. u Mt. 5:26 (f. 6v) Zogr. u glavnom tekstu ima конъдратъ (ⰽⱁⰽⱁⰾⱁⰴⱃⰰⱅⱏ),[31] a na margini je ćirilicom zabilježeno трьхтъ. Isto tako u Lk. 1:3 u glavnom je tekstu славъны (ⱄⰾⰰⰲⱏⰽⱁⰻ), dok je na margini ćirilicom државънн, a kako smo naveli, pisar Mlet. bilježi varijante kakve susrećemo na marginama Zogr.[32] Sporadičan broj ovakvih inovacija od Mk. 5:1 pa do kraja Ivanovog evanđelja potvrđuje da tekst Mletačkog evanđelja nije inoviran sistemski, već u tragovima. Stoga je nesumnjivo tekst Mlet. (Mk. 5:1 – kraj Iv. evanđelja) pripadnik prve redakcije slavenskog prevoda evanđelja, kako to jasno pokazuju njegovi leksički izbori, koji su potvrđeni u staroslavenskom kanonu, ali i bosanskim pripadnicima prve redakcije.

Na temelju iznesenih primjera čini nam se, u ovom stadiju proučavanja filijacijskog odnosa među bosanskim rukopisima, da su ranije ustanovljenoj grupi Vrut. Sof. Pripk. bliski Mlet. i Hval. S obzirom na to da se za svaku grupaciju tekstualnih svjedoka slavenskog teksta evanđelja može pretpostaviti da je nekad živjela zajedničkim životom, ovdje je bio cilj pouzdanije utvrditi s kojim je bosanskim rukopisima Mlet. u najbližoj vezi. To što unutar ovdje pretpostavljene grupe postoje razlike, kao i slaganje Mlet. nekad s Hval., nekad s Sof., Vrut. ili Pripk., dokaz je, kako to I. Grickat zaključuje, za mnoge izgubljene tekstove koji su se nalazili između njih, odnosno njihovih direktnih ili indirektnih podloga.[33] Iako postoje tekstualne sličnosti između Sof. Vrut. Pripk. Hval. Mlet., nijedan od njih nije neposred-

[28] Usp. Mt. 5:26 кодрантъ Mlet. конѣтраѣть Hval. кондрать Vrut. кодрантъ Mar. конъдратъ Zogr. Ban. Karp. кодратъ Mir. — цѧтѫ Dobril. Jur. — мѣдьнницѫ Pg.

[29] Leksema je poznata već u evanđeljima stsl. kanona. Usp. Lk. 24:39 плътн н костн нє нмать Mar. Zogr., tako i u bosanskim; Mt. 26:41 плъть немощьна Mar. Zogr. Ass. Savv., kao i u bosanskim; Iv. 3:6 плътн плъть єстъ Mar. Zogr. Ass. i bosanski.

[30] Sasvim se sporadično primjer iz stiha Mk. 9:21 (дѣтьства) javlja u rukopisima koje Voskresenski svrstava u prvu redakciju slavenskog prevoda evanđelja. Tako oblik kao u Mlet. imaju npr. Gal., Xlud 31 (Voskresenski 1894: 256).

[31] Za grč. *κοδράντης*.

[32] Faksimili s popratnom transliteracijom teksta Zogr. dostupni su na: http://expositions.nlr.ru/ex_manus/Zograph_Gospel/_Project/page_Manuscripts.

[33] Grickat 1961–62, 274.

ni predložak onome drugom, već se radi o, do neke mjere, revidiranim preživjelim svjedocima neke od zajedničkih podloga.

Summary

The Lexic of the Venetian Miscellany. Textual relation to other Bosnian Gospels

Part of the text from the beginning Matthew to Mk. 5:1 of the Venetian Miscellany is joined with the manuscripts of the fourth slavic translation of the gospels (T4). Part of the text from Mk. 5:1 to the end of the Gospel of John of the Venetian Miscellany is joined with the manuscripts of the first slavic translation of the gospels (T1). The lexical and textual analysis of the Venetian Miscellany showed that it comes from a template similar to the Gospel of Hval, although it shows many similarities with the Gospel of Sofia, Vrutok Gospel and the Pripković Gospel.

Bibliografija

Izvori

Arh. *Arhangelsko evanđelje*, 1092. god., kratki aprakos, ruski crkvenoslavenski, Rossijskaja gosudarstvennaja biblioteka, f. 178, 1666, Moskva, Rusija. Varijante prema: Alekseev 1998, 2005.

Ass. *Assemanijevo evanđelje*, 11. st., kratki aprakos, kanonski crkvenoslavenski, Biblioteka Apostolica Vaticana, Cod. Slav. 3, Vatikan, Italija. Izd.: *Kurz, J.* 1955, Evangeliář Assemanův. Kodex Vatikánský 3. slovanský, dil II, Nakladatelství Československé akademie věd, Praha 1955.

Ban. *Baničko evanđelje*, kraj 13. st., tetra, bugarski crkvenoslavenski, Nacionalna biblioteka "Sv. Kiril i Metodij", NBKM 847, Sofija, Bugarska. Varijante prema: Vakareliyska 2008.

Bd. *Bogdanovo evanđelje*, 13–14. st., tetra, srpski crkvenoslavenski, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, III c 20, Zagreb, Hrvatska. Varijante prema: Rodić / Jovanović 1986.

Crk. *Evanđelje Crkolez*, sredina 13. st., puni aprakos, srpski crkvenoslavenski, Manastir Dečani, Crk. No. 1, Dečani, Kosovo. Varijante prema: Rodić / Jovanović 1986.

Curz. *Curzon gospel*, 1354. god., tetra, bugarski crkvenoslavenski. Izd.: Vakareliyska 2008.

Čajn. Čajničko evanđelje, 14–15. st., tetra, bosanski crkvenoslavenski, Muzej Crkve Uspenja Bogorodice i Crkve Vaznesenja Hristovog, Čajniče, Bosna i Hercegovina. Izd.: Ramić-Kunić 2017.

Dan. *Daničićevo* (*Nikoljsko b*) *evanđelje*, 14/15. st., tetra, bosanski crkvenoslavenski. Varijante prema: Daničić 1864.

Div. *Divoševo evanđelje*, druga četvrtina 14. st., tetra, bosanski crkvenoslavenski, Crkva sv. Nikole, Podvrh kod Bijelog Polja, Crna Gora. Izd.: Nakaš 2018.

Dobril. *Dobrilovo evanđelje*, 1164. god., puni aprakos, ruski crkvenoslavenski, Rossijskaja gosudarstvennaja biblioteka, f. 256, N 103, Moskva, Rusija. Varijante prema: Voskresenski 1894; Alekseev 1998, 2005.

Dobrm. *Dobromirovo evanđelje*, 12. st., tetra, makedonski crkvenoslavenski, Rossijskaja nacionalьnaja biblioteka, Q.п.I.55, Sankt-Peterburg, Rusija. Izd.: *Altbauer, M.* 1973, Dobromirovo evangelie. Kirilski spomenik od XII v., tom 1, Skopje 1973. *Velčeva, B.* 1975, Dobromirovo evangelie. Bъlgarski pametnik ot načaloto na XII vek, Bъlgarska Akademiя na naukite, Sofija 1975. *Ugrinova-Skalovska R. / Despodova V.* 1992, Dobromirovo evangelie: kirilski spomenik od XII vek, Skopje – Prilep 1992.

Dobrš. *Dobrejšovo evanđelje*, prva polovina 13. st., tetra, makedonski crkvenoslavenski, Nacionalna biblioteka "Sv. Kiril i Metodij", NBKM 17, Sofija, Bugarska. Izd.: *Conev, B.* 1906, Dobrêjšovo četveroevangele: Srêdnob'lgarski pametnik' ot XIII vêk', B'lgarski starini, kn. 1, Sofija 1906.

Dovolj. *Evanđelje iz Dovolje*, 15. st., tetra, bosanski crkvenoslavenski, Rossijskaja nacionalьnaja biblioteka, Giljf. 7, Sankt-Peterburg, Rusija. Dostupno na: http://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?&ab=0ED04922-7704-4321-89A8-02ED-1CDFB6B9.

Frol. *Frolovo evanđelje*, 14. st., tetra, ruski crkvenoslavenski, Rossijskaja nacionalьnaja biblioteka, F.п.I.14, Sankt-Peterburg, Rusija. Varijante prema: Alekseev 1998, 2005.

Gal. *Galičko evanđelje*, 1144. god., tetra, ruski crkvenoslavenski, Gosudarstvennyj istoričeskij muzej, Sin. 404, Moskva, Rusija. Varijante prema: Alekseev 1998, 2005.

Hil. *Evanđelje Hilandar* – treća četvrtina 13. st., puni aprakos, srpski crkvenoslavenski, Manastir Hilandar, Atos, Grčka. Varijante prema: Rodić / Jovanović 1986.

Hrv. *Hrvojev misal*, 1404. god., hrvatski crkvenoslavenski, Topkapi saraj, Istanbul, Turska. Izd.: Grabar / Nazor / Pantelić, 1973.

Hval. *Hvalov zbornik*, 1404. god., tetra, apostol, psaltir, apokalipsa, bosanski crkvenoslavenski, Biblioteka dell' Università Manoscritti, Nº 3575B, Bolonja, Italija. Izd.: Kuna 1986.

Jur. *Jurjevsko evanđelje*, 1119–1128. god., puni aprakos, ruski crkvenoslavenski, Gosudarstvennyj istoričeskij muzej, Sin. 1003, Moskva, Rusija. Varijante prema: Alekseev 1998, 2005.

Karp. *Karpinsko evanđelje*, 13. st., puni aprakos, makedonski crkvenoslavenski, Gosudarstvennyj istoričeskij muzej, Hlud. 28, Moskva, Rusija. Izd.: *Despodova, V. / Bicevska, K. / Pandev, D. / Mitrevski, Lj.* 1995, Karpinsko evangelie, Makedonski srednovekovni rakopisi, 4, Prilep – Skopje 1995.

Konst. *Konstantinopoljsko evanđelje*, 1383. god., tetra, ruski crkvenoslavenski, Moskva, Rusija. Varijante prema: Voskresenski 1894.

Kop. *Kopitarovo evanđelje*, 14–15. st., tetra, bosanski crkvenoslavenski, Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana, br. 24. Varijante prema: Kuna 1986; Kardaš 2018.

Mar. *Marijansko evanđelje*, 11. st., tetra, kanonski crkvenoslavenski, Rossijskaja gosudarstvennaja biblioteka, Grig. 6 (M. 1689), Moskva, Rusija. Izd.: Jagić 1883.

Mir. *Miroslavljevo evanđelje*, 12. st., puni aprakos, zetsko-humski crkvenoslavenski, Narodni muzej, sign. 1538, Beograd, Srbija. Izd.: Rodić / Jovanović 1986.

Mlet. *Mletački zbornik*, 14–15. st., tetra, apostol, apokalipsa, bosanski crkvenoslavenski, Biblioteka nazionale Marciana, Cod. Or. 227 (=168), Venecija, Italija. Izd.: Nakaš 2020.

Mp. *Mokropoljsko evanđelje*, sredina 13. st., tetra, srpski crkvenoslavenski, Manastir Krka, No. 2, Mokro Polje, Hrvatska. Varijante prema: Rodić / Jovanović 1986.

Mstisl. *Mstislavovo evanđelje*, 1117. god., puni aprakos, ruski crkvenoslavenski, Gosudarstvennyj istoričeskij muzej, Sin. 1203, Moskva, Rusija. Izd.: *Žukovskaja, L. P. / Vladimirova, L. A. / Pankratova, N. P.* 1983, Aprakos Mstislava Velikogo, Institut russkogo jazyka im. V. V. Vinogradov 1983.

Nik. *Nikoljsko evanđelje*, posljednja četvrtina 14. st., tetra, bosanski crkvenoslavenski, Chester Beatty Library, sign. W 147, Dablin, Irska. Izd.: Daničić 1864.

Nov. *Misal kneza Novaka*, 1368. god., hrvatski crkvenoslavenski, Österreichische Nacionalbibliothek, Cod. slav. 8, Beč, Austrija. Varijante prema: Grabar / Nazor / Pantelić 1973.

Pg. *Pogodina 21*, druga polovina 14. st., tetra, Rossijskaja nacionalьnaja biblioteka, Pog. 21, Sankt-Peterburg, Rusija. Varijante prema: Alekseev 1998, 2005.

Pripk. *Pripkovićevo evanđelje*, 14–15. st., tetra, bosanski crkvenoslavenski, Rossijskaja nacionalьnaja biblioteka, Giljf. 6, Sankt-Peterburg, Rusija. Varijante prema: Ramić-Kunić 2017. Dostupno na: http://www.nlr.ru/manuscripts/fondy/elektronnyj-katalog#160?ab=77478FC9-0DD7-4F5A-BAA4-57A5331CE2A8.

Rh. *Raškohilandarsko evanđelje*, 13. st., tetra, srpski crkvenoslavenski, Manastir Hilandar, Slav. 22, Atos, Grčka. Varijante prema: Rodić / Jovanović 1986.

Roč. *Ročki misal*, oko 1420. god., hrvatski crkvenoslavenski, Österreichische Nacionalbibliothek, Cod. slav. 4, Beč, Austrija. Varijante prema: Grabar / Nazor / Pantelić 1973.

Sav. *Savina knjiga*, 11–12. st., kratki aprakos, kanonski crkvenoslavenski, Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 381, 14, Moskva, Rusija. Izd.: *Ščepkin, V. N.* 1903, Savvina kniga, u: Pamjatniki staroslavjanskogo jazyka, Tom I, vyp. 2, Otdêlenija russkago jazyka v slovesnosti Imperatorskoj Akademii nauk', Sanktpeterburg' 1903; *Knjazevskaja, O. A. / Korobenko, L. A. / Dogramadžieva, E. P.* 1999, Savvina kniga: drevneslavjanskaja rukopis' XI, XI – XII i konca XIII veka, č. 1, Indrik, Moskva 1903.

Sof. *Sofijsko evanđelje*, 14. st., tetra, bosanski crkvenoslavenski, Nacionalna biblioteka "Sv. Kiril i Metodij", NBKM 23 i 468, Sofija, Bugarska. Izd.: Kardaš 2018a.

Šč. *Šišatovačko evanđelje*, kraj 13. st., tetra, srpski crkvenoslavenski, Kopitareva zbirka br. 12. Varijante prema: Rodić / Jovanović 1986.

Trn. *Trnovsko evanđelje*, 13. st., tetra, bugarski crkvenoslavenski. Varijante prema: *Valja-*

vec, M. K. 1889, Trnovsko tetrajevanđelije, Starine, 21, Zagreb, 1–68.

Vat. *Vatikansko evanđelje*, 13. st., puni aprakos, srpski crkvenoslavenski, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. slav. 4, Vatikan, Italija. Varijante prema: Nakaš 2018.

Vat.$_4$ *Vatikanski Borg. illirico 4*, početak 14. st., misal, hrvatski crkvenoslavenski, Biblioteca Apostolica Vaticana, Borg. illirico 4, Vatikan, Italija. Varijante prema: Grabar / Nazor / Pantelić 1973.

Vrut. *Vrutočko evanđelje*, kraj 14. st., tetra, bosanski crkvenoslavenski, Nacionalna i univerzitetska biblioteka "Sv. Kliment Ohridski", Skoplje, Makedonija. Izd.: Nakaš 2015.

Vuk. *Vukanovo evanđelje*, 13. st., puni aprakos, srpski crkvenoslavenski, Rossijskaja nacionalьnaja biblioteka, F.п.I.82, Sankt-Peterburg. Varijante prema: Vrana 1967; Rodić / Jovanović 1986.

Vv. *Vojvodićko evanđelje*, treća četvrtina 13. st., tetra, srpski crkvenoslavenski, Grujićeva zbirka. Varijante prema: Rodić / Jovanović 1986.

Zogr. *Zografsko evanđelje*, 11–12. st., tetra, kanonski crkvenoslavenski, Rossijskaja nacionalьnaja biblioteka, Glag. 1, Sankt-Peterburg, Rusija. Izd.: Jagić 1879.

Literatura

Alberti, A. 2013, Il lessico dei vangeli slavi e il 'testo di Preslav'. Alcune considerazioni sulla classificazione dei codici, Contributi italiani al XV congresso internazionale degli Slavisti, Minsk, 23–49.

Alekseev, A. A. et al. 1998, Evangelie ot Ioanna v slavjanskoj tradicii, Rossijskoe biblejskoe obščestvo, Sankt-Peterburg 1998.

Alekseev, A. A. 1999, Tekstologija slavjanskoj biblii, Sankt-Peterburg 1999.

Alekseev, A. A. et al. 2005, Evangelie ot Matfeja v slavjanskoj tradicii, Sankt-Peterburgskij gosudarstvennyj universitet, Sankt-Peterburg 2005.

Cejtlin, R. M. 1977, Leksika staroslavjanskogo jazyka, Izdatelьstvo "Nauka", Moskva 1977.

Conev, B. 1906, Dobrějšovo četveroevangele. Srědnobъlgarski pametnikъ otъ XIII věkъ, Bъlgarski starini, knj. I, Sofija 1906.

Daničić, Đ. 1864, Nikoljsko jevanđelje, Državna štamparija, Beograd 1864.

Despodova, V. et al. 1995, Karpinsko evangelie, Makedonski srednovekovni rakopisi, 4, Prilep – Skopje 1995.

Grabar, B. et al. 1973, Hrvatskoglagoljski misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića. Transkripcija i komentar, Mladinska knjiga – Staroslavenski institut "Svetozar Ritig" – Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Zagreb – Ljubljana – Graz 1973.

Grickat, I. 1961–1962, Divoševo jevanđelje: filološka analiza, Južnoslavenski filolog, XXV, Beograd 1961–1962.

Horálek, K. 1954, Evangeliáře a čtveroevangelia. Příspěvky k textové kritice a k dějinám staroslověnského překladu evangelia, Česká akademie věd a uměni, Praha 1954.

Jagić, V. 1879, Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus, Apud Weidmannos, Berolini 1879.

Jagić, V. 1883, Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae codex Marianus glagoliticus, Apud Weidmannos, Berolini 1883.

Kardaš, M. 2018, Jezik i grafija Kopitarova četveroevanđelja u kontekstu bosanske crkvenoslavenske pismenosti, doktorska disertacija u rukopisu, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2018.

Kardaš, M. 2018a, Bosansko četveroevanđelje: Sofijski odlomci, Forum Bosnae, br. 80, Sarajevo 2018.

Kuna, H. 2008, Bosanska srednjovjekovna književnost, Forum Bosnae, br. 45, Sarajevo 2008.

Kurz, J. 1955, Evangeliář Assemanův. Kodex Vatikánský 3. slovanský, dil II, Nakladatelství Československé akademie věd, Praha 1955.

Lьvov, A. S. 1966, Očerki po leksike pamjatnikov staroslavjanskoj pisьmennosti, Izdatelьstvo "Nauka", Moskva 1966.

Nakaš, L. 2012, Dvadeset glosa bosanskog Vrutočkog evanđelja, Forum Bosnae, br. 57, Sarajevo, 153–187.

Nakaš, L. 2013, Nova saznanja o Vrutočkom evanđelju, Ricerche slavistiche, 11 (57), Roma, 5–20.

Nakaš, L. 2015, Vrutočko bosansko četveroevanđelje, Forum Bosnae, Sarajevo 2015, 67–68.

Nakaš, L. 2018, Divoševo evanđelje. Studija i kritičko izdanje teksta, Institut za jezik, Posebna izdanja, knj. XXXI, Sarajevo 2018.

Nakaš, L. 2020, Srednjovjekovni spomenik bosanske pismenosti: Mletački zbornik – ćirilična i latinična trankripcija, Mladinska knjiga, knj. I, Sarajevo 2020.

Pelusi, S. 1991, Novum Testamentum Bosniacum Marcianum, Cod. Or. 277 (= 168), Editoriale Programma, Padova 1991.

Ramić-Kunić, E. 2017, *Čajničko četveroevanđelje. Bosanski rukopis s početka 15. stoljeća*, Institut za jezik, Posebna izdanja, knj. 26, Sarajevo 2017.

Ramić-Kunić, E. 2018, Mjesto Mletačkog evanđelja među drugim rukopisima bosanske srednjovjekovne pismenosti, Zbornik radova sa Međunarodnog naučno-stručnog skupa "Obrazovanje, jezik, kultura: tendencije i izazovi", Filozofski fakultet, Zenica, 356–368.

Ramić-Kunić, E. 2018a, Tekstologija Daničićevoga bosanskoga evanđelja: tekstualni odnos prema Nikoljskome i Čajničkome evanđelju, Pismo 16, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 9–30.

Ramić-Kunić, E. 2019, Leksičke varijante Čajničkog evanđelja iz 15. stoljeća u kontekstu proučavanja bosanske redakcijske pismenosti, doktorska disertacija u rukopisu, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2019.

Ramić-Kunić, E. / Šimić, M. 2019a, Leksik Matejeva evanđelja u hrvatskoglagoljskim misalima i bosanskim četveroevanđeljima, Književni jezik 30, Institut za jezik UNSA, Sarajevo 2019, 9–53.

Rodić, N. / Jovanović, G. 1986, Miroslavljevo jevanđelje, kritičko izdanje, SANU, Beograd 1986.

Vakareliyska, C. M. 2008, The Curzon Gospel, Vol. I: Annotated Edition; Vol. II: Linguistic and Textual Introduction, Oxford University Press, Oxford 2008.

Voskresenski, G. A. 1894, Evangelie otъ Marka po osnovnymъ spiskamъ četyrehъ redakcij rukopisnago slavjanskago evangelьskago teksta, Tipografija A. I. Snegirevoj, Moskva 1894.

Voskresenski, G. A. 1896, Harakterističeskija čerty četyrehъ redakcij slavjanskago perevoda Evangelija otъ Marka, Universitetskaja tipografija, Moskva 1896.

Vrana, J. 1961, L'Evangéliaire de Miroslav, Mouton & Co, 'S-Gravenhage 1961.

Vrana, J. 1967, Vukanovo evanđelje, Posebna izdanja, knj. 18, Odeljenje literature i jezika, SANU, Beograd 1967.

Godišnjak/Jahrbuch 2020,49:155-170
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-49.143

Zapisi usmenih predaja o kugi u Bosni i Hercegovini s kraja 19. stoljeća

Aiša Softić
Sarajevo

Abstract: The effort to gather and publish ethnographic material was among the many activities in different fields of social and natural sciences that the National Museum conducted right after its founding. In 1897, the Museum's executive office sent out the questionnaire entitled "Questions for gathering of historical-topographic material" to all parts of Bosnia-Herzegovina. The goal of this activity, which included people of different backgrounds, was to gather a field material that was important for both ethnology and folklore studies. The 21 questions that were in the questionnaire also included special requests for field recorders to record details about epidemics of plague in Bosnia-Herzegovina, ranging from the time of their occurrence to recommended folk remedies. These records of oral tradition make it possible to get a more clear picture about the ways in which this contagious disease lived in oral memory of the population in Bosnia-Herzegovina at the very end of the 19th Century.

Keywords: plague, oral tradition, Bosnia-Herzegovina

Uvod

> *Majka je nama pričala, bilo je, sine, i prije, kuga se zvala. Ljudi su bježali u planine, svukud. Ali nije bilo pobjeć', kome je bilo suđeno od toga umrijet'. Kome je bilo sudbine da preživi, preživio bi. Pravo pomorstvo. Tako je njoj valjda njena majka pričala.*[1]

Ova kratka usmena predaja o kugi zabilježena je 2020. godine u jeku još jedne od epidemija koje su kroz historiju harale svijetom i Bosnom i Hercegovinom. Ni majka moje osamdesetdevetogodišnje kazivačice nije bila svjedok kuge, ali rođena u prvoj deceniji 20. stoljeća (1907), pamtila je i prenosila usmena sjećanja na epidemije kuge koja su u to vrijeme bila živa među bosanskohercegovačkim stanovništvom. Oživljavanje ovakvih, ali i bilo kojih drugih predaja, pogotovo onih koje spadaju u skupinu historijskih, uvijek se događalo uz neki vanjski poticaj (tako su pojedini tradicionalni motivi oživjeli nanovo u periodu rata u BiH 1992–95. godine, npr. motiv zakopanog blaga, sticanje natprirodne snage itd.).[2]

Pisani podaci o kugi razasuti su u brojnim izvorima kako domaće tako i strane provenijencije. Nalazimo ih u putopisnim zabilješkama, u ljetopisima, sporadično u osmanskim popisnim defterima, izvještajima stranih diplomata, u knjigama umrlih što su ih u svojim župama vodili katolički svećenici. Zbog blizine i vrlo živih veza, posebno trgovačkih, između Bosne i Dubrovačke republike još od srednjeg vijeka, naročito mnogo podataka o kugi na bosanskohercegovačkom prostoru sačuvano je u Državnom arhivu u Dubrovniku.

Osmanski izvori samo iznimno i indirektno spominju kugu, mada se prva epidemija javila odmah naredne godine po zauzeću Bosne od strane Osmanlija (1464). Kugu u Bosnu u tom valu nije donijela vojska, kako je to često bivalo,[3] već se sa jadranskog prostora proširila i na bosanskohercegovačko područje,[4] što je također

[1] Kazivala E. A. (1932). Zapisala A. Softić u Sarajevu 2020.

[2] O tome više u: Softić 2000.

[3] Takav je slučaj npr. sa epidemijom kuge 1456. godine koju je donijela osmanska vojska prilikom pohoda na balkanske prostore. Hrabak 1957, 21.

[4] Hrabak 1981, 6.

bio jedan od puteva širenja zaraze.[5] U popisnom defteru Hercegovačkog sandžaka iz druge polovine 16. stoljeća zabilježeno je da u nekim mjestima istočne Hercegovine popis nije mogao biti obavljen upravo usljed kuge.[6]

Vlasti Dubrovačke republike vrlo su revnosno iz puno razloga pratile zdravstvene prilike u svom susjedstvu, a čini se posebno na bosanskohercegovačkom prostoru, na kojem su, prema dubrovačkoj državnoj prepisci, epidemije kuge samo u 17. stoljeću evidentirane čak u 24 navrata.[7] Uz precizno navođenje vremena pojave kuge, u spomenutoj prepisci niz je podataka o mjestima u Bosni koja su bila zahvaćena epidemijom, njenim razmjerama, načinu širenja, a u nekim slučajevima i o broju preminulih.[8] Najviše podataka o kugi na području BiH ostavili su u svojim pismima dubrovački poklisari, ali ne samo oni. Tako je u Arhivu u Dubrovniku sačuvana, između ostalog, i jedna carska naredba koja je nastala kao direktna posljedica velike kuge koja je bjesnila Hercegovačkim sandžakom 1588. godine,[9] te jedno zanimljivo pismo tadašnjeg stolačkog kapetana Ismail-bega Šarića upućeno u Dubrovnik. Pismo se odnosi na kugu koja je harala Hercegovinom 1731. godine.[10]

U istom Arhivu više je podataka o načinima na koje su dubrovačke vlasti nastojale da spriječe prenošenje zaraze sa područja BiH na prostor Dubrovnika.[11] Neke od poduzetih mjera u suštini su predstavljale zatvaranje granica Republike prema susjedstvu.[12] Međutim, i u samoj Bosni u osmanskom periodu poduzimane su određene mjere s ciljem zaustavljanja širenja epidemije, o čemu također postoje svjedočanstva u Dubrovačkom arhivu – vlasti nekih bosanskih gradova sprečavale su ulazak u grad osobama za koje se sumnjalo da mogu biti zaražene jer su dolazile sa područja gdje je registrirana kuga, određivan je karantin za oboljele koji je podrazumijevao da se "do mjesečeve mijene ne smiju miješati sa zdravima", a u nekim slučajevima su zaražene porodice prisilno morale napustiti grad, što je također spadalo u mjere zaštite od daljeg širenja zaraze.[13]

Kratke zabilješke o epidemiji kuge u nekim bosanskim mjestima u 16. stoljeću ostavili su i pojedine zapadne diplomate,[14] kao i putopisci, poput Francuza Forezjena, koji navodi da je 1582. godine u Foči harala kuga usljed koje je umro ogroman broj stanovnika ovog istočnobosanskog grada.[15]

Jedan indirektan podatak o kugi u Bosni iz 17. stoljeća donio je i turski ljetopisac Evlija Čelebi. On je u svojoj *Sejahatnami* zabilježio da su karantinu u tom vremenu (1660. godine) podlijegali svi oni koji su sa bosanskohercegovačkog dolazili na dalmatinsko područje koje je u to vrijeme bilo pod vlašću Mletaka.[16]

O epidemijama kuge u Bosni u 18. stoljeću najviše podataka sačuvano je u ljetopisima –

[5] Orlić 1961, 97.

[6] Hrabak 1957, 32.

[7] Orlić 1961, 87.

[8] Vrlo ilustrativan primjer načina širenja zaraze u BiH, sačuvan u Dubrovačkom arhivu, jest onaj iz 1628. godine: "Ona (kuga) se najprije pojavila u Sarajevu, pa je odatle posredstvom jednog vela, nazvanog 'naglavak', prenesena u oblast Hercegovine, u selo Bivolje Brdo i Tasince (vjerovatno Tasovčiće – op. A. S.). U Bivolje Brdo došla je jedna žena iz Počitelja da posjeti bolesnu kćerku, pa je prenijela bolest i u Počitelj." Orlić 1961, 93.

[9] Naredbu je hercegovačkom namjesniku i kadijama uputio sultan Murat III (1546–1595), s ciljem da se utvrdi broj umrlih, odnosno raseljenih usljed epidemije kuge te da se u posjed uvedu nasljednici umrlih osoba kako bi se mogli nastaviti ubirati redovni godišnji i ostali porezi. Hrabak 1981, 13.

[10] "Ako budete pitali za bolest: dosleka je iz našeg Stoca izišlo veće od 300 mrtvaca. A sadara svaki dan izlazu po 4 do 5 mrtvaca, a mi hvala Bogu doslika živimo zdravo." Kapidžić 1997, 64.

[11] O tome više u Marić 2020, 178-186.

[12] Kada se 1545. godine kuga pojavila u Mostaru, dubrovačke vlasti su odlučile da obustave svaki oblik saobraćaja sa Mostarom, a deceniju docnije, ponovo zbog kuge, granicu Dubrovnika prema Bosni obezbjeđivali su stražari. Njihov osnovni zadatak je bio da spriječe bilo kakve kontakte domicilnog dubrovačkog stanovništva sa ljudima koji su dolazili sa prostora BiH. Hrabak 1957, 29-30. Da se i sa druge strane granice pomno pratilo stanje vezano za kužnu zarazu potvrđuje pismo osvajača Hercegovine i hercegovačkog sandžakbega Ajas-paše iz 1481/82, u kojem daje na znanje da je "voljom Božijom" Dubrovnik "sada ozdravio" i da "svaki človek iđe slobodno" trgovati u Dubrovnik. Pismo, pisano bosančicom, odnosi se na kugu koja je harala Dubrovnikom 1481. godine. Truhelka 1911, 67.

[13] Orlić 1961, 98.

[14] Hrabak 1981, 12.

[15] Samardžić 1961, 139.

[16] Čelebi bilježi razgovor koji je vodio sa "generalom grada Splita", pri čemu mu se general izvinjavao što Evlija i njegova pratnja nisu odmah smješteni u grad, već u lazaret. "Nemojte zamjeriti. U nas je propis da sve goste i trgovce smještamo tamo na konak i tek nakon četrdeset dana dopuštamo da se miješaju s našim narodom. Ovo činimo zato što ima ljudi zaraženih kugom, pa ih iz opreznosti zadržavamo četrdeset dana..." Čelebi 1979, 201.

sutješkog i kreševskog samostana, u onome što ga je vodio Ivo Mirčeta u 18. stoljeću, a inkorporirao ga u rukopis pod naslovom *Godišnjak od događaja i promine vrimena u Bosni 1754–1882* Jako Baltić. Među osamnaestovjekovnim ljetopisima u kontekstu promatrane tematike posebno su značajni Lašvaninov i Bašeskijin.

Franjevac Nikola Lašvanin službom je bio vezan za Fojnicu i fojnički samostan. Stoga se njegovi podaci o kugi najviše odnose na ovo mjesto, ali i na Bosnu općenito, pa tako Lašvanin bilježi: "A kad nasta godište 1732. otrova se sva Bosna. Za upisati koliko gdi pomri, hotilo bi se mlogo karte i vrimena".[17] Deset godina docnije, prema svjedočenju ovog ljetopisca, kuga "poče morit na mlogo mista: u Visokom, oko Sutiske, oko Vareša, u Kreševu, u Fojnici, u Travniku, u Bzenici, u Neretvi, u Crnom Vrhu, gdi pomri velika obitio Elezovića".[18]

Upravo 1732. godine kad se, po Lašvaninu, od kuge "otrovala" cijela Bosna rođen je sarajevski ljetopisac Mula Mustafa Ševki Bašeskija. Ljetopis i nekrologij svojih sugrađana vodio je dulje od pola stoljeća, od 1746. do 1804. Njegove brojne bilješke o kugi zanimljive su jer sadrže, pored preciznih podataka o vremenu kužnih epidemija, njihovom trajanju, razmjerama i posljedicama, i određena narodna vjerovanja, poput povezanosti bolesti i pojedinih životinja. Neka od tih vjerovanja sačuvana su među bosanskohercegovačkim stanovništvom sve do savremenosti. Između ostalog, vjeruje se da je zavijanje psa siguran predznak nesreće, odnosno smrti. U Bašeskijino vrijeme, zavijanje psa, posebno u vrijeme ezana – poziva na molitvu, smatralo se predznakom kuge.[19] Za nepune četiri decenije, u rasponu od 1761. do 1798. Bašeskija je u dvanaest navrata zabilježio epidemije kuge ne samo u BiH već i u drugim, mahom Bosni bližim dijelovima Osmanskog carstva. U istom periodu, devet epidemija, lokalnih ili regionalnih, bilo je na samom području Bosne. Po tragičnim posljedicama posebno se izdvaja epidemija koja je započela 1762–63. i trajala tri godine. U prvoj godini, prema svjedočenju Bašeskije, u Sarajevu je umrlo 10.000 ljudi, a docnije još 5.000.[20]

Godine 1759. započeo je fra Bono Benić pisati Ljetopis sutješkog samostana. Čineći to sve do svoje smrti 1785. godine, također je bilježio epidemije kuge kojima je za svog života svjedočio, a jedan drugi ljetopisac iz istog vremena, Marijan Bogdanović, zabilježio je 1765. da je "kuga posebno ove godine tako bjesnila da je već trećinu puka pomrla".[21]

U svoj *Godišnjak od događaja i promine vrimena u Bosni 1754–1882.* Jako Baltić je inkorporirao i starije izvore, posebno zabilješke koje je ostavio Ivan Mirčeta (1754–1807). Upravo iz Ljetopisa ovog autora Baltić je preuzeo podatke o kugi koji se odnose na godine 1765, 1782. i 1783. Naročito je, u savremenom kontekstu pandemije koronavirusa, zanimljiva zabilješka koja se tiče 1782. godine. Naime, "miseca travnja ukaza se kuga u Saraevu, ali da se ne bi trgovina pomela i svit odbigo, krilo se je dugo. Rad ovog po svoj Bosni raznese se kuga i strahovit pomor načini..."[22]

S obzirom na to da je rođen 1814. godine, Baltić je zabilješku o kugi u Bosni 1815. također morao preuzeti iz neke druge dostupne hronike. Da je redovan pratilac kuge bila glad jasno je i iz zapisa koji donosi Baltić: "Tri biča Božja kuga, glad i vojska slidiše tri godine. Dosta mrtvih od gladi, ali ne oko Travnika, nego po Dobretićim i Kotoru. Kuga u župi travanjskoj pomori četiri hiljade duša, oli bolje rekav, osoba".[23] Drugim riječima, epidemije kuge na području Bosne i Hercegovine bile su prisutne i u 19. stoljeću. U nekim dijelovima, poput livanjskog kraja, one su imale apokaliptične razmjere, kakva je bila kuga u periodu 1814–1818.[24] Ovo je ujedno bila i posljednja kuga, a nakon nekih lokalnih žarišta koja su registrirana već sredinom 1813. godine, epidemija je 1814. zahvatila cijelu zemlju. Smrtnost je bila ogromna. U Mostaru je, primjerice, za samo tri dana od kuge stradalo tri hiljade njegovih stanovnika.[25]

Najviše podataka o kugi koja je obilježila drugu deceniju 19. stoljeća sačuvano je u matičnim knjigama umrlih koje su za svoje župe vodili katolički svećenici. Osim podataka o broju umrlih župljana usljed kuge u tačno naznačenom vremenskom okviru, u maticama su navedena i mje-

[17] Lašvanin 2002, 205.
[18] Ibid., 219.
[19] Bašeskija 1997, 138, 168.
[20] Ibid., 61.
[21] Bogdanović 2003, 61.
[22] Baltić 2003, 91.
[23] Ibid., 108
[24] Tadić 2014, 180-181.
[25] Jolić 2015, 193.

sta ukopa stradalih. Pored zvaničnih grobalja, umrli su "pokapani po šumama, ogradama, na livadama i uz njive, svakako tamo gdje je tko ispustio dušu".[26]

Epidemija kuge nakon 1818. na prostoru Bosne i Hercegovine nije bilo. Međutim, sjećanja na ovu pošast koja se iz stoljeća u stoljeće, iz decenije u deceniju, a ponekad i češće, javljala u našim krajevima, ostavljajući za sobom smrt, glad i često pustoš, još dugo su živjela i trajala u usmenoj tradiciji.

Kuga u upitnicama *Pitanja za sabiranje historijsko-topografskog gradiva* iz Folklornog arhiva Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine

Uz pisane tragove, vrlo važan izvor informacija o kugi su i usmene predaje u kojima su sačuvana sjećanja na epidemije ove zarazne bolesti na našim prostorima. Predaje takve tematike prenosile su se s generacije na generaciju, kako to svjedoči i primjer zabilježen u savremenosti.

Zahvaljujući Kosti Hörmannu, prvom direktoru Zemaljskog muzeja BiH i dugogodišnjem uredniku Glasnika, koji je nepogrješivo umio da prepozna šta je to bitno u kulturi i tradiciji BiH, na šta treba obratiti pažnju i šta zabilježiti, danas, pored ostalog, imamo u dvadeset i dvije upitnice *Pitanja za sabiranje historijsko-topografskoga gradiva* sačuvane brojne usmene predaje o kugi. Sve su zabilježene 1897. godine i to na cijelom prostoru BiH. Ove usmene predaje predstavljaju najobimniji fond zapisane usmene građe o kugi u BiH koji je prikupljen u jednom kratkom vremenskom periodu od svega nekoliko mjeseci. Ovakvo ciljano prikupljanje etnografske i druge građe odvijalo se prema jasnim smjernicama koje su razrađene i taksativno navedene u upitnici *Pitanja za sabiranje historijsko-topografskoga gradiva* Zemaljskog muzeja BiH. Upitnica je sadržavala 41 pitanje, a u 21. se precizno tražilo od sakupljača na terenu da tačno pribilježi "kužna groblja", kao i "priče što se oko njih ovijaju, poglavito treba raspitati za doba, kad je kuga harala, odakle i kako se uvukla, kakvim se lijekovima narod liječio".

Upravo predaje o kugi zabilježene krajem 19. stoljeća, a koje se čuvaju u Folklornom arhivu Zemaljskog muzeja, temelj su ovog priloga. Njime se nastoji predstaviti ta bogata i nadasve zanimljiva građa. Iako se u nizu primjera osnovni sižei preklapaju, svaki posjeduje određene specifičnosti po kojima se, makar u detalju, razlikuje od drugih, što ga, shodno tome, čini novim, a sam fond usmenih predaja o kugi bogatijim. Predaje iz upitnice mogu se podijeliti u dvije skupine: jednu čine predaje o kugi-bolesti, dok u drugu spadaju predaje o kugi-demonu bolesti. Iako je i u jednoj i u drugoj skupini osnovni motiv identičan, ove predaje se među sobom u mnogo pojedinosti jasno razlikuju.

Predaje o kugi – bolesti

U Bosni su i prije dolaska austrougarske uprave zabilježene epidemije različitih zaraznih bolesti koje su vrlo često desetkovale njeno stanovništvo. Bile su to kolera, boginje, tifus, variola, malarija, rekurens, dizenterija, difterija.[27] Međutim, nijedna druga zarazna bolest iz reda akutnih, ma koliko po svojim posljedicama bila pogubna, nije u tolikoj mjeri našla odjeka u usmenoj tradiciji kao što je to slučaj sa kugom. U predajama o kugi kao bolesti čuvala su se sjećanja na vrijeme haranja kuge, imena ljudi koji su stradavali ili preboljevali, pamtile su se posljedice koje je kuga ostavljala – izumiranje porodica, pusta sela, migracije, godine gladi. Uz takve, realne pojedinosti, nizali su se elementi fantastičnog i nedokučivog. Upravo preplitanje historijskih i mitoloških motiva omogućava da se predaje o kugi mogu podjednako svrstati i u mitološke i u historijske. O čestom prožimanju historijskih i mitoloških predaja u literaturi već je pisano. Tako Maja Bošković-Stulli zaključuje da "tom njihovom međusobnom prožimanju mnogo pridonosi onaj zajednički doživljaj neobičnog, izvanrednog, koji je u mitološkim predajama fantastičan, a u povijesnim se vezuje uz izuzetne ličnosti, uz fascinaciju prošlošću kao nečim što je postalo tuđe". Također, kako ističe ista autorica, historijske i mitološke predaje su

[26] Ibid., 198.

[27] Jeremić 1951, 74-75.

veoma bliske i kad je riječ o njihovim formalno-morfološkim odlikama.[28]

Vlajko Palavestra, koji se do sada najsustavnije bavio bosanskohercegovačkim historijskim usmenim predajama, ove predaje je razvrstao u tri veće skupine: historijsko-mitske, historijske i historijsko-religijske, vršeći dalje podjele unutar svake od tri izdvojene grupe u više tematskih podgrupa.[29]

Kad je riječ o predajama o kugi, odnosno epidemijama kuge, Palavestra ih ubraja u grupu historijskih, podvodeći ih pod zajednički nazivnik: *historijske predaje koje govore o katastrofama*. Pored epidemija zaraznih bolesti, ovaj autor je u navedenu grupu uvrstio i predaje o "masovnim seobama i razurama naroda, ratnim pustošenjima, godinama gladi, požarima i poplavama".[30] S obzirom na karakter predaja o kugi, Palavestra naglašava da se one u suštini ne bi mogle ni svrstati u grupu historijskih. "Međutim, u historijskim kazivanjima o kugi ima i sjećanja na moguće stvarne situacije, koje poznajemo iz historijskih izvora i literature, tako da su u nekim kazivanjima o relativno čestim epidemijama kuge u Bosni, predstavljena sjećanja na stvarne događaje i situacije."[31]

Ovakav autorov stav vjerovatno je uticao na to da je u Zborniku predanja i Komentarima (2004) Palavestra donio pet predaja o kugi, mahom onih koje je sam zabilježio u toku terensko-istraživačkog rada u periodu od sredine pedesetih do sedamdesetih godina 20. stoljeća,[32] te neke zapise koji su objavljeni između dva svjetska rata.[33] Uz svaku od predaja Palevestra je u Komentarima ponudio i više njihovih varijanti, pa je u Palavestrinom Zborniku ukupno petnaest sižea u kojima je glavni motiv kuga. Upravo predaje koje su o kugi zabilježene u rasponu od tridesetih pa do sedamdesetih godina 20. stoljeća koje navodi Palavestra, a uzimajući u obzir zapise u upitnicama sa kraja 19. stoljeća, otvaraju mogućnost da se prati kontinuitet predaja ove tematike u usmenoj tradiciji bosanskohercegovačkog stanovništva sve do savremenosti. Predaje u upitnici *Pitanja za sabiranje historijsko-topografskog gradiva* koje se odnose na kugu nisu bile do sada predmet posebnog proučavanja. Upravo stoga će se ovaj rad bazirati isključivo na predstavljanju upravo tih predaja kako bi se nastojalo ukazati na njihove karakteristike i eventualne specifičnosti.

Upitnice *Pitanja za sabiranje historijsko-topografskoga gradiva* bile su upućene učiteljima, sveštenicima, obrazovanijim činovnicima diljem BiH "kojima je pred očima stajala afirmacija domaćih starina".[34] Drugim riječima, svima onima koji su dobro poznavali tradiciju određenog mjesta i, možda još važnije, bili u neposrednom kontaktu sa svojom potencijalnom "istraživačkom bazom", tj. svim slojevima tadašnjeg bosanskohercegovačkog društva i u gradu i u selu.

U Zemaljski muzej vraćeno je popunjeno ukupno pedeset i sedam upitnica koje obiluju dragocjenom i raznovrsnom građom prikupljenom na terenu od informatora – lokalnih znalaca tradicije, ili pak nastalom kao produkt tzv. samoetnografije. U nešto više od trećine upitnica, odnosno u dvadeset i dvije, sadržana su kazivanja o kugi. Ona se kreću u rasponu od eliptičnih predaja,[35] odnosno najmanje strukture u kojoj se javljaju predaje, pa sve do razvijenih predaja – fabulata.

Kad je riječ o eliptičnim predajama, koje se "javljaju ... gotovo nepredvidivo ..., znaju izbiti u razgovoru, u prolaženju nekim krajolikom, pored ruševina", ili, primjerice, kraj starih i zapuštenih grobalja, njih odlikuje neobična zgusnutost i njihova svedenost na samo jednu rečenicu, ili čak na samo jednu riječ, pri čemu presudnu ulogu za njihovo razumijevanje ima govor i naročito kontekst u kojem su saopćene.[36]

[28] Bošković-Stulli 1975, 130.
[29] Palavestra 2004, 29.
[30] Ibid., 30.
[31] Ibid., 60.
[32] Uz zapise koji su nastali kao produkt vlastitog terenskoistraživačkog rada, Palavestra je donio i predaje o kugi koje je u svojim radovima objavio Milenko S. Filipović, te jedan zapis Ljube Simić.
[33] To su predaje: "Kuga-djevojka", koju je Palavestra preuzeo iz Ljetopisa fra Nikole Lašvanina smatrajući da je je Lašvaninov zapis odraz narodnog vjerovanja, uz koju autor donosi varijantu koju je 1971. zabilježio u Glamoču; "Bosiljak brani od kuge", koju je Ljuba Simić zabilježila sredinom 20. stoljeća u Fakovićima kod Srebrenice; "Mubarećija (kuga)" je predaja koju je Palavestra 1955. zabilježio u Fojnici, u okviru koje autor navodi njenih sedam varijanti, od kojih je četiri zabilježio i objavio Milenko S. Filipović 1928. godine; "Šarena i bijela kuga", koju je Palavestra zabilježio u Žabici kod Ljubinja 1965, a varijante isti autor u Bosanskom Petrovcu 1970. i Radmila Filipović na Majevici 1969; predaju "Lubenica iznikla na raskršću puteva" V. Palavestra je zabilježio po vlastitom sjećanju.
[34] Palavestra 2004, 21.
[35] Zečević 1973, 38.
[36] Ibid., 38.

Povod nastanka eliptičnih predaja o kugi najčešće su upravo prolasci kraj tzv. kužnih grobalja, dok se njihovom primarnom svrhom može označiti obavještavanje sagovornika. Takva groblja svjedoče o običajnoj praksi koja je u određenim okolnostima zabranjivala sahranjivanje pokojnika u zvanična groblja. Pravo na ukop u porodična, rodovska, seoska ili druga zvanična groblja u tradiciji se uskraćivalo tzv. nečistim pokojnicima, odnosno onima koji su na bilo koji način, prema narodnom vjerovanju, čak i kao mrtvi predstavljali potencijalnu opasnost po žive (poput samoubica, utopljenika, stradalih od groma itd.). U ovu skupinu spadali su i umrli od kuge.[37]

U sklopu ovih šturih predaja, koje su počivale u pravilu na obavijesti, zapisivači su rijetko dolazili do nešto detaljnijih pojedinosti koje su objašnjavale etimologiju lokaliteta "kužno groblje". Među takve spada primjer zabilježen u Livnu u kojem se navodi da je "pred 100 godina kuga harala, i ostanci mrtvih da su u jamu sjevernoiztočno od sela, koja se i danas naziva 'kužna jama' – bacati bez da su drugim načinom sahranjivati".[38] Sličan siže, ali znatno uopćeniji, zabilježen je i u okolini Boljanića na području Gračanice. Naime, učitelj Miloš Krestić je u spomenutom mjestu zabilježio da imaju "ovdje 2 stara groblja, koja narod zove 'kužna groblja'. Pričaju da je davno kuga morila, pa su tu mrtve sahranjivali, te otuda i tako ime tim grobljima. Kad je pak kuga morila – to niko ne umije kazati."[39]

Pojedini zapisivači su zabilježili usmena kazivanja u kojima se navodi da su umrle od kuge sahranjivali ondje gdje bi ih smrt zatekla, odnosno na mjestima gdje je stradale "najbliže bilo ukopati", pa se stoga "greblja nalaze svuda po selima".[40]

Ali, i u tom pogledu postojala su odstupanja koja su zapisivači, upravo stoga što su se kosila sa ustaljenom i općeprihvaćenom praksom, smatrali potrebnim da zapišu. Tako u zapisu koji je dostavljen iz Mostara učitelj Marko Selnik navodi da muslimani "nijesu lučili od kuge mrtvace sa (običnom) naravnom smrću ukapati u groblja".[41]

U najvećem broju zapisa u upitnicama posljednja epidemija kuge se smješta u vremenski okvir "prije sto godina", što bi odgovaralo kraju 18. ili eventualno ranom početku 19. stoljeća. Međutim, ta vremenska odrednica može se smatrati i općim mjestom u predajama. Stoga "stotinu godina" ne mora značiti stvarno razdoblje od jednog stoljeća, već je to najčešće metafora koja podrazumijeva daleku prošlost. Tek u nekolicini predaja nešto preciznije je određeno vrijeme posljednje epidemije.[42] Samo rijetki zapisivači su navodili tačnu godinu posljednje epidemije u njihovom kraju i eventualno ime onih koji su preživjeli. Zapisivač Mehmed Ali-beg Kapetanović iz Vitine kod Ljubuškog zabilježio je da je "posljednja kuga kod nas bila 1793. te i sad ljudi žive koji to pamte kao Frano Bebek i drugi".[43]

U nekim primjerima moguće je pretpostaviti da je do okvirne godine posljednje epidemije kuge došao sam zapisivač imajući pri tome u vidu usmena kazivanja zabilježena u toku terenskog rada.[44]

U analiziranim zapisima najmanje je podataka koji ukazuju na narodnu predstavu o načinu širenja zaraze. Među rijetke predaje koje tematiziraju upravo način na koji je dolazilo do zaraze spada zapis koji potiče iz Skender-Vakufa. U njemu je očigledno došlo do kontaminacije s jedne strane poimanja kuge kao bolesti, a sa druge kao demona bolesti. Naime, mjesni učitelj Jovan Trešnjić je zabilježio sljedeće kazivanje:

> Ovim načinom kazuju da bi trovala: Kad namisli đe će moriti, uđe u kuću i popljuje po svim sudo-

[37] Zanimljivo je da su se umrli od kuge u tradiciji muslimanskog stanovništva BiH smatrali šehidima. U šehide su ubrajani svi oni za koje se smatralo da su na pravdi izgubili život (u odbrani časti, imetka, domovine, istine, vjere). Tako su u šehide ubrajane i žene koje su umrle pri porodu, oni koji su poginuli od udara groma itd.

[38] Izvor: FAZM, inv. br. 13566. Zapisao u Livnu Ilija Žutić, oružničke postaje zapovjednik.

[39] Izvor: FAZM, inv. br. 13549. Zapisao Miloš Krstić, učitelj nar. škole.

[40] Izvor: FAZM, br. zapisa 13581. Zapisao u Ljubinju H. Šaćir ef. Mahmudčehajić, šerijatski sudac.

[41] Izvor: FAZM, inv. br. 13573. Građu za upitnicu Selnik je prikupio u Gradnićima i Donjem Brotnju, selima na području Čitluka.

[42] "Uopće se priča da je kuga došla iz Sarajeva u Mostar pa onda po selima prije 84 godine i trajala je 3 godine, pričaju oni koji su od nje prebolili (ostali)." Izvor: FAZM, inv. br. 13573. Zapisao Mato Selnik, učitelj. S obzirom na to da je građa za upitnicu sabirana 1897, može se zaključiti da je vrijeme posljednje epidemije bilo od 1813. do 1816. godine. U isti vremenski okvir, prije 84 godine (1813), smješta se i "najzadnji put kad je bila kuga" u Ljubinju. Izvor: FAZM, inv. br. 13581. Zapisao H. Šaćir ef. Mahmudčehajić, šerijatski sudac.

[43] Izvor: FAZM, inv. br. 13584.

[44] To je vidljivo npr. iz zapisa iz Gradačca, u kojem se navodi da je "kuga bila u tom kraju po pričanju oko 1804–1808" te da se o njoj vrlo malo zna. Izvor: FAZM, inv. br. 13551. Zapisivač nepoznat.

vima i hrani i kada bi tim sudem okusio jelo ili od onog jela koje je popljuvano, onaj bi morao otrovati se i umrijeti.[45]

U Rakitnom, u okolini Posušja, zapisivač Grgur Stanić, također jedan od brojnih učitelja koji se aktivno uključio u bilježenje građe u toku terenskog rada u svojoj lokalnoj sredini, zabilježio je da u tom mjestu "pričaju, da je valjda nastala (kuga, op. A. S.) od množine mrtvijeh tjelesa, u boju poginulih", dok se sama epidemija kuge o kojoj se u ovoj predaji govori vezivala za početak 19. stoljeća, odnosno, kako to napominje zapisivač, "valjda za Napoleonovih vojni".[46]

Kad je riječ o načinu širenja ove zarazne bolesti, posebno su zanimljive dvije usmene predaje koje su zabilježene u promatranim upitnicama. Jedna potiče iz Vrnograča kod Cazina, a druga iz Kozarca kod Prijedora. U predaji iz Vrnograča se kazuje sljedeće:

> Kažu da je u tom mjestu prije stotinu godina kuga harala. Pripovijeda se da je Muratbaša došao bio u službu kod udovice; isti je ograđivao zemlju što je njezina bila, ali su te ograde Vrnogračani bili isjekli. Najamnik udovicin Muratbaša razljuti se na ta nedjela, te je gledao, kako bi im se osvetio. U to doba kuga je harala u Banjaluci. Muratbaša ode u Banjaluku, te tamo skupi mnogo krpa i haljina, što je kužno, te donese u Vrnograč i pred svaku kuću ostavi po komad, te tako najprije sam plati glavom, a onda i dalje počne zaraza, na šta je svijet bježao da se spasi. Koji se u bijegu spasio, taj se i nazad vratio, kad je ta zaraza prestala. Na taj se način osveti Muratbaša Vrnogračanima.[47]

Ova sižejno razvijena predaja tematski je bliska zapisu koji je o kugi za vrijeme Trojanskog rata ostavio Homer u svojoj Ilijadi. Ovaj epičar kazuje kako je kugu među grčku vojsku poslao Apolon, jedan od nastarijih grčkih bogova. On je, gnjevan zbog Agamemnonove oholosti, poslao otrovne, smrtonosne strelice i tako kaznio Grke.[48]

Ista paralela se može povući i sa znatno bližim vremenom, odnosno srednjim vijekom i mongolskim osvajanjima u Evropi. Tako su 1346. Mongoli pokušali zauzeti Kaffu na poluotoku Krimu, ali se među njima pojavila kuga i morali su odustati od svog nauma. "No, prije povlačenja katapultima su ubacivali mrtva tijela zaraženih u zatvoreni grad." Nakon toga su "genoveški brodovi krenuli s preživjelim i njihovom robom put Evrope. Nisu ni znali da osim trgovačke robe i svojih života nose i sasvim neželjeni teret – Crnu smrt."[49]

Predaja o širenju zaraze kao činu osvete koja je zabilježena u Vrnograču 1879. godine potvrđuje da isti ili slični motivi u usmenim predajama traju veoma dugo i da se susreću u tradicijama brojnih, često i vremenski i prostorno vrlo udaljenih naroda.

Ne samo zbog detalja koji se tiču načina širenja zaraze već i zbog odnosa prema ovoj bolesti zanimljiv je i zapis iz Kozarca kod Prijedora koji je Muzeju dostavio Maho Alić, učitelj. U zapisu se precizno navodi da je "kuga harala prije 93 godine (1804)".[50] Tu informaciju zapisivač je dobio od starijih kazivača koji su je već tada baštinili kao usmenu predaju. Upravo njegova kazivačica Hasanbegovica Kapetanovića je "čula od starih ljudi gdje su pripovijedali ovako: Najprije se pokazala u Travniku na pašinoj robinji, te su robinju ukopali i tu bolest sakrili, ali kad je došao red na pašinicu i ova kad je umrla, onda je već buknula kao požar po Travniku, Jajcu, Banjaluci i ovdje u Kozarcu je umiralo za noć po trideset kuća (porodica, nap. A. S.). Kapetanovi su momci iskupljali i donosili mrtvace te kopali ponajviše u mutničke mezarluke."[51]

Ovaj zapis, pored niza zanimljivih pojedinosti o širenju, obimu i posljedicama epidemije kuge u Bosni na samom početku 19. stoljeća, a koje su zasnovane na stvarnim događajima, može se promatrati i u kontekstu savremenih dešavanja povezanih sa pandemijom COVID-19 u BiH kojoj svjedočimo od početka 2020. godine.[52]

U pojedinim slučajevima u usmenoj tradiciji ostalo je upamćeno ime osobe za koju se tvrdilo da je "donijela kugu". Tako se širenje kuge u

[45] Izvor: FAZM, inv. br. 13565. Zapisao u Skender-Vakufu Jovan Trešnjić, učitelj.
[46] Izvor: FAZM, inv. br. 13586. Zapisao u Rakitnu Grgur Stanić, narodni učitelj.
[47] Izvor: FAZM, inv. br. 13597. Zapisao u Vrnograču kod Cazina Branković, učitelj.
[48] Ravančić 2006, 5.
[49] Ibid., 18-19.
[50] Izvor: FAZM, inv. br. 13568. Zapisao Maho Alić, učitelj, Kozarac kod Prijedora.
[51] Ibid.
[52] Tako je ljekar iz Hitne medicinske pomoći u Sarajevu objavio na svom Facebook profilu kako se on i njegove kolege susreću sa situacijama da pri pozivu na intervenciju pacijenti obmanjuju medicinsko osoblje tako što niječu bilo kakve simptome bolesti. Međutim, nakon dolaska na adresu, zatiču sve članove porodice koji već imaju sve simptome zaraze.

dva vlasenička sela vezivalo za "nekog Vidaka kiridžiju", koji je kugu donio "prolazeći kroz ova mjesta iz Sarajeva",[53] što može biti vrlo vjerovatno ako se ima na umu činjenica da su putovanja i uopće pojačana komunikacija pogodovali širenju epidemija.

Ratovi su također bili izvor zaraze. Svjedoči to zapis iz Vitine kod Ljubuškog. U njemu se navodi da se kuga "uvukla za vrijeme vojne na Biograd u Srbiji 1793. godine", a u Bosnu su je donijeli vojnici po povratku kućama. "Trajaše tri pune godine, mnogo i mnogo žrtava je proždrla."[54]

Jedno od potpitanja u upitnici upućivalo je zapisivače na to da se posebno raspitaju o tome odakle se kuga "uvukla", odnosno gdje se najprije pojavila. Podaci koje su zapisivači zabilježili vezano za takva usmena pamćenja zanimljivi su i raznoliki. U nekima se prenosilo da je kuga došla "od Sarajeva", ili "sa mostarske strane". U pojedinim predajama ostajalo je sačuvano sjećanje na učestalost i hronologiju kužnih epidemija u BiH. Tako se u predaji iz Županjca, odnosno Duvna (današnjeg Tomislavgrada), navodi: "Otkad je Turčin Bosnu i Hercegovinu osvojio, kuga je vazda morila između 20–30 godina, gdje su turci[55] bili u množini, tamo je najveće morila."[56] Poznato je da je muslimansko stanovništvo u osmanskom periodu u najvećem procentu bilo naseljeno u većim ili manjim naseljima gradskog tipa, ali i selima zbijenog tipa. S obzirom na nužno gušću naseljenost, način i uvjete života, logično je pretpostaviti da je i mogućnost širenja zaraze među gradskim stanovništvom bila znatno veća i prisutnija nego u ruralnim zajednicama, pogotovo u selima raštrkanog tipa. Kako pokazuju historijski podaci, kuga je morila i ranije, ali je sjećanje na takve događaje u tradiciji već bilo izblijedilo.

U usmenim kazivanjima o kugi kao bolesti u prvom planu je narodna medicina. U liječenju od kuge ili pak u njenom preveniranju prisutna su bila dva postupka koja se općenito primjenjuju u narodnoj medicini: racionalni i iracionalni. Kad je u pitanju racionalni pristup, onda se pri liječenju koristilo "različito ljekovito bilje te sredstva životinjskog, ljudskog ili mineralnog porijekla". Liječenje iracionalnim postupcima zasnivalo se na magijskim radnjama, pri čemu se "koriste brojne komponente religijskog obrasca".[57]

Upravo u zapisima iz 1897. godine ostali su zabilježeni neki od narodnih lijekova kojima se nastojala izliječiti ova pošast. Kao općerašireni lijek preporučivalo se konzumiranje bijelog luka (*Allium sativum* L.), koji je i inače vrlo prisutan ne samo u narodnoj medicini već i u sklopu tradicijskih vjerovanja u kojima mu se redovno pripisuju apotropejska svojstva.[58] Ona su proisticala iz njegovog jakog mirisa i ukusa, što, prema narodnim vjerovanjima, nečastive sile ne podnose, pa tako ni demoni bolesti.[59] Uz bijeli luk, kao općerašireni lijek od kuge, rjeđe se u promatranim zapisima navode i neki drugi, što potvrđuje uporno traganje stanovništva BiH za djelotvornim lijekom protiv različitih bolesti, pa i kuge. Tako se u nekim krajevima Hercegovine

> ...narod liječio od kuge travom gavezom[60] ili kako joj još reknu cijavicom. Ona je slična travi volijem jeziku, list joj je crvenkast. Za vrijeme kuge, prije 100 godina, kad je kuga harala po Hercegovini, ona je trava bila vrlo skupa, plaćalo se je za tri lista po talijer, pošto je rijetka, t. j. ne nalazi se svugdje. Može se naći te trave u Modriću više Tasovčića, kot. Stolac. Kad bi se pokazao napetak (rana) od kuge, onda bi se uzeo list trave gaveza, podmazao bi se list medom i prilijepio na ranu. Rana (kuga) bi se ako je jäko (odmah) nastala, povratila, ili pako ako je rana već ufatila maha, onda bi se provalila, pa bi bolesnik ustao zdrav čitav.[61]

U upitnici koju je dostavio Mato Selnik, koji je građu prikupljao u okolini Mostara, zabilježen je također biljni lijek od kuge. Naime, u Tepčićima, selu u okolini Čitluka, "bristovu i hrastovu koru istukli bi u havanu pa bi pili i ispirali rane na tijelu", dok se od hrane preporučivalo konzumiranje

[53] Izvor: FAZM, inv. br. 13561. Zapisao Đorđo Bobarević, učiteljski pripravnik, u Vlasenici.

[54] Izvor: FAZM, inv. br. 13584. Zapisao Mehmed Ali-beg Kapetanović, Vitina, Ljubuški.

[55] I u originalu malo slovo. Misli se na bosanskohercegovačke muslimane. Nap. A. S.

[56] Izvor: FAZM, inv. br. 13571. Zapisao fra Anđeo Nuić, nar. župnik u Županjcu.

[57] Randić 2003, 68.

[58] U Varcar-Vakufu je zapisano da se vjeruje da je najbolji lijek protiv kuge "kako kažu – bijeli luk i rum". Izvor: FAZM, inv. br. 13569. Zapisali: upravitelj škole (ime nečitko) i pomoćni učitelj P. Gaković. Da se isti lijek preporučivao i u drugim dijelovima BiH svjedoči zapis iz Vareša. Izvor: FAZM, inv. br. 13570. Zapisao J. Ćurić, učitelj.

[59] Tolstoj i Radenković 2001, 21.

[60] Gavez, *Symphytum officinale L.*,višegodišnja biljka s ljubičastim ili ružičastim cvjetovima. Gelenčir 1989, 198.

[61] Izvor: FAZM, inv. br. 13585. Zapisao Sadik-ef. Ugljen, šerijatski sudija u Ljubuškom.

masla i kruha, a od pića vino.[62] Upravo je vino "u Bosni i Hercegovini, kao i u ostalom svijetu, od najstarijih vremena" bilo preporučeno kao lijek od kuge. Taj lijek je bio općeprihvaćen među bosanskohercegovačkim stanovništvom, bez obzira na religijsku pripadnost.[63] S obzirom na to da se u ovom slučaju vino smatralo lijekom, prema narodnom shvatanju, koje je i danas prisutno među muslimanskim stanovništvom BiH, ono je bilo u takvim okolnostima izuzeto iz odrednice *harama* – stroge vjerske zabrane.

U nekim dijelovim BiH, poput čitlučkog kraja, vjerovalo se da se od kuge može izliječiti tako što se "privije komad mesa od jarca devetaka, ili ako se uzme tikva misirača, pa ju ugrijanu privije na bono mjesto i drži nedjelju dana".[64]

U istom kraju drugi, pak, zapisivač zabilježio je da narod

> stari novac osobito ne daje iz ruke, jer drži, da je takav novac prijeki lijek, ako se podigne kakav napetak. U tom slučaju samo treba staru paru ugrijati i na napetak priviti, pa će se odmah vratiti. Kod nalaza kakova groba, narod samo gleda na novac, a sve ostalo: kao kamenje, zare i zdjelice, razbije i baci.[65]

Novac je općenito najčešći grobni prilog i ovaj je običaj kroz historiju zabilježen kod brojnih naroda diljem svijeta, od prahistorije pa do savremenosti. Njegova uloga je različito tumačena kako u historijskoj i arheološkoj literaturi, tako i u etnološkim radovima, u kojima je značenje novca obično promatrano s aspekta korisnosti za pokojnika, ali i zaštite živih od eventualnog uznemiravajućeg djelovanja mrtvih.[66] U primjeru predaja o kugi očigledno je da se novcu pronađenom uz pokojnika pridavalo magijsko značenje, što nije usamljen slučaj dovođenja mrtvih u kontekst zdravlja živih. Primjeri u kojima su mrtvi, posebno nadgrobni spomenici, imali na različite načine važnu ulogu u narodnoj medicini, a time i u zdravlju živih, nisu rijetki.[67] Magijski načini liječenja na našim prostorima bili su općenito vrlo prisutni sve do savremenosti, što je u direktnoj vezi sa vjerovanjem da je i sama bolest magijskog porijekla.

U traganju za zaštitom od kuge vrlo važno mjesto je imalo stvaranje magičnog kruga kojim se onemogućavalo da bolest prodre unutar kruga. Sam magični krug obično je nazivan *oboravanje*, a podrazumijevao je da u spomenutoj magijskoj radnji moraju učestvovati osobe i domaće životinje tačno utvrđenih osobina. Upravo te osobine su ih činile posebnim i drugačijim. Vidljivo je to iz više primjera, poput onog koji je zapisan u okolini Bosanske Gradiške. Tu su se "liječili slijedećim načinom":

> U selu su se našle dvije sestre bliznice, te dva brata vola i to crna bez ikakva biljega. Za noć jednu morao se načiniti posve nov plug, te su sestre sasvijem gole na ona dva vola noću oko cijeloga sela jednu brazdu plugom zaorale, time su se od kuge omeđili.[68]

Varijantu istog motiva sadrži i predaja koja je zapisana u okolini Banje Luke u kojoj je težište na imenu djevojaka koje su učestvovale u ritualnoj radnji. Upravo njihovo ime – Stana – po principu imitativne magije trebalo je da utiče na povoljan ishod poduzete radnje:

> U Šešićkoj mahali za vrijeme kuge nije niko umro, po pričanju zato, što su je dvije gole cure sa jednim imenom "Stanom", sa dva crna vola od jedne krave i plugom koji na lijevu stranu brazdu baca oborali, pa kažu da ih kuga nije morila...[69]

Paralelno s oboravanjem, i zavjetovanje je bilo jedan od magijskih načina zaštite od kuge. Ono je obično predstavljalo kolektivni, seoski zavjet kojim se zabranjivao svaki rad, posebno oko zemlje, u dan koji je uziman kao zavjetni. Primjeri iz literature pokazuju da je to često bio četvrtak, kako je to navedeno i u predaji zabilježenoj u Brezovom Polju 1897. godine.[70] Kad je riječ o četvrtku, čiji naziv je izveden od broja četiri (bilo da je riječ o označavanju dana koji je četvrti

[62] Izvor: FAZM, inv. br. 13573. Zapisao Mato Selnik, učitelj.
[63] Orlić 1961, 100.
[64] Ibid.
[65] Izvor: FAZM, inv. br. 13575. Zapisao Martinčević (ime nečitko).
[66] B. Đaković ističe da se novac polagao u grob sa pokojnikom "kao sredstvo kojom ukućani (selo) isplaćuje umrlog, što prije upućuje na strah od njega li izražavanje zahvalnosti; kao sredstvo kojim će umrli platiti boravak u zagrobnom životu ili započeti drugi život, kao sredstvo za zadovoljenje potreba umrlog na *onom svijetu*." Đaković 1989, 144.
[67] O tome više u Ćurić 1933, 141-145; Softić 2016, 248-262.
[68] Izvor: FAZM, inv. br. 13592. Zapisano u Lamincima, Bosanska Gradiška. Bez imena zapisivača.
[69] Izvor: FAZM, inv. br. 13596. Zapisao Rade Milošević, paroh, u selu Piskavica, kotar i okrug Banja Luka.
[70] Izvor: FAZM, inv. br. 13584. Zapisao učitelj Murat Muradbegović.

poslije nedjelje ili pak da je to četvrti dan u sedmici u odnosu na ponedjeljak kao prvi), u nekim tradicijama on se smatra sretnim i preporučenim za obavljanje različitih poslova, dok je u drugima nosio negativan predznak.[71] U zapisu iz Brezovog Polja težište je na zavjetu kao dobrovoljnoj obavezi koju u različitim kriznim situacijama, kao što su bolest ili vremenske nepogode, preuzimaju ili pojedinac ili cijela zajednica u znak zahvalnosti Bogu što je nevolja uspješno prebrođena.[72] Vezivanje zavjetovanja za četvrtak možda se može tražiti i u činjenici da se on na našim prostorima općenito smatrao sretnim danom, pa shodno tome biranje takvog dana, koji se preporučivao kao povoljan za svaki posao, trebalo je da umilostivi višu silu i pokaže veličinu žrtve koju je dotična zajednica bila voljna da prihvati time što se odricala obavljanja bilo kakvog posla oko zemlje uprkos općem shvatanju četvrtka kao sretnog dana za početak svakog posla.

Više je motiva o kugi koji se u ovim predajama ponavljaju iz zapisa u zapis. Samo u rijetkim slučajevima susrećemo se potpuno novi motivi, poput zapisa iz okoline Bosanske Gradiške. U ovom zapisu riječ je o preporučenom načinu prevencije zaraze, odnosno magijskoj radnji u kojoj centralno mjesto imaju vrata koja se u tradicijskoj kulturi, između ostalog, smatraju zaštitom od spoljašnjeg svijeta,[73] pa i od bolesti:

> ...ispod kućnog praga iskopali (bi) rupu, koja je služila kao ulazak u kuću, a kućna se vrata tvrdo zatvorila, da se kuga kroz njih ne uvuče u kuću.[74]

I u ovim zapisima, nastalim prije više od stotinu i dvadeset godina, a koji baštine usmena pamćenja vezana za epidemije kuge i iz mnogo dublje starine, susrećemo se vjerovanja o sprezi životinja i bolesti, odnosno vjerovanja prema kojima pojedine životinje ne samo da mogu predskazati nadolazeću bolest[75] već mogu i zaštititi njihove vlasnike od ove pošasti.[76] Uz vjerovanje da kuga neće u kuću koja ima psa, što je, kako pokazuju analizirani zapisi, bilo općerašireno vjerovanje među bosanskohercegovačkim stanovništvom,[77] zabilježena su i oprečna vjerovanja, prema kojima se kuga smatra neuništivom i u kojima je težište sa poimanja kuge kao zarazne bolesti pomjereno na poimanje kuge kao mitskog bića:

> Ako bi je poćerali psi, ona bi se popela na plot i tu se lilaj (ljuljaj) dok psi odu, pa onda siđi i u kuću uđi.[78]

U usmenim predajama o kugi sačuvana su sjećanja na stvarne događaje i ličnosti, kao što to potvrđuje predaja zabilježena u selu Bastahi u okolini Kotor-Varoši: "U ovom mjestu živio je Andrija Milovanović, te bi on kad bi neko umro kužan, dokužio mrtvog pa s njim u jamu; imade od tada preko 100 godina."[79]

Analizirajući dubrovačke vijesti o epidemijama kuge u Bosni i Hercegovini u 17. stoljeću, Đuro Orlić ističe da se u pismima iz Novog spominju i "prikužnici", koje autor poistovjećuje sa sanitarnim činovnicima. Pretpostavlja da je njihov zadatak bio da pregledaju osobu koja je preminula usljed zaraze te da odrede odgovarajuće sanitarne mjere.[80] Predaja iz Kotor-Varoši svakako otvara takvu mogućnost, ali je ne potvrđuje u potpunosti. Ona primarno sugerira da je Andrija Milovanović u svojoj lokalnoj zajednici bio zadužen (ili se na neki drugi način prihvatio te obaveze) da se pobrine za tijela osoba preminulih usljed zaraze, možda jer je i sam bio prebolio kugu. Na takvu pretpostavku upućuje prilog koji je 1890. godine u Glasniku Zemaljskog muzeja objavio Ivan Zovko. U njemu se jasno navodi da su se *prikužnicima* nazivale upravo osobe koje su preboljele kugu. U zajednici su bile posebno cije-

[71] Đurić 2019, 111.

[72] Tolstoj i Radenković 2001, 185.

[73] Ibid., 97.

[74] Izvor: FAZM, inv. br. 13592. Zapisano u Lamincima, Bosanska Gradišta. Ime zapisivača nepoznato.

[75] Tako Bašeskija u dva navrata bilježi upravo takva vjerovanja. Godine 1189 (4. III 1775. – 20. II 1776), "jednog dana, nakon što je mujezin Kantar proučio ezan na munari Begove džamije, počelo je jedno šareno pseto zavijati dosta visokim glasom. Zato svijet poče govoriti da je to predznak kuge." Također i godine 1192. (30. I 1778. – 18. I 1779), "jednog dana su prilikom učenja ezana počeli zavijati i jaukati psi, što se protumači kao predznak kuge." Bašeskija 1997, 138, 168.

[76] U vremenu kad pandemija covid-19 ne pokazuje znake slabljenja, mediji su prenijeli informaciju kako je liječnica u Poljskoj javno iznijela tvrdnju da ljudi koji imaju mačke u kući ne obolijevaju od korone. Izvor: www.mreza-mira.net i radiosarajevo.ba: Doktorica iznijela bizarnu informaciju: Ko ima mačku, ne može imati koronu. Pristupljeno 10. 9. 2020.

[77] O tome svjedoče zapisi iz Skender-Vakufa (inv. br. 13565) i iz Počitelja (inv. br. 13585).

[78] Izvor: FAZM, inv. br. 13565. Zapisao Jovan Trešnjić, učitelj, Skender-Vakuf.

[79] Ibid.

[80] Orlić 1961, 98.

njene jer su imale vrlo važnu ulogu u sprečavanju zaraze. Prema narodnom vjerovanju, kako navodi Zovko, "kad bi se prikužnici pojavili, kuga bi u roku od 24 sata morala napustiti mjesto ili porodicu" gdje se pojavila. Pored toga što su brinuli o ukopu zaraženih preminulih osoba, oni su se bavili i "raskuživanjem" što je podrazumijevalo doticanje svake stvari u kući. Na taj način, kroz prenosnu magiju, kuga se tjerala iz kuće.[81]

O razmjerama i posljedicama koje su epidemije kuge ostavljale također su sačuvana sjećanja u usmenim predajama. U okolini Skender-Vakufa je pripovijedano "da je kuga tako morila da već nije imao ko koga kopati kad je umro, jer se je od straha bilo razbježalo što je bilo zdravije. Najviše u pećine."[82] Na području Mostarskog blata zabilježeno je da "narod tvrdi, da je kuga došla iz Mostara, odakle da se narod tako razbježao, da nije imao tko otkinuti lubenicu, koja je na inače prometnom mjestu sama nikla i sazrela."[83]

U epidemijama su izumirale ne samo cijele porodice već i rodovi. Stoga su po njihovim rodovskim prezimenima nazivana groblja u koja su sahranjivani.[84]

U usmenim predajama se prenosilo da je "iza kuge bila gladna godina. Prva brazda je ubrazdita iza Đurđev-dana na mramorju, đe je bilo malo čistine pošto je omeo vjetar snijeg."[85]

Pored masovnih umiranja i gladi, epidemije su prouzročile i migracije stanovništva, bilo unutrašnje,[86] koje su obuhvatale domicilno bosanskohercegovačko stanovništvo, bilo migracije prema bosanskohercegovačkom prostoru. Naime, nakon demografske pustoši koju je kuga ostavljala u pojedinim krajevima Bosne i Hercegovine (usljed velike smrtnosti, ali i zbog pomjeranja u predjele koji nisu bili zahvaćeni epidemijom), prazne prostore su naseljavali stanovnici iz nama susjednih krajeva, prvenstveno iz krških dalmatinskih predjela. Tako su se na područje Tomislavgrada (tadašnjeg Županjca) najviše "iza kuge ovamo naseljavali iz Dalmacije".[87] Unutrašnje migracije uzrokovane kugom, prema građi koju nude ove predaje, nisu bile pojedinačne, već obično grupne i obuhvatale su sve preživjele žitelje određenog mjesta.[88] Sa migriranjem usljed epidemije kuge ponekad su se zasnivala i potpuno nova naselja seoskog tipa koja su najvjerovatnije počivala na rodovskoj strukturi.[89]

Usmene predaje u *Pitanjima za sabiranje historijsko-topografskoga gradiva* o kugi kao bolesti javljaju se u rasponu od eliptičnih pa do sižejno nešto razvijenih, ali ipak kratkih kazivanja – hronikata. Na to je posigurno uticala činjenica da su sjećanja na epidemije kuge već bila fragmentarna u vrijeme kad se prikupljala građa na kraju 19. stoljeća. U njima su se pamtile pojedinosti koje su bile najupečatljivije – razmjere epidemije, posljedice kako na ličnom tako i društvenom planu, pokušaji liječenja. Ono što je presudno uticalo na memoriju bila su kužna groblja kao stalni podsjetnik na vremena u kojim su kužne epidemije za sobom ostavljale ogroman broj preminulih, a onima koji bi preživjeli glad, beznađe, raseljavanje.

Kuga – demon bolesti

Za razliku od predaja o kugi kao bolesti, koje su rijetko sižejno razvijene, predaje o kugi – demonu bolesti obično se javljaju kao vrlo razvijeni fabulati, sa nizom detalja koji spadaju u skupinu mitskih.

I predaje iz ove skupine tematiziraju pojavu, način širenja i pokušaje zaštite od kuge. Ali, u odnosu na sižee predaja o kugi-bolesti, predaje koje u središtu imaju kugu-mitsko biće, odnosno

[81] Zovko 1890, 318.

[82] Ibid.

[83] Izvor: FAZM, in. Br. 13575. Zapisao (?) Martinčević, Mostarsko blato.

[84] Tako je u selu Bokani, u okolini Skender-Vakufa zapisivač registrirao groblje Muminića, koji su "pomrli od kuge". Izvor: FAZM, inv. br. 13565. Zapisao Jovan Trešnjić, učitelj.

[85] Ibid.

[86] Isti zapisivač je zabilježio da su sa područja Skender-Vakufa "Vujinovići iza kuge odselili u Šišavu" u okolini Travnika.

[87] Izvor: FAZM, inv. br. 13571. Zapisao u Županjcu fra. Anđeo Nuić, nar. župnik.

[88] Učiteljski pripravnik u Vlasenici Đorđo Bobarević je zapisao da je "na sjevero-zapadu od Vlasenice i sad razvalina starih kuća. Tu bijaše oko 30 kuća, te se brojalo kao neko selo. To se mjesto i danas zove 'Kula'. Isto tako bijaše i na sjeverno-istočnoj strani Vlasenice. To se mjesto zvaše Milkovići, a i danas se zove istim imenom. Na jedan put udari kuga, te se svijet iz obadva sela iseli u današnju Vlasenicu." Izvor: FAZM, inv. br. 13561.

[89] "Veli se kako je neki Duka iz Hercegovine doselio u selo Brainci. Ovdi se izrodi cijela familija, i kroz malo vremena udari kuga (guta) te nešto kuga pomori a nešto doseli u današnje selo Popoviće. Taj Duka bio je pop i po tome se i selo prozove Popovići." Izvor: FAZM, inv. br. 13561. Zapisao Đorđo Bobarević, učiteljski pripravnik u Vlasenici.

demona bolesti, znatno su razrađenije, sižejno i motivski bogatije. One se u cijelosti mogu promatrati kao mitološke, odnosno mogle bi se čak smatrati i zasebnom podgrupom mitskih predaja o kugi, za razliku od predaja o kugi-bolesti koje se mogu uvrstiti u skupinu historijskih jer u sebi čuvaju sjećanja, uz stvarne ličnosti, i na epidemije kuge kao opće objektivne doživljaje.[90]

U predajama o kugi-demonu bolesti u potpunosti preovladavaju fantastični elementi. U njima je ovo mitsko biće najčešće predstavljeno u liku žene, obično djevojke, ali sa naglašenim totemističkim odlikama, što je motiv koji se vezuje i uz neka druga mitska bića koja se susreću u usmenim predajama sa naših prostora.[91] Samo u jednom zabilježenom primjeru iz upitnica kuga je predstavljena kao stara žena ("baba").[92] U najvećem broju raspoloživih zapisa ona je u liku djevojke, što se možda može dovesti u kontekst glavne djevojačke odlike – zavodljivosti koja je u slučaju ovog mitskog bića zastrašujuća i pogubna, kako to pokazuje i sljedeći primjer:

> Kuga je izgledala kao djevojka. Ona je hodala pješice i na kolima, sve bi se čulo kuda bi prolazila, na njoj su bili veliki đerdani i novci te bi zvečalo. Svak bi od nje strahovao.[93]

Sa fantastičnom predstavom o ovom mitskom biću povezana je i predstava o mjestu obitavanja kuge – demona bolesti, koji se u pravilu vezuje za daleki, nepoznati svijet, kako je navedeno u zapisu iz okoline Mostara, a pojava kuge vremenski se ograničava jednim od brojeva koji se u tradiciji smatraju magičnim:

> Narod kaže da je domovina kuge Indija, pa da se svake 33 godine povraća da obiđe sva mjesta.[94]

U nekim primjerima, pak, navodi se da je "istoj stan negdje na istoku, daleko, daleko od ovdalen, u nekakvoj strašno utvrđenoj kući stanujući", pri čemu se zamišlja u liku crne Arapkinje "sa zubima kao u vepra... i povećim",[95] pa sve do primjera u kojem se njeno stanište vezuje za podzemni, htonski svijet, iz kojeg povremeno izlazi kako bi "morila svijet".[96]

U svim analiziranim primjerima predaja iz ove skupine, kuga – demon bolesti je u svojevrsnoj interakciji sa čovjekom, pri čemu se naglašava da je čovjek u odnosu na ovog demona u podređenom položaju, te da je prisiljen da mu služi. Upravo na taj način uspijeva da svoje pogubno djelovanje širi u prostoru. Pristanak da se služi kugi – demonu bolesti zasniva se na vjerovanju da će na taj način biti spašen, odnosno pošteđen smrti i onaj koji je prihvatio da služi kugi i njegova porodica.[97] Više je predaja koje variraju motiv pristanaka da se kuga nosi iz mjesta u mjesto, što je u stvari metafora za širenje ove zarazne bolesti.[98]

Dok je u predajama o kugi – bolesti način širenja zaraze zasnovan na realnim mogućnostima, u predajama koje kazuju o kugi – demonu bolesti te predstave su u potpunosti u domenu fantastičnog. Tako se u jednom od promatranih zapisa navodi kako joj je "u jednoj ruci metla, a u drugoj luč, pa mahne li metlom, pomrijeće sve, a ako li mahne lučju, tad će se gdjekoji i izliječiti".[99] Iz konteksta je razumljivo da je ovo kazivanje zasnovano na narodnim vjerovanjima prema kojima metla posjeduje demonska svojstva (nasuprot primjerima u kojima su sadržana vjerovanja

---

[90] Marks 1996, 22.

[91] "Narod priča o kugi: Prije stotinu i dvjesta godin hodala je kuga po svijetu u obliku ženskom, a kozje noge, ali su zamotane bile u licu. Kažu da su u toj slici išle od mjesta u mjesto, te morile svijet." Izvor: FAZM, inv. br. 13597. Zapisao Branković (bez ličnog imena), u Vrnograču kod Cazina. Kao djevojke neobične ljepote ali sa kozijim nogama, u usmenim predajama su predstavljene i vile, omiljena mitska bića svih slavenskih naroda.

[92] "Svijet kazuje da jim se kuga ukazivala u slici čovjeka i koze. Po njihovom bajanju, gornji kraj kuge izgleda kano stara baba, a doljnji kano koza." Izvor: FAZM, inv. br. 13557. Zapisao fra Ćiril Katavić, župnik, Radanice, Maglaj.

[93] Izvor: FAZM, inv. br. 13571. Zapisao fra Anđeo Nuić, nar. župnik, Županjac (Duvno – Tomislavgrad).

[94] Izvor: FAZM, inv. br. 13575. Zapisao Martinčević (nedostaje lično ime zapisivača), Mostarsko blato. U jednoj predaji koja je zapisana u tešanjskom kraju osamdesetih godina prošlog stoljeća navodi se da su "pričali stari ljudi da je (kuga) došla iz Kine." Kajmaković 1987, 255.

[95] Izvor: FAZM, inv. br. 13584. Zapisao Mehmed Ali-beg Kapetanović, Ljubuški (Proboj, Vitina).

[96] Izvor: FAZM, inv. br. 13597. Zapisao Branković (nedostaje lično ime kazivača), Vrnograč, Cazin.

[97] "Kuga kad hoće da ide iz sela u selo, naprti se kome silomice na leđa, pa pošto ga ona upita: 'Jesam li ti teška?' ako nosioc odgovori: 'Jesi', onda će biti još teža, a odgovori li pako: -Nijesi', onda postaje laglja. Narod drži, da iz nosiočeve kuće neće niko umrijeti." Izvor: FAZM, inv. br. 13575. Zapisao Martinčević (nedostaje lično ime zapisivača), Mostarsko blato.

[98] U okolini Maglaja fra Ćiril Katavić je zapisao da "svijet kazuje... (da) bi jih silila neka bi ju nosili i s jednog mjesta na drugo, pa se je tobože našlo koji su ju hotjeli nosati a drugi ne. Od onih koji su je nosili nije tobože nikakav poginuo, dočim drugi koji su se tome protivili sve je pomorila." Izvor: FAZM, inv. br. 13557.

[99] Kao pod nap. 88.

prema kojima se ovom predmetu iz svakodnevne upotrebe pripisuju apotropejska svojstva).[100] S druge strane, luč je smatran kao moćan apotropej koji štiti od zlih duhova, pa shodno tome i od demona bolesti.

Među predajama čiji se siže zasniva na otkrivanju spasonosnog lijeka izdvajaju se one koje počivaju na savjetu primljenom u snu. Ovaj motiv široko je međunarodno rasprostranjen, i u Thompsonovom indeksu motiva navodi se pod oznakom F 1068.1. Na savjetu primljenom u snu, kojim se otkriva lijek protiv kuge, zasnivaju se dvije usmene predaje iz korpusa onih zabilježenih 1897. Jedna potiče iz Vitine kod Ljubuškog,[101] a druga iz Fojnice kod Gacka.[102] U prvoj:

> Narod pripovijeda ovako: Čeljad nekog težaka, sestra na kraju spavala, kad se vrata otvoriše, a unutra stupi kuga crna kao vrag, a za njom druga bijela kao ćage. Crna zadje od čeljadeta do čeljadeta i svakog krene svojim (nečitko) prstom. Mlada zvala crnu kugu šta će i ona joj odgovorila da misli sviju uništiti. Na to je ista mlada cura rekla da znaju svi pa sad da se probude i da pođu ljuto mlijeko piti, odmah bi ozdravili. Čim je njih nestalo, odmah je ona (nečitko) čeljad probudila, dala im mlijeko piti što god mogu više i tu se svi izliječe. Od to doba to je bio lijek pučanstvu na ime kiselo mlijeko. Drugi lijek jeste studena voda da pije koliko more, mokru krpu da meće na kvrgu koja bi iskočila na tijelu.

U predaji iz okoline Gacka navodi se:

> Kako narod veli, bilo je sela u koje kuga nije nikad dolazila, kao npr. Brestice u bilećkom kotaru. Tu se u snu javi jednoj đevojci i čovjeku i kaže joj: "Ustani i hajde pod veliku gredu i pod tijem nađi jedno jaje, pa ga uzmi i obnesi oko sela i samo će dvije đevojke – turska i rišćanska umrijeti od kuge". Đevojka tako učini: nađe jaje i obnese ga oko sela, te u Bresticama nije umro niko osim dvije đevojke.

Donekle sličan motiv varira i jedna od sižejno najrazvijenijih predaja iz ove skupine, a vezuje se za Počitelj. U njoj se do otkrića magične formule kojom se uspješno može savladati ova bolest dolazi sasvim slučajno. U spomenutoj formuli posebno se apostrofira poslanik Sulejman, odnosno biblijski kralj Salomon. Za njega se vjeruje da je imao moć nad zlim duhovima, pa se upravo u tom kontekstu može promatrati njegovo pozivanje da spriječi širenje zaraze.

> Kuga se pokazuje u slici ženskinja. U Počitelju, kad se kuga pojavila prije 100 godina, došle su tri žene, jedna je bila obučena u zelenu rutavu feredžu, koja je morila turke (muslimane), i druga je žena bila obučena u crne haljine, koja je morila Cigane, a treća je bila obučena u bijele haljine, a ona je morila vlahe (kršćane).
> Kada su one tri kuge došle u Počitelj, unišle su u nj Rukavom iznad grada. Tuda po putu su pjevale ovu pjesmu:
>
> Snop po snopu,
> Grozd na grozdu,
> Mâni Sulejman.
>
> Svijet u Počitelju od njih se je krio kao zmija noge, nijesi mogao po čaršiji i sokacima vidjeti žive duše. One su sve marširale po Počitelju i pjevale gornju pjesmu. Jednom su se one prevarile, pa su rekle: "Kad bi ljudi znali ovu našu pjesmu i pjevali ju, nama ne bi bilo ovdje mjesta, moralo bi nas nestati odavlen."
> Te su riječi očuli stanovnici sa svojih pendžera (prozora) i započe svak' pjevati:
>
> Snop po snopu,
> Grozd na grozdu,
> Mâni Sulejman.
>
> I najedanput je nestalo iz Počitelja kuge.[103]

Kuga je kroz povijest bila dugo tragični dio bosanske stvarnosti, s kojom su se ljudi na različite načine, često one zasnovane na iracionalnim metodama, pokušavali izboriti. Bolest nikada nije bila lahko objašnjiva. U traganju za odgovorom na pitanje otkud i zašto bolest, posezalo se, u nemogućnosti da se dođe do valjanog odgovora, za mitskim predodžbama i na tome zasnovanim mogućim načinima njenog suzbijanja. Upravo u tome može biti i jedan od razloga za uobličavanje predaja o kugi – demonu bolesti. U njima su dominirali fantastični motivi, a sama bolest personificirana u mitsko biće koje u pravilu kažnjava, a sporadično i rijetko nagrađuje za učinjenu uslugu. Iako opasna i pogubna, čovjek se, kako to sugeriraju neki od zabilježenih primjera, ipak pokazuje kao nadmoćan u odnosu na ovo mitsko biće što se ogleda u činjenici da je u stanju da odgonetne tajnu njenog djelovanja i tako spasi sebe i svoju zajednicu. Takvi sižei vjerovatno su na

[100] Tolstoj i Radenković 2001, 354.
[101] Izvor: FAZM, inv. br. 13584. Zapisao Mehmed Ali-beg Kapetanović u Vitini (Ljubuški), 1897.
[102] Izvor: FAZM, inv. br. 13589. Zapisao Toma Bratić, 1897.
[103] Izvor: FAZM, inv. br. 13585. Zapisao Sadik-ef. Ugljen, šerijatski sudija u Ljubuškom.

tragu održavanja nade da se svaka bolest može pobijediti – bilo racionalnim načinima liječenja bilo iracionalnim.

Summary

Records of oral traditions on plague in Bosnia and Herzegovina from the end of the 19th century

The coronavirus pandemic that shook the world in 2020, and still continues with the same intensity in the first months of 2021, sparked an interest in epidemics that occurred throughout history. Epidemics of plague had terrible demographic, economic, political, and social consequences. Because of this, but also because of the frequency and duration of these epidemics and the men's inability to resist them with magical activities and potions recommended by folk doctors and official medicine, there are many details about the plague in written records.

In Bosnia-Herzegovina, written records about epidemics of plague, which sometimes had a local, but very often also regional and transcontinental character, date to the mid 15th Century. These written records, preserved in different sources, date back to starting with 1465 until the 1860s. They offer numerous details about this disease. When it comes to the epidemics of plague in our region, the National Archive at Dubrovnik is especially important, just like the chronicles of our people from the 18th century, when the plague still ravaged Bosnia.

Scholarly interest for epidemics of plague in Bosnia-Herzegovina dates back to the mid 20th century, most often in historical works. Several works that focus on past epidemics of plague in specific locations in BiH have been published more recently.[104] This topic was discussed from the historical, medical, political, law, demographical, ethnological, and other perspectives.

The plague also impacted oral tradition – through proverbs, ballads, and especially through tales. While proverbs and ballads contained elements related to real experiences of plague, tales contained more details about the epidemics that can also be confirmed in historical sources. This is especially the case when it comes to those tales whose subject is the plague – disease.

The opposite are the tales about the plague – the demon disease. These tales are dominated by mythical motives, where the fantastical wins over the real, the possible, and the realistic.

The questionnaires entitled "Questions for gathering historical-topographic material" from 1897, which are archived at the Folk Archive of the National Museum of Bosnia-Herzegovina, are the most important and the biggest collection of written tales about the plague. Almost half of the 57 questionnaires that field recorders returned to the Museum contain records about the plague. Some Museum associates recorded two or more tales about the plague during their fieldwork, which means that the number of tales in the existing questionnaires is even bigger. The amount of these tales and their topical diversity are the factors that contribute to our knowledge about the plague that was part of the everyday life in Bosnia from the second half of the 15th Century to the late 1820s. In addition, these tales provide us with insights into the way in which the population in Bosnia-Herzegovina perceived this contagious disease not only during the time this material was gathered, but also much earlier.

[104] See, for example, Jolić 2014; 2015; Tadić 2014; Marić 2020.

Izvori i literatura

Izvori

Folklorni arhiv Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine

Literatura

Baltić, J. 2003. Godišnjak od događaja i promine vrimena u Bosni 1754–1882, priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Andrija Zirdum, Synopsis, Sarajevo – Zagreb 2003.

Bašeskija, M. M. Š. 1997. Ljetopis (1746–1804), prevod sa turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović, Sarajevo-Publishing, Sarajevo 1997.

Benić, B. 2003. Ljetopis sutješkog samostana, priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Ignacije Gavran, Synopsis, Sarajevo – Zagreb 2003.

Bogdanović, M. 2003. Ljetopis kreševskog samostana, priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Ignacije Gavran, Synopsis, Sarajevo – Zagreb 2003.

Bošković-Stulli, M. 1975. Narodna predaja – Volkssage – kamen spoticanja u podjeli vrsta usmene proze, u: Usmena književnost kao umjetnost riječi, Zagreb 1975, 128-131.

Čelebi, E. 1997. Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama, preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Veselin Masleša, Sarajevo 1997.

Đaković, B. 1989. Prilozi u grob, Studia ethnologica 1, 135-163.

Đurić, A. D. 2019. Dani u nedelji u folkloru Južnih i Istočnih Slovena, doktorska disertacija, Beograd 2019.

Lašvanin, N. 2003. Ljetopis, priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Ignacije Gavran, Synopsis, Sarajevo – Zagreb 2003.

Fabijanić, R. 1987. O narodnoj medicini u tešanjskom kraju, Poseban otisak iz Glasnika Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Etnologija, Nova serija, sveska 41/42 – 1986/87, Sarajevo 1987.

Hrabak, B. 1957. Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450. do 1600. godine, Istoriski glasnik 1–2, 19-37.

Hrabak, B. 1981. Kužne rednje u Bosni i Hercegovini 1463–1800, Istorijski zbornik II (2), 5-42.

Jeremić, R. 1951. Prilozi istoriji zdravstvenih i medicinskih prilika Bosne i Hercegovine pod Turskom i Austro-Ugarskom, Biblioteka Srpskog lekarskog društva, Beograd 1951.

Jolić, R. 2015. Zarazne bolesti u Hercegovini u doba turske vladavine, Hercegovina 1/26, 187-213.

Kapidžić, H. 1997. Stolac u XVIII vijeku, Slovo Gorčina 79, 57-74.

Krznar, S. 2014. Je li postojao običaj polaganja novca u kasnosrednjovjekovne/ranosrednjovjekovne grobove na prostoru sjeverne Hrvatske?, Starohrvatska prosvjeta III (41), 225-230.

Marić, M. 2020. Epidemije kuge u dubrovačkom zaleđu tijekom 17., 18. i 19. stoljeća i protuepidemijske mjere na dubrovačkoj granici, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 62, 171-191.

Marks, Lj. 1996. Stilografija usmene proze suvremenih zapisa, doktorska disertacija, Zagreb 1996.

Orlić, Đ. 1956. Dubrovačke vijesti o epidemijama u Bosni i Hercegovini u XVII stoljeću, u: Građa II, Odeljenje medicinskih nauka 1, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1956, 47-64.

Orlić, Đ. 1961. Komentar dubrovačkih vijesti o epidemijama u Bosni i Hercegovini u XVII vijeku, Acta historica medicinae stomatologiae pharmaciae medicinae veterinae, 87-102.

Palavestra, V. 2004. Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine, Buybook – Mostart Sarajevo – Zemun 2004.

Randić, M. 2003. Narodna medicina: liječenje magijskim postupcima, Sociologija sela 41, 159/160 (1-2), 67-85.

Ravančić, G. 2006. Crna smrt 1348.–1349. u Dubrovniku. Srdenjovjekovni grad i doživljaj epidemije, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb 2006.

Samardžić, R. 1961. Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika. XVI i XVII vek, Istorijski arhiv, Beograd 1961.

Skarić, V. 1985. Izabrana djela, knjiga I. Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije, Veselin Masleša, Sarajevo 1985.

Tadić, D. 2014. Apokaliptična pandemija. Prigodom 200. obljetnice epidemije kuge u livanjskom kraju 1814–1818, u: Kalendar svetog Ante 2015, Sarajevo 2014, 180-181.

Thompson, S. 1955–1958. Motif-Index of Folk Literature, volume 1-6, Copenhagen 1955–1958.

Tolstoj, M. S. / Radenković, Lj. (red.) 2001. Slovenska mitologija, Zepter Book World, Beograd 2001.

Truhelka, Ć. 1911. Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 1–2, 1-162.

Zečević, D. 1973. Usmena predaja kao književna organizacija čovjekovog doživljaja povijesti i prirode, Narodna umjetnost 10, 33-69.

Zečević, S. 1981. Mitska bića srpskih predanja, "Vuk Karadžić" – Etnografski muzej, Beograd 1981.

Zovko, I. 1890. Nekoliko narodnih lijekova, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini II (3), 315-316.

Godišnjak/Jahrbuch 2020,49:171-196
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-49.144

Magic and *Hodža*s as Magic Specialists in Contemporary Bosnia and Herzegovina[1]

Mirjam Mencej
Ljubljana

Abstract: While the early scholars thought that magic practices and beliefs would soon disappear, research from the second half of the twentieth and 21th centuries in Europe testifies to the fact that many people continue to believe in the effects of magic, and that counter-magic continues to be practiced. This paper gives a short overview of magic-related beliefs and practices in 21th century rural Bosnia and Herzegovina. It is based on fieldwork that I conducted in the countryside from 2016 to 2019, among the population of all three major ethnic groups, i.e., Bosniaks, Croats and Serbs, as well as some Roma. Fear of magic is rather widespread: many interlocutors claimed to have suffered the consequences of bewitchment or narrated about the bewitchment experiences of their close relatives and acquaintances. While narratives on bewitchments referring to the time before the war were often related to bewitched cows and milk, after the war they mainly concern psychological and psychosomatic disorders, anxiety or depression, marital problems, problems within the family, but also unacceptable behaviour (such as aggressiveness, insubordination, cheating etc.) as well as infertility and bachelorhood, which are most often explained as a consequence of someone else's magic. To counteract the effects of bewitchment, people turn to various specialists, among whom the most popular are Muslim clerics called *hodža*s. In spite of their help against bewitchment, their reputation is generally extremely ambivalent: dealing with "magic" is considered to be contrary to Islamic teachings; taking money from people in distress is deemed problematic; and their knowledge triggers ambivalent attitudes.

Keywords: magic, witchcraft, Bosnia and Herzegovina, priest, *hodža*

Introduction

Witchcraft in the West today appears in many guises. Witches have become a commodity: they flood the movies, television and the internet, and feature in children's books and cookbooks, novels, journals, and board games; practitioners of "pagan witchcraft" perform their rituals; women dress up as witches for Halloween parties; witches have become a trademark of radical feminism; and witches' traditional places have become a lure for tourists and the adherents of new spiritual movements.[2] All this witchcraft, however, is usually reduced to several features which comply with the needs of modern urban society and the demands of contemporary consumerist ideology, and has nothing to do with traditional witchcraft, which is typically set in more or less small-scale, close-knit, face-to-face agricultural communities, and which for centuries served as an explanation of misfortune, interpreting the source of personal troubles a consequence of others' malevolent agency.[3] While particular individuals in modern urbanised Western societies might believe in the reality of witches, and convictions about the efficacy of witchcraft may be shared within certain circles, the generally accepted opinion does yet not usually hold the effects of witchcraft to be possible, and such opinion is not granted general societal support. The factors that are usually held to have

[1] This paper is largely based on interviews that are given in a special appendix (in original BHS language) after the integral text.

[2] Cf. Harmening 1991; Köhler-Zülch 1993; Paul 1993, 104-105; Blécourt 1999, 150; Hutton 1999.

[3] Pócs 1999, 11-12; Levack 2006, 137-140.

triggered the decline of witchcraft are changing economic and social circumstances (industrialisation, urbanisation, and better communication channels), improved education and literacy and attempts by authorities to suppress "superstitious beliefs", improved health systems and access to medical facilities, rationalisation of infrastructure, and road building and tourism.[4] Improved public health initiatives, scientific medicine, and farming techniques helped render life less uncertain and less dangerous – as Jenkins states, "[m]odern medicine offers effective and dependable treatments for a wide spectrum of ailments, and this has at least some bearing on the decline of witchcraft beliefs in the twentieth century."[5] The decline of the neighbourhood and the associated rise of national and bureaucratic power structures as dominant forces in people's lives, in addition to changes in the cultural and psychological sphere have also been given as reasons for the decline of witchcraft. While social tensions in traditional close-knit communities tended to eventually evolve into witchcraft accusations, people in contemporary industrial societies are able to resolve conflicts by moving and finding new groups to associate with when conflicts cannot be resolved otherwise.[6]

In spite of various factors that contributed to the decline of traditional witchcraft, several studies show that not only in the nineteenth but also in the twentieth and 21th century, in some places in Europe (as well as outside Europe), witchcraft is (still) present as a part of people's social reality – as a matter of personal belief as well as a social institution explaining misfortune, informing personal experiences and cultural practices, and regulating personal relationships in the community. As Jenkins puts it, "local interpersonal jealousies, feuds and conflicts of interest, and the psychodynamics of blame, guilt, resentment and projection that nurture them, have doubtless altered little over the centuries. Thus, witchcraft beliefs did not necessarily become suddenly obsolete: they may still *work* (whatever that means in intimate and neighbourly contexts)."[7]

Research that proved the continued existence of traditional witchcraft in the twentieth and 21th century Europe has usually been conducted in rather isolated, traditional, close-knit rural communities, where those factors that were recognised as contributing to the decline of witchcraft elsewhere were experienced to a limited extent or not at all and had very little influence on the everyday life of the population. More or less isolated, close-knit traditional rural communities, in which people tended to stay in the same village or region from birth to death and usually did not move outside the region for longer periods, where people lived in precarious and often harsh living conditions, mostly depending on themselves for survival, where strained relationships among members of the community were more often the rule than a mere possibility, appears to be the typical specific socioeconomic context in which the continuity of traditional witchcraft has been most often encountered, and where witchcraft continued to provide a means for an explanation of misfortunes and shape social reality. Even though the "rationalist" designation of traditional knowledge as "ignorance" and "superstition" has weakened its potential opposition to the scientific way of knowing associated with intellectual, political, and economic power, people would not have continued to believe in the reality of witchcraft were their belief merely based on "foolish misunderstanding and ignorance", as assumed since the Age of Enlightenment.[8] Blécourt rightly argues against a "vulgar rationalistic approach" which considers witchcraft to be an "obsolete, oldfashioned way of thinking" by pointing to its "presupposed narcissistic hegemony."[9] Witchcraft has its own logic, no less rational than other ways of thinking, and seems to provide "another kind of rationality",[10] a way of knowing that can be set alongside the positivist and rational explanations, covering domains that are not satisfactorily explained in their frames, and internally consistent within its local contexts.[11]

Although magic was not the original topic of my field research in Bosnia and Herzegovina, it turned out to be such an important theme for my interlocutors that it was impossible to ignore it.

[4] Cf. Blécourt 1999, 212; Gijswijt-Hofstra 1999, 150; Blécourt / Davies 2004, 2, 9.
[5] Jenkins 2007, 210-211.
[6] Briggs 2002, 1-3; cf. Bleek 1976, 530.
[7] Jenkins 2007, 210.
[8] Cf. Henningsen 1982, 131; Motz 1998, 344.
[9] Blécourt 1999, 212-213.
[10] Ibid. 2004, 89-90.
[11] Cf. Paul 1993, 16; Motz 1998, 344.

Primarily based on the narratives I recorded during my fieldwork, I shall in this paper give a rather brief overview of beliefs about magic, magic practices and magic specialists, with an emphasis on the most popular specialists – *hodža*s. In addition, I will try to point to some possible factors that contribute to the persistent importance of the role of magic and traditional (counter-) magic specialists in Bosnia at the beginning of the 21th century.

Magic in Bosnia and Herzegovina

Witchcraft, or rather magic,[12] in Bosnia and Herzegovina has since the very beginning of scholarly interest in "folklore" in the nineteenth century, attracted the attention of folklorists and ethnologists alike.[13] While the early researchers on the one hand lamented that the lore they were collecting would disappear, and on the other hand advocated for the cultural changes that would lead to their disappearance,[14] under the socialist regime, established after the Second World War, when every sort of religiosity became stigmatised, they directly expressed the hope that better living conditions, knowledge and enlightenment, and socialism, would help extinguish "the phantom of witches."[15] Nevertheless, research from the second half of the twentieth century testifies that many people continued to believe in the effects of magic, and that counter-magic continued to be practiced under the socialist regime.[16] While Tone Bringa, who conducted field research in central Bosnia in the late eighties, wrote that according to her interlocutors (as well as according to *hodža*s, i.e., the Muslim clergymen themselves), fewer people than before were turning to *hodžas* to help them against bewitchment, she nevertheless noticed that this was still a widely used strategy for coping with misfortune.[17] Some three decades later Larisa Jasarevic too concluded that the traditional practice, or rather a healing therapy as she understands it, called *salijevanje strave*[18] – which often, although not necessarily, identifies magic to be a source of health problems and implies "unwitchment" – is hugely popular in Bosnia.[19]

Indeed, during my fieldwork conducted from 2016 to 2019 in rural regions around Bosnia and Herzegovina, among the population of all three major ethnic groups, i.e., Bosniaks, Croats and Serbs, related to the cultures of Islam, Catholicism and Orthodoxy respectively,[20] as well as some Roma, magic was a topic that continuously cropped up in the conversations. Comments such as "There are kilometres of magic here!", "There is plenty of magic in Bosnia!", "Nobody will talk about being bewitched, but there is plenty of this!", are but a few of those given by my interlocutors. Many people claimed to have suffered the consequences of bewitchment, or else narrated about the bewitchment experiences of their close relatives and acquaintances. To counteract the ef-

[12] Although it is generally accepted that there is no justification in distinguishing witchcraft and sorcery / magic in Europe; cf. Mencej 2017, 172ff. I use the term *magic* rather than *witchcraft* as the word "witchcraft" was never used by my interlocutors (although they sometimes used the term "witch" – *vještica*). I use the term "magic" as an umbrella term for any human manipulation of "supernatural" forces, and "bewitchment" when harm is done to a person or their property; cf. Blécourt 1999, 151-152.

[13] See Lilek 1896, 477-391; 1902, 274-276; Grgjić-Bjelokosić 1899, 618-624; Filipović 1949, 187-190, 217-220; 1952, 372; 1955, 132-135; 1963, 345-349; Bošković-Stulli 1953; Fabijanić 2004.

[14] Cf. Jasarevic 2012, 920.

[15] Cf. Bošković-Stulli 1953, 341.

[16] Cf. Filipović 1949, 1952, 1955, 1963.

[17] Bringa 1995, 217.

[18] *Salijevanje strave* literally means "the pouring casting (out) fear / horror"; cf. Ugljen 1893; Grgjić-Bjelokosić 1896, 151-152; Filipović 1949, 218; Bringa 1995, 215; Jasarevic 2012, 918.

[19] Jasarevic 2012, 923.

[20] From 2016 to 2019, I conducted altogether 247 interviews; in the majority of them, there were multiple interlocutors involved in the conversation. Apart from conducting several interviews in Sarajevo, most of my fieldwork has been conducted in the countryside of Central Bosnia (villages between Visoko and Kakanj, around Busovača and around Jajce), of North-Western Bosnia (villages around Omarska), in Herzegovina (villages around Tomislavgrad), and in Eastern Bosnia (villages between Srebrenica and Bratunac). Due to the delicacy of the topic the exact villages of the research are not given and all personal and places' names used in this article are deleted, changed, or are pseudonyms. I in the interviews indicates an Interlocutor, and M me (Mirjam). The number in the brackets after the interviews refers to the number of the interlocutor in the archive (see List of Narrators); all recordings and transcriptions are stored in the archive of the Hungarian Academy of Science. The interviews have been transcribed by native speakers and are done verbatim. I have omitted the parts of the texts where the authors discussed topics that are not relevant for the reader, explained local words and expressions, exact locations, etc.

fects of bewitchment, people often turned to the specialists in healing and / or magic. As Filipović wrote in the mid-twentieth century, there was almost no village, or town, without at least one specialist in this field.[21] Among the most popular magic specialists are women (but also, albeit more rarely, men) who practice *salijevanje strave*; *vračare*, *gatare* / *gataruše* who tell fortunes (*gatati*,[22] *ogledati*[23]) from coffee, white beans,[24] water, etc., but also sometimes heal;[25] and women who pray (*klanjati*) *istihare* / *istijare(te)*,[26] providing the answers to the clients' questions about the future by praying for the revelation of the answer in dreams. While not necessarily, these practices sometimes also involve carrying out preventive measures against bewitchment and unwitching the bewitched. Some *hodža*s[27] too practice unwitching practices and are often addressed when people fear to have been bewitched. Healers, diviners, and therapists practicing techniques which have not been traditionally known in Bosnia and Herzegovina, such as bioenergy and reiki, voodoo and others, have lately also invaded the market. Indeed, I was repeatedly told that magic has never before been as omnipresent in the life of Bosnians and that there have never before been so many practitioners of counter-magic as have appeared since the end of the war in the nineties. My interlocutors' view on the popularity of healing and counter-magic practitioners was confirmed by a female *strava* therapist from a town in central Bosnia, who said that before the war,[28] occasionally only frightened children were brought to her for healing, whereas since the war visiting her "has become massive".

Bewitchment

When no physical source of illness or other misfortune could be identified, these were often explained within the "supernatural" discourse – either as a consequence of someone else's intentional bewitchment, of someone's spell (*urok*), usually caused by looking, or, in the regions populated by Bosniaks, also of the intrusion of malevolent spirits (*džin*s)[29] into one's body. I will not discuss the latter two in this particular paper but will solely focus on bewitchment as ascribed to people knowledgeable in magic, usually called *sih(i)rbasica*[30]/ *sihirbašica* / *sihirbazica*, *anamona*, *stonoga*, *razparača*, *vještica*,[31] but also *gatara*,[32] *vračara*,[33] or to malevolent human being who performed the bewitchment with their help.

While narratives on bewitchment referring to the time before the war were often about bewitched cows and milk, that is, witches magically milking others' cows, or causing them to give bloody milk, bewitchments lately seem to be particularly aimed against personal health and well-being.[34] It is mainly psychological and psy-

[21] Filipović 1949, 218.

[22] In the narrow sense the word means "to tell fortunes"; cf. Filipović 1949, 220; in a wider sense it encompasses various magic activities.

[23] The word comes from *ogledalo* (mirror) and *gledati* (to watch, gaze); Jasarevic 2014, 268.

[24] An ancient technique practised in central and south-eastern Europe, particularly in the Balkans; cf. Moszyński 1967, 379-382; Pócs 1999, 145-147.

[25] Cf. Filipović 1949, 217-220. Filipović writes that around Visoko the words *gatanje* (lit. "to tell fortunes"), *vračanje* (lit. "to do (black) magic") and *bajanje* (lit. "to do incantations") mean the same thing; he also refers to women who *salijevaju stravu* as "gatara" (lit. "a woman who tells fortunes").

[26] Bringa 1995, 215, writes that *istihara* is usually *bula*, i.e., religiously educated woman, but the woman *istijareta* whom I personally interviewed was not. In addition, she also practiced unwitching.

[27] *Hodža* might better be called a religious specialist but as in this paper I particularly focus on their role of unwitchers (and bewitchers), I understand them, in this function of their, as "magic specialists".

[28] The war that took place in Bosnia and Herzegovina in 1992–1995 and ended with the Dayton Agreement.

[29] The intrusion of *džin*s (i.e., djinns, or genies), (malevolent) spirits in Islam, is called *ogramak* and the act referred to with the verb (*na)*(*o)gra(j)isati*; cf. Glück 1890, 46, 51; Bringa 1995, 178-179, 216. Among Catholics, psychological disorders were also sometimes considered to be a result of the Devil's intrusion.

[30] The word derives from *sihir,* i.e., a Bosnian variant of Arabic word *sihr*, meaning "magic"; Bringa 1995, 181; Davies 2012, 9. Jasarevic 2012, 914, 922, translates *sihir* as "sorcery", whereas Bringa 1995, 182, 214, 218, translates it as "spell" or "sorcery", and explains the local term *sihirbasica*, i.e., person who does *sihir*, as "sorcerer, that is, one who casts evil spells". None of them, however, problematized the difference between the term *sorcerer* and *witch*. In Bosnia both terms are in most cases used interchangeably and the distinction between the two is not justified.

[31] Lit. a *witch*.

[32] From the verb *gatati*, which in a narrow sense means "to tell fortunes", but in a broader sense encompasses various magic activities.

[33] From the verb *vračati*, i.e., "to do magic" or "to tell fortunes".

[34] That cows are no longer targets of bewitchment is understandable, as they have become rare in the village commu-

chosomatic disorders of some sort, particularly if they occur in several domains simultaneously, which lead some people to assume that they have fallen victim to bewitchment and others to proclaim their behaviour to have been a result of bewitchment. In addition, infertility and bachelorhood, marital problems, problems within the family, and any strange and unacceptable behaviour – such as aggressiveness, insubordination, cheating, divorce, as well as strange behaviour that later turned out to be the result of drug abuse – were also likely interpreted as a consequence of bewitchment (see Ap. 1).[35]

Bewitchment (*sih(i)r*, č(v)arka,[36] *namet*,[37] *nabacak*,[38] čini[39]) was typically assumed when objects such as eggs or broken eggshells, mixtures of hair, fingernails, threads of wool, and pieces of bats, or cloth stained by (menstrual) blood, sometimes sewn in a pad, and buried underground, were found in one's property. Foam from water taken from a mill race and "unclean water", i.e., water mixed with menstrual blood, were likewise assumed to have been poured over another person's territory as a means of bewitchment, especially when none of the above-mentioned items was found (see Ap. 2).

In addition, it was generally thought that magic could be performed with any item that was in some way related to death – for instance, items taken from the graveyard. This could be the soap and water with which people washed their hands after the funeral, the thread with which the corpse was measured and placed under the cross on the coffin during the (Orthodox) funeral, the wheat served after (Orthodox) funerals, but also earth, stones and wooden boards taken from a graveyard. This method was mentioned especially often by those of the Orthodox faith, although it was also occasionally referred to by people of Bosniak ethnic affiliation. In fact, the Orthodox priest I talked to told me that he himself had witnessed a woman during a funeral who was secretly cutting off the thread placed under the cross on the coffin and forced her to put it back (see Ap. 3). My Bosniak interlocutor, whose house in Srebrenica was demolished by Serbs during the last war, started to build another one in a central Bosnian village, but has since experienced many health and other problems. A magic specialist he turned to explained that this was due to a plank taken from the graveyard and secretly built into the wall of his house by his neighbour who envied him his success in building his house faster than him (Ap. 4). One could also get bewitched by another person gaining access to and magically manipulating one's cut-off nails, hair, clothes or other belongings, as happened to my young Muslim interlocutor, whose trousers that were drying outside were stolen and, as she later found out, buried in a grave. This resulted in her long-term physical and psychological problems – depression, fatigue, anxiety, and marital problems (Ap. 5).

In the region prevalently populated by the Croats in particular, but elsewhere too, it was bewitchment through a gift that was particularly feared, and food received as a gift by a suspicious person was never eaten. When an ex-girlfriend sent an apple as a gift to a man who had broken off their engagement and married another, he was sure this was *nabacak* and threw it away – if he didn't, "anything could have happened to him", he claimed (Ap. 6). A husband whose wife left him for another man has been convinced that his wife left him when she ate a chocolate that the other man gave her (Ap. 7).

The moment when bewitchment started to affect the person's body, or psyche, was often referred to as *nagaziti* (lit. to trample),[40] which implies that it was the moment when a person stepped on or crossed over the bewitching item which was placed on the ground when the bewitchment actually took place. While among the Bosniak population in Central Bosnia it was most often thresholds (of the house, barns), doorjambs, and yards where *sih(i)r* was expected to be found, among the Serbian population in the researched regions it was the crossroads

nities. I have often heard it said that before the war there was hardly a house without a cow, while nowadays one can hardly see a single cow in an entire village.

[35] Ap. refers to the Appendix in which original interviews are presented verbatim.

[36] From the verb *čarati* (lit. a bewitchment).

[37] From the verb *nametnuti* (lit. "something that was being foisted").

[38] From the verb *nabaciti* (lit. "something that was being placed or thrown").

[39] From the verb *činiti* (lit. "something that was being done").

[40] Sometimes also (*na)(o)gra(j)isati*, but this term implies that the bewitcher interacted with the items containing malevolent spirits; cf. Bringa 1995, 178-179, or refers to one's trampling on *džin*s.

that were deemed particularly dangerous places for stepping on bewitching items, and people generally avoided crossing them in the middle (instead, they walked along the roadside). While crossroads were not considered dangerous during the day, they became extremely so after dark and remained so until the dawn, especially in the dead of night (*gluvo doba noći*, *mrtvo doba noći*), between 11 p.m. and about two or three a.m., when "no cocks are crowing, and no dogs are barking." Lately, however, they have not been that troublesome anymore, I was told, as people tend to drive by car, and do not walk around at night anymore. For the Muslims, on the other hand, it is the time around sunset (*akšam*) when people are thought to be particularly vulnerable to bewitchments.[41] They thus avoid going out, and Internet forums are full of the discussions of young mothers talking about the danger of taking children out at sunset.[42]

Envy

Historical and anthropological witchcraft research has often assumed the existence of tensions between neighbours prior to the accusation of bewitchment, yet much research has proved that tensions among neighbours are not always a *conditio sine qua non* for the accusations to occur.[43] Although some cases reveal underlying neighbourhood conflicts preceding the bewitchment (cf. Ap. 8), tense relationships were not necessary for the accusation of bewitchment in Bosnia either. On the contrary, people often claimed that they enjoyed good relationships with their perpetrator before the bewitchment took place. Whether the bewitchment was placed in order to break up the relationship of a person in love with another person, and thus to assure that person's affection for oneself, or to do harm to another person, like causing illness, psychical problems, or to make a cow die – it was generally thought that it was envy that had made the perpetrators resort to magic that would do harm to another party.[44]

Indeed, ethnological and anthropological research in Europe has demonstrated that envy, especially the envy ascribed to neighbours, is the most feared emotion. It is the emotion to which people ascribe the greatest destructive power and is firmly associated with witchcraft.[45] As de Pina-Cabral states, envy is understood as more than just an emotion: the concept of envy is wider and is one of the central concepts of the peasant's worldview. It is nothing less than the principle of evil, an uncontrollable force. As opposed to envy as an emotion, it does not exist only inside the person who feels it but is more a relationship between the person who generates it and the person who suffers due to its effects. The power of envy is destructive and is considered the main reason for misfortune: if misfortune occurs, there must invariably be envy, is the logic that could not be shaken.[46] Envy and the fear resulting from it may have been grounded in the underlying cognitive orientation of limited good, typical of close-knit communities. By this cognitive orientation, Foster understood various types of villagers' behaviour, the pattern of which indicates that they understand their social, economic, and natural universe as one in which all desired things (land, wealth, health, friendship, love, manliness, honour, respect, status, power and influence) are available only in limited quantities. There is always too little of them, and there is no way to increase the available supplies.[47] In the framework of the closed system of a rural community, in which the amount of "good" is understood to be limited and cannot be increased in any way, a person can increase his or her status only at the expense of others: all improvements of someone's position are viewed as a threat to the entire community – somebody else loses, whether they notice it or not. Those who have less therefore envy all those who have more, while those who have more fear the envy of others.[48]

[41] Cf. also Bringa 1995, 179.
[42] http://www.ringeraja.ba/ankete.asp?id=2177&arc=1&postBack=1; last accessed 10 August 2020.
[43] Cf. Bleek 1976, 530; Favret-Saada 1989, 54; Gijswijt-Hofstra 1999, 110; Hesz 2007, 20; Mencej 2015; 2017, 119-120.
[44] Cf. Filipović 1949, 217.
[45] Henningsen 1982, 132; Alver / Selberg 1987, 28; Schiffmann 1987, 160-161; Alver 1989, 114; Jenkins 1991, 323; Hesz 2007, 25, 28-29.
[46] Pina-Cabral 1986, 176–177.
[47] Foster 1965. Foster has been criticised by several authors – see for instance Kennedy 1966; Blécourt 1999, 153. The same cognitive orientation ("luck", "economy of fortune") was recognized by Toivo Vuorela already in 1960; cf. Honko 1962, 119-120.
[48] Alver / Selberg 1987, 28.

Envy, or jealousy, were often thought to trigger magic actions in Bosnia too. Božana, a Serbian woman, explained in the interview how she almost died of *čarka*, placed by the neighbour who allegedly envied her a leather jacket she got from Germany, and also feared that her husband would fall in love with her. She kept inviting her to lunch, which Božana – fearing her bewitchment – kept refusing. Not succeeding to bewitch her through food, she explains, the neighbour tried to bewitch her by "placing something" at the crossroads. After stepping upon the bewitching item, Božana felt a sudden pain in her leg, blood started to run from her mouth and for about five hours she said she could neither walk nor talk and was on the verge of death (Ap. 8). A young Bosniak woman whose boyfriend broke the engagement just before the wedding, and who has since been unlucky in her partnerships, started to wear a protective device against her neighbour's envy, believing that it was this that had been destroying her relationships with boyfriends (Ap. 9).

Moreover, envy was considered such a powerful agency that a person experiencing it was thought to be able to bewitch through their envy alone, even without intentionally placing a bewitchment. In fact, the difference between envy and bewitchment was not always quite clear. Murveca, an educated fifty-year-old Bosniak woman from Sarajevo explained that her psychic problems and problems within the family that she had been experiencing for the last couple of years were due to her envious neighbours who allegedly bewitched her with her "envious thoughts". When asked whether they must also carry out a magic practice, she claimed that there is no difference – envy and *sihr* are the same thing (Ap. 10).

Counter-magic: *hodža*s as magic specialists[49]

Magic specialists were consulted when preventive protection against bewitchment was needed, or in order to remove a bewitchment that has already been done (*skidati sihr*). People who experienced health problems would often first consult a doctor. When no physical reason for their problems could be established, the doctors were alleged to have stated "This is not for us" (*To nije za nas*). This phrase I often heard repeated in exactly the same words – in the framework of magic discourse this worked as official proof that their problems were the consequence of someone's bewitchment. There are many types of magic specialists in Bosnia, as mentioned above. Some only focus on one particular practice, whereas others offer a wider scope of practices: they can for instance also tell future, heal, find marital partners or separate couples, find lost and stolen items and identify the thieves. Nevertheless, *hodža*s seem to be those most frequently visited specialists when misfortune suspected to be of magic origin was assumed, and in this paper, I shall focus solely upon this type of specialists. Not all of them offered this kind of help, though, yet some of them had a wide reputation for their knowledge in matters of magic. Indeed, there is frequent evidence of help sought from priests or monks in other parts of Europe, too, sometimes from the priests and monks of other religion, rather than the one practiced by a client.[50]

*Hodža*s are often believed to not only have the capacity to undo the bewitchment or liberate people possessed by *džin*s, but also to identify the person that had placed the *sih(i)r* on them, help people in counteracting its effects and protect themselves from it, and, on request, to also bewitch the perpetrators – all of which are typical elements in a procedure of unwitchers elsewhere in Europe too.[51] In addition, they sometimes predict the future, perform love magic,[52] i.e., bring a man and a woman together, or else separate couples, help infertile couples conceive,[53] identify

[49] *Hodža*s are, of course, primarily Islamic religious specialists but as I in this paper focus on their function as unwitchers (and bewitchers), I refer to them in their assumption of the role of magic specialists. Not every Muslim priest serves in this role, though. While I also interviewed some *hodža*s, I will in this paper focus on the perspective of my interlocutors.

[50] Favret-Saada 1980, 57; Schöck 1978, 98-99, 143; Pina-Cabral 1986, 194, 201-202; Blécourt 1999, 154, 185; 2004, 96; Pócs 2004; Hesz 2007, 25.

[51] Cf. Mencej 2015a.

[52] Bringa 1995, 218, writes about love "spells" but according to what I was told, these were nor really "spells", that is a "verbal bewitchment", but rather a sort of ritual, related to an item, and I shall thus rather use the term "love magic".

[53] Infertility was also cured by women who *salijevaju stravu* – the Serbian therapist I interviewed and observed during her practice for instance claimed that "she has mothered five hundred children".

thieves and retrieve stolen or lost items;[54] some also practice *salijevanje strave*. In the scope of their activities, the *hodža*s' services resemble that of other European cunning-folk, who offered a similar range of services.[55] They would typically give a patient a *zapis*,[56] i.e., a piece of paper with a verse or phrase, or a (part of) prayer from the Qur'an, written in Arabic, which is believed to secure good fortune, and serve as a preventive, as well as curative measure against bewitchment.[57] Azim, a Bosniak man, born in 1978, for instance, told me about his experiences with *hodža*'s treatment of his wife when she experienced health problems. She was all right during the daytime but the moment she lay down to bed in the evening she experienced a feeling akin to suffocation. They first visited a doctor, but the tests did not produce evidence of asthma or any other respiratory illness. When the doctors could find no physical origin of her problems and officially proclaimed that "this case was not for them", the husband and his wife decided to consult a *hodža*. Upon their visit, the *hodža* confirmed that it was indeed the *sih(i)r* that lay at the root of the wife's problems and gave them a detailed description of the female neighbour who had placed it, yet he refused to reveal her identity. Still, even if they had had no previous conflicts with her, they immediately identified their neighbour as *the* perpetrator: she was often observed outside at night, which was immediately suspicious, as magic is generally believed to be carried out at night ("A 60 to 70-year-old woman has no business being outside at night!", my interlocutor argued). She was different in other respects too: she "didn't like cleanliness" (according to Islam, dirt attracts *džin*s) and she already had a reputation in the village for doing black magic out of envy to others. When they could not find any buried object under the door, as suggested by *hodža*, they concluded that she must have caused bewitchment by pouring "unclean water", i.e., water mixed with menstrual blood, the traces of which cannot be found. This manner of bewitchment is believed to typically cause headaches, stomach aches, foot pains, strained relationships, and, as Azim said, once one has to spend money on specialists in healing and counter-magic one soon ends up being without any money, too. Luckily, the *hodža* that Azim and his wife consulted was able to cure the wife's problem by giving her the correct *zapis*. According to his instruction, this had first to be put into water for ten to twenty days, after which the wife had to drink and wash herself with the water into which *zapis* had been put, diluted with plain water and, when the therapy was completed, to throw it in the river (Ap. 11).

In spite of their help against bewitchment, the reputation of *hodža*s is generally extremely ambivalent. Dealing with any kind of "magic" is considered to be in opposition to Islamic teachings,[58] and pious Muslims have often condemned the activities of *hodža*s on these grounds alone. Moreover, their magical power is generally feared. *Hodža*s' knowledge of writing *zapisi* is based on knowledge of Islamic religious scriptures, and their knowledge of reading and writing in Arabic. In an environment in which much of the elderly population is still illiterate, the knowledge of reading, the more so in Arabic, is certainly a powerful tool for making an impression on the customers.[59] Yet this knowledge at the same time also triggers ambivalent attitudes among the people. As most people are not able to read Arabic, those who receive *zapisi* often feel they are entirely at their mercy: one could never be sure what message the *zapis* they were given was actually carrying. Stories about *hodža*s who

[54] Cf. Bringa 1995, 214-215.

[55] Cf. Blécourt 1994, 299; Davies 2003, 163.

[56] Such *zapisi* (pl.) have been known in Bosnia at least since the 14th century; at first, they were hand-written, but later they could also be printed and lithographed. They are usually folded in a special way, for instance in a triangle or folded four times, and attached close to the body, usually by a safety pin to the undershirt, or sewn in a waxed cloth and worn close to the body (under a band around the left upper-arm, or around a neck, sometimes under a belt, in a cross, or in special jewellery and boxes etc.). They were often attached to a child against spells, for adults in case of illness, as protection on a journey, against witches and *mora*s, devils and anything coming from the other world. In addition, there was also *zapis* meant to protect the house and the family, or the entire village and community. Fabijanić 2004; cf. also Filipović 1955, 133; Bringa 1995, 216-217. In the past both Catholic and Orthodox clergymen gave out *zapisi*, written in Latin or Old-Church Slavonic; cf. also Bošković-Stulli 1953, 338; Fabijanić 2004. A Catholic monk I interviewed even claimed that Catholic priests and monks sometimes used to write *zapisi* to prevent Catholics from turning to Muslim clergymen for a *zapis*.

[57] Cf. Lilek 1896, 490; 1902, 275; Fabijanić 2004.

[58] Cf. Bringa 1995, 216-218.

[59] Cf. Bringa 1995, 218-219; Davies 1999, 37; 2003, 119.

deliberately (sometimes related to inter-ethnic tensions), or out of lack of sufficient knowledge of language, wrote "satanic", instead of Qur'anic, verses, have been rather frequent (some stories of such negative *zapisi* can even be found on the internet[60] (Ap. 12).

An additional reason for the rather negative reputation of *hodža*s was their taking money from people in distress. The same critique, but to a much lesser extent, actually refers to all magic specialists. In fact, they were often said to be allies, sending customers to each other,[61] according to their previous mutual agreement, in order to help each other earning even more money. While traditionally magic specialists, healers, diviners and so on are not supposed to charge for their treatments but only to accept gifts that are willingly given,[62] unofficial prices for their treatment are more or less known, and stories about how much was to be paid circulate around. Still, the appropriate payment was a matter of some discussion, and ultimately tensions, as people feared that to give too little could offend the specialist, who consequently, could resort to retributive action. A story I heard, for instance, tells of a *hodža* who refused to take any money for treatment from a patient who he heard complaining to other patients in the waiting room that the unofficial price usually paid for this *hodža*'s services was too high[63] (Ap. 13). Moreover, *hodža*s were sometimes quite blunt in demanding money they thought they deserved. Naila, who brought her mother to a *hodža* a few years ago, complained that she had planned to pay ten convertible marks for the therapy, but when he noticed a bank note for twenty marks in her purse, he demanded to be paid twenty, as "he would have to fight with the đins for the whole night" (Ap. 14).

The main reason for the *hodža*s' negative reputation, however, is their alleged activity as bewitchers.[64] Indeed, the *hodža* was generally considered to be able not only to unwitch bewitchments, but also to cast them. I have very often heard stories of *hodžas* who "do what you pay them for – good or evil." (Ap. 15). Through narration of such stories, people were able to address ambivalent feelings towards the magic specialists and fears of their power and engage in the social valuation of their services. The stories about *hodža*s thus also served as a "performative locus employed by tradition participants to negotiate their conflicting perceptions" of these specialists.[65]

Even a *zapis* itself, people say, could be employed as a bewitchment item. When Mara, my Serbian interlocutor, allegedly stepped over a *zapis* written by a *hodža* and placed in her field by her envious neighbour, she suddenly felt pain, and stiffened so that four people could not stretch her body. She endured in such a state for almost a year, she told me, while doctors found no physical reason for her state. Finally her husband paid a visit to a *hodža* in a nearby town. Luckily, he was able to help just in time – if the bewitchment had worked for nine more days, that is, for an entire year, she would have turned into a dog, the *hodža* explained (Ap. 16).

Several first-person testimonies indeed testify that *hodžas* were not only ascribed the bewitching but were also involved in it. While nobody ever admitted to having asked a *hodža* to make the initial *sih(i)r*, some did admit that they asked them to make them a *sih(i)r* as a "retribution" to the perpetrator.[66] While the cows of Danica, a young "bride" married to a Catholic family, allegedly bewitched by a neighbouring Bosniak family because she would not sell them, miraculously recovered from the near-death state, their recovery did yet not prevent her husband from later paying a visit to the nearby *hodža* to confirm his suspicions about the identity of their bewitcher and to request a *sih(i)r* against them in revenge – as he proudly told me, the Bosniak couple died soon afterwards (Ap. 17). Dragan, a Bosnian Serb, even gave a detailed report on his own personal involvement in placing a bewitch-

[60] Cf. http://www.n-um.com/?q=node/5449.

[61] Cf. also Bošković-Stulli 1953, 338.

[62] Cf. Bringa 1995, 218; Jasarevic 2012, 933.

[63] One might assume that *hodža* mentioned in the story may have resorted to some tricks to be able to listen to his clients' conversation and thus not only got to know what they thought of the price, but also what their problems were – perhaps having a hole in the wall of the waiting room through which he could overhear the discussion, or employing a person who mixed among the patients and reported to the *hodža* on their discussions. Davies 1999, 38-39; cf. also Blécourt 1999, 187.

[64] Whether an act is considered as bewitching or unwitching is in some cases a matter of perspective.

[65] Cf. Tangherlini 2000, 290.

[66] Cf. Pócs 2004, 174-175; Hesz 2007, 22; Mencej 2017, 302-303.

ment aimed toward a "justified" destruction of a marriage. Her aunt's son married a woman in spite of his mother's and other relatives' disagreement with his choice. Soon after the marriage, when the quarrels began, his mother decided to pay a visit to a *hodža* and asked him to separate the couple.[67] The procedure turned out to be successful and the couple separated only a week later.[68] As my interlocutor concluded: "The master did it, the master will also spoil it!" (*Majstor je radio, al majstor će i pokvariti!*) – meaning that just as the marriage was accomplished by the wife through the *hodža*'s magic, i.e., *nabacak*, in the first place, now it was the *hodža* who also destroyed it by magic (Ap. 18).

Social context and "ethnic identity of magic"

Since the nineteen-eighties, and especially after the collapse of Yugoslavia in 1991, followed by the war in 1992–1995, and at the same time by the end of the socialist regime and the transition to a capitalist economy, economic conditions in Bosnia have worsened dramatically for the large majority of the population. Social relationships also changed dramatically after the war. I was told time and time again that before the war neighbours used to chat, drink coffee, celebrate together, and help each other at work, whereas since the war everybody simply keeps to themselves, minds their own business, rarely greet each other, and, moreover, are envious of one another. Indeed, envy, or rather fear of it, seems to be the emotion that has greatly permeated the relationships in the neighbourhoods in particular in the last few decades – there has never been as much envy as there is now, mostly everybody agreed. Strained relationships, impregnated by envy, can further trigger psychic and, consequently, physical problems, which within the magic discourse are attributed to bewitchment. As my Bosniak interlocutor told me: "Here in Bosnia, magic is being performed in every fifth to tenth house – people simply do harm to each other as a result of envy. The Devil brings this: this is envy. Everything stems from envy!"

As particular magic practices do not exclusively pertain to one particular ethnic group, and magic specialists do not exclusively treat patients of their own ethno-religious community, counter-magic techniques do not reproduce the "ethno-national differences", as Jasarevic rightly emphasises in her discussion of the *strava* treatment.[69] Christian holy water, for instance, is used against *sih(i)r*s by Bosniaks, and both Croats and Serbs, in addition to Bosniaks, turn to Muslim clergy for unwitchment,[70] and so on. Even so, bewitchment narratives seem to function, to some degree at least, also as a platform enabling people, among other things, to release ethno-religious tensions and perpetuate ethno-religious prejudices.

Magic, for instance, is often ascribed to members of another ethnic group, at least when people speak about it in general[71] (Ap. 19). Bosnians of Croat ethnic origin thus as a rule emphasised that "magic is performed by Muslims, and, much more seldom, by Serbs,[72] but never by the Catholics!" One should not forget, though, that these narratives circulate in the rural communities where ethnic and religious differences have been – compared to the urban environment – more emphasised and that many other practices also testify of the good inter-ethnic and inter-reli-

[67] One can assume that the person who performed some illicit act during the night probably experienced fear and anxiety and therefore tried to carry it out in a hurry, thus he could be easily persuaded that the *hodža* – at the same time the religious authority – was right in accusing him of not having carried out the instruction correctly. These "mistakes" made by the executor of the magic procedure could, of course, later serve as an excuse for the *hodža* if the procedure turned out to be unsuccessful. At the same time, such narratives about *hodžas*' ability to "see everything" certainly contributed to their general reputation as magic specialists.

[68] This, of course, was only to be expected as the husband himself participated in the ritual on the second day.

[69] Jasarevic 2012, 922-923.

[70] Cf. Filipović 1955, 133; Bringa 1995, 214. Many people even thought that in case of grave illness a priest of another faith would be more helpful; Bošković-Stulli 1953, 338; Fabijanić 2004, 43. The phenomenon of turning to priests of another religion in seeking help from bewitchment has also been reported in other parts of Europe; Blécourt 1999, 185; Pócs 2004; Hesz 2007, 25.

[71] On the ascription of negative characteristics to supernatural beings in ethno-religious determination in Croatia see Šešo 2016, 197-203.

[72] In the particular Catholic villages where I carried out research there was no Orthodox population. In addition, there had been combats between Croats and Muslims during the last war, which may have influenced their choice of "ethnic identity of magic".

gious communication.[73] My Croatian and Serbian interlocutors also often claimed that their priests too, knew how to perform counter-magic, but wouldn't want to do it as "they didn't want to have anything to do with it" (cf. Ap. 16) – as opposed to the Muslim clergy, that is. Since the Catholic discourse relating all magic to the Devil is strongly internalised in the region under research, populated by Croats, Bosniaks (and to a lesser extent Serbs) who perform magic are in this way consequently implicitly related to the Devil and evil. Through magic narratives, Bosnian Catholics who, like many religious groups in the past, accused others of magic as a matter of self-identification and reinforcement of their political and cultural legitimacy,[74] thus indirectly establish the Muslims as the backward and religiously deviant, "devilish" Other.

While my research showed that Bosnian Serbs in the region, primarily populated by Serbs, which has never been ethnically mixed, often resorted to magic practices, magic is nonetheless mostly attributed to Bosniaks. As for the Bosniaks, Tone Bringa writes that it was the Serbs whom they most generally accused of doing magic; this she explained by their more ambivalent feelings toward Orthodox Serbs than toward Catholic Croats. She also writes that Bosniaks (Muslims) claimed that if their priests did *sihir*, "they would not be real *hodžas*."[75] Her observations, however, do not comply with my recent fieldwork experiences: attribution of magic was the least ethnically related in the region populated by the Bosniak population. In the few cases when it was, it was usually attributed to the Roma. A 42-old Aida thus told me that "there are Serbian, Gypsy, and Muslim *sihrs*, yet Gypsy *sihrs* are the most dangerous!" When her husband added that Catholic *sihrs* count more or less for nought, she protested: "They do not count for nought, all *sihrs* are dangerous, but the Gypsy *sihrs* are the worst as they are the filthiest!" (Ap. 20).

Latent inter-ethnic tensions are also expressed in the narratives in which magic is suspected or an accusation of bewitchment is made by parents whose child chooses a partner of another ethnic origin, especially frequent among Croatian Catholics. When a Serbian guy came to pick up a young Catholic woman to take her out, bringing a chocolate as a gift, they allowed her to go out with him but warned her against eating chocolate as "it could be *nabacak*." These narratives, on the one hand, offer an outlet for the parents' disappointment in their child's choice and are a way to clear the family's name in a community which does generally not approve of such inter-ethnic marriages. On the other hand, the accusation of bewitchment in these cases can also serve as an excuse for drastic measures undertaken by the parents. A daughter from a Catholic family who eloped with a Bosniak man, for instance, was brought back by her parents under restraint, with the argument that her husband's mother had bewitched her into marrying him. The bewitchment was undoubtedly confirmed when she spat in her parents' face when they came to "rescue" her – in the strict Catholic community this act was considered so outrageous that only the bewitchment interpretation could possibly do it justice (Ap. 21). Stories about bad treatment of Croatian women who married men of Bosniak origin by their mothers-in-law, with whom they usually lived under the same roof, were also circulating in the region populated by Croats, and can be understood as didactic stories aimed at preventing young women from marrying into Bosniak families. Although most of the accusations of bewitchment after the war are made in more or less ethnically homogeneous communities, narratives attributing the use of magic to people of another ethnic origin can thus still serve as a platform upon which ethnic prejudices and hostile emotions toward Bosnians of other ethnic origin are projected and negotiated and latent inter-ethnic tensions released.

Conclusion

Bewitchment narratives recorded in the rural environment of Bosnia and Herzegovina in 2016–2019 clearly display that for many people the bewitchment interpretation serves as the most appropriate interpretation at hand, helping the victim and/or their family to cope with misfortune, with the socially unacceptable behaviour of their members, or their stigmatised acts and conditions, such as bachelorhood, infertility, disobe-

[73] Cf. for instance, Belaj / Martić 2014.
[74] Cf. Davies 2012, 5-8.
[75] Bringa 1995, 182.

dience, depression, suicides, and the like. These narratives offer a convenient explanation to the victim and the community, save face, and prevent the reputation of the family from destruction,[76] while at the same time allowing the victims and their families to undertake counter-actions, no matter how drastic they might be. In addition, they offer a platform for the negotiation and release of inter-ethnic tensions.

Magic does not, however, only thrive in the countryside, where I did the field research, and is far from being restricted to the rural, uneducated, or elderly population who formed the majority of my interlocutors. Many of my interlocutors who believed in the effectiveness of magic were well educated, lived in towns and/or belonged to a younger generation. While magic, out of the sight of the socialist government, showed continuity throughout the twentieth and into the 21th century, it is becoming publicly advertised within the new channels of communications. Internet forums are full of discussions on how to avoid becoming bewitched, how to recognise bewitchment, and whom to turn to in case one is bewitched.[77] Counter-magic is a good way of making money and many practitioners have become extremely rich (my interlocutors often drew my attention to their large houses) – which in itself testifies to their popularity. Magic specialists prove their mastery on television, and advertisements for various magic specialists flood popular magazines.[78] The "first and only spiritual healer Hida" is a "guarantee for your better tomorrow", an advertisement in the popular magazine Aura assures us, and by removing black magic, spells, and other bewitchments with the help of the Qur'an, she has helped, we are told, hundreds of people who have suffered madness, depression, nocturnal incontinence, fear, pains, headaches, migraine, infertility, stomach problems, or speech difficulties, "to liberate themselves from the claws of black magic, and to recover after the hard blows of *sihirbaza*." The hodža Aljo efendija Harić offers invisible protective amulets, "removes 701 problems with Allah's help" and makes people happy with the help of the Holy book. The seer Lea-Lejla "sees future, past and present", removes *sih(i)r* and other sorts of black magic, brings peace and health into homes, saves marriages and aids in reuniting divorced couples, solves all sorts of love problems, assists in the passing of exams and finding as well as keeping a job – all you have to do is to call and "all your problems will be solved",[79] etc. Even though the articles on (advertisements for) unwitching specialists appear in popular magazines amidst articles on extra-terrestrials, ghosts, bioenergy, miraculous health diets, and various New-Age alternative medical therapies etc., their practices often rely on Islam and traditional methods which seem to have gained a new momentum in the changed economic and social circumstances. Indeed, "Tradition" and "Religion" are often emphasised as trademarks imparting the specialists with the authority and credibility. "Spiritual healer Zijad efendija Majdančić is the best!", an advertisement in a popular magazine Aura thus assures us, relying on the reputation of the *hodža*'s famous healing ancestry and the Qur'an which was handed down within his family for generations.[80]

The devastating conditions of post-war Bosnian society, in which many people still suffer from war trauma, where many live at subsistence level and where a huge number of people are unemployed, certainly contribute to the increase of psychic tensions such as anxiety and depression and related physical illnesses.[81] Persistent existential uncertainty has further triggered profound changes in the social relationships within the communities, which seems to have become impregnated by (fear of) envy and rivalry. Consequently, explanation of misfortunes by magic and accusations of bewitchment seem to continue to be a suitable and convenient explanation for the misfortunes that befall people.[82]

[76] Cf. Argyrou 1993, 267-268; Hesz 2007, 30-31; Mencej 2016.

[77] cf. for instance http://forum.klix.ba/imali-jos-is-pravnih-hoda-koji-pravilno-lece-od-sihira-p8127297.html#p8127297; http://www.islambosna.ba/forum/islam/kako-unititi-sihir/300/; http://www.lijecenje-kuranom.com/forum/viewtopic.php?f=3&t=1920; last accessed 21 June 2016.

[78] Cf. Jasarevic 2012, 923, 926.

[79] Cf. Aura 2016, no. 295, 297, 299; cf. also Jasarevic 2014, 272.

[80] Aura 2016, no. 297, 63.

[81] Cf. Dekker / Schaufeli 1995.

[82] In fact, several authors pointed out that witchcfraft accusations tend to escalate after wars; Klaniczay 1990, 224; Niehaus 2012, 58.

Acknowledgement

I would like to thank people all over Bosnia and Herzegovina who kindly welcomed me in their homes and shared their stories with me. I would also like to thank the director of Zemaljski muzej, dr. Mirsad Sijarić, and the librarians in Zemaljski muzej for supporting and assisting in my research, as well as to prof. Aiša Softić for her comments to the paper.

The research leading to the results presented in the paper has received funding from the European Research Council under the European Union's Seventh Framework Programme (FP7/2007–2013) / ERC grant agreement № 324214 (leader Éva Pócs), and from the Slovenian Research Agency (ARRS) under the programme *Slovenian identities in European and global context* and the bilateral project between Slovenia and Bosnia and Herzegovina *War as a turning point in evaluating past and contemporary experiences of Slovenia and Republic of Bosnia and Herzegovina.*

Sažetak

Magija i hodže kao specijalisti za magiju u savremenoj Bosni i Hercegovini

Iako su učenjaci ranije smatrali da će magijske prakse i vjerovanja uskoro nestati, istraživanja iz druge polovice 20. i 21. st. u Evropi svjedoče činjenici da mnogi ljudi i dalje vjeruju u učinke magije i da se kontramagija i dalje prakticira. Ovaj rad daje kratak uvid u vjerovanja i prakse povezane s magijom u ruralnoj Bosni i Hercegovini u 21. st. Zasnovan je na terenskom radu koji sam vodila na terenu od 2016. do 2019. godine, na prostorima sa stanovništvom s tri glavne etničke skupine, kao i nekim Romima. Strah od magije je prilično rasprostranjen: mnogi sagovornici su tvrdili da su pretrpjeli posljedice čaranja, ili su pričali o posljedicama čaranja kod svog bližnjeg, ili kod poznanika. Dok se narativi o čarolijama prije rata odnose na opčinjene krave i mlijeko, nakon rata se uglavnom tiču psiholoških i psihosomatskih poremećaja, anksioznosti ili depresije, bračnih problema, problema unutar porodice, ali i neprihvatljivog ponašanja (kao što je agresija, neposlušnost, varanje itd.), zatim neplodnosti i neženjenosti, koji se najčešće objašnjavaju kao posljedica tuđe magije. Kako bi se suprotstavili učincima čarolija, ljudi se okreću raznim specijalistima, među kojima su najpopularniji muslimanski svećenici, zvani hodže. Uprkos njihovoj pomoći u opčinjavanju, reputacija im je ambivalentna: bavljenje „magijom" smatra se suprotnim islamskim učenjima; uzimanje novca od ljudi u nevolji se smatra problematičnim, a njihovo znanje pokreće ambivalentne stavove.

Literature

Alver, B. G. 1989, Concepts of the Soul in Norwegian Tradition, in: Kvideland, R. / Sehmsdorf, H. K. (eds), in cooperation with Elizabeth Simpson, Nordic Folklore, Recent Studies, Bloomington – Indianapolis 1989, 110-127.

Alver, B. G. / Selberg, T. 1987, Folk Medicine as Part of a Larger Concept Complex, Arv 43, 21-44.

Argyrou, V. 1993, Under a spell: the strategic use of magic in Greek Cypriot society, American Ethnologist 20, no. 2 (May), 256-271.

Belaj, M. / Martić, Z. 2014, Pilgrimage Site Beyond Politics: Experience of the Sacred and Inter-religious Dialog in Bosnia, in: Eade, J. / Katić, M. (eds), Pilgrimage, Politics and Place-Making in Eastern Europe: Crossing the Borders, Farham, 59-77.

Blécourt, W. de 1999, The Witch, her Victim, the Unwitcher and the Researcher: The Continued Existence of Traditional Witchcraft, in: Ankarloo, B. / Clark, S. (eds), Witchcraft and Magic in Europe: The Twentieth Century, The Athlone History of Witchcraft and Magic in Europe Vol. 6, Philadelphia 1999, 141-235.

Blécourt, W. de 2013, "Keep that woman out!" Notions of space in twentieth-century Flemish witchcraft discourse, History and Theory 52 (October 2013), 361-79.

Blécourt, W. de / Davies, O. 2004, Introduction, in: Blécourt, W. de / Davies, O. (eds), Witchcraft continued. Popular Magic in Modern Europe, Manchester – New York 2004, 1-13.

Bleek, W. 1976, Witchcraft, Gossip and Death: A Social Drama, Man 11, no. 4, 526-541.

Bošković-Stulli, M. 1953, Splet naših narodnih praznovjerja oko vještice i popa, Bilten Instituta za proučavanje folklora 2, 327-342.

Briggs, R. 2002 [1996], Witches and Neighbours. The Social and Cultural Context of European Witchcraft, Oxford 2002.

Bringa, T. 1995, Being Muslim the Bosnian Way. Identity and Community in a Central Bosnian Village, Princeton, New Jersey 1995.

Davies, O. 1999, A People Bewitched. Witchcraft and Magic in Nineteenth-Century, Somerset 1999.

Davies, O. 2003, Popular Magic. Cunning Folk in English History, London – New York 2003.

Davies, O. 2012, Magic. A Very Short Introduction, Oxford 2012.

Dekker, S. / Schaufeli, W. 1995, The effects of job insecurity on psychological health and withdrawal: A longitudinal study, Australian Psychologist 30 (1), 57-63.

Fabijanić, R. 2004, Zapisi, hamajlije i moći od pomoći Odjelenja za etnologiju Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 46, 37-88.

Favret-Saada, J. 1980, Deadly Words, Witchcraft in the Bocage, Cambridge 1980.

Favret-Saada, J. 1989, Unbewitching as Therapy, American Ethnologist 16, No. 1 (Feb.), 40-56.

Filipović, M. S. 1949, Život i običaji narodni u Visočkoj nahiji, Srpski etnografski zbornik LXI.

Filipović, M. S. 1952, Ozrenjaci ili Maglajci, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu VII, 337-374.

Filipović, M. S. 1955, Beleške o narodnom životu i običajima na Glasincu, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu X, n. s., Istorija i etnografija, 117-136.

Filipović, M. S. 1963, Pogledi na svet, in: Grin, E. (ed.), Lepenica. Priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje. Naučno društvo SR BiH, Posebna izdanja, Knjiga 3, Sarajevo 1963, 341-364.

Foster, G. M. 1965, Peasant Society and the Image of Limited Good, American Anthropologist 67, No. 2, 293-315.

Gijswijt-Hofstra, M. 1999, Witchcraft after the Witchtrials, in: Ankarloo, B. / Clark, S. (eds), Witchcraft and Magic in Europe: The Twentieth Century, The Athlone History of Witchcraft and Magic in Europe Vol. 6, Philadelphia 1999, 95-189.

Glück (Glik), L. 1890, Hamajlije i zapisi u narodnjem ljekarstvu Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 2, 45-55.

Grgjić-Bjelokosić, L. 1896, Narodna gatanja, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 7, 141-160.

Grgjić-Bjelokosić, L. 1899, Volksglaube und Volksbräuche in der Herzegovina, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina 6, 609-653.

Harmening, D. 1979, Superstitio, Überlieferungs- und theoriegeschichtliche Untersuchungen zur kirchlich-theologischen Aberglaubensliteratur des Mittelalters, Berlin 1979.

Henningsen, G. 1982, Witchcraft in Denmark, Folklore 93, 131-137.

Henningsen, G. 1989, Witch persecution after the Era of the Witch Trials. A Contribution to Danish Ethnohistory, Arv 44 (1988), 103-153.

Hesz, Á. 2007, The Making of a Bewitchment Narrative, Folklore: Electronic journal of folklore 37, 19-34.

Honko, L. 1962, Geisterglaube in Ingermanland, Helsinki 1962.

Hutton, R. 1999, Modern Pagan Witchcraft, in: Ankarloo, B. / Clark, S. (eds), Witchcraft and Magic in Europe: The Twentieth Century, The Athlone History of Witchcraft and Magic in Europe Vol. 6, Philadelphia 1999, 1-79.

Jasarevic, L. 2012, Pouring out Postsocialist Fears: Practical Metaphysics of a Therapy at a Distance, Comparative Studies in Society and History 54 (4), 914-941.

Jasarevic, L. 2014, Speculative Technologies: Debt, Love, and Divination in a Transnationalising Market, Women's Studies Quarterly 42 (1&2, spring/summer), 261-277.

Jenkins, R. P. 1991, Witches and Fairies: Supernatural Aggression and Deviance among the Irish Peasantry, in: Narváez, P. (ed.), The Good People, New Fairylore Essays, New York – London, 302-335.

Jenkins, R. P. 2007, Continuity and Change: Social Science Perspectives on European Witchcraft, in: Barry, J. / Davies, O. (eds), Witchcraft Historiography, London 2007, 203-224.

Kennedy, J. G. 1966, "Peasant Society and the Image of Limited Good": A Critique, American anthropologist 68 (5), 1212-1225.

Klaniczay, G. 1990, The Accusations and the Universe of Popular Magic, in: Ankarloo, B. / Henningsen, G. (eds), Early Modern European Witchcraft, Centres and Peripheries, Oxford 1990, 220-255.

Köhler-Zülch, I. 1993, Die Hexenkarriere eines Berges: Brocken alias Blocksberg. Ein Beitrag zur Sagen, Hexen- und Reiseliteratur, Narodna umjetnost 30, 47-81.

Levack, B. P. 2006 [1987], The Witch-Hunt in Early Modern Europe, Harlow 2006.

Lilek, E. 1896, Volksglaube und volksthümlicher Cultus in Bosnien und der Hercegovina, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 4, 401-492.

Lilek, E. 1902, Ethnologische Notizen aus Bosnien und der Hercegovina, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 8, 267-280.

Mencej, M. 2015, Origins of Witchcraft Accusations, Studia Mythologica Slavica 18, 111-130.

Mencej, M. 2015a, Unwitching. The Social and Magical Practice in Traditional European Communities. Western Folklore 74.2 (Spring), 115-159.

Mencej, M. 2016, Discourses on witchcraft and uses of witchcraft discourse, Fabula 57 (3-4), 248-262.
Mencej, M. 2017, Styrian Witches in European Perspective. Ethnographic Fieldwork, London, New York 2017.
Moszyński, K. 1967, Kultura ludowa Słowian II., Kultura duchova, Warsaw 1967.
Motz, M. 1998, The Practice of Belief, The Journal of American Folklore 111 (441), 339-355.
Niehaus, I. 2012, Witchcraft and the South African Bantustans: Evidence from Bushbuckridge, South African Historical Journal 64 (1), 41-58.
Paul, C. 1993, "Und da waren plötzlich über Nacht die Pferde gezopft." Vom Hexenglauben in einem oberschwäbischen Dorf, Kea. Zeitschrift für Kulturwissenschaften 5, 103-118.
Pina-Cabral, J. de 1986, Sons of Adam, Daughters of Eve. The Peasant Worldview of Alto Minho, Oxford 1986.
Pócs, É. 1999, Between the Living and the Dead. A Perspective on Witches and Seers in the Early Modern Age, Budapest 1999.
Pócs, É. 2004, Curse, maleficium, divination: witchcraft on the borderline of religion and magic, in: de Blécourt, W. / Davies, O. (eds), Witchcraft continued, Popular Magic in Modern Europe, Manchester – New York 2004, 174-190.
Schiffmann, A. C. 1987, The witch and crime: The persecution of witches in twentieth-century Poland, Arv 43, 147-165.
Schöck, I. 1978, Hexenglaube in der Gegenwart, Empirische Untersuchungen in Südwestdeutschland, Tübingen 1978.
Šešo, L. 2016, Živjeti s nadnaravnim bićima. Vukodlaci, vile i vještice hrvatskih tradicijskih vjerovanja, Zagreb 2016.
Tangherlini, T. 2000, "How do you know she's a witch?": Witches, cunning folk, and competition in Denmark, Western Folklore, 59 (3/4), 279–303.
Ugljen, S. ef. 1893, Olovo kao narodni lijek, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 5, 168-170.

List of interlocutors:[83]

1.
I2: Female, Bosniak, around 70 years old;
I3: Female, Bosniak, b. 1984;
6.
I1: Female, Bosniak, b. 1928 (mother-in-law);
I2: Female, Bosniak, b. 1958 (daughter-in-law);
7.
Female, Bosniak, b. 1969, university education;
11.
I1: Female, Bosniak, b. 1957 (wife);
I2: Male, Bosniak, b. 1957 (husband);
35.
I3: Female, Bosniak, b. 1964, secondary school education;
37.
I1: Male, Bosniak, b. 1969, craftsman (husband);
I2: Female, b. 1972 (wife);
40.
I: Male, Bosniak, b. 1978, craftsman;
60.
I: Male, Bosniak, b. 1938, retired civil servant;
63.
I1: Female, Croat, b. 1964 (mother);
I3: Female, Croat, b. 1991, secondary school education (daughter);
70.
I2: Male, Croat, b. 1947, retired worker;
72.
I2: Female, Croat, b. 1989, university education;
73.
I1: Male, Croat, b. 1930;
76.
I1: Female, Croat, b. 1933;
79.
I1: Female, Croat, b. 1946;
I3: Male, Croat, b. 1968, secondary school education;
93.
I1: Female, Serb, b. 1955;
I2: Female, Serb, b. 1953;
97.
I: Female, Serb, b. 1947;
98.
I1: Male, Serb, b. 1931;
103.
I: Female, Serb, b. 1950;
114.
I1: Male, Serb, b. 1964 (son);
I2: Female, b. 1935 (mother);
115.
I: Male, Serb, around 65 years old, retired Orthodox priest;
203.
I1: Male, Croat, b. 1961, employed;
I3: Female, Croat, b. 1960 (wife);
I4: Male, Croat, b. 1956 (husband);
222.

[83] Unless stated otherwise, all my interlocutors were without any formal education apart from completing primary school (often not even that) and unemployed, surviving on the produce from their gardens and/or welfare support.

I: Female, Bosniak, b. 1993;
232.
I: Female, Serb, b. 1979, secondary school education.

Appendix

Ap. 1.

In the following two interviews we can see illness, aggressive behaviour and infertility explained as consequences of bewitchment:

I2: A napravljen mi sihir kad sam je nosala u stomaku. A jesam bila s njom, Bože sačuvaj, tražila sam bilo šta da se ubijem, tolko mi je bilo ružno.
M: A šta nije bilo…, mislim, da li vas je boljelo nešto ili...?
I1: Ma to ti dođe nervoza, to dođe, ne znam ni ja ti objasnit kako. Nešto, nervoza, unutra osjeća bol. Ne da ti dihat, ne da ništa, eto.
I2: Nije ona plakala, ona, ona ti je pretežno kašljala. Kad se rodila tek, nije mogla disat.
M: Pa zar je bila astma onda možda?
I1: Ma nije, kakvi asma!
I2: Onaj bronhitis.
M: Bronhitis?
I1: Ma to ka... ništa to.
I2: To nam doktori kažu.
I2: Al poslje toga, eto sad kako ona veća, raste, nama je lakše sve s njom, manje kašlje.
I2: Ona je kašljala, umirala pa ponovo živila, kolko je kašljala. Ona [pointing to his wife] *je dvaput spasila. Bila umrla pa oživila. Tolko je kašljala.*
I1: A zaguši se, zaguši. Kašlje.
I2: I, i, i sad sve što koji dan. Što treba da mi je pametnija deset godina, uvijek je nervozna, uvijek je nervozna.
I1: Agresivna.
I2: Agresivna! […]
I2: Eto taj siher se nije skino. Išla sam, vodila sam je [kod istijarete] al ne, ne, ne radi ni ona više ko što je radila. Poslala me kući, haj ti kući, ja ću tebi učit od kuće, a nije ništa ni uradila.(37)

I2: Da ti još ovo ispričam, eto… to je možda i hajde ti sad znaj, 20 godina ja djece nisam imala i poslije rata rodila sina, eto ga, devetnaesta mu godina. I nana je otišla u P., hodža je jedan bio, i rekla ona njemu sve ispričala, rekla: Eto, imam sina i nevjestu, nema djece. I on je nešta pogledo i reko: Ovaj će tvoj sin dobit sina nakon 20 godina. I tako je i bilo. Mislim u to, eto hajde sad. […] *On je tako reko nani. Isto nam je jedna rekla to, onaj, kad smo otišli u M. dole… i ona je nešta na grah.*
I1: Na karte.
I2: Na karte… karte ili grah?
I1: Karte!
I2: Ona je nama rekla isto, mi smo otišli povodom toga, kaže da mi je neko napravio kad sam došla mlada, dok to ne pritrne, negdje da mi tražimo. Dok to ne istrune, zakačeno, ko kapanac nešta. Tako nam je nešta objasnila. Da je to da nađemo, kad bi to raskopčali, mogla [bi] odmah [izništi-ti]… eto, kad to pritrune, al kad sam mlada bila ista, pa možda za tih 20 godina to pritrlo, aj ti sad znaj.
M: A dal vam je kazala gdje vi to da tražite?
I2: Ona je nama rekla – jedna lipa je bila vamo – i ona je nama rekla, dve su lipe bile, velka lipa. Kao imate neko veliko drvo, pa da rovite, našli biste.
I1: Jedno drvo s jednu stranu kuće, drugo s drugo… I ispod toga drveta pod žila, rovite i nać ćete. Šta ću nać, nisam ništa rovila!
I2: A možda je to i bilo, a na kraju možda je to i pritrulo, dok to ne istrune ne mogu ništa.
I1: Nismo nikad tražili…
I2: Prošlo je nekih 20 godina…
M: A jel kazala ko bi to vama učinio?
I2: Šta je ona nama rekla…?
I1: Pa ne znam… jebiga.
I2: Ko, neko bliži…
M: Komšija ili iz familije?
I2: Ona je rekla ko neko bliži da je to. (6)

Ap. 2.

I1: Ali isto hoću da kažem, to je opet od jedne komšinice koja je, inače bavi se time. E sad, kako to ona radi, šta, na koji. Ova komšinica koja to pravi, koja se bavi crnom magijom.
M: Je l ona napravila sihr?
I1: Ja, dok je nijesmo, ja, dok se nije razotkrilo sve. Eto, uglavnom.
M: A šta je bilo?
I1: A dobro, ništa, ja, ništa, ništa onaj, ništa, mi nismo našli onaj da je nama nešto, nego je najvjerovatnije tu neku nečistu vodu sipala nam ispred vrata, znaš?

M: A šta je nečista voda?
I1: Znači, krv i tako te stvari, znači od ženske menstruacije, znaš? Tako ti.
M: To se sipa pred vrata?
I1: Ja, da bi ti naograjiso i znači neš bit dobra sigurno. Možda će te sam glava bolit, možda ćeš imat sam probleme u stomaku, noge, ovo-ono i tako. Il ono jednostavno, za ne da ti se, što onaj reko.
M: Šta to?
I1: Nit ima para, nit ima ljubavi, nit ima, ništa, ništa, znači znaš kako je kad krene naopako?
M: I vama se sve to desilo?
I1: Pa konkretno samo, samo sa ženom, onaj, bilo i onda normalno, ti ostaješ, čim to se desi, ti počinješ hodat, znači tražiš lijeka. Trošiš puno para. Razumiješ? Onda ostaneš i bez para na kraju. Ostaneš i bez svega. (40)

Ap. 3.

I: I raskršća, kasno kažu da se ne prolazi, zato što to gatare žene idu po tom raskršću… Kaže, koje gataju i znaju gatat, one idu i od tuda, valjda po tom raskršću, tu… Najviše gataju, i po groblju gataju svašta nešto.
M: Šta rade po groblju?
I: Što, koja gata, koja uzmeju od mrtvaca nešto, ako ugrabe, ili dođe do sapuna, koje te neke vračare, rade sa tim tako nešto, onda… One to prave, i onda bacaju po raskršću, ko će znati.
M: A znači, baš ono, ovaj sapun sa kojim se mrtvac oprao.
I: Da, da, tako neko… To sam čula da tako rade te vračare, da one to upotrebljuju u nešto, i onaj konac što se mjeri, i šta ja znam.
M: Konac što se mjeri leš?
I: Da, da. Da i to upotrebljuju, onda ko zna. Onda, kosti, svašta nešto, to… (103)

M: Pa jel se pričalo da neko može naograjisat?
I: Pa jesu to.
M: A šta je to u biti, šta to znači?
I: Pa kao tipa, sapunica ako se prospe, naograjisaćeš na to, a ja ne znam šta znači, da ćeš poludit možda, tako nešto. (232)

I: Najviše se vrača sa... Vrača sa... Kod nas, pravoslavnih Srba, ovaj, ima... Konac... Preko sanduka. Taj konac znači, ovaj, umrlo. I sad, to se ukrade, na sve načine, ovaj... To se, taj konac krade, i sapun kojim se kupaju ljudi.
M: Aha! A zašto se krade?
I: Ukrade se!
M: A zašto, šta će raditi s njim?
I: Da može da vrača, da... Da nekom, ovaj, uvrača, i tako.
M: Znači, vi mislite da to stvarno rade?
I: Ne, ja to znam, to sam vidio! To je istina, vračanje je istina!
M: Šta, vi ste videli da su ukrali, ili da su pravili magije?
I: Da su ukrali. Da su pravili magije, ne znam, kako se pravi magija.
M: A šta ste onda... Ste kazali tom čovjeku ili ženi koji su ukrali, šta ste im...?
I: Nisam ja, ništa ja sam to zaustavljao kad sam vidio, al to sam ja čuo oduvjek, to... radilo... čula. Sve ja ti znam koji su te u, u...
M: U selu?
I: Da. U parohiji, znaš... Imamo, posebno na njih se pazi, znaš... Odjedanput sad, i sad jedan, ode M.... On je obavezno, bio malo pogan... Da psuje... Hoću da ti kažem, ljut bio, znaš... Neš ti shvatit šta znači pogan... Ljut bio. Ka'e ne može ona ukrast, nema teorije, ovo... Malo dizo ton. A kod svakog mrtvaca on sedio, znaš tako. I dobro... I ja čujem da dolazi ta i ta iz C. i sad ću ja pazit na sanduk... Doć ću ja ranije sat vremena, da vidim, 'naš... I krade ona taj konac. [...] *I prilazi, znaš kako prilazi... Dolazi tamo, ima, na mrtvacu ima krst, ispod krsta je taj konac, vidi se, znaš... I ona prilazi, ljubi taj krst ... Dobro, a ja imam, bio, pedeset godina, znaš, pies' godina. I ja ka'em – stan na vrata tamo. Stan na vrata! I staju na vrata. I dobro. I sad mi, ja kažem, ajmo svi izać, okrenemo se svi izać, a ti – neka ona ne izlazi – kažem ja njem, ne daj! Reko sam ja šta je uradila. Njem. Tom đedu kažem da ne mereš... Đavo je... Ne mereš sačuvat sad, znaš. I ajd sad ti daj taj konac što si uzela! Daj, eto ga u džepiću, vido sam kad si ga, odsekla si ga makazama kad si ljubila krst. Kad ovaj skoči... Pa men' to niko u životu nije dosad uradio! Pa nisi ti dosad vidio!* [laughs] *(115)*

Ap. 4.

I2: Čula sam da, ako ti je napravljen objekat blizu groblja ili na groblju, normalno da tu nema života, ni opstanka, ni govora…

I1: Ako ti neko udari iz groblja ekser u kuću… nema, sve to ide nazad, ne more naprijed nikad ić…
M: Kako to mislite ako te netko iz groblja udari…?
I1: Ekser, ekser… što kuje se daska…. ja, sve potrebiš u kuću nešto…
M: Neku dasku iz groblja…?
I1, I2: Ja, ja…
M: A da bi to neko napravio namjerno mislite?
I1: Namjerno…!
I2: To niš, to nemaš ni u čemu napretka, nemaš napretka, zdravlja, to ti je to…
M: Vi znate da je neko nekome stvarno radio?
I1: Pa bilo je u meni…
M: Kod vas? Ovde ili?
I1, I2: Ovdje…
I2: Kad smo kuću, povratnici kad smo uzeli da gradimo, donesena je s groblja, što se šaluju grobnice… pa odatle je daska uzeta, prenesena mojoj kući i zakovali je. Mi nismo znali…
M: A ko je to uradio?
I2: Pa sad… ne možeš ga…
I1: Da znam i ubio bi ga!
I2: Ja, ne moreš to, ne znaš…
M: A kako znate da vam je…?
I2: Jer sam išla jednoj ženi da mi pomogne i ona mi je odma rekla s koje strane je udarena daska, odakle je donesena i sve, e to znam…
M: A kakve su onda posljedice bile toga?
I2: Kad smo morali tu dasku iščupat, uklonit, to onda…
M: Našli ste je?
I2: Pa našli, rekla je s koje strane i sve.
M: A kako ste znali da je baš to ova daska?
I2: Pa znali jer nismo mi imali, sve daske otklonjene, samo ona je stajala.
M: Mhm… to je bilo kad je bila kuća srušena?
I1: Kad sam ovu počeo gradit…
I2: Kad smo počeli graditi drugu…
M: Aha… a zašto ste uopšte posumnjali da vam je neko nešto uradio…?
I1: Nema nigdje, sve ide naopako, ne ide nikako kako si ti…
I2: Ja…
I1: Ti oš onako, on ode drugo, ne mere nikako kako ti oćeš, ne mere.
M: A šta se dešavalo konkretno u vašom primjeru?
I1: Bolest, odma bolest…
I2: I onda se bolest…
M: I onda ste išli kod ove žene neke?
I2: Ja, kod žene da nam pomogne, ona nam je rekla sve to šta je i zbog čega i od čega i odakle, to smo otišli otklonili, izvadili…
M: I onda je bilo bolje?
I2: I onda je već malo bolje krenulo naprijed, eto.
M: A zašto bi to netko napravio uopće?
I2: A zašto, šta ja znam…
I1: Jer te mrzi, mrzi…
I2: Pravi ti smicalice, nemaš…
I1: Eto, ja bio zdrav, radio, nisam dao, ja sam prvi napravio, prvi se ovdje vratio, prvi sve. Bez ikoga, bez ičije pomoći.
I2: Ja…
I1: Zato te mrze, što radiš.
M: Da l ste imali neki konflikt s nekim od komšija?
I1: Nikad ja nisam…
M: To bi bio neki komšija ili iz porodice?
I1: Komšija neki…
M: Komšija?
I1: Ma ja.
M: Zar ste imali neke, recimo da se niste slagali s nekim od komšija?
I1: S nikim ja u zavadi nisam bio, ni prije rata ni poslije…
I2: A džaba, nije te moglo, namjerno…
I1: Mrzi te i završeno… i oće namjerno, on ne mere pa nećeš ni ti i eto.
I2: Ja…
M: Da, mhm… a zašto daska od groblja, zašto bi to bilo nešto loše, zašto to može utjecati na takav način?
I1: Pa šta ja znam, šta ja znam! Evo ti stari narod kaže od štale nemoj da bi šta stavio na kuću, od štali… da bi ugradio šta u kuću, kaže gotovo je, sve naopako, ja sam imao štalu ovdje prošle godine jedan mesar držao iz V., nova štala, on istovario šuban, blokove, građu imao, nije mi branio čovjek, mogo sam dvije kuće napravit, samo sklopljeno i rasklapa, meni je sin to radio, nije čovjek branio njemu, i nismo ni drveta dovukli kući. Narod tako kaže, sad ajde znaj je li to to, nije… narod svašta zna, onda i ti poslušaš… (11)

Ap. 5.

I3: Pa kod mene se to desilo, onaaaj… kod mene se desilo, mi na more htjeli ić, ja pantole oprala i da se suše na štrik, dok sam gore živila, i ja ono pred mrak da skinem veš, kad ja nemam pantola nigdje, da bi nakon pet godina saznala… da bi nakon

pet godina saznala da meni to smeta i da mi na to napravljen sihir i da su mi zakopane u greblje pantole.
M: Znate ko vam je to uradio?
I2: Ma kakvi…
M: Vi znate [turning to I3]*? Ne trebate meni kazati imena…*
I3: Razumijem, razumijem… zna se, zna.
I2: Zna se…
I3: Možeš samo molit dragog Allaha da mu da razum i pamet. Da to više ne radi…
M: Kakva je bila posljedica za vas?
I3: Bolest, muke… muke. Žive muke. Bila sam bolesna, umorna.
I2: Neko želi da…
I3: Nervoza, depresija…
I2: Među čovjeka i žene ne valja, među djecu, a ovamo sve ti…
I3: Nemaš problema, problem se stvara. Ne možeš konkretno navest problem, a problem je… (1)

Ap. 6.

I: I od B. žena meni donese jabuku… Dobra jabuka, fina bre. Kaže poslala ti… jedna Mara. A ja sam ašikovo i sa njom, a nisam je tio ženit. Bolje mi se svidla ova, ova mi se, iz sela, komšinka. […] *Pa, ja sam mislio da je bio nabacak neki. Da sam pojo, možda bi sad… bilo sa mnom svašta.*
M: Aha. Vi niste, znači, niste pojeli onu jabuku?
I: Nisam. Ovdek sam i sidio… A bio sam ja oženjen, i napravio ovu kuću kad je ona meni donjela, strina, jabuku. Ja sam uzeo onu jabuku prid njom. Dole u šumu.
M: Bacio?
I: Ja, rekla ona meni odakle je. Ona se cura nije još bila udala, i… sigurno je napravila čarku. I ja nisam htio pojest. (73)

Ap. 7.

I1: A još sam čula jednom, već kad sam, čovek meni priča. Ženo, znaš ti kako sam sa ženom živija? Milina. I on kaže, došo je drugi čovek i dao joj čokoladu. Pojela je čokoladu i otišla je za njega. I on sad traži koga da nađe da tu svoju ženu vrati. Ona je pojela. A jedan slučaj, što je cura doživjela…
M.: Čekajte samo malo, ova čokolada, to bi bila ista takva…
I1: Isto ona j' bila…
M.: Čarka?
I3: Začarano.
I1: Isto čarka bila. (79)

Ap. 8.

M: Jel ima žena za koje se priča da prave čarke?
I1: Da. Bilo je, bilo je. I ja sam jednom bila. Ja sam ostala živa umalo.
I2: Eto. Ona je, vidiš!
I2: Ona ovaj… Pa šta, žena stara, star čovek, i ja tako, ovaj… Ja to kad sam bila mlada, ja nisam gledala da l' sad da idem mladima, slabo mladih i bilo. Ja odem i starim ženama, ja volim tako. I ona se prepala da ja dolazim radi njezinog muža. Joooj, jadna sam!
I2: A on stariji dvaes godina!
I1: A on stariji dvadeset, ma dvaes pet godina!
I2: Ma više!
I1: Trideset.
I2: Jest.
I1: Joj majko moja, pa što… Ja kad bi, ovaj, ja bi tražila, ne bi… Ha! I ona posumnjala i u mene, kaže otkud njoj kožna jakna, otkud ona obučena? A u mene brat bio u inostranstvu pa meni kupi. Kupio mi kožnu jaknu, neka bela i tako, ovaj, kad dođe, dadne mi para. Ja baš imam braću neku, nešto posebno onako dobru. Dva brata. I sad otkud je ona posumnjala na mene. I šta ću, mene naruči, oće da ja dođem njoj za slavu i odredila mi kad da dođem. A šta, ja sam se onako premislila pa što da ja moram doći, iz naše kuće bilo ko da… Kad je slava neka. Prepala sam se, možda [silently] *mi nešto ovaj, onako sam posumnjala, na svaku ženu više. Onda možda i na mene kad ja odem, to sam se ja sama… Ovaj… I reče ona meni kad ću ja doći, moraš ti doći meni na ručak, moraš ti. E baš neću! Neću doći. Ne odem. Kasnije, odem kasnije, nekolko dana, ona mene pita, zove ona mene da ima neko meso pečeno, ajde da ti sječem.* […] *Ona onim nožem mene. Kad sam ja ušla. A ja ništa nisam kriva. Ništa! Ja još toj ženi i pomognem onako, ako pijemo kavu, sad stara žena, ja ovaj… Ajde, reko, onaj sud da joj… Nisam ni znala da je žena zlo. I onda ona imala još jednu ženu koja sarađivala. I ovako, ja uveče tud,*

ovaj, na neko raskršće, i ovaj… Ona meni pravila, al' nisam direktno stala, znaš.
M: Stavila na raskršće nešto?
I1: Da. Nego sam ja ovaj… I onda, ovaj… Mene je tako,ovaj, kad sam došla kući zabolelo, al' sam ja stala samo jednom nogom. Pa sam ostala živa. To je mene držalo, pa ne znam koliko. Jedno pet sati da sam ja, išla sam ja i doktoru i sve.
M: A šta se desilo, šta se… Bol, bolove osjetili?
I1: Da. Da. Zabolelo me. Zabolelo me…
M: Baš noga ili sve?
I1: Ma sve, sve, sve me raznese, sve kad mi… Krvi iz desni… Njezin me sin vozio [pointing to her neighbour].
I2: Kad je moj sin vozio pa se s njom šalio, znaš, kiša pada, pljušti, kako je ono reko, nemoj samo umrijeti u autu?
I1: Da. Ja vičem otvori….
I2: Kad sam ja vidio, veli, ono nabacuje kišu u auto, a ona mora otvoriti vrata, znaš, ne može više gotovo…
I1: Pa govoriti ne mogu ništa.
I2: Ja sam, veli, mislio gotova je.
I1: Ništa nisam mogla govorit, pet sati me je držalo to. Pet sati!
I2: Onda sam se, veli, ućutio.
I1: Eto. Đe god odem, ja otišla u Prijedor na EKG i, kaže pa ova žena zdrava, ovoj ženi ništ ne fali. […]
M: A onda, onda nakon pet sati je bilo sve u redu?
I1: Onda me popustilo. Onda je još kasnije, još me jednom čak malo bilo blaže, nisam ja onda kasnije išla. To je mene prošlo, eto mene. (93)

Ap. 9.

I2: Jedna cura mi je baš pričala kako ona vjeruje, kako ona sad ide nekim ljudima da to kao skinu, pa da nosi neku zaštitu…
M: A što joj se desilo?
I2: Mislim ja osobno ne vjerujem u to, al ona osobno tako priča, ona vjeruje u to. […] Da kao vjeruje ona da je njena susjeda njoj, um… pravi nešto, sad ja ne znam kak se to radi, šta to …
M: Sihir?
I2: Da, to, na to mislim. Ne znam kak se to pravi il kak se radi, kao da se to nešto – da li nešto moraš imati, neku stvar od te osobe, kao, da bi ti njoj nešto nabacio. Na primjer ja uzmem od vas neku vašu stvar, i onda nešto na tome radim kao da se vama nešto dogodi. U tom smislu. Kao neka njena susjeda da to radi.
M: A jel stavi to negdje ili kako?
I2: Mislim da zakopa, kao da zakopa. Mislim, ona to vjeruje tako, ne znam, to sad pričam iz njene…
M: A zašto bi ona njoj to radila? Jesu u nekom konfliktu ili što?
I2: Pa nije. Ona kaže da ona to radi kao više ljudi, ne samo njoj, nego ona tako ona u tom svom svijetu, ne znam ni ja, bez nekog opravdanog razloga. Ne znam. Možda ima ona neki svoj osjećaj da je ljubomorna, da je nesretna, da nešto nije u redu s njom pa da onda ide svima oko sebe to radit.
M: A što je njoj htjela da uradi time?
I2: Kao da joj neku nesreću, da bude nesretna u životu, da joj loše ide stvari, da je [laughs]. *Tako nešto u tom smislu.*
M: I sad ona išla, šta, kod nekog čovjeka da joj pomogne, kod koga je išla?
I2: Išla je, ne znam, kao postoje neke osobe koje se bave time da skidaju to. Imaju te neke vjerske, imaju koje su ono il hodža, znači vjerski vođa u islamu, ili on, mislim najčešće tako neki koji su povezani sa religijom, sa islamom. Kao da on nešto uče, mole, čitaju. Pa da daju neku zaštitu isto. Sad ne znam kako to kod njih ide, kao neku stvarčicu, kao amajliju, kako oni to zovu, to nose protiv tih zlih, ne znam ja, kao da im netko ne može nabaciti [laughs].
M: I to je pomoglo? Je li išla, je li pomoglo?
I2: Pa mislim čak da nije. Mislim da. Ja više to gledam da je to nešto na psiho-… da je to opet ono koliko čovjek vjeruje. Nešto u glavi. Mislim da nije. Jer ona je išla već kod različitih osoba, stalno mijenja da pokuša kod nekoga.
M: Kod različitih hodža ili još drugih?
I2: Bila je i kod… mislim da je bila i kod žene neke isto, ona… Al mislim da je opet povezana sa vjerom.
M: Kod bule?
I2: Nešto kao bula. Mislim da jeste. Mislim da mora bit nešto, ili bula ili hodža. Išla je kod više njih, mislim da joj nisu pomogli.
M: A kakvih problema uopšte ima?
I2: Pa… Ne znam ni ja. Ona umišlja to je kao nešto nesretna, pa ne može imati normalnu vezu kad krene s nekim, s momkom ne može biti sretna jer uvijek joj se nešto dogodi čudno. Prvo kao trebala se udat i sve isplanirali i samo jedan dan joj se nije ta osoba javila. I kao ono, prečudno da ona, eto kolko je to, ne može vjerovat da na kraju da vje-

ruje u to da je to kao neki nabacak, sihir ili kako to zovu [laughs] […] *Malo čudno. I sad onda za sad nekog tog koji je sad bio, isto tako nešto kao vjeruje da se to njoj radi, da ona ne može biti sretna i onda… ne znam ni ja. Onda uopće ne razmišlja o tome kako se ponaša ona ili on, odnosno ne razmišlja o njemu, ne analizira ga kakav je na primjer kao osoba, nego samo vjeruje da je on kao njena sudbina ili nešto. Da je kao to tako treba. Previše vjeruje u tu neku... (72)*

Ap. 10.

I3: Pa to je vjerovatno, sad da vam kažem, to je utjecaj ljubomornih ljudi na porodicu znači koja, onaj... Kad vidi da je sve u redu. Uvijek se kaže, kako bi rekla, sad ja ne znam recimo šta je vama pa da vama zavidim, svatate? Ne treba nikome da se zavidi. Nitko ne zna kako, kakvih ima problema. Mislim, to je jednostavno, ne znam, vidi porodica fina, muž, žena, djeca fini, onda iz neke ljubomore, iz zavisti, to ti, ne znam.
M: Onda namjerno naprave sihar?
I3: E, naravno.
M: Ili zavist sama već može to da prouzrokuje?
I3: To je inače od ljubomore, od zavisti, od... mislima znači to prenese.
M: Zna, znači to je dovoljno, ili treba još sihr da naprave?
I3: To je valjda to.
M: Pa to je isto?
I3: To je valjda to. Tako ti valjda napravi tako iz ljubomore, iz zavisti, mislima znači. (35)

Ap. 11.

M: I šta ste onda uradili kad je on vama to kazao [da je sihr uzrok problema]*?*
I1: Pa ništa, onda smo, što onaj reko, hodža ti da neke zapise. Ovo-ono, voda, tamo-vamo, drži – ne daj, i tako da se to očistilo, sredilo, došlo sve na svoje mjesto i, hvala dragom bogu.[…]
M: Znači, ovaj zapis treba da se stavi u vodu, jel, i onda?
I1: Ma ja, piješ to i tako.
M: Piješ i bacaš u rijeku [referring to his previous statement]*, ne? Ili ne?*
I1: Ja.
M: Kako?
I1: Baciš u rijeku na kraju kad sve to prođe, kad sve ovaj...
M: Znači kako to ide tačno? Staviš zapis u vodu, a onda?
I1: Staviš zapis taj u vodu i znači u vodi bude deset-dvaes dana, nije bitno.
M: I onda?
I1: Umivaš se tom vodom, piješ tu vodu i nakon toga svega, znači, sapereš se tom vodom. Pomiješaš je ovamo u kantu vode. Ovaj, sapereš se i zapis baciš u rijeku i to je to. (40)

Ap. 12.

I1: I da vam pričam ja sad da je čovjek doživio nekakvu istinu ili nešta, ali to obično, što je onaj kad je hodži otišo, ne znam, izvinite ako sam vas uvrijedio. Srbin otišo hodži da zapiše, a on mu je napiso tamo, kaže: Srpska kravo, da si zdravo, ako krepaš, imaš pravo. (60)

Ap. 13.

I2: Al to kasnije onaj hodža u D., on je, kaže, znao. Kaže, kad ti kreneš, šta si god pomislila, kad mu dođeš, on zna šta si pomislila. Ako si krenula i naumila dat ću mu ovoliko para, a ti njemu sad il ako si mu nešta opsovala, on zna. Kad mu dođeš, kaže: to si mi opsovala…
I1: Žene su mu išle kad su one međusobno govorile kolko će ti dat, onda kolko ćeš ti. A ja sam rekla ja mu neću dat, meni je puno 10 hiljada, one bile prije pare… Meni je puno dat 10 hiljada, ja neću. I kad su došle tamo, ona je došla na red, i ona je rekla: hodža, eto, kolko je, kaže: neću ništa. Ti si rekla da ti je puno 10 hiljada dat, neću ništa. […] Sad ti si rekla kolko će dat, ona je rekla kolko će, na priliku ja sam rekla: meni je puno 10 hiljada, neću mu dat toliko. E kad je on njima ogledo i završio, došla je red na onu ženu i on je njoj ogledo i rekla: kolko je, neću, kaže, ništa. Rekla si da ti je puno 10 hiljada. Ona se ufatila da jest i sad neće rijet jesam il nisam. Neću, kaže, neću.
I2: Za njeg su uvijek govorili da je znao… (6)

Ap. 14.

I2: Moja mati rahmetli imala udar pa ajde da je vodim tom hodži, sanjala ona njega. Ma hajde ja

i moj daidža smo nju odvukli, ona nije moglo dobro na jednu nogu i rukom. Hodža, ona ima volju, ima volju, ajde, mi smo nju odvukli. Hajde, mi smo došli, on nama kaže, daidže ajd izađi, a kao da ja š njom ostanem, on je nju nako stavio na tabure, ona stara žena. Hej, kad je on pošo kod nje, fuuu, fuuu, fuu, fuuu, oko nje obletati nešta. On je mene ispripadao. Kaže on njoj: jest, jest, ima nako raskršće gdje živiš, tebi je neko nešta podmetnuo, ti si na to udarila, ona huda, nisam ja vjerovala u to. A ona huda sve muke, kao jest to. I on je njoj onda, kad smo mi krenuli, ja sam njemu dala po 20 maraka, vidim ja njemu je malo. Al hajde, ako treba njoj amajliju napraviti, da ona nosa amajliju, jer ta amajlija košta po jedno 100 maraka, znaš. Ovim ćeš je okupat, ovo nek nosa, nake neke napravio zapise da stavim u vodu, ja sam njoj sve izdeverala. Ona veli od te neke sugestije, ona više meni je lakše, meni je bolje.
I1: Ma ja, vjerovala ona to da…
I2: Ma ne znam ja, ona to… ma ona imala moždani udar i to je to, nemaš ti. Al onda pare. Hajde, on će njoj nešta napravit, da ja dođem, prvi maj bio, ona bila kod mene ovde. Ja i u mene muž i dole kod njega, on mene i ne zna, hajde, mi smo došli, pa koja si, pa šta si, hajde, ja njemu objasnim: onu nanu šta sam odvlačila, tamo-vamo. On sjede, uze kalo, nešto našavrlja, zamota ono, ja ja, bit će njoj fajde, ti ovo njoj u vodu, pa nek ona tu vodu pije. Ja opet vako otvorim novčanik, bilo mi 10 i 20 maraka. A ja ti ono od 10 maraka, samo mi je to napravio, evo ti 10 maraka, a on nako lijepo pogleda i kaže: malo je to, veli, daj ovu od 20 maraka. Onda je meni kroz glavu prošlo, ma jebem ti i hodžu, i… ja sam, ono, ja sam mislila da je dala to 20 maraka i ja sam došla vamo i rekla nikad više. Ja tako ispričam, ma bježi, goni, samo pare uzimaju. A da ja dođem drugi puta, 100 maraka ko ta hamajlija dođe, ja ću njoj napravit amajliju, ja došla pa ovde ja njoj vičem, pa reko znaš ti šta je mati, nema od tog ništa. Kaže ona: ma što bona, ona meni žalosno, tako ja njoj ispričam, ma kakav hodža, nema od tog ništa. Sad sam ja, ja ispričam njoj, znači, da je pravi hodža da je htio pomoć, on je samo 3 put sa 10 maraka, hoće on 20 maraka, vidi on 20 maraka. I ja kažem: nema od toga ništa više, ja nisam više ni išla, i ona ušuti, veli nema ništa i... Meni se, kaže, valja s džinima borit čitavu noć. On meni dok on to hamajliju napravi, ne znaš kako je to, to se pravi u gluha doba, to ja s džinima, džine otjerajem od sebe! (6)

Ap. 15.

I1: I sad da ja idem hodžama i da ja idem, nosim, bog te jebo, treba odžama, ko god ide, odžama njemu treba, dvjest, tristo maraka, ženo. Ako hoćeš da ti napravi ono što nije u redu. Ma đavo nek i nosi!
M: Znači, hodže ne samo skidaju nego i prave?
I1: I nameću i skidaju, isto.
M: Isto?
I1: I jedno i drugo! Pa onom kome nameću, oni to i skidaju. Sam para. (97)

Ap. 16.

I1: Pitaj je [referring to his mother] *šta b se dogodilo ako za devet dana da nije završila gdje je završila, bila bi pas.*
I2: Aj, bježi s tim!
I1: Pas! […]
M: Što? Kažite!
I2: Šta on zna, on bio dijete? Bila ja bolesna. […] Ma niš, išla doktoru i doktor izliječio i gotovo.
M: A šta je bilo, kakva bolest?
I2: Ne znam, ni on čit, ni kad mi reče šta je.
M: I šta vaš sin priča?
I2: Ah. On blesi se nako.
M: A kažite vi šta se vama desilo.
I1: Znaš ti tko ti je najjači za te magije i kad bi ti htio to? Kad bi htio otvorit dušu. Hodže!
I2: Al dobro, neće oni, oni time se, oni zarađuju.
I1: Popovi naši svi znaju, al neće.
I2: Oni zarađuju.
I1: Ona bila otrovana sa tim … Samo je prešla preko tog njegovog zapisa i…
M: Preko zapisa? Hodža vam je to napravio?
I1: Da, i… I doktor reko da je zdrava potpuno, ozdravila.
M: A što nije valjalo, što vam se desilo kad ste prešli preko zapisa?
I2: Ma ništa, bila ja bolesna i… Nisam mogla nikuda, ni mogla se ispravit.
M: I to baš u onom trenutku kad ste prešli?
I2: Ne znam šta bi ti sad počela pričati i što bi ja teb od tog rekla. Ne znam. Zaboravila sam. On još bio maleški. Samo on se blesi, 'nako, to čuo pa priča. Zabolilo me na njivi kad smo kopali i… ukočilo me, nije se moglo, po četiri čovjeka otvaraju usta i ruke i ne mogu otvoriti. I onda kad mene popušti, mene muž onda vozio, svukud, vozio me doktoru.

Doktor kaže: dajte joj čašu rakije i komad kruva, glavicu luka i motiku u ruke nek ide kopat. Nalazi svi u redu, krv uredna, mokraća uredna. Pregleda ne[m]a ništa.
M: A vi još uvijek niste mogli ništa?
I2: Pa… znaš kako. Bilo ti je budaleština, nekakva žena meni dodala da ja popijem kavu. Napravili tam, bilo onda, kad moram se izjasnit, tako hodža, oni pravili to. Dala meni u kavi, ja popila i godinu dana sam falilo devet dana da odem. Ja sam bila mrtva, meni gorila svijeća petnaest dana neprekidno. Sad gori, sad se gasi, sad gori, sad se gasi. Ja sam ovako, ona meni ovo, ja sam uzmem dvojka ovako sve samo da pije. I latit se u rukava.
I1: Šta smo ženu nasekirali, ostala pet dana...
I2: I tako to. Imala sam.
M: A kako znate da je baš ona to vama napravila?
I2: Ma ko se mogla sjest na njivi, ja samo metnem ruku, one same raspletu.
M: A kažite mi kako ste znali da je baš ona to, da je baš ovom kafom?
I2: Pa ne znam ni ja, kak sam ležala, i… pop došo i reko…
I1: Naš, naš, naš svećenik.
I2: Reko, reko mužu mom, kao okreni se ti malo, kao, ti idi kaže, mene da ne obnaša zakon, ja bi je sad izliječio. Tog D. mati bivala uvijek, baba, kod mene. Moja mati. I on ode na poso i njega neki čovjek odvede, muslimani, da to skine s mene.
M: Vaš muž?
I1: Mhm.
I2: Pa skine.
M: I onda kad se je vratio odmah vam je…?
I2: Pa ja, dok se on...
I1: Kupo je dva-tri puta nekom vodom.
I2: Okupam se tom vodom što je on dao, i pijem. Dok je on to počeo taj čovjek raditi, ja sam ustala. Ja počela raditi normalno, ko da ništa.
I2: I sedam dana i otišla nasijavat zob po njivi.
[…]
I2: To je, to je, to je trovat onda tako. Znaš, ja tebe mrzim i onda te otrujem i eto, to ti je to.
M: Šta ste kazali, ako bi trajalo još devet dana, da bi postali pas?
I1: Počela lajat.
I2: Da, da, da prolajala.
M: To je bilo tako…
I1: Ne bi razgovarala ko mi, neg bi, znate kako ker…
M: A šta, takva je bila čarka napravljena?
I2: Ne znam ni ja, to muž mi išo.
M: A to je hodža kazao?
I1. Da
I2: E.
I1: On zna ko je.
I2: On je to radio i skido...
I1: Hodža zna ko je to uradio.
I2: Pa zna, kad on radio, on skido. (114)

Ap. 17.

M: A jel vama hodža nudio mogućnost da vratite to što su vama nabacili, da vi njima nazad vratite. Jel kazao možete to uraditi?
I2: Ja.
M: Pa ste to napravili?
I2: Ne…
M: Niste ili ne želite kazati? Ne smijete kazati? Mislim, jel se vratilo to onda njima?
I2: Je. Pa jest se to vratlo.
M: A gdje se to vidjelo?
I2: Pa, bilo je sve. Ko zna šta, kako, kolko su stari, kad su umrli, odam pose. Nisu dugo, odma su i oni. Odma.
M: Umrli?
I2: Pa ja.
M: Brzo nakon toga? I to je bilo zato što ste vi kod hodže…
I2: Pa ja.
M: Odlučili ste da vratite. Aha. Znači može hodža da to vrati ako želi?
I2: Može. Može, može. Isto kravu ko što može must. Krava što je muzla mleko u štali, a moje mljeko. E tako isto sve. Znaš.
M: I to je hodža njima napravio? On im je vratio?
I2: Pa da.
M: Niste vi neki obred napravili? Il je on vama kazao šta tačno treba da uradite?
I2: Pa može se i kazat, a i ne mora. Vrati se to, drugi, opet vrati njima.
M: Mhm… A jel hodža vratio njima?
I2: Ja. (70)

Ap. 18.

I: Bila preko V. tamo jedna stara džamija, H. se prezivo. Hodža. Ode kod njega i tako... Dal' bi mogo šta, kaže, uraditi, kaže? Bi! Da skine, tetka, to sa sina, da se to razbaci, da se raskinu [sa ženom]. Onda tek shvatio da je ona, govor'la ona

njemu šta je i kako je. Onda već i taj S., i on je to njima govorio. Braco, ne valja, to nije, kaže, žena za tebe, videćeš, imaćeš, kaže, problema. A kaže stari, videćeš. Ali dobro. I došo jedanput kad je ona [tetka] došla iz B., kaže, V., otić' ćeš [...] *preko ribnjaka, sad je tu ribnjak, prije bilo šume, nekad i bare. Kaže, otić' ćeš, a tu nema neko, na stanicu* [...]. *I otiđi, kaže, tamo i sačekaćeš čoveka u francuskoj, kaže, kapi, crne naočare, kišobran u jednoj ruci i tašnu u drugoj ruci. Sačekaćeš ti njega. Dobro, reko'.* [...] *Ja ležim i zbilja, što ona kaže, čovek izlazi iz vagona i.... Opisala kako je ona sve i on dolazi i pravac meni.* [...] *On, kaže, napravi da on ovde dvoje, jednom kaže, kad rastavi dvoje, kad se vjenčaju i uzmu, da je ne znam gde... Sad u Americi, nek kaže ovde momak, koju tu curu zavoli, ona će kaže doći njemu.* [...] *Da može sad od toga što oslobodi s time da sastavi drugo, da je ne znam gde! Pa bila ljubav – ne bila. I moj brate.* [...] *I on je, eh... On je sedam dana radio otude. E, sad... Nešto on, on je, šta je on imao u onoj tašni, to niko ne zna, on je u sobi, u svojoj samo sobi đe je on radio, da izvinete, samo u ve-ce, izađe i sjedne. Efendija, 'oćel' bit' išta? Ako Bog da, kaže, biće. Prošlo... Četvrti dan, a njezina kuća...* [...] *E, kaže, otić' ćeš, a imala kera, kera velikog, vučjaka, ona i njezin brat. Kaže, dade me jabuku i krušku. Oni su razrezani na četri dijela. I jabuka i kruška ... Idi, kaže, kud ideš odavle, krušku, kaže, na ćošak kuće baci, a jabuku na... Na primer sad, evo* [showing] *krušku ovako, kad budeš, a jabuku na sred, opet tamo krušku, jabuku tamo na sred, tamo na onaj ćošak. I na stranice i na zidove.*

M: Znači, to je hodža njoj dao, tetki, da stavi pored kuće od...?

I: Da ja odnesem! Da ja odnesem! Neće tetka...

M: A tetka je, tetka je poručila da on to napravi?

I: Ma on je rek'o! I on tu radi i dao meni! Zvao na mene.

M: Dobro. I da stavite uz kuću od ovog čoveka koji bi trebao da se rastavi?

I: Da, da bacim, ne okreći se, šta bilo – on će spavati, kaže, ništa ti, kaže, ne beri brige. I ja ot'šo, e, ali sam... Na jednome ćošku krušku, možda jedno metar i po od ćoška bacio, ja sam došo njemu... I tako me, e, jesi li, on otvorio knjigu i gledaj, gledaj, dobro sve si, a što si, kaže, ovu krušku, kaže nisi na ćošak bacio, bacio si, kaže, ovu dolje.

M: To je on video u knjizi sve?

I: I to ... arapski, turski, te knjige, ja to ne razumijem, to... Ništa, a kaže, dobro je opet. I taman prid završetak ja i taj brat moj, groblje ima, možda jedno dvesta metara od kuće, [...] *i sad otići u groblje i jedan kao ovaj kopirajući, indigo papir šta je u, po onom papiru zamotano, to ja nisam gledao ni ništa i ubo sam ga na primer od one testerice za željezo što se režalo tako jednim komadićek samo je tu kao oštro, sa jednom oštricom. Otiđ'de, kaže, sa tri krsta u groblje i strugnuti po onome krstu sa onim željezom, mislim sa onom... I u ovu, kaže, do ovoga... zamotaj. Zamotaj. I ja sam sa dva-tri puta, sa trećega stavio dva puta i zakopaj, kaže, đe još niko, kaže, nije bio zakopan. I vrat' se, ne okreći se.*

M: A jel' treba zakopati negde uz kuću ili...?

I: Ne, ne, ne, ne... U groblje đe još niko nije bio zakopan. Ovim, kaže, podigne ih, ovo otvori, i poklopi, i ja opet došo. Došo njemu tamo – e jesi uradio? Jesam. Opet on gleda. Pa jel' ti iskušavaš, kaže on, mene? Pa efendija, ne iskušavam, reko. Al dobro, ništa, kaže.

M: Pošto niste tri puta potegli.. ?

I: Sa trećega što nisam tri puta sastrugo to. I kad sam to uradio, e, to je već šesti dan naveče bilo i sedmi dan ujutru treba ići dole do... jedan mlin bio. Nit ja tamo sam kad išo, nit ja znam, jes' bila i kaže, P., ti ćeš me, kaže, odvesti. Pa ne znam ja, reko... Ja ću tebi pokazat', kaže. Samo ipak, čeka nas, kaže, čamac, kaže, tamo. Da prije sunca budemo, kaže, tamo. Hajdemo. I mi krenemo fino doli do brega, vamo mlin se čuje, melje, i mi vamo kako smo došli, zbilja čamac stoji kraj obale i ovaj samo zviznu, kad čovek dolazi, pozdravi se on s njime, pozdravi se sa mnom, e, P., kaže, doviđenja, nek je sa srećom! I, kaže, onda su se rastali, on se oženio onda sa drugom, imo je dva sina, tu su prodali, otišli i baš preklani je umro on, a tetka je umrla odavno.

M: Znači, to je onda uspeo ovaj čar? Koľko kasnije, koľko kasnije on od toga, nakon što ste vi to napravili, su se oni rastavili?

I: Pa nema tu, to je odma, nije bilo šes-sedam dana. To je, nema..., pa ko odma, što kažu, poče on, skočio, ko da nije onaj čovek.

M: A pa jel' on znao da ste vi to njemu napravili?

I: Pa i on je, pa i on je bio tu kad smo išli u groblje. I on je znao, njemu rekla mati šta je, da mu je to nabačeno. I onda je on pristo da se ona, da se ide, da se bori, da se to skine.

M: A znači da se bori protiv toga što je njegova žena njemu nabacila?

I: Pa da. To je dala njemu da se oni uzmu, da se požene.
M: Znači on se slagao sa time da se to napravi?
I: Pa da se rastane, pa nije mogo biti više, što ono kažu... Gotovo. [...]
M: Stvarno, znači, ima hodža stvarno takvu moć?
I: Ma šuti, pa zato i ja kažem... Da evo, oni to pričaju, ja evo, sad ovo rastavim ne znam koga, nađi mi na fotografiji, kaže, u novinama sliku, e, ja hoću, hoću ovu da sam... U roku od četrdeset osam sati dobćeš, kaže, zadnje vesti. Pa eto, što kaže, sa đavolom radi. A zašto, kad ga tetka pita, 'oćel' efendija išta biti. Ako Bog da, ide, kaže, na bolje, sve će, kaže, bit dobro. Znači, radi i sa jednim i sa drugim! I da kaže nema nešto...
M: A zašto mislite da ste trebali baš na groblje ići to sa križa s krsta da...?
I: A pa dobro, zašto, šta ja znam?
M: Nije ništa on objašnjavao?
I: Da, to on ništa nije objasnivao za to.
M: Aha. A jel' žena onda pristala na to da se...
I: Pa ona nije ni znala! On ju reko da se, nema tu, rastati se moramo i gotovo. I onda već kad je shvat'la, pa kaže: Majstor je radio, al, kaže, majstor će i pokvariti. Nema tu, kaže, kako te odže, malo ko da, da, da ne znaju sa tim đavolskim poslovima. (98)

Ap. 19.

M: A to su uvjek samo muslimanke radile, ovo, ovo…
I1: Ja, ja, to Muslimani i oće i, kažu, i Srbi to radit. (67)

I1: U B. čovek mi priča sa mnom radi kolega, njegova mati isto, nema mljeka i ona tu čula od nekoga uzme i na šporet. I došla ta žena. Oni su znali da ima…
M: Muslimanka, ili...?
I1: Ja, ja. Oni znaju, kaže, otprilike zna se ko t' more nabacit. I došla i ona nju otjerala, nije dala. Nije dala ništa. Tražila ona [...]
I4: Ako išta joj ti, kaže, daš, onaj, ne vrjedi ti ništa. Gotovo ti. Ako ne dadneš, ona…. E ona ti kaže tako. Nemam mljeka. Srbi su bili samo preko one vode.
M: A to su bili Srbi sad…
I1. I Srbi znaju, kaže. I Srbi i muslimani.
I4: Kaže, a Srbi, srpsko još gore.
I1: Kažu da je gore to.
I4: Zato što…
I1: Kad oni nabace…
I3: Pa i oni su, i oni su isto kršteni.
I4: Kaže da je njiovo gore neg muslimansko. (203)

I: Magija postoji, vra... Jes' čula za vračanje?
M: Da.
I: Jezik, vračke postoje, i to mogu radit samo nekršteni ljudi.
M: Aha? Znači nekršteni, recimo, što nisu pravoslavci?
I: Da, to većinom odže rade...
M: Aha... Znači, muslimani?
I: Da. I to nekršteni. I mogu radit oni koji su već zaglib'li, o'šli đavolu u školu, kao što kažu. Jer to kršten čovek ne mere radit. (115)

Ap. 20.

I2: Imaju i srpski sihiri, imaju i ciganski, imaju i muslimanski. A ciganski su najgori.
M: Imaju i katolički?
I2: Imaju, imaju.
I1: Katolički su manje-više ono, nula, ništa.
I2: Nisu oni nula nijedni, svi su oni opasni.
I1: Naj, najopasniji su ciganski i naši, muslimanski.
I2: Svi su oni opasni, al ciganski su najopasniji.
M: A zašto baš ciganski?
I2: Zato što su oni najpoganiji. (37)

Ap. 21.

I3: Ova gore susjeda. Znaš da je bili na silu odveli da se uda?
I1: Ja.
M: Šta, na silu su je htjeli da se uda? To je vaša generacija?
I3: Odveli je. Odveli je. Mlada je ona, mislim.
M: Roditelji ili ko?
I3: Ne, ne. Fina cura bila. To je nedavno bilo. Ima možda misec, dva.
I1: To su ćaća i mater, vala to mlado.
I3: Fini ljudi. Ono, ne bi nikad očekivo od, tako nešto. Valda je se ona s nekim spetljala. Valjda taj, šta joj je uradio, a pretežito to, da izvineš, oni tamo muslimani, te hodže i tako to mogu nabacit to. I valda su njoj nabacili. Da se ona uda za njega.

M: A to je bio katolik za kog se udala ili musliman?
I3: Musliman.
I1: Musliman.
I3: I eto, vratili su je. Uspjeli su je vratit.
I1: Jesu je vratili?
I3: Aha.
M: Ko je vratio?
I3: Valda roditelji.
M: A kako su to uspjeli?
I3: Valjda su otišli hodži.
I1: Pa kažu da je trudna.
I3: Nije.
I1: Bože, Bože.
M: Znači to je bila čarka neka? Magija što su napravili?
I1: Pa ja.
I3: Ma ja, nešto.
M: I onda, kad se vratila kod roditelja, ona je s, s, onda nije više volila ovog muslimana, jel, kao što je prije?
I3: Normalna eto bila. Roditelji kad je se to tek desilo, kad su roditelji otišli po nju. Saznali su i gdje je i šta je. I ko je odveo. I kad su roditelji otišli, ona roditelje pljune, pljunula. Vidiš da je to, da je to nabačeno.
I3: Znači, nije čista posla.
M: Da. A šta bi, onda su je, šta, odveli?
I3: Nisu je tad onaj, nisu je odveli, nije htjela ić sa njima.
M: Aha. Nego kako su to?
I3: Valjda su otišli hodži, šta ja znam, tako sam čula.
M: I da je hodža onda to skinuo?
I1: Pa ja.
M: A zašto hodži, zašto ne svešteniku? Il ne bi mogao sveštenik više pomoći?
I3: Slabo se ko sad tim od svećenika bavi.
I1: To je rijetkost.
I3: To je rijetkost. Rijetkost.
M: A hodže, hodže skidaju uroke?
I3: Hodže skidaju. (63)

Godišnjak/Jahrbuch 2020,49:197-202
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-49.145

Kritike i prikazi / Besprechungen

Historijska traganja br. 17, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2018.

U posvemašnjoj demokratizaciji obrazovanja i artikuliranja javne riječi, te prividnoj apsolutnoj transparentnosti i dostupnosti informacija, pa kako se smatra, i znanja, na internetskom sveznadaru, sve više ljudi odašilje, prema gradu i svijetu, svoje mišljenje o širokom spektru raznorodnih, pa i historiografskih tema. Tako spoj tehnološkog informacijskog napretka i etno-nacionalne ideološke paradigme kod nas u BiH omogućava hiperprodukciju najmaštovitijih verzija pripovijesti o, uglavnom, tisućljetnom narodnom bitku. Nažalost, u procesu energičnog generiranja smjelih razmišljanja i pisane riječi, sve više se gubi dimenzija historiografije kao humanističke discipline, a sve više se apostrofira njena ideološko-odgojna uloga. U takvoj atmosferi naučnik i istraživač ne samo da biva nadglasan i marginaliziran populističkim i društveno-politički poželjnim tumačenjima prošlosti već mu i sve teže postaje ubijediti sebe u društvenu i javnu relevantnost historiografskog štiva nad čijim stvaranjem sagorijeva godinama. Pa se osjeća pomalo autistično, neželjeno i nevoljeno, posebice još ako se ne bavi temama od nacionalnog značaja. S druge strane, Instituciji, urednicima, redakciji jednog naučnog historiografskog časopisa postaje sve teže dobiti kvalitetne radove, zadobiti i održati svoju relevantnost u globalnom naučnom svijetu u kojem historiografija kao naučna disciplina ima sve manje značaja, samim tim održati se u relevantnim naučnim bazama. Sve navedeno vas molim da imate na umu dok čitate ovaj prikaz jednog broja *Historijskih traganja*, drugog po redu i značaju časopisa Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu. Prikaz pišem u nadi da ću vas navesti na to da časopis i pročitate, o pročitanom razmislite i dalje ga preporučite.

Historijska traganja su pokrenuta 2008. godine, od strane tadašnjeg direktora Instituta za istoriju u Sarajevu prof. dr. Husnije Kamberovića i više naučne saradnice dr. Vere Katz, koja je uspješno uređivala prvih šesnaest brojeva časopisa. O tome možete nešto više saznati na samom početku ovog 17. broja HT-a, u dijelu Uvodna studija, gdje je donesena bibliografija Historijskih traganja (2008–2015.) autorice Alme Felić.

U periodu od 2015. godine, kada je izašao posljednji broj HT-a pod vođstvom uvažene kolegice Katz, do 2018. godine, kada je publiciran broj koji prikazujem, Institut za istoriju u Sarajevu, tj. Institut za historiju UNSA je preživio izvjesna (bolna) restrukturiranja u sklopu kojih je uređivanje Historijskih traganja preuzela mlađa institutska generacija historičara. Njihova intencija je bila da, s jedne strane, nastave kontinuitet već, ne samo vizuelno, prepoznatljivog časopisa, a s druge strane, da uvedu izvjesne koncepcijske novine. Tako je odlučeno da se članci štampaju na engleskom jeziku ne bi li se časopis otvorio prema širem svijetu a kolege iz inozemstva lakše upoznavali sa rezultatima rada historiografa iz Bosne i Hercegovine.

Rekla bih, bar što se tiče ovog broja, da je usput i spontano postignuto i to da se stranice Traganja otvore za autore iz inostranstva te da se posredno odmjere snage, kako na polju tematske inovativnosti u pristupu povijesnoj stvarnosti, tako i na polju znanstveno-metodološke diligencije.

Članci doneseni u časopisu organizirani su u četiri cjeline na temelju aspekta povijesne društvene stvarnosti koji znanstveno obrađuju.

Prva cjelina, meni lično i najzanimljivija, pod naslovom *Promjena režima i vidovi kontinuiteta i diskontinuiteta u svakodnevnom životu* obuhvata tri članka.

Članak THE PRNJAVOR WOMEN FIGHT FOR THEIR MIDWIFE: PROFESSIONAL, SOCIAL, AND CULTURAL CONTINUITIES FROM HABSBURG BOSNIA TO YUGOSLAVIA autorice Sare Bernasconi predstavlja doprinos povijesti ženskog društva u Bosni i Hercegovini. Autorica indirektno pokazuje kako uspostava moderne administracije u vrijeme austrougarske uprave u BiH, putem koje država uspostavlja i kontrolira, između ostalih, i ženska strukovna udruženja, među prvima babice, čini žene povijesno vidljivijima. Na primjeru pisma podrške za Antoniju Savić, prnjavorsku babicu, koje su sastavile prnjavorske žene, mahom nepismene, Sara Bernasconi dokazuje da su

žene u procesu modernizacije bosanskohercegovačkog društva pod austrougarskom upravom ovladale sredstvima građanske pobune i upoznale se sa mogućnostima i sredstvima zaštite svojih ženskih prava i interesa koji su ih i definirali kao solidarnu grupu, potisnuvši u drugi plan konfesionalne razlike.

Mitsutoshi Inaba u svom članku A MICRO-LEVEL SHIFT IN EDUCATIONAL "REGIME OF PRACTICES" UNDER THE HABSBURG MONARCHY: HISTORICAL AND PSYCHO-PEDAGOGICAL ANALYSIS OF LUKA KARAMAN'S WORK SCHOOL BENCH analizira psihološko-pedagoški diskurs kojim se u vrijeme modernizacije u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom kreira i utemeljuje znanje o ljudskom biću, tj. učeniku kao energetskoj mašini. Dakle, kao i društvo, i znanje biva podvrgnuto i moderirano modernizatorskim procesima. Treba napomenuti da čitanje ovog tematski inovativnog članka i njegovo razumijevanje za bosanskohercegovačkog historiografa, mentalno podešenog za teme od nacionalno-kulturnog i dnevno-političkog značaja, predstavlja pravi intelektualni izazov.

Naposljetku, Hana Younis u svom članku pod naslovom LËSE-MAJËSTE - AN EXCEPTION OR PART OF EVERYDAY LIFE IN THE PERIOD OF AUSTRO-HUNGURIAN RULE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA kroz zločin psovanja nj Veličanstva i sankcionisanje tog zločina od strane državne vlasti istražuje pitanja zahtijevane lojalnosti na liniji car-podanik i pitanja društvene pobune, te iskazivanja kritike i nezadovoljstva na račun novoetablirane vlasti od strane njenih podanika.

U drugom dijelu časopisa pod krovnim nazivom *Političke rupture i ekonomske promjene* nalazimo članke Muhameda Nametka (REGIME CHANGE AND ITS INFLUENCE ON BOSNIAN ECONOMY AFTER THE FIRST WORLD WAR) i Marije Naletilić (THE ECONOMIC AND SOCIAL CHANGES IN HERZEGOVINA AFTER THE INTRODUCTION OF THE MONOPOLY ON TOBACCO IN THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY). Nametak svoju široko postavljenu temu gradi primarno na literaturi donoseći krupan, poopćen zaključak o višeslojnom i dugoročnom / strukturalnom negativnom ekonomskom impaktu koji je uspostava Kraljevine SHS / Jugoslavije imala na bosanskohercegovačku privredu. Marija Naletilić, s druge strane, razmatra uticaj koji je, za vrijeme austrougarske uprave pokrenuta i u nekoj mjeri modernizirana, proizvodnja duhana imala na finansijsku samoodrživost BiH kao i na socijalni preobražaj hercegovačke regije unutar koje se, zahvaljujući duhanskoj industriji, stvara osiromašena radnička klasa i kreiraju nove svakodnevne navike.

U trećem dijelu, pod naslovom *Interakcije imperijalne države i gradnje nacije*, članci u časopisu se primiču onoj prepoznatljivoj paradigmatskoj osovini oko koje se već decenijama, uz časne izuzetke, vrti ne samo historiografija koja se piše u BiH već i naša idejna i društveno-politička stvarnost. Sonja Dujmović u svom članku "THE EIGHTH POWER" IN THE INTRODUCTION TO THE GREAT WAR- A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF SERB PRESS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA i ovaj put se bavi značajnom temom koja zauzima istaknuto mjesto u gradnji kolektivnog pamćenja srpskog naroda u Bosni i Hercegovini i šire. Dujmović svoju temu smješta u kontekst kraja 19. stoljeća i povijesnu atmosferu obilježenu idealističkim i romantičarskim panslavizmom, rusofilstvom, jugoslovenskom idejom, idejom srpskohrvatske nacionalnokulturne uzajamnosti i kooperacije, te srpskog pijemontizma. U toj atmosferi, a kao posljedica i pokazatelj modernizacijskih tokova, javlja se nacionalno-kulturna štampa koja postaje pozornica političkih bitaka čak i prije formiranja političkih partija i utemeljitelj nacionalno-ideološke matrice pomoću koje "zamišljeni" kolektiv gradi svoje ekskluzivno nacionalno samorazumijevanje.

Autor Sali Kadria u svom se članku AUSTRO-HUNGARIAN AND ALBANIAN RELATIONS DURING THE WORLD WAR I ne dotiče povijesti Bosne i Hercegovine već povijesti albanskog naroda pod austrougarskom upravom čime ipak pruža mogućnost korisne usporedbe historijskih iskustava Bosne i Hercegovine i njenih naroda, te albanskog naroda. On istražuje pozitivne i negativne impakte koje je na razvoj političkih i socio-kulturnih prava Albanaca imala austrougarska civilna i vojna vlast te zaključuje da je uspostava centraliziranog administrativnog sistema u svim etničkim albanskim regijama za vrijeme Prvog svjetskog rata stvorila preduvjete za modernu nacionalno-kulturnu integraciju i znatno olakšala utemeljenje albanske nacionalne države u kasnijem periodu.

Posljednji od četiri dijela časopisa nosi naslov *Historijska demografija* i sadrži samo jedan članak i to na bosanskom jeziku. Riječ je o radu Muhidina Pelesića *Iseljavanje Bošnjaka iz društva-matice u društvo-utočišta*. Autor se sintagmama donesenim u radu poput – nova napredna historiografija, efekat migracijske praćke, historiografski teatar, historiografska tragedija, burleska i drama – iznova potvrđuje kao kreativan esejista sa iznimno razvijenom imaginacijom. Ipak, on ne uspijeva ostvariti primarni cilj – naučno-istraživački apsolvirati temu postavljenu u naslovu teksta. Pelesićev rad je stoga obilježen manje historiografskom obradom zadate teme a više esejističkim pristupom i kritičarskim lamentom, punim unutarnjih protuslovlja. Rad zapravo svjedoči i o onim bitnim zbivanjima iza kulisa historiografskog teksta, o kojima bi trebalo pisati – o senzibilnoj prirodi intelektualca i surovoj, ponekad devijantnoj, realnosti društveno-političkog konteksta sa kojom je u stalnom obračunu.

U sumiranju u časopisu pročitanog, analiziranog i prezentiranog treba reći da 17. broj Historijskih traganja objedinjuje raznolike historiografske doprinose – u smislu izvorne utemeljenosti i originalnosti, tematske svježine kao i dubine, širine i autentičnosti eksplikacije odabranog dijela i aspekta povijesne stvarnosti, te da koncepcijski

preuređen i sa svim svojim, kao i u drugim časopisima, prisutnim nedostacima ali i postignućima i iskoracima od kojih je možda najbitniji otvaranje časopisa za šire jezično a time i historiografsko područje i za tematski inovativne historiografske doprinose, jeste razlog za čestitanje, posebno kada se ima na umu da predstavlja pionirski poduhvat mlađe institutske generacije koja, u nezavidnom širem kontekstu o kojem je već bilo riječi, tek počinje samostalno peći svoj urednički zanat.

Sabina Veladžić

Mario Katić, *Domorodci i gospodari. Historijsko-antropološka studija stvaranja bosanskohercegovačkog grada Vareša*. Buybook, Sarajevo/Zagreb 2020.

Institucionalni etnološki rad u Bosni i Hercegovini od svojih začetaka primarno je obilježen okrenutošću ka istraživanjima života i kulture seoskog stanovništva BiH. Takva orijentacija vidljiva je kroz cijelo 20. stoljeće, ali i u prvim decenijama 21. stoljeća. Do promjena i zaokreta u pravcu zanimanja za urbanu etnografiju dolazi zahvaljujući radovima kako stranih antropologa tako i antropologa (i etnologa) koji su porijeklom iz BiH, a zemlju maticu mahom su napustili usljed rata 92–95. godine.

Među onima koji kroz svoje studije značajno popunjava prazninu koja postoji u urbanoj etnografiji BiH važno mjesto pripada Mariju Katiću, etnologu, kulturnom antropologu i historičaru s Odjela za etnologiju i antropologiju Sveučilišta u Zadru. Kao rezultat okrenutosti ka istraživanju grada i gradskog života iz vizure etnologa / kulturnog antropologa, M. Katić je do sada objavio dvije studije. Godine 2016. izašla je višestruko zanimljiva monografija *Novi Travnik između utopije i nostalgije*, u kojoj se M. Katić pojavljuje kao jedan od autora i suurednika. Knjiga se bavi urbanom etnografijom Novog Travnika (do kraja prošlog stoljeća Pucareva), koji je nastao 50-ih godina 20. stoljeća, u periodu socijalističke Jugoslavije bio simbol bratstva, jedinstva i prosperiteta, da bi početkom rata u BiH pa nadalje on poprimio sva obilježja podijeljenih gradova, kako se može zaključiti iz priloga autora koji o toj podjeli progovaraju iz različitih uglova.

Četiri godine docnije, 2020. M. Katić je objavio historijsko-antropološku studiju *Domorodci i gospodari*. U njoj je autor ovaj put svoju pažnju usmjerio na jedan drugi bosanskohercegovački grad – Vareš, koji, za razliku od Novog Travnika, svoju historiju ispisuje stoljećima, zahvaljujući u prvom redu bogatim nalazištima željezne rude.

Za nastanak studije o Varešu presudnu ulogu su imale dvije etnografije ovog grada koje na više načina izviru jedna iz druge, uzajamno se prepličući i nadopunjujući, što omogućava stvaranje potpune slike o nastanku Vareša kao urbanog naselja i njegovim transformacijama koje su započele s austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine. Upravo te dvije etnografije Vareša – jedna Mije Žuljića i druga Josipa Tokmačića, Varešaka, insajdera i "domorodca", koje su u centru pažnje M. Katića, omogućavaju, kako to s pravom ističe autor studije, da se prati postanak i razvoj ne samo Vareša nego i drugih bosanskohercegovačkih gradova. Kroz minucioznu analizu Žuljićevog i Tokmačićevog rukopisa autor pokazuje koliki je i kakav uticaj na stvaranje grada, gradskog načina života i građanina imao dolazak Austro-Ugarske na naše prostore. Obje spomenute etnografije sve do savremenosti ostale su u rukopisu. Upravo jer se temelji na analizi arhivske građe, pred nama je jedna izvanredno koncipirana i nadasve zanimljiva historijsko-antropološka studija. Zbog širine zahvata, kako na historijskom tako i na antropološkom planu, Vareš i etnografije o ovom bosanskohercegovačkom gradiću ispisane od kraja 19. pa do šezdesetih godina 20. stoljeća mogu se označiti samo povodom ili dobrom podlogom koja je omogućila autoru da se pozabavi pitanjima nastanka i razvoja, te odlikama i specifičnostima bosanskohercegovačkih gradova u dva značajna perioda bosanskohercegovačke historije – osmanskom i austrougarskom.

Historijski okvir, u kojem je pažnja usmjerena upravo na spomenuta dva perioda (osmanski i austrougarski), bio je nužan kako bi se uopće razumio razvoj urbanih naselja na prostoru BiH, pogotovo specifičnosti toga razvoja. Upravo u kontekstu takvog okvira autor iznosi podatke koji omogućavaju da se neki ustaljeni pogledi na prošlost BiH drugačije i sa više objektivnosti promatraju (kao što je npr. položaj rudarskih naselja i njihovih stanovnika u okviru Osmanskog carstva; otpor austrougarskoj okupaciji od strane katoličkog stanovništva Vareša; međukonfesionalni odnosi; gradnja nacionalnog identiteta). Posebno je značajno autorovo prepoznavanje i isticanje kolonijalne politike prema Bosni od strane osmanske vlasti te stavljanje takve politike u istu ravan ne samo s austrougarskom već i sa savremenim politikama bosanskohercegovačkih susjeda, kao i onih zemalja čije se ko-

lonijalne ambicije danas provlače kroz tzv. investicije. Kad je riječ o problematici kolonijalizma, autor se posebno usredsredio na Vareš s obzirom na to da je studija primarno posvećena ovom gradu.

Upravo zahvaljujući Žuljiću, koji je pisao iz vizure savremenika događaja, i Tokmačiću, koji je do podataka dolazio tako što je zapisivao kazivanja tada još živih svjedoka promjena koje su došle s austrougarskom upravom, autor studije je donio živu i upečatljivu sliku Vareša – grada koji je imao specifičan put razvoja, mijene i stagnacije, ali je uvijek bio grad. Kad stari Vareš u svom rukopisu opisuje Žuljić, čini to u času njegovog prelaska iz ruralnog u urbano, iz tradicijskog načina života u industrijski, kako to ističe autor studije. Tokmačić, pak, nastavlja i dopunjuje ono što je započeo Žuljić. Rukopis Mije Žuljića stoga i jeste, po mišljenju M. Katića, prva urbana etnografija u BiH, ali je također to jedino neposredno i autentično svjedočanstvo o svim mijenama, kako na historijskom i društvenom tako i na ličnom i intimnom polju, koje prate proces stvaranja i oblikovanja jednog grada.

Rukopisi Mije Žuljića i Josipa Tokmačića imaju neprocjenjivu ne samo etnografsku već i historijsku i faktografsku vrijednost. Stoga ne začuđuje odluka autora da svoju studiju koncipira tako da u njenom središtu budu odabrani odlomci iz rukopisa i jednog i drugog autora. Samo tako, kroz vizuru i jednog i drugog autora, čitalac je u mogućnosti da stekne potpunu sliku starog Vareša i njegovog prerastanja u novi Vareš, a da bi je razumio u historijskom i antropološkom diskursu, nužna su bila sveobuhvatna i odmjereno postavljena tumačenja M. Katića. Iako i Žuljić i Tokmačić kazuju o istom gradu, njihove slike nisu identične jer ni grad nije ostao isti. Promjene koje je sa sobom donijela Austro-Ugarska, posebno na polju industrijalizacije, promijenile su i fizionomiju grada, ali i ljude – njihove navike, običaje, svakodnevicu. U suštini, na jedan posredan način, obje ove monografije pokazuju koliko je kompleksno istraživati grad iz antropološke (etnološke) perspektive. Možda upravo one nude odgovor na pitanje zašto je etnologija u BiH "bježala" u istraživanje sela.

Izvorne etnografije Žuljića i Tokmačića, odnosno njihovi odabrani dijelovi, znalački su uokvireni autorovim uvodnim i završnim razmatranjima. Dok se u uvodnim razmatranjima Mario Katić osvrnuo na historijsku antropologiju, s posebnim akcentom na značaj arhivske građe kao antropološkog izvora te na političko-društveni kontekst bosanskohercegovačkih gradova krajem 19. i početkom 20. stoljeća, u završnim autor svoju pažnju usredsređuje na dva bitna perioda u kojima se odigrava proces transformacije starog Vareša – period kasnog Osmanskog carstva i period austrougarske okupacije. U tom pogledu od neprocjenjive vrijednosti su etnografije M. Žuljića i J. Tokmačića jer one pružaju više podataka o promjenama ne samo u Varešu nego općenito u bosanskohercegovačkom društvu na razmeđu dva stoljeća, 19. i 20, nego brojne historijske radnje. One omogućavaju da se "iznutra", iz vizure insajdera i domoroca, sagleda dubina promjena prouzrokovanih dolaskom novih gospodara u BiH 1878. godine nakon odluke Berlinskog kongresa da se ova zemlja da na upravljanje dvojnoj Monarhiji. S druge strane, ove etnografije pokazuju koliko izvori takve provenijencije mogu biti korisni posebno za historičare jer se iz njih mogu iščitati brojne i dragocjene pojedinosti koje jesu dio lokalne historije, ali po svom značaju nadilaze taj uski kontekst.

Upravo zahvaljujući građi koju su mu nudile etnografije M. Žuljića i J. Tokmačića, Mario Katić je donio iscrpnu i cjelovitu sliku promjena koje su uslijedile sa dolaskom nove vlasti i posebno posljedica koje su te promjene ostavljale u životu grada i njegovih žitelja. Studija M. Katića, iako se primarno odnosi na Vareš, pridonosi da objektivnije sagledamo ukupan položaj BiH i njenih stanovnika za vrijeme osmanske i, posebno, austrougarske vladavine. Taj položaj najbolje je oslikan, a kroz studiju i valjano potvrđen, kao odnos domorodaca i gospodara. Upravo odnos domoroci – gospodari, koji autor prati na više ravni, jeste i lajtmotiv ove studije.

Knjiga Marija Katića prva je sveobuhvatna historijsko-antropološka studija o stvaranju jednog bosanskohercegovačkog grada uopće. Njome je autor, između ostalog, otkrio potpuno nepoznatu činjenicu da je urbana etnografija kod nas započela još u 19. stoljeću sa Mijom Žuljićem. Stoga se Žuljić može označiti pionirom urbane etnografije u BiH, a Mario Katić jednim od pionira urbane antropologije BiH. Studijom o Varešu, čak i u bosanskohercegovačkom kontekstu jednom malom gradu, Mario Katić je pokazao kako se i velike teme mogu znalački, iscrpno i sveobuhvatno obraditi analizom naizgled malih sredina, a izvedeni zaključci imati široku primjenu. Ovom knjigom autor je također potvrdio koliko su historijska i antropološka nauka bliske i uzajamno povezane.

Domorodci i gospodari. Historijsko-antropološka studija stvaranja bosanskohercegovačkog grada Vareša može poslužiti kao izvanredan poticaj i putokaz za buduća etnografska i antropološka istraživanja kod nas. Ova studija je skrenula pažnju na pitanja koja su malo ili nikako doticana u dosadašnjoj bosanskohercegovačkoj etnologiji, poput procesa stvaranja grada i građanina, i s tim povezana pitanja koja se tiču pluralizma identiteta. U konačnici, ova studija nas neminovno navodi na to da postavimo pitanje: Postoje li, ko su i u kakvom su odnosu "domoroci i gospodari" u BiH danas, na početku treće decenije 21. stoljeća?

Aiša Softić

Antonija Zoradija Kiš – Marinka Šimić, *Cvijet kreposti ili o naravi ljudskoj kroz narav životinjsku. STUDIJA – TRANSLITERACIJA – FAKSIMIL*, Hrvatska sveučilišna naklada, Institut za etnologiju i folkloristiku, Staroslavenski institut, Zagreb, 367 str.

Knjiga *Cvijet kreposti ili o naravi ljudskoj kroz narav životinjsku* rezultat je plodnoga znanstvenog rada Antonije Zoradije Kiš i Marinke Šimić. Knjiga koja je predmetom ovoga prikaza u svojoj je osnovi filološka, ali je istovremeno značajan doprinos na polju istraživanja folklorističkoga i kulturološkog segmenta starije hrvatskoglagoljske prijevodne književnosti iz 15/16. stoljeća.

Fiore di virtú znamenito je italijansko djelo koje je u vrijeme svoga nastanka i nedugo nakon toga (od 14. do 18. stoljeća) bilo bestsellerom diljem evropskoga prostora. Ovo je djelo odavno privlačilo pozornost znanstvene javnosti, a zahvaljujući zavidnome istraživačkom poduhvatu autorica Antonije Zoradije Kiš i Marinke Šimić pred nama je sada u cijelosti prezentiran starohrvatski prijevod italijanskog djela *Fiore di virtú*, koje se u hrvatskim prijevodima pojavljuje pod naslovima *Cvijet kreposti* (*Cvêtъ otъ kreposti*) i *Cvijet svake mudrosti* (*Cvêtъ vsake mudrosti*).

Knjiga je organizirana na sljedeći način: *Riječ prije* (str. 7–10), *Cvijet kreposti: uvodne napomene* (str. 13–14), *Struktura i izvorišta Fiore di virtú* (str. 15–23), *Fiore di virtú u europskom književnom kontekstu* (str. 25–48), *Slavenski prijevodi Fiore di virtú* (str. 49–53), *Hrvatski prijevod Cvijeta kreposti* (str. 55–73), *O jeziku Cvijeta kreposti* (str. 75–93), *Animalističke predodžbe u Cvijetu kreposti* (str. 95–136), *Cvijet kreposti: transliteracija teksta* (str. 137–212), *Faksimili* (str. 213–325), *Literatura* (str. 327–341), *Sažetci* (str. 343–364) i *Bilješke o autoricama* (str. 365–367).

U poglavlju *Struktura i izvorišta Fiore di virtú* (str. 15–23) autorice sistematično upoznaju čitatelja sa strukturom djela *Fiore di virtú*, odnosno s izvorima njegova nastanka. *Fiore di virtú* najčešće se sastoji od 35 tekstovno simetričnih poglavlja, u kojima se jednostavnijim načinom pripovijedanja prezentira teološko-filozofsko djelo *Summa theologiae* sv. Tome Akvinskoga koje je nastajalo između 1266. i 1273. godine i ostalo nedovršeno. Slijedom teološko-filozofskih misli sv. Tome Akvinskog razvija se i struktura Fiore di virtú, čija se poglavlja prema Summi sastoje od četiri dijela: 1) definicija mana ili vrlina, 2) potvrde mane ili vrline (iz Biblije, mislima crkvenih Otaca ili antičkih pisaca), 3) usporedba mane ili vrline sa životinjom (odlomak iz bestijarija) i 4) egzempl iz života svetaca ili poznatih osoba. Uz sv. Tomu Akvinskog mnogobrojni su citati i drugih antičkih, grčkih, rimskih pisaca poput Aristotela, Sokrata, Pitagore, Platona, Hipokrata, Katona, Makrobija, Ovidija, Egidija, Juvenala, Seneke, Cicerona i drugih, te kršćanskih autoriteta poput sv. Ambrozija, sv. Augustina, sv. Grgura, sv. Jeronima, sv. Izidora Seviljskoga te evanđelista i apostola.

U narednom poglavlju pod nazivom *Fiore di virtú* u europskom književnom kontekstu (str. 25–48) predstavljeni su prijevodi djela *Fiore di virtú* u okviru evropskoga književnog konteksta. Stoga je ovo poglavlje podijeljeno na nekoliko potpoglavlja. Prvo se govori O talijanskim izdanjima *Fiore di virtú* – na temelju dosadašnjih istraživanja, autorice donose podatak da je ovo djelo nastajalo u rasponu od 1310. do 1323. godine u Bologni. Iako mnogobrojni prijepisi i tiskane varijante *Fiore di virtú* već gotovo dva stoljeća dovode u nedoumicu mnoge istraživače glede autorstva i vremena nastanka ovog djela, danas je prihvaćeno mišljenje Guida Zaccagninia, koji na temelju zapisa u rukopisu zaključuje da je popularni moralno-didaktički traktat sastavio (ili uredio) bolonjski notar Tommaso Gozzadini oko 1260 –1329/1330. godine. Do danas je poznato preko 70 rukopisa *Fiore di virtú*, od kojih je 38 pronađeno u Firenci. Autorice nas dalje upoznaju sa španskim, katalonskim, francuskim, njemačkim, armenskim, grčkim, rumunskim i engleskim prijevodom djela *Fiore di virtú*.

Sljedeće poglavlje nosi naziv Slavenski prijevodi *Fiore di virtú* (str. 49–53). U njemu nas autorice upoznaju s ruskim i srpskim prijevodima *Fiore di virtú*. U posebnom je poglavlju obrađen hrvatski prijevod *Cvijeta kreposti* (55–71). *Cvijet kreposti* sačuvan je u pet hrvatskoglagoljskih zbornika: *Vinodolskom* (s početka 15. stoljeća), *Petrisovom* (iz 1468. godine), *Ljubljanskom* (iz druge polovice 15. stoljeća), *Tkonskom* (iz 16. stoljeća) i *Grškovićevom* (iz 16. stoljeća). Sačuvane su i ćirilske varijante *Cvijeta kreposti: Libru od mnozijeh razloga* iz 1520. te *Cviet od kriposti duhovni i tilesnie prikoristan svakomu virnomu karstianinu koi ga šti često*, štampan u Veneciji 1647. i 1701, u prijevodu bosanskoga franjevca Pavla Posilovića, a pismo mu je bosanska varijanta zapadne ćirilice.

Jeziku *Cvijeta kreposti* (str. 75–93) autorice posvećuju posebnu pozornost. Autorice su se odlučile za pregled najmarkantnijih jezičkih crta *Cvijeta kreposti*, a ne za cjelovit jezični opis. Razlog je tome ponajprije jezička

raznolikost svakog pojedinačnog zbornika, ali i različit opseg tekstova. Predstavljene su najreprezentativnije fonološko-grafijske, morfološke i leksičke osobenosti jezika *Cvijeta kreposti*.

Nakon poglavlja o jeziku, slijedi poglavlje *Animalističke predodžbe u Cvijetu kreposti* (str. 95–136). Vjerujemo da će ovo poglavlje privući pozornost šire čitalačke publike. U hrvatskoglagoljskoj i ćirilskoj varijanti prijevoda *Cvijeta kreposti*, od sveukupno četrdeset i jednog poglavlja, trideset i četiri ih donosi životinjske usporednice u tumačenju ljudskih mana (osamnaest) i vrlina (šesnaest). U svakom poglavlju životinjski odlomci redovito počinju formulacijom: *primeniti se more*, ili *i to primeniti se more*, ili *može se primieniti k* ili *može se prilikovati* u Libru. *Cvijet kreposti* je, kako autorice zaključuju, "samo logičan nastavak promišljanja i racionalnog sjedinjavanja čovjeka i životinje u okrilju Prirode". S ciljem jednostavnijeg pristupa i preglednosti, autorice su životinje razvrstale u pet glavnih skupina po vrstama (sisavci, ptice, vodozemci, kukci, mitske životinje), a unutar svake vrste podijelile su ih u dvije skupine s obzirom na njihovu predodžbu mane ili vrline u tekstu. Za svaku životinju autorice donose detaljan opis. Na kraju autorice donose tablicu koja donosi popis mana i vrlina životinja.

Posebna je vrijednost ove knjige u priređenoj transliteraciji teksta (str. 137–212) koja je skup tekstova iz različitih izvora. Prije transliteriranog teksta dolazi detaljno pojašnjenje o načelima transliteracije kojih su se autorice pridržavale. Transliteracija teksta urađena je po savremenim principima izdavanja starih tekstova u kojima se nastoji što vjernije prikazati tekst izvornika. S ciljem lakšeg snalaženja autorice različitim bojama obilježavaju odlomke iz različitih zbornika. Tako su poglavlja iz *Tkonskoga zbornika* u crnoj boji, iz *Vinodolskoga* u narandžastoj, iz *Ljubljanskoga* u zelenoj, a poglavlja iz ćiriličnoga *Libra od mnozijeh razloga* u plavoj.

Za stručnjake je posebno značajno objavljivanje faksimila jer im je time data mogućnost da se izravno obavijeste o izvornom pismu, grafiji i ortografiji *Vinodolskoga*, *Ljubljanskoga*, *Tkonskoga* te zbornika *Libro od mnozijeh razloga*.

Na samom kraju dolazi *Literatura* (str. 327–341), *Sažetci* (str. 343–364) i *Bilješke o autoricama* (str. 365–367).

Ova je monografija autorica A. Zoradije Kiš i M. Šimić pisana vrlo temeljito i čini nam se da ni najmanja pojedinost nije izmakla. Knjiga će biti od koristi svima onima čije je područje interesiranja filologija, antropologija, folkloristika, etnologija, ali i svim drugim ljubiteljima pisane riječi. Autoricama čestitamo na uloženom naporu da predstave kompletan tekst starohrvatskog prijevoda *Cvijeta kreposti* pri tome izlazeći iz strogih okvira filologije i posmatrajući tekst *Cvijeta kreposti* kroz sferu interdisciplinarnosti i transdisciplinarnosti. Na kraju, možemo s pravom pretpostaviti da će ovo izdanje biti važan temelj budućim istraživačima, što je jedan od primarnih zadataka naučne monografije.

Erma Ramić-Kunić

Godišnjak/Jahrbuch 2020,49:203-204
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-49.146

Hronika / Chronik

Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja u 2020. godini

U 2020. godini Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH je i pored nepovoljne epidemiološke situacije izazvane virusom COVID-19 uspio da objavi i distribuira jubilarni broj Godišnjaka/Jahrbucha, kao i da pripremi i najvećim dijelom redakcijski obradi aktuelni broj časopisa za 2020. godinu. U prvom dijelu ove godine završeno je štampanje i distribucija Godišnjaka/Jahrbucha br. 48 za 2019. godinu koji je posvećen dopisnom članu ANUBiH i dugogodišnjem uredniku Godišnjaka/Jahrbucha prof. dr. Blagoju Govedarici, povodom njegovog sedamdesetog rođendana. Štampanje ovoga broja Godišnjaka podržali su Fondacija za izdavaštvo Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke Bosne i Hercegovine, Društvo za geologiju, geotehniku i građevinstvo GeoAvas i Fondacija Alexander von Humboldt. S obzirom na to da je broj posvećen prof. dr. Govedarici, uredništvo časopisa ovoga puta činili su akademik Dževad Juzbašić, dr. sci. Igor Manzura, profesor na Visokoj školi za antropologiju u Kišinevu u Moldaviji, i mr. sci. Melisa Forić Plasto, vanjska saradnica Centra za balkanološka ispitivanja. Priloge za jubilarni broj dostavili su naučnici iz Austrije, Bosne i Hercegovine, Gruzije, Hrvatske, Njemačke, Moldavije, Rumunije, Slovenije i Srbije. Radovi se većinom odnose na arheologiju, posebno na prahistorijski period kojim se prof. dr. Govedarica najviše bavio, a također na lingvistiku i klasičnu historiju. Određeni su radovi posvećeni upravo istraživanjima koje je prof. dr. Govedarica proveo na području Bosne i Hercegovine.

U drugoj polovini 2020. godine radilo se na prikupljanju priloga za broj 49 za 2020. godinu. Prijavljeno je 11 radova i tri prikaza iz Bosne i Hercegovine, Italije, Njemačke i Slovenije. Uz priloge iz arheologije, najavljeni su i radovi iz oblasti lingvistike, etnologije i klasične historije. Očekuje se da će ovaj broj Godišnjaka biti objavljen do kraja februara 2021. godine. Prema prethodnoj odluci članova Centra za balkanološka ispitivanja koja je potvrđena od strane upravnih organa ANUBiH, od aktuelnog broja Godišnjaka/Jahrbucha (broj 49/2020) redakciji ovog časopisa priključuju se prof. dr. Ante Milošević iz Sinja i dr. sci. Igor Manzura iz Kišineva. Na taj način redakcija i nakon neminovnog odlaska njenog zaslužnog člana akademika Radoslava Katičića, zadržava internacionalni karakter.

U 2020. godini nastavljena je obrada arheološkog materijala s glasinačkog područja koji je sakupljen istraživanjima Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH u periodu 1980–1991. Mada je rad na tom materijalu, zbog izbijanja pandemije COVID-19, bio u velikoj mjeri otežan, obavljena je primarna sistematizacija građe iz gradinskih naselja Kadića Brdo kod Knežine i Ilijak kod Prače. Uz to su obavljene organizacione pripreme za nastavak terenskih istraživanja u okviru ovih prahistorijskih naselja. Ukoliko budu obezbijeđena potrebna sredstva i drugi neophodni uslovi, istraživački radovi bi mogli otpočeti već 2021. godine u saradnji sa Arheološkim institutom Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu i s Muzejom iz Doboja na čijem se području ovi lokaliteti nalaze.

Tokom 2020. godine nastavljena je finalizacija rada na digitalizaciji Kartoteke grobova prastanovnika Zapadnog Balkana, kao i Građe za rječnik crkvenoslavenskog jezika. Krajem godine, nakon dobivanja više ponuda za izradu posljednjih faza oba projekta, odlučeno je da će se početkom 2021. godine pokrenuti prebacivanje "grobova" i crteža Kartoteke sa starog na novi server, tj. na novu web - stranicu. U prvoj polovini 2021. godine radiće se i na završnoj fazi postavljanja pretražive baze podataka Građe. Za obezbjeđenje neophodnih sredstava konkurisaćemo kod Ministarstva za kulturu i sport Kantona Sarajevo.

Na inicijativu Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH početkom 2020. godine pripremljen je obiman program radnog i svečanog obilježavanja 140. godina postojanja arheološke nauke u Bosni i Hercegovini (1880–2020) koji je, između ostalog, uključivao održavanje internacionalnog naučnog skupa u Sarajevu i pripremu prigodnih izložbi i predavanja u svim važnijim muzejima naše zemlje. Osim Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, u organizaciju ove obljetnice bili su uključeni Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Arheološki institut Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu i Republički zavod za zaštitu spomenika Republike Srpske. Proslava ovog jubileja trebala je da se obavi pod visokim pokroviteljstvom člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Međutim, kao i većina skupnih aktivnosti koje su planirane za 2020. godinu, ni ova manifestacija nije mogla biti održana prema predviđenom programu. Planirane izložbe i predavanja morali su biti stornirani, a održavanje međunarodnog naučnog skupa odloženo je za sljedeću godinu u nadi da će zdravstvena situacija omogućiti putovanje i sakupljanje naučnika. Da ova važna obljetnica u godini obilježavanja ne bi prošla nezapaženo, pripremljen je obiman specijalni prilog u dnevnom listu "Oslobođenje" od 11. 10. 2020. godine u kojem su prezentirani dometi arheološke nauke s posebnim osvrtom na njen razvoj u Bosni i Hercegovini.

Sabina Vejzagić

Godišnjak/Jahrbuch 2020,49:205-209
DOI: 10.5644/Godisnjak.CBI.ANUBiH-49.147

In memoriam

Radoslav Katičić
(1930–2019)

Dana 10. avgusta 2019. napustio nas je akademik Radoslav Katičić, dugogodišnji član redakcije našeg Godišnjaka/Jahrbucha, član Akademije nauka i umjetnosti BiH i njenog Centra za balkanološka ispitivanja. Akademik Katičić je bio jedan od najznačajnijih jugoslovenskih i hrvatskih klasičnih filologa, indoevropeista i slavista, profesor na univerzitetima u Zagrebu i Beču, kao i član Hrvatske (ranije Jugoslavenske) akademije znanosti i umjetnosti, Austrijske akademije nauka, Norveške akademije nauka, Academiae Europaee i italijanske Academiae dei Lincei. Uz to je bio počasni doktor na više evropskih univerziteta.

Radoslav Katičić je rođen 3. jula 1930. u Zagrebu. U rodnom gradu je završio osnovnu školu i 1949. maturirao na klasičnoj gimnaziji. Već kao dijete ovladao je njemačkim jezikom, a bogata kućna biblioteka i podrška članova porodice omogućila mu je da se upozna sa klasičnim evropskim jezicima i sanskritom. Tako je već kao učenik primijetio srodnost staroindijskog, grčkog, latinskog, kao i slovenskih i germanskih jezika, što je u velikoj mjeri opredijelilo njegov dalji životni i naučni put. Klasičnu filologiju je diplomirao 1954. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Te godine je dobio zaposlenje kao honorarni bibliotekar u Seminaru za klasičnu filologiju istog fakulteta. Studij klasične filologije podstakao je i njegov interes za arheologiju, tako da je već kao student učestvovao na iskopavanjima u antičkoj Saloni.

Na preporuku profesora Josipa Hamma sa zagrebačkog Staroslavenskog instituta mladi Katičić je polovinom pedesetih godina otpočeo studije vizantologije i novogrčkog jezika. Već u to doba pokazao je izuzetne istraživačke kvalitete, te je prilikom studijskog boravka u Makedoniji 1955. godine uspio da pronađe jednu zbirku grčkih rukopisa Ohridske crkve, koja je do tada smatrana izgubljenom. U cilju usavršavanja vizantijskih i grčkih studija boravio je 1956–1957. godine u Atini kao stipendista grčke vlade. Tamo je upoznao i svoju buduću suprugu Ioanu sa kojom je sljedećih 60 godina svakodnevno komunicirao na novogrčkom koji mu je, takoreći, postao treći maternji jezik.

Ponovno na preporuku profesora Josipa Hamma, izabran je 1958. godine za asistenta na Katedri za uporednu indoevropsku gramatiku na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, a godinu dana kasnije stekao je doktorat filoloških nauka disertacijom „Pitanje jedinstva indoeuropske glagolske fleksije". U okviru djelatnosti na toj katedri Katičić se intenzivno bavio starom indoiranskom filologijom, posebno sanskritom, kao i izumrlim starobalkanskim jezicima. Njegov studijski boravak u Tübingenu kod profesora Paula Thiemea 1960–1961. godine, koji je uslijedio u okviru stipendije njemačke fondacije „Alexander von Humboldt", omogućio mu je značajno obogaćenje i produbljivanje tih studija.

Nakon povratka u Zagreb Katičić je izabran za docenta na indoevropskoj i opštoj lingvistici, studij koji je u dobroj mjeri sam utemeljio. U vremenu od 1961. do 1977. godine bio je također voditelj novoosnovanog Odsjeka za opštu lingvistiku i orijentalne studije. Na istom univerzitetu je 1966. godine izabran za vanrednog, a 1972. i za redovnog profesora. Njegova nastavna djelatnost na Zagrebačkom univerzitetu obuhvatala je, pored indoevropske i opšte lingvistike, staroiransku i staroindijsku filologiju.

Godine 1976. izabran je za redovnog profesora slovenske filologije na Univerzitetu u Beču, a u vremenu od 1978. do 1987. bio je voditelj Instituta za slavistiku na tom univerzitetu. Od 1998. djeluje kao profesor emeritus Univerziteta u Beču. Djelatnost profesora Katičića u Beču najviše je bila posvećena filologiji hrvatskog srednjo-

vjekovlja, kao i izučavanju i rekonstrukciji praslovenskih obrednih tekstova i sakralnog pjesništva mitološkog sadržaja.

Profesor Katičić je objavio više od 150 naučnih radova i rasprava, niz drugih priloga i veći broj knjiga. On je, to se bez sumnje može reći, izvanredan stručnjak u starobalkanskoj lingvistici i internacionalno priznati naučnik na mnogim poljima kulturne istorije: u slovenskoj mitologiji, vizantskoj filologiji, genetsko-lingvističkoj teoriji, teoretskoj sociolingvistici, istoriji ranog srednjeg vijeka na području Hrvatske, sintaksi hrvatskog književnog jezika i dr. Pri tom posebno treba istaći tri bitna i umnogome inovativna aspekta njegovog rada:

- Opšta lingvistika i proučavanje starih balkanskih običaja na osnovu jezičkih elemenata, posebno po metodološkom postupku transformacijske gramatike;
- Rekonstrukcija praslovenskih svetih pečata i prehrišćanskih vjerovanja kod slovenskih naroda;
- Jezičko-stilski rad na različitim aspektima starih evropskih i neevropskih jezika.

Dobar dio navedenog opusa pripada balkanologiji, a značajan broj istraživanja akademika Radoslava Katičića obavljen je u okviru Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, u kome je djelovao kao vrlo aktivan član i saradnik. Posebno vrijedan doprinos dao je svojim učešćem na redovnim godišnjim konferencijama Centra, prilozima iznesenim na naučnim skupovima i člancima objavljenim u raznim publikacijama Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH. Posebno vrijedni spomena su njegovi radovi o onomastici starosjedilaca Balkana i o ilirskoj i helenističkoj mitologiji (priče i legende o Joniju, Antenoru, Diomedu i drugim mitskim junacima).

Akademik Katičić bio je član redakcije Godišnjaka/Jahrbucha Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH od 2007. do 2019. godine, odnosno sve do svoje smrti. U ovom časopisu akademik Katičić je objavio i jedanaest svojih radova. Njegove oštroumne recenzije, savjeti i preporuke imale su veoma značajan udio u sveukupnom djelovanju redakcije na pripremi i publikovanju posljednjih 13 brojeva našeg časopisa. Akademik Radoslav Katičić preminuo je 10. avgusta 2019. u Beču. Njegov odlazak predstavlja neizmjeran gubitak za balkanologiju i sveukupnu nauku. Redakcija Godišnjaka/Jahrbucha ostala je bez izuzetnog znanstvenika i čovjeka čije su riječi i djela bili velika potpora našem radu.

Blagoje Govedarica, urednik Godišnjaka/Jahrbucha

Idriz Ajeti
(1917–2019)

13. siječnja 2019, samo sedam dana nakon što smo proslavili njegov 102. rođendan, prekinut je život Idriza Ismaila Ajetija, čuvenog albanologa i člana Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH. Idriz Ismail Ajeti je rođen 4. siječnja 1917.[1] u selu Tupale kod Gornje Jablanice u Kraljevini Srbiji. Osnovnu školu završio je u Sijarinskom Kupalištu (1930), a srednju u Skoplju (1938). Tijekom 1938.–1941. studirao je na Filozofskom fakultetu – Odjel za romanistiku u Zagrebu, dok je tijekom 1941.–1943. nastavio studij na Filozofskom fakultetu u Pisi u Italiji kod uglednog talijanskog dijalektologa Klementa Mareljija i na Sveučilištu u Padovi kod izvanrednog albanologa i dijalektologa Carla Tagliavinija. Godine 1943. otišao je u Albaniju gdje je tri mjeseca služio u albanskoj Nacionalnooslobodilačkoj vojsci, a 2. prosinca 1943. Ministarstvo obrazovanja Albanije imenovalo ga je učiteljem u albanskoj srednjoj školi u Prištini.

Tijekom tog razdoblja, ne promatrajući znanstvenu djelatnost, još 9. prosinca 1946. imamo zabilježen njegov odgovor na pitanje o njegovoj stručnoj spremi. Naime, na pitanje bavi li se znanstvenim istraživanjima i na kojem polju i je li do sada objavio neki rad, profesor Ajeti je odgovorio: "Proučavam albanski folklor i poeziju, ali do sada nisam objavio nijedan rad u ovom ili bilo kojem drugom srodnom polju." Iz bilježaka na marginama, međutim, saznajemo da je profesor Ajeti ipak 1937. godine objavio članak o toponimiji u bosanskom časopisu *Muslimanska svijest* u Sarajevu.

U osnovnoj školi, osim albanskog imao je i srpski – jezik poduke u školi, kao i osmanski iz knjiga svog ujaka – hoxha, ali oboje je studirao u skopskoj medresi, posebnoj školi, kako je istaknuo profesor Ajeti, koja je bila svjetovnija od religiozne, usprkos tome što se zvala medresa. Škola je okupila mlade Albance, Turke i Bošnjake iz Kraljevine Jugoslavije. Tamo se upoznao s raznim skupinama mladih (s političke ljevice i desnice), poput komunista Hivzija Sulejmanija i Zenela Hajdinija, ili antikomunista poput Mulle Idriza Gjilanija i drugih, od kojih je četrdesetak bilo ubijeno samo tijekom Drugog svjetskog rata.

Nakon Drugog svjetskog rata, 18. ožujka 1945. Nacionalnooslobodilačko vijeće na Kosmetu imenuje ga zamjenikom ravnatelja Prištinske albanske gimnazije, koja se u razdoblju od 27. lipnja do 18. srpnja 1945. zatvara "bez odluke". Po njezinu ponovnom otvaranju, Ajeti se vratio i vodio ju je do kraja 1947. Dana 30. prosinca 1949. diplomirao je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Beogradu. Poslije studija vratio se u Prištinu, gdje je predavao albanski jezik i književnost do 1953. godine. Godine 1953. ponovo dolazi u Beograd, sada kao predavač albanskog jezika na Katedri za albanologiju koju je vodio poznati albanolog Vojislav Dančetović, gdje ostaje do 1960. godine. U lipnju 1958. obranio je doktorat kod poznatog profesora povijesne lingvistike Henrika Barića na Univerzitetu u Sarajevu.

Tijekom tog razdoblja Idriz Ajeti objavio je nekoliko djela poučnog karaktera za tadašnju albansku školu, uglavnom u koautorstvu, ali i neke prijevode književnih tekstova i prve članke iz područja lingvistike, definirajući suvremeni i povijesni albanski pravopis i gramatiku. Tako je rad u prištinskoj gimnaziji okrunio između ostalog

[1] U službenim i neslužbenim dokumentima nalaze se četiri rođendana profesora Idriza Ajetija: 4. siječnja 1917. (prema službenim i neslužbenim dokumentima izdanim do 1960.); 26. siječnja 1917. (u službenom dokumentu nakon 1960. do kraja života), te 25. i 26. lipnja 1917. u svim neslužbenim djelima i dokumentima do kraja života. Datum 4. siječnja 1917. prisutan je u izvodu iz matične knjige rođenih, zdravstvenom listu, sveučilišnoj diplomi i nekim službenim dokumentima ove prirode. Zato 4. siječnja 1917. ostaje najsigurniji datum njegova rođenja.

i udžbenicima: *Iz jugoslavenske literature* (dispenzacijski), Priština 1947., str. 60; *Čitanka za 4. razred osnovne škole* (sa sur.), Priština, 1948.; *Iz albanske književnosti* (sa sur.), Priština 1951.; *Čitanka za 5. razred osnovne škole*, Priština 1954.; dok je na *Albanskom seminaru* u Beogradu sudjelovao sa *Šiptarskim priručnikom 30 lekcija za srpskohrvatskog čitaoca* (1959.). Na području prijevoda odlikovat će ga djela: Arkadije Gajdar, *Timur i njegova četa*, Priština 1951.; *Iz jugoslavenske proze* (bshk.), Priština 1952.; Branko Ćopić, *Doživljaji Nikoletine Bursaća*, Priština 1957. itd. Godine 1960. profesor Idriz Ajeti je izabran za profesora albanskog jezika na Filozofskom fakultetu u Prištini. Ovaj izbor označava važnu prekretnicu u njegovom životu i radu. Njegov se život i djelo od tada razvijaju paralelno: stvaranje obrazovnih i znanstvenih ustanova, kao i objavljivanje njegovih znanstvenih djela uglavnom povijesnojezičnog karaktera. Profesor Idriz Ajeti narednih trideset godina zadužen je za sve državne i nacionalne obrazovne i znanstvene institucije. Nakon osnivanja Katedre za albanologiju (1960), 1962. godine osnovao je najautoritativniji časopis druge polovice 20. stoljeća, *Gjurmime albanologjike* (*Albanološka istraživanja*) (1962.); rukovodi *Prištinskim albanološkim institutom* (1969.–1971. i 1982.–1986.); dekan je *Filozofskog fakulteta* (1971.–1973.); rektor *Univerziteta u Prištini* (1973.–1975.); 1974. je osnovao *Seminar albanskog jezika, književnosti i kulture za strance*; bio je predsjednik *Kosovske Akademije nauka i umetnosti* (1979.–1981. i 1996.–1999.) i predsjednik njezina časopisa *Studije* (1994–).

Tijekom tog razdoblja od tri desetljeća prvotno je objavljivao obrazovne i znanstvene tekstove za studente albanologije, zatim je uređivao albanološke publikacije u zemlji i širom svijeta, a kasnije objavio (podrobne) dubinske studije uglavnom povijesnojezičnog karaktera. Naglasimo ovdje sveučilišne i znanstvene tekstove: *Uvod u historiju albanskog jezika,* Filozofski fakultet u Prištini, Odjel za albanologiju, Priština 1963; *Ortografija albanskog jezika* (sa sur.), Beograd 1964.; *Povijest albanskog jezika (Povijesna morfologija)*, Priština 1969.; kao i djela znanstvene naravi: *Povijesne značajke albanskog govora Đakovice početkom 19. stoljeća*, Priština 1960.; *Istorijski razvitak gegijskog govora Arbanasa kod Zadra*, Balkanološki institut Naučnog društva Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1961.; *Problemi u povijesti albanskog jezika* (antologija jezičnih studija), Priština 1971. itd. Rad profesora Idriza Ajetija 70-ih godina ima nacionalne i međunarodne razmjere, pa je u 80-ima njegovo cjelovito djelo objavljeno zajedno s publikacijama najistaknutijih suvremenika njegove generacije: Aleksandra Džuvanija i Ekrema Čabeja, uključujući svezak za srpskohrvatske čitatelje *Studije iz povijesti albanskog jezika*, Kosovska akademija nauka i umjetnosti, Priština 1982. Od 1982. do 1989. njegovo je djelo objavljeno u četiri sveska: *Studije u području albanskog jezika* I–IV, Priština 1982–1989. U svom se znanstvenom radu temeljito pozabavio problemima: albanske povijesne dijalektologije, povijesti albanskog jezika, etimološkog albanskog rječnika, njegovim zapadnim i istočnim nasljeđem, njegovim odnosima sa slavenskim jezicima, albanskim tekstovima s arapskim pismom, dijalektima i književnom strukturom standardnog albanskog jezika itd. Nakon 1981. pokrenuta je opsežnija kampanja protiv albanskog jezika, književnosti, povijesti, kulture i albanske materijalne i duhovne baštine u bivšoj Jugoslaviji, a posebno u Beogradu, koje je profesor Ajeti branio u svim najvišim političkim i znanstvenim institucijama. Njegovo pismo o porijeklu albanskog naroda i albanskog jezika na devetom kongresu Komunističke partije Srbije, u Beogradu (1982.) i njegov tekst o albanskom jeziku u *Enciklopediji Jugoslavije*, v. I (2. izd. 1980./1986.), postao je neobičan objekt napada na njega i na albanski jezik (Jovan Deretić, Pavle Ivić, R. Gjurić, Sava Dautović itd.), ali je istodobno postao pouzdana ličnost čija su mišljenja podržali branitelji ilirskog podrijetla albanskog jezika i povijesti albanskog naroda, ne samo na znanstvenom nego i na političkom polju, od strane istraživača cjelokupnog albanskog etničkog prostora i albanološkog znanstvenog svijeta uopće. Većina tih tekstova objavljena je u zborniku *Albanci i njihov jezik*, Kosovska akademija nauka i umetnosti, Priština 1994.

Uoči pada komunizma na Istoku i početka raspada jugoslavenske države profesor Idriz Ajeti nije bio uključen u politički život, međutim, kao jednog od utjecajnijih ličnosti u znanstvenom, sveučilišnom i građanskom životu često ga nalazimo na vrhu nekih lokalnih i međunarodnih institucija ili drugih izazova s kojima se Kosovo suočavalo: na čelu *Vijeća za zaštitu ljudskih prava* (1989.), kao predsjednika *Skupštine Kosova* (1988.), člana *Delegacije u Rambujeu* (1999.). U području znanstvenih saznanja, međutim, nikada nije sudjelovao u svakodnevnim političkim ili stranačkim raspravama, već je aktivno sudjelovao u obrani albanskog jezika i njegove povijesne baštine, a suprotstavio se i onim albanskim učenjacima koji su objasnili etimologije mnogih riječi i imena samo prema "albanskoj prirodi". Mnogo je puta reagirao protiv folklorizma u albanskoj filologiji. U studijama ili izjavama i intervjuima uporno je bio na strani obrane standardnog albanskog jezika, a protiv pokušaja određenih pojedinaca ili grupa da raspravljaju o određenim odlukama *Kongresa Pravopisa albanskog jezika* (1972.) itd. Većina takvih članaka objavljena je u svesku *O naučnoj istini*, ASHAK, Priština, 2006., ali i u svescima koji su 1997.–2002. godine tiskani od strane Kosovske akademije nauka i umetnosti: *Djela* 1 (1997.), str. 175; *Djela* 2. (1998.), str. 303; *Djela* 3. (1998.), str. 301; *Djela* 4. (2001.), str. 294; *Djela* 5. (2002.), str. 288. U 2011. godini u njegovu čast u Prištini je objavljeno studijsko djelo sa simboličnim naslovom *Prethodnik*, a 2017. povodom 100. godišnjice njegova rođenja objavljeno je pod nazivom *Studije albanskog jezika*, KAUZ, Priština, 2017., str. 805. U oba slučaja članke je izbrao profesor Redžep Ismajli, koji je obuhvatio gotovo glavninu njegovih studija.

Ovdje želimo naglasiti i njegovu povezanost sa Sarajevom i njegovim znanstvenim institucijama gotovo cijelo stoljeće. Ta veza počinje prijateljstvom koje je sklopio s nekim bošnjačkim intelektualcima u skopskoj medresi 30-ih godina kada je objavio i svoj prvi članak o toponimiji u sarajevskom časopisu *Muslimanska svijest* (1937.), zatim braneći svoj doktorski rad *Istorijski razvitak gegijskog govora Arbanasa kod Zadra* (1958.) u prvom broju *Godišnjaka* tadašnjeg Balkanološkog instituta u Sarajevu 1961. godine. Nije slučajno što je profesor Idriz Ajeti objavio mnoga istraživanja na stranim jezicima u raznim znanstvenim centrima, ali možemo reći da je većina njih objavljena u časopisu *Godišnjak* Balkanološkog instituta, odnosno Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, čiji je član bio od njegovog osnutka.Profesor Idriz Ajeti pripada najnaprednijoj generaciji Albanaca i balkanologa 20. stoljeća koji su albanološkim studijama donijeli velike ili posebne sinteze. Profesor Ajeti pripada ovoj generaciji u punom obimu svojeg znanstvenog stava: počevši od utjecaja austro-njemačke i talijanske škole i lingvističko-povijesne metode unutar koje je nastao, pa sve do jezičnih polja (albanologija i balkanologija) koje je s predanošću njegovao i vodio.

Begzad Baliu

Adrese autora / Autorenadressen

Dr. sci. Alberta Arena
Sapienza University of Rome
Via dei Volsci 122
I-00185 Roma/Rome
alberta.arena86@gmail.com

Prof. dr. Begzad Baliu
University of Prishtina
Faculty of Education
R.r. "Agim Ramadani" p.n.
KS-10 000
begzad.baliu@uni-pr.edu

Samila Beganović, BA
Armije RBiH 42M
BA-71 000 Sarajevo
samilabeganovic@gmail.com

Prof. dr. Blagoje Govedarica
Deutsches Archäologisches Institut Eurasien – Abteilung
Im dol 2-6, Haus II
D-14195 Berlin
blagoje.govedarica@dainst.de

Prof. dr. Salmedin Mesihović
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Odsjek za historiju
Franje Račkog 1
BA-71 000 Sarajevo
salmedinskevola@yahoo.com

Prof. dr. Lejla Nakaš
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Odsjek za bosanski, srpski i hrvatski jezik
Franje Račkog 1
BA-71 000 Sarajevo
lejla.nakas@ff.unsa.ba

Mirjam Mencej, Professor
Department of Ethnology and Cultural Anthropology
Faculty of Arts
University of Ljubljana
Aškerčeva 2
SI-1000 Ljubljana
mirjam.mencej@guest.arnes.si

Goran Popović, MA
Osmaci 320
BA-75 406 Osmaci
gopopovic@gmail.com

Dr. sci. Erma Ramić-Kunić
Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu
Hasana Kikića 2
BA-71 000 Sarajevo
ermaa28@hotmail.com

Prof. dr. Gulia Recchia
Department of Antiquities - Sapienza University of Rome
Via dei Volsci 122
I-00185 Roma
giulia.recchia@uniroma1.it

Doc. dr. Aiša Softić
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Odsjek za historiju
Franje Račkog 1
BA-71 000 Sarajevo
aisa.softic@ff.unsa.ba

Doc. dr. Amra Šačić Beća
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Odsjek za historiju
Franje Račkog 1
BA-71 000 Sarajevo
amra.sacic@ff.unsa.ba

Dr. sci. Sabina Veladžić
Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu
Podgaj 6
BA-71 000 Sarajevo
sabina.veladzic@iis.unsa.ba

Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH

Forma priloga

Tekst (na njemačkom, engleskom, srpskom, hrvatskom, bosanskom jeziku...) uključuje apstrakt s ključnim riječima na engleskom jeziku, kao i obuhvatan rezime na stranim jezicima, ilustracije s potpisima, napomene i potpunu bibliografiju.

Tekst predati u digitalnom obliku uz primjerak odštampanog teksta u formatu "Din-A4" sa marginom od 2,5 cm. Molimo vas da tekst bude u programu Microsoft Word ili Corel Word Perfect. Nemojte unositi paginaciju, zaglavlje ili na drugi način formatirati tekst. Poželjno je da tekst bude u fontu Times New Roman, Courier ili Arial veličine 12 pt kao i proreda od 1,5.

Ilustracije bi također trebalo da budu predate u digitalnom obliku, ili dobrog kvaliteta pogodne za skeniranje.

Veličina ca. 19 x 13cm ili "Din-B5" format. Prihvatamo slijedeće formate *.gif, *.jpg, *.psd, *.tif ili *.bmp.

Strane izraze navesti u kurzivu (italic).

Tekst ne hifenirati.

Napomene i citiranje

Napomene bi trebalo navoditi kao "fus note" u formi kratkog citata, prema važećim bibliografskim pravilima. Detaljno alfabetsko navođenje literature na kraju priloga treba da sadrži sve relevantne bibliografske podatke.

U tekstu, u fusnotama i u literaturi kod članaka na našem jeziku table se navode skraćenicom Tab. (a ne T.). Kod tekstova na njemačkom jeziku Taf.). Rimski brojevi se u principu ne upotrebljavaju, nego se u cjelini sve citirane numeracije pišu arapskim brojevima.

Redoslijed navođenja citata

Pri navođenju citata preporučuje se pridržavanje sljedećeg redoslijeda: 1) ime autora, 2) godina izdanja, 3) br. strane, 4) navedena ilustracija, 5) br. table sa brojem ilustracije.

Primjer:
Childe 1926, 120-122.
Milojčić 1949, 267 f.; Sl. 8, 2; 14, 3. 5. 7.
Renfrew 1974 Tab. 4, 2-6.
Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Sl. 7, Tab. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Kod citiranja radova istog autora koji su objavljeni u jednoj godini, pored godine se unosi slovo.

Primjer:
Lüning 1996a, 12-56. Lüning 1996b, 45 f.
Molimo Vas da šaljete samo kompletirani materijal.

Znaci interpunkcije kod citiranja

Kod navedenih primjera obratiti posebnu pažnju na to gdje dolaze znaci interpunkcije, a gdje ne (između slovnih i brojčanih navoda nema interpunkcije- autor/godina; slika/broj i sl.

Primjer:
Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Sl. 7 Tab. 19, 1. 7. 8; i sl.
Zarez dolazi iza godine kao i između broja pojedinačne slike i broja ilustracije na toj slici: Milojčić 1949, 267 f.; Sl. 8, 2; itd.
Brojevi ilustracija se međutim razdvajaju tačkom: Sl. 14, 3. 5. 7.
Navođenje odvojenih stranica takođe se razdvaja tačkom: Naumann 1968, 12.34.
Ukoliko se radi o dva autora imena se razdvajaju kosom linijom "/". Kod više od dva autora navodi se samo prvi autor, a na ostale se ukazuje sa "i dr.".

Primjer:
Marinov / Yordanov 1978, 60-67; Agapov i dr. 1990, 48 f.
Pojedinačni citati u okviru jedne fus note mogu se razdvajati tačka-zarezom (semikolon) ";".

Primjer:
Nehaev 1992, 76; Hančar 1937, 251, 333.

Literatura

Kod monografija navodi se kompletan naslov bez skraćivanja. Navodi se takođe i podnaslov.

Ukoliko je knjiga izdata u okviru serije navesti i naziv serije kao i broj sveske-izdanja. Između imena autora i naslova citiranog rada navesti godinu izdanja. Broj sveske izdanja se navodi neposredno poslije naslova.

Primjer:
Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Naslov časopisa se u principu ne skraćuje. Godina izdavanja se navodi između broja časopisa i broja stranice, od kojih je odvojena zarezima.

Primjer:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

Ukoliko se radi o zborniku radova (spomenica, akti kongresa, katalog i sl.) navedeni rad se navodi u neskraćenom obliku. Prije naslova citiranog zbornika treba da stoji "u:". Ime izdavača koje slijedi treba odvojiti sa "ed." i staviti ga prije naslova zbornika.

Primjer:
Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands During the Uruk Era, In: Stein, G. / Rothman, M. S (ed.), Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

Ukoliko se navode dva ili više autora imena se odvajaju sa "/".

Primjer:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.
Ako imate dodatnih pitanja molimo Vas da konsultujete redakciju.

Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrums für Balkanforschungen der AWBH

Form der Vorlage

Der Text (deutsch, englisch, serbisch, kroatisch, bosnisch...) sollte ein Abstrakt mit Schlüsselwörter in englisch, sowie eine Zusammenfassung in Fremdsprachen, Abbildungen mit Unterschriften, Anmerkungen und vollständiger Literaturliste umfassen.

Text bitte in digitaler Form (als Textdatei) und als Din A4-Ausdruck mit 2,5 cm umlaufenden Seitenrand einsenden. Bitte verwenden Sie möglichst ein gängiges Textverarbeitungsprogramm, wie Microsoft Word oder Corel Word Perfect. Fügen Sie keine Seitenzahlen, Kopf- oder Fußzeilen ein und verwenden Sie ausschließlich die Schriftarten Times New Roman, Courier oder Arial der Größe 12pt sowie einen Zeilabstand von 1,5 Zeilen. Ungewöhnliche Sonderzeichen (Č,č,Ć,ć,Š,š,Ž,ž usw.) unbedingt im Probeausdruck speziell markieren!

Auch die gewünschten Abbildungen möglichst in digitaler Form oder als scanfähige Druckvorlage einsenden. Folgende Dateiformate sollten ausschließlich Verwendung finden:*.GIF, *.JPG, *.TIF oder *.BMP (Größe ca. 19 x 13 cm oder Din A5).

Fremdsprachliche Begriffe durch Kursivdruck hervorzuheben (signifier).

Der Text sollte fortlaufend, d.h. ohne Silbertrennung, und ohne Einzüge verfasst sein. Bitte nur das komplette Druckmaterial abgeben.

Anmerkungen und Zitierrichtlinien

Anmerkungen sind grundsätzlich als Fußnoten in Form von Kurzzitaten in das Dokument einzufügen.
Ein ausführliches alphabetisches Literaturverzeichnis am Ende des Dokuments enthält alle wesentlichen bibliographischen Angaben (s. u.).

Gliederung innerhalb der Fußnoten

Folgende Reihenfolge innerhalb der Kurzzitate ist generell einzuhalten: 1. Autorname, 2. Erscheinungsjahr, 3. Seitenzahlen, 4. Abbildungsverweis und 5. Tafelnummer mit Abbildungsziffer.

Bsp.:
Childe 1926, 120-122.
Milojčić 1949, 267 f.; Abb. 8, 2; 14, 3. 5. 7.
Renfrew 1974, Taf. 4, 2-6.
Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Abb. 7, Taf. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Bei gleich lautenden Kurzzitaten wird an das Erscheinungsjahr ein Buchstab angehängt.

Bsp.:
Lüning 1996a, 12-56; Lüning 1996b, 45 f.

Interpunktion beim Zitieren

Keine Interpunktion zwischen Buchstaben und Nummern (Autorenname und Jahr: Nauman 1968; Abbildung und Nummer: Abb. 7 Taf. 19).

Das Komma erscheint nach dem Jahr und zwischen der Abbildungsnummer und Einzelnbildnummer.

Bsp.
Milojčić 1949, 267 f.; Abb. 8, 2.
Nummerierung der Einzelnbildern innerhalb einer Abbildung wird mit einem Punkt getrennt: Abb. 14, 3. 5. 7.
Zitieren der Einzelnseiten wird ebenso mit einem Punkt getrennt: Naumann 1968, 12.34.

Sind zwei Verfasser beteiligt, werden die Namen im Kurzzitat der Fußnote durch Schrägstrich "/" getrennt. Bei mehr als zwei Autoren wird lediglich der erstgenannte Autor aufgeführt und auf die übrigen mit "u. a." verwiesen.

Bsp.:
Marinov/Yordanov 1978, 60-67; Agapov u.a. 1990, 48 f.
Einzelne Zitate innerhalb einer Fußnote können durch das Semikolon ";" getrennt werden.

Bsp.:
Nechaev 1992, 76; Hancar 1937, 251.333.

Literaturverzeichnis

Bei Monographien Katalogen, Festschriften u. ä wird der Titel vollständig und ohne Abkürzungen aufgeführt. Der Untertitel, Herausgeber und Verlag ist ebenfalls mit aufzuführen. Ist das Buch innerhalb einer Publikationsserie erschienen, ist der Serientitel anzugeben sowie die Serien- und Bandzahlen. In Klammern steht das Erscheinungsjahr, dem zitierten Titel vorangestellt wird.

Bsp.:
Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Zeitschriftentitel sind generell nicht abzukürzen. Die Jahrgangszahl wird dabei in Kommata eingeschlossen.

Bsp.:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.
In einem Sammelband (Festschrift, Kongressbericht, Katalog o.ä.) erschienene Arbeiten werden mit dessen ungekürztem Titel zitiert. Vor dem Titel des zitierten Aufsatzes steht "In:". Der darauf folgende Name des Herausgebers wird durch "(Hrsg.)" oder "(ed.)" gekennzeichnet und steht vor dem Titel des Sammelwerkes.

Bsp.:
Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands During the Uruk Era, In: Stein, G. / Rothman, M. S (ed.), Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

Wenn zwei oder mehrere Autoren zitiert sind wird mit "/" getrennt.

Bsp.:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.
Bitte wenden Sie sich bei offenen Fragen an die Redaktion.

Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH

Form of article

Text (in German, English, Serbian, Croatian, Bosnian ...) should contain an abstract with Keywords in english with a comprehensive summary in foreign language, illustrations with signature, references and bibliography.

Text should be given in a digital form accompanied printed version format both "Din- A4" with margins 2,5 cm each. You are kindly asked to send text in a Microsoft Word Program or in Corel Word Perfect. Do not insert paging, headers or different kinds of text formatting. It is recommended that you use fonts: Times New Roman, Courier or Arial, size 12 pt, and the line spacing 1,5. Special characters and symbols (Č,č,Ć,ć,Š,š,Ž,ž etc.) have to be marked in a print version.

Illustrations should be prepared also in a digital form or with a good scanning quality - size cca. 19 x 13 cm or "Din-B5" format. We accept following formats: *.gif, *.jpg, *.psd, *.tif or *.bmp. Foreign expressions should be cited in italic Text should not be hyphenated.

Notes and citations

Notes should be in form of footnotes as short quotes according the bibliographic rules.

Detail alphabetic list of bibliography in the end of the article should contain all relevant bibliographical data. In text, footnotes and bibliography in Bosnian and English, Tables are given with a short Tab. (not T.). In German text (Taf.). Roman numbers are basically not in use, all numbering is principally in Arabic numerals.

Citation order

Citation is recommended by the following order: 1) Name of author, 2) Year of publication 3) Page number, 4) Quoted illustration 5) Table number with a number of illustrations.

Example:
Childe 1926, 120-122.
Milojčić 1949, 267 f.; Fig. 8, 2; 14, 3. 5. 7.
Renfrew 1974, Tab. 4, 2-6.
Naumann 1968, 12. 34; 50-72 Fig. 7, Tab. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Citation of the same author's articles published in the one year has to have letter mark following the year of publication.

Example:
Lüning 1996a, 12-56; Lüning 1996b, 45 f.

We kindly ask you to send only the completed material.

Punctuation marks in quoting

In following examples see where the punctuation marks are (between letter and number characters in quote there are no punctuation marks, author/year; illustration / number and picture number).

Example:
Naumann 1968, 12.34; 50-72, Fig. 7, Tab. 19, 1. 7. 8;

Comma comes after year, as between the number of a single picture or the number of the illustration in that picture (table) :

Example:
Milojčić 1949, 267f.; Sl. 8, 2; itd.

Numbers of illustrations are separated by periods: Fig. 14, 3. 5. 7.
Different pages quoting should also be separated by period mark: Naumann 1968, 12.34.

If there are two authors their names are separated by slash line "/". In case of more authors only the name of the first one is quoted and other are just mentioned as "et al.".

Example:
Marinov / Yordanov 1978, 60-67; Agapov et al. 1990, 48 f.
Individual quotations in one footnote can be separated by semicolon ";"

Example:
Nehaev 1992, 76; Hancar 1937, 251, 333.

Bibliography

Monographs, catalogues, proceedings and other special publications are given with whole title without abbreviation. Subtitles, editor and publisher should also be included. If the book is published in a serial publication, serial number and number of the volume should be introduced as well. A year of publication should be given between the name of the author and the title of the quoted article or the book, there. Number of the volume should be right after the title.

Example:
Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Principally title of the journal should not be reduced. Year of publication should be given¸ between the number of the journal's volume and page numbers, separated by comma.

Example:
Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

In case of a proceedings (commemorative volume, congress articles, catalogue), whole title should be given, without abbreviation. It should be introduced "in" before the title of quoted Proceedings. Name of the editor that follows should be also separated with "ed.", and given before the title of the Proceedings.

Example:
Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands during the Uruk Era. In: Stein, G. / Rothman, M. S. (ed.), Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

In a case of two or more authors, their names are separated with "/ ".

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

For any further questions please contact the editorial board.

Godišnjak izlazi od 1957. godine. Prva (I) i druga sveska (II-1961) štampane su u izdanju Balkanološkog instituta Naučnog društva BiH, a od 1965. (III/1) izdavač časopisa je Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH. Počev od sveske XXXIX/37 numeracija je svedena na prvu cifru koja se izražava arapskim brojem. Objavljeni radovi su vrednovani od strane međunarodne redakcije i recenzenata.

Das Jahrbuch erscheint seit dem Jahr 1957. Der erste (I) und zweite Band (II-1961) wurden im Balkanologischen Institut der wissenschaftlichen Gesellschaft B-H herausgegeben. Seit dem Band III/1, 1965 erscheint die Zeitschrift im Zentrum für Balkanforschungen der AWK B-H.
Ab Band XXXIX/37 wird die Nummerierung auf die erste, folglich arabisch ausgedrückter Zahl, zurückgezogen.
Die veröffentlichten Artikel wurden von der internationalen Redaktion und Rezensenten begutachtet.

* * *

Naslovna strana / Titelblatt
Dževad Hozo

Ilustracija na naslovnoj strani / Illustration am Titelblatt
Amblem proslave 140 godina arheologije u Bosni i Hercegovini / Zeichen der Jubiläumsfeier 140 Jahren der Archäologie in Bosnien und Herzegowina

Adresa Redakcije / Redaktionsadresse
cbi-anubih@anubih.ba

Web izdanje / Web-Ausgabe
https://publications.anubih.ba

Sekretarka Redakcije / Sekretärin der Redaktion
Sabina Vejzagić

Lektura / Lektorin
Zenaida Karavdić

Tehnički urednik / Technische Redakteur
Narcis Pozderac

DTP
Narcis Pozderac

Tiraž / Aufläge
500

Štampa / Druck
Dobra knjiga, Sarajevo

Časopis je indeksiran u / Zeitschrift verzeichnet in
C.E.E.O.L. (Central Eastern European Online Library)
Ebsco Publishing
Ulrich Periodicals
ZENON DAI (Journals Database of German Archaeological Institute)
Cross Ref